

Б.Ю. МАХСУДОВ

БОШҚАРУВ ҲИСОБИДА БЮДЖЕТЛАШТИРИШ УСЛУБИЁТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

ТОШКЕНТ

657
М-32

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

Б.Ю. МАХСУДОВ

**БОШҚАРУВ ҲИСОБИДА
БЮДЖЕТЛАШТИРИШ УСЛУБИЁТИНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШ**

Монография

103959
TDIU
kutubxonasi C50
ARMIT

ТОШКЕНТ – 2017

УЎК: 658.14

КБК 65.29

М-32

~~М-32~~

Б.Ю.Махсудов. Бошқарув ҳисобида бюджетлаштириш
услугибини такомиллаштириш. –Т.: «Fan va techno-
logiya», 2017, 360 бет.

ISBN 978-9943-11-597-2

Ушбу монографияда иқтисодийни модернизациялаш шароитида пахта тозалаш корхоналарида бошқарув ҳисобида бюджетлаштириш услугибини такомиллаштириш бўйича ишлаб чиқилган илмий ва амалий таклиф ҳамда тавсиялар ўз ифодасини топган.

Мустақил республикамызда бозор ислохотларининг босқичма-босқич ва изчил амалга оширилиши иқтисодийда янгича мазмунга эга бўлган, тадбир-корликни рағбатлантиришга асосланган бошқарув тузилмаларини шакллантириш, корхоналарни истиқболда ривожлантиришнинг асосий тамойилларини ишлаб чиқиш заруратини юзага келтирмоқда. Бу эса хўжалик юритувчи субъектларда бошқарув ҳисобининг муҳим элементи - бюджетлаштириш тизимини атрофлича тадқиқ этишни тақозо этмоқда. Мазкур масалалар монографияда кенг ёритилган.

Монографияда бошқарув ҳисобининг тарихи, моҳияти ва ташкил этишнинг хоризқ тажрибаси батафсил баён қилинган.

Пахта тозалаш корхоналари учун ўта муҳим бўлган бюджетлаштиришнинг ташкилий-услубий хусусиятлари, услубий таъминоти ва амалий жиҳатлари, автоматлаштиришнинг назарий асослари ва ташкилий-услубий жиҳатлари амалий мисоллар ёрдамида тадқиқ этилган.

Монография бухгалтер-иқтисодчилар, ўқитувчи ва талабалар учун мўлжалланган.

Иқтисод фанлари доктори, профессор Б.Ю.Ходиев таҳрири остида

Тақризчилар:

А.Махкамбоев – и.ф.н., доц.,

И.Қўзиев – и.ф.н., доц.

Монография Тошкент давлат иқтисодий университетининг 2017 йилнинг 1-майдаги 9-сонли қарорига кўра чоп этишига рухсат этилган.

ISBN 978-9943-11-597-2

© «Fan va technologya» нашриёти, 2017.

КИРИШ

2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясининг 3-йўналишида «иқтисодиётни янада ривожлантириш ва либераллаштиришга йўналтирилган макроекonomieдик барқарорликни мустаҳкамлаш ва юқори иқтисодий ўсиш суръатларини сақлаб қолиш, миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини ошириш, қишлоқ хўжалигини модернизация қилиш ва жадал ривожлантириш, иқтисодиётда давлат иштирокини камайтириш бўйича институционал ва таркибий ислохотларни давом эттириш, хусусий мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш ва унинг устувор мавқеини янада кучайтириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ривожини рағбатлантириш, ҳудудлар, туман ва шаҳарларни комплекс ва мутаносиб ҳолда ижтимоий-иқтисодий тараққий эттириш, инвестициявий муҳитни яхшилаш орқали мамлакатимиз иқтисодиёти тармоқлари ва ҳудудларига хорижий сармояларни фаол жалб этиш» [1] белгиланган.

Бу ҳолат хўжалик юритувчи субъектлар бошқаруви ва ахборот таъминотининг асоси бўлган бошқарув ҳисобини такомиллаштириш заруратини келтириб чиқармоқда.

Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг асосий мақсади барча турдаги ресурслардан оқилона фойдаланган ҳолда харажатларни имконият қадар камайтириш ва фойда ҳажминини оширишдир. Ушбу мақсадга эришиш учун хўжалик юритувчи субъектларни бошқариш тизимини такомиллаштириш зарур. Бунинг учун эса хўжалик юритувчи субъектларнинг бошқарувчилари кундалик фаолиятида зарурий чора-тадбирларни ўз вақтида ва тўғри белгилашлари ҳамда уларни самарали амалга оширишни таъминлашни лозим. Бу эса ўз навбатида уларни тўғри ва зарурий маълумотлар билан тезкор равишда таъминлашни тақозо этади. Ушбу муаммони самарали ҳал этиш учун бошқарув ҳисоби тизимини бозор иқтисодиёти талаблари асосида ва халқаро стандартларни эътиборга олган ҳолда ташкил этиш ҳамда такомиллаштириш зарур.

Бозор муносабатлари тобора ривожланиб бораётган ҳозирги шарт-шароитлар хўжалик юритувчи субъектлар томонидан бошқарувнинг янги инновацион услубларини жорий этишни талаб этмоқда. Бундай шароитларда бошқарув ҳисоби хўжалик юритувчи

субъектларни оқилона бошқариш ва самарадорлигини оширишнинг муҳим воситаси сифатида юзага келмоқда.

Шу билан бирга, бозор иқтисодига ўтиш бухгалтерия ҳисоби тизими, бухгалтерия хизматининг ташкилий тузилиши, функциялари ва бошқаларни тубдан ўзгартиришни ҳам талаб этмоқда. Бу ҳолат бозор муносабатлари ривожланган давлатларда қарор топган бошқарув ҳисобининг илмий-амалий аҳамиятини ўрганиш ва уни республикамиз бозор иқтисодиёти муносабатларининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда амалиётга татбиқ этиш заруратини янада кучайтирмоқда. Шунингдек, мустақил республикамизда бозор ислохотларининг босқичма-босқич ва изчил амалга оширилиши иқтисодиётда янгича мазмунга эга бўлган, тадбиркорликни рағбатлантиришга асосланган бошқарув тузилмаларини шакллантириш, корхоналарни истиқболда ривожлантиришнинг асосий тамойилларини ишлаб чиқиш заруратини юзага келтирмоқда. Бу эса хўжалик юритувчи субъектларда бошқарув ҳисобининг муҳим элементи - бюджетлаштириш тизимини атрофлича тадқиқ этишни тақозо этмоқда.

Барча хўжалик юритувчи субъектларнинг режа-таҳлил ишларини муҳим қисмларидан бири бюджетларни тузишдан иборатдир. Бюджетлаштириш хўжалик жараёнлари, моддий ва молиявий маблағларни олдиндан режалаштириш ҳамда улар амалга оширилиши устидан назорат олиб бориш натижасида хўжалик юритувчи субъектларга ресурсларидан самарали фойдаланиш имкониятини беради. Лекин, ҳозирча бюджетлаштириш тизими бошқарувнинг энг заиф бўғини бўлиб қолмоқда. Чунки бу борада ўзининг илмий ва ташкилий-услубий ечимини кутаётган муаммолар мавжуд.

Хорижий давлатларда бухгалтерия ҳисобининг ходимлари иш вақтининг асосий қисмини бошқарув ҳисобини ташкил этиш ва юритишга сарфлайди. Монографик тадқиқотлар объекти ҳисобланган «Ўзпахтасаноат» акциядорлик жамияти тизимидаги пахта тозалаш корхоналарининг ҳисоб ходимлари эса ҳали бу даражага етгани йўқ. Бунинг асосий сабаби ушбу соҳанинг бошқарув ҳисоби услубиётига оид ишланмалар ва тавсияларнинг етарли эмаслигидир. Ушбу ҳолатлар «Ўзпахтасаноат» акциядорлик жамияти тизимидаги пахта тозалаш корхоналарининг бошқарув ҳисоби, хусусан, бюджетлаштириш услубиётини такомиллаштириш бора-сида чуқур илмий-тадқиқотлар олиб боришни тақозо этмоқда.

Сўнги йилларда бюджетлаштириш масаласига бағишланган кўплаб хорижий адабиётлар пайдо бўлмоқда. Уларда хўжалик юритувчи субъектларда бюджетлаштиришни ташкил этишнинг назарий ва ташкилий-услубий масалалари ёритилган. «Ўзпахта-саноат» акциядорлик жамиятига қарашли пахта тозалаш корхоналарида бюджетлаштириш тизимини жорий этиш масалаларига бағишланган адабиётлар ва илмий тадқиқотлар эса мавжуд эмас. Бу эса ўз навбатида бошқарув ҳисоби, хусусан, бюджетлаштириш услубиётини такомиллаштириш борасида чуқур илмий-тадқиқотлар олиб боришни тақозо этмоқда.

І БОБ. БОШҚАРУВ ҲИСОБИНИНГ ТАШКИЛИЙ-УСЛУБИЙ ЖИҲАТЛАРИ

§1.1. Бошқарув ҳисобининг шаклланиши ва тадрижий ривожланиши

Илмий билиш методологиясида тарихий ёндашув муҳим ўрин эгаллайди. У назарий жиҳатдан унча ривожланмаган ёки шаклланаётган фанлар учун айниқса муҳим аҳамият касб этади. Шундай фанлар қаторига бошқарув ҳисобини ҳам киритиш мумкин.

Бошқарув ҳисобига оид тадқиқотларга келадиган бўлсак, тарихий ёндашув унинг шаклланиш шарт-шароити ва сабаблари, тарқалиши, ижтимоий-иқтисодий, техник, технологик, методик ва бошқа боғлиқлигини ҳамда ривожланиш босқичларини аниқлаш ҳамда келажакда такомиллаштириш йўналишларини олдиндан белгилаш имкониятини беради. Энг муҳими тўпланган муҳим тарихий материаллар бошқарув ҳисобининг назарий-услубий муаммоларини аниқлаш ва ҳал қилиш учун албатта бир тизимга келтирилиши лозим.

Шунингдек, тадқиқотлар ҳозирги кунда иқтисодчи олимлар бошқарув ҳисобига оид масалаларни самарали ечишда тарихий материаллардан кенг фойдаланаётганлигини кўрсатмоқда.

Бозор иқтисодиёти муносабатлари бошқарув ҳисобининг шаклланиши ва ривожланишини ҳар томонлама чуқур тадқиқ этишни тақозо қилмоқда. Бунга ушбу истиқболли илмий йўналиш айрим ҳолларда иқтисодий адабиётларда турлича, ҳатто бир-бирига қарама қарши тарзда талқин қилинаётганлиги ҳам сабаб бўлмоқда.

Шу билан бирга олимлар ўртасида ҳозирга қадар бошқарув ҳисобини фан сифатидаги концепцияси бўйича ягона бир фикрга келингани йўқ. Фикримизча, ушбу масалаларда ягона бир фикрга келиш, муаллифлик қарашини белгилаб олиш учун хорижлик ва мамлакатимиз олимларнинг бошқарув ҳисоби шаклланиши ҳамда эволюциясига оид тадқиқотларини ўрганиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Ҳисоб илмига оид манбаларни ўрганиш бошқарув ҳисоби ўзининг тарихий тараққиёт йўлига эгаллиги ва бухгалтерия ҳисобининг мустақил қуйи тизими сифатида ажралиб чиқишидан олдин ҳам ишлаб чиқариш соҳасида мавжуд бўлганлигини кўрсатмоқда. Фикримизнинг тасдиғи сифатида бошқарув ҳисобининг тарихига

оид тадқиқотлар олиб борган бир гуруҳ хорижлик олимларнинг куйидаги фикрларини келтириш мумкин (1.1-жадвал).

Хорижлик олимларнинг бошқарув ҳисоби тарихига оид фикрлари

1.1-жадвал

№	Олимларнинг Ф.И.Ш.	Олимларни фикрларининг мазмуни
1.	Л. Герберт	Бухгалтерия ҳисобини умумий ҳолда бошқарув ҳисоби деб қараш керак ва у саноат инқилоби юз бергандан бошлаб пайдо бўлган
2.	Р. Обер	Бошқарув ҳисоби иқтисодий (инглиз-америка терминологиясига кўра бошқарув) йўналиш билан бирлашиб кетган ва бухгалтерия ҳисобининг шаклланишини бошланғич босқичларидаёқ пайдо бўлган
3.	И. Джиннаи	Бухгалтерия ҳисобининг ривожланиши учта босқичга бўлинади: давлат мулкчилигидан хусусий мулкчиликка ўтиш, бошқарув функциясини мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқидан ажратилиши, бошқарув функциясидан бухгалтерия функциясининг ажратилиши
4.	П. Лассек	Бухгалтерия ҳисобининг ривожланиши учта босқичга ажратилади: биринчи босқичда иккиёқлама бухгалтерия ҳисоби юзага келган, иккинчи босқичда бухгалтерия ҳисоби хўжалик фаолиятининг таҳлили учун керакли маълумотлар манбаига айланди ва учинчи босқичда инқилобий ўзгаришлар юз бериб, бошқарув ҳисоби пайдо бўлди.

Манба: Чая В.Т., Чупахина Н.И. *Управленческий учет*. -М. Эксмо, 2009. С.21-22.

Жадвалдан кўриш мумкинки, хорижлик олимлар ўз тадқиқотларида бухгалтерия ҳисобининг шаклланиши ва ривожланиши натижасида бошқарув ҳисоби вужудга келганлигини таъкидлаган.

Ушбу масалани соҳанинг етук классик олимлари (Л. Пачоли, Б. Котрульи, Э.П. Леоте, А. Гильбо, Ф. Веста, И.Ф. Шер ва бошқалар) ҳам ўз асарларида келтирган ва юқоридаги олимларни фикрига қўшимча сифатида бошқарув ҳисобининг пайдо бўлишига саноат ривожланишини ҳам сабаб қилиб кўрсатган.

Бошқа бир гуруҳ хорижлик мутахассислар эса бошқарув ҳисоби юзага келишини бухгалтерия ҳисобининг тарихий шаклланиши доирасида ўрганган. Улар бухгалтерия ҳисоби ўз шаклланиши ва эволюциясида бир неча босқичларни босиб ўтган деб ҳисоблайди (1.2-жадвал).

**Бухгалтерия ҳисобининг шаклланиши ва эволюция
босқичларини хорижлик олимларнинг тадқиқотларида акс
эттирилиши**

1.2-жадвал

Россиялик олимларнинг қарашлари	Хорижлик олимларнинг қарашлари
1. Саноат босқичи (XIX асрнинг охири)	1. Савдо босқичи (1880 йилгача бўлган давр)
2. Аналитик босқич (иккинчи жаҳон урушигача бўлган давр)	2. Тадбиркорлик босқичи (1880-1900 йиллар)
3. Бошқарув босқичи (1953 йилгача бўлган давр)	3. Ташкилий босқич (1900-1950 йиллар)
4. Маржинал босқич (1975 йилгача бўлган давр)	4. Оптималлаштириш босқичи (1950-1975 йиллар)
5. Стратегик босқич (1975 йилдан то шу кунгача бўлган давр)	5. Стратегик босқич (1975 йилдан то шу кунгача бўлган давр)

Манба: Р.Алборов. Бухгалтерский управленческий учет (теория и практика). -М.: «Дело и сервис», 2005.

Жадвал маълумотларини таҳлил қилиш бухгалтерия ҳисобининг шаклланиши ва эволюцияси босқичлари асосан бир-бирига мос келиши, бошқарув ҳисобининг тарихан юзага келиши фирмаларда ҳуқуқий ҳамда иқтисодий муносабатлар пайдо бўлиши билан чамбарчас боғлиқлигини кўрсатмоқда.

Тадқиқотлар кўрсатишича, иқтисодий адабиётларда бошқарув ҳисоби камерал бухгалтерия асосида юзага келган деган фикрлар ҳам учрайди. Масалан, профессор Г.Альтерман «Камерал бухгалтерия аввалдан белгиланган смета (бюджет) асосида ишлаб чиқаришнинг боришини назорат қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Бошқарувчилар мавжуд иқтисодий ҳолатни ҳисобга олиб келгуси йил учун бюджетлар тузади ва унда ишлаб чиқаришни бошқаришнинг тактикасини ишлаб чиқади» [54], деб ёзган.

Россиялик олимлар ҳам бу соҳада тадқиқотлар олиб борган. Масалан, профессор Л.И. Гомберг «Экономология» фанида тадқиқот объекти сифатида смета (бюджет), бухгалтерия ҳисоби ва назоратни ўрганган. Сметани хўжалик ҳисоби билан боғлаган ва режалаштиришнинг воситаси деб билган. Бухгалтерия фаолияти асосида сабаб-оқибат ётади деб ҳисоблаган ва назоратнинг дастлабки ҳамда якуний турларинигина тан олиб, уни хўжалик фаолиятини корхона манфаатларига мос келишини таъминловчи жараён сифатида таърифлаган. Профессор А.П. Рудановский эса счётлар режаси таркибига бюджет счётларини киритиш таклифини илгари сурган ва ҳар бир хўжалик жараёнларини бюджет билан боғлаб, мазкур жараённи бюджетлаштириш деб атаган.

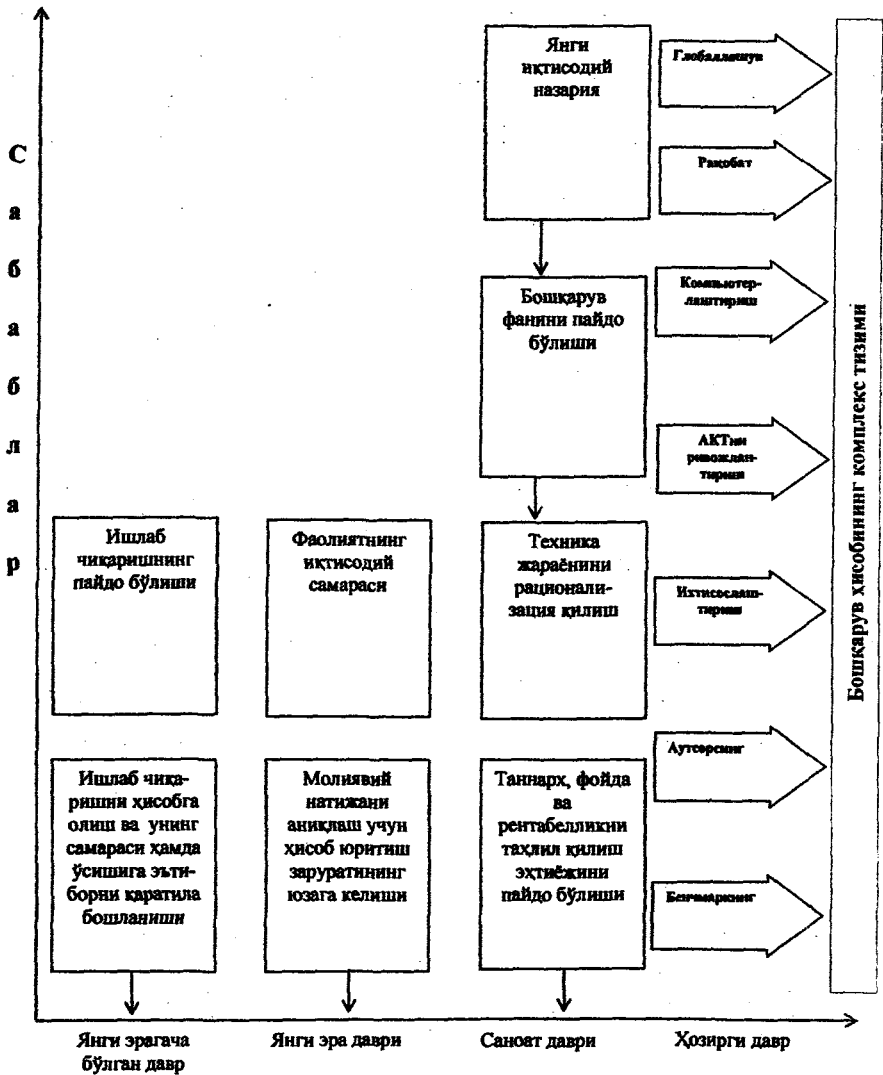
Хорижий иқтисодий адабиётларда бошқарув ҳисоби тарихан капиталистик жамиятда тижорат сири туфайли юзага келган ва шунинг учун ҳам баъзан «махфий ҳисоб» деб ҳам аталади, деган фикр ҳам учрайди. Бу фикр қисман тўғридир. Чунки бошқарув ҳисобининг пайдо бўлишига фақатгина тижорат сири эмас, балки ишлаб чиқаришни тез суръатларда ўсиши ва бошқарув тизимида маълумотларга бўлган эҳтиёжнинг ортиб бориши ҳам сабаб бўлган.

Иқтисосликка оид адабиётларни ўрганиш россиялик етуқ иқтисодчи олимлар ҳам ўз асарларида бошқарув ҳисобининг шаклланиш тарихига батафсил тўхталганлигини тасдиқлади (1.3-жадвалга қаранг).

Иқтисодий адабиётлар таҳлили бу борадаги тадқиқотлар ҳозирги кунда ҳам давом эттирилаётганлигини кўрсатмоқда.

Жумладан, тадқиқотчи Н.И.Чупахина [45; 11-б.] ўз тадқиқотида бошқарув ҳисобининг дастлабки элементлари ишлаган чиқаришнинг пайдо бўлиши ва самарадорлигини ошириш заруратини юзага келиши туфайли пайдо бўлган. Саноатнинг ривожланиши билан уни янги элементлари шаклланган ва улар янги шароитларига мос ҳолда такомиллаштирилиб борилган деган хулосага келган (1.1-чизма).

Тадқиқотчи С.В. Булгакова [12; 43-б.] томонидан эса бошқарув ҳисобини юзага келиш шартлари жаҳон фанида тан олинган 7 та тарихий давр бўйича тизимли-хронологик тартибда тадқиқ этилган ёки бошқача қилиб айтадиган бўлсак, бошқарув ҳисобининг методологияси таҳлил қилинган.

1.1-чизма. Жаҳон амалиётида бошқарув ҳисобининг шаклланиш босқичлари

Манба: Чухина Н.И. Теоретические основы создания системы управленческого учета в АПК. Аудит и финансовый анализ. №5. 2007.

Россиялик олимларнинг бошқарув ҳисоби тарихига оид фикрлари¹

1.3-жадвал

Т/р	Олимларнинг Ф.И.Ш	Олимларнинг фикрларининг мазмуни
1.	И.Г.Кукукина [83; 9-б.]	1875 йилда илк бор Британия ижрочи директорати меморандумида бошқарув ҳисобига тамал тоши қўйилган. Бошқарув ҳисоби тизими биринчи бўлиб, XX асрнинг биринчи ярмида Шимоллий Американинг тўқимачилик ва темир йўл корхоналарида ишлаб чиқилган. Кейинчалик эса тамаки маҳсулотлари, фотоплёнка ва ун ишлаб чиқариш корхоналарида жорий этила бошланган
2.	В.Э.Керимов [79]	Бошқарув ҳисобининг пайдо бўлиши ҳамда шаклланишини калькуляция ва ишлаб чиқариш ҳисобларининг ривожланиш тарихи доирасида чуқур ўрганган. Ўрганишлари натижасида бошқарув ҳисоби калькуляция ҳисобини асосида пайдо бўлган деган хулосага келган
3.	Н.П.Кондраков [81; 283-б.]	Иқтисодий ривожланган мамлакатларда калькуляция ҳисобини такомиллаштириш мақсадида янги методлари – масъулият марказлари бўйича харажатлар ҳисоби, “стандарт-кост” ва “директ-костинг” тизими бўйича таннархни калькуляциялаш қўлланила бошланди ва у калькуляция ҳисобини ишлаб чиқариш ҳисоби тизимига айланишига олиб келди. Ишлаб чиқариш ҳисоби тизимини кейинги ривожланиш босқичида мазкур тизимда бухгалтерия ҳисобидан ташқари, режалаштириш, назорат қилиш, таҳлил этиш, қарорлар қабул қилиш каби функциялар қўлланила бошланди ва оқибатда уни асосида бошқарув ҳисоби тизими пайдо бўлди.

Шунингдек, тадқиқотчи бошқарув ҳисоби концепцияси шаклланишига жаҳон амалиётининг қўшган ҳиссасини бир тизимга солиб, иккита катта тарихий даврга: бошқарув ҳисоби юзага келиш шароитларининг пайдо бўлиши ва бошқарув ҳисоби шаклланиши ва

¹ Илмий ва ўқув адабиётларини таҳлил қилиш асосида диссертант томонидан тузилган.

ривожланиши даврларига ажратиб ўрганган. Тадқиқот натижасида I-тарихий даврда бошқарув ҳисобини юзага келиш шартлари шаклланганлиги, II-тарихий даврда эса бошқарув ҳисоби тўлиқ шаклланиб, ривожланиш йўлига ўтганлиги аниқланган (1.4-жадвал).

Бошқарув ҳисобининг ривожланиш даврлари

1.4-жадвал

Даврлар	Даврнинг мазмуни	Тарихий даврлар
I	Бошқарув ҳисобининг юзага келиш шартлари шаклланган	Илк жамоа дунёси; қадимги дунё; антик дунё; ўрта аср даври; янги давр; саноат даври
II	Бошқарув ҳисоби тўлиқ шаклланиб ривожлана бошлаган ва услубиёти яратила бошланган	Иқтисодий ривожланишнинг ҳозирги босқичи

Манба: Булгакова С.В. Теория, методология и организация системы управленческого учета. Докт. дис. на соис. уч. степ. докт. экон.наук. - Воронеж. 2009. С.43.

Тадқиқотчи С.Ложкина [27; 356-358-б.] эса бошқарув ҳисобининг жаҳон амалиётида ривожланишини 4 та босқичга бўлиб тадқиқ этган.

1-босқич хўжалик ҳисобини пайдо бўлиши ва ривожланиши деб аталиб, 1494 йилгача бўлган давр ва ўрта асрларга ажратиб ўрганилган. Ўрганишлар натижасида хўжалик муносабатларини ривожланиши ва алмашув жараёнлари оқибатида дастлаб хўжалик ҳисоби, сўнгра калькуляция ҳисоби пайдо бўлган ҳамда ўрта асрларга келиб, сотилаётган товарлар таннархини калькуляциялаш эҳтиёжи туғилган, деган хулосаларга келинган.

Бухгалтерия ҳисобининг юзага келиши ва ривожланиши деб аталувчи 2-босқичда XVIII асрнинг охири ҳамда XIX аср, XX асрнинг ўрталарини қамраб олувчи давр ўрганилган. Бу даврда бошқарув ҳисобининг элементлари шакллана бошланганлиги асослаб берилган.

3-босқичда бухгалтерия ҳисоби молиявий ва бошқарув ҳисоби каби турларга ажратилган. Бошқарув ҳисоби бухгалтерия ҳисобини мустақил қуйи тизими сифатида ривожлана бошлаганлиги таъкидланган.

4-босқичда бошқарув ҳисоби тизимларининг вариативлиги ва стратегик бошқарув ҳисобини ажратилиши масаласи тадқиқ этилган.

Юқорида номлари келтирилган олимларнинг фикрларига қўшимча сифатида шуни айтишимиз мумкинки, XIX асрнинг охирига келиб, ишбилармонлар саноат ишлаб чиқаришини шиддат билан ўсиши даврида қарорлар қабул қилиш ва айниқса, бошқарув жараёнини самарали ташкил этиш учун ҳисоб маълумотлари ўта зарур эканлигини тушуниб етди. Айнан ўша даврда кейинчалик ишлаб чиқариш ҳисоби деб атала бошланган ҳисобга оид дастлабки асарлар пайдо бўлди. Ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш заруратининг пайдо бўлиши ишлаб чиқариш харажатлари ҳақидаги маълумотларни қайта ишлаш эҳтиёжини юзага келтирди ва бу меъёрлаштириш, ишлаб чиқаришни тезкор режалаштириш методлари (бюджетлаштириш)нинг яратилишига олиб келди. Ушбу жараёнларнинг ривожланиши қуйидаги жадвалда кенг баён қилинган (1.5-жадвал).

Бошқарув ҳисобининг юзага келишига сабаб бўлган асосий воқеалар²

1.5-жадвал

Т/р	Бошқарув ҳисобининг юзага келишига сабаб бўлган асосий воқеалар мазмуни
1.	Ғарб иқтисодчи олимларининг фикрига кўра бошқарув ҳисобига оид илк асар 1870 йилда Англиялик олимлар Д.Фелс ва Э.Гарке томонидан «Ишлаб чиқариш сўрашлари: тамойиллар ва жорий этиш амалиёти» номи билан нашр қилинган. Унда биринчи марта харажатлар доимий ва ўзгарувчан харажатларга ажратилган. Д.Ман эса 1891 йилда шартли-доимий ёки устама харажатлар классификациясини таклиф қилган.
2.	Бошқарув ҳисобини пайдо бўлишига Х. Эмерсон (1908 й, 1909 й) ва Ж.Ч. Гаррисон (1911 й) томонидан яратилган асарлар катта туртки бўлган. Масалан, Г. Эмерсон ўзининг «Меҳнат унумдорлиги тезкор ишлаш ва иш ҳақининг асосидир» номли асарида биринчи бўлиб ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобини бухгалтерия ҳисобининг мустақил бир бўлими сифатида ажратишга ҳаракат қилган. Ч. Гаррисон эса 1911 йилда харажатларни меъёрий асосда ҳисобга олиш тизимини биринчи бўлиб ишлаб чиқиб, амалиётга татбиқ этди ва 1918 йилда илк бор ўзгарувчан харажатларни таҳлил қилиш

² Илмий ва ўқув адабиётларини таҳлил қилиш асосида диссертант томонидан тузилган.

	<p>учун бир қатор тенгламаларни таклиф қилди. У 1918 йилда ёзган «Ишлаб чиқаришга ёрдам сифатида таннархни ҳисобга олиш» асарида «Стандарт-кост»дан фойдаланишнинг кўпгина вариантларини келтирган. Олимлар мазкур услубларнинг яратилиш даврини бошқарув ҳисобининг юзага келиш даври деб атайдди</p>
3.	<p>Бошқарув ҳисобининг ривожланишига «Du Pont» ва «General Motors» каби америка компаниялари катта ҳисса қўшган. Ушбу компаниялар менежерлари Дональдсон Браун ва Альфред Слоун томонидан бошқарув ҳисоби тизими яратилган. Ушбу тизим режалаштириш, мувофиқлаштириш, назорат ва компания бўлиналари фаолиятини баҳолашни комплекс тарзда ташкил этиш имконини беради ҳамда марказлаштирилмаган маъсулият билан марказлаштирилган ҳолда назорат қилиш фалсафасига асосланади.</p>
4.	<p>XX асрнинг бошида Э. Карнегининг пўлат қуйиш корхонасида илк бор бир бирлик маҳсулотга сарфланган материал, энергия ва меҳнат харажатлари ҳақидаги кунлик ҳисобот асосида харажатларни назорат қилиш йўлга қўйилган. Мазкур маълумотлардан менежер, ишчи ва усталар фаолиятини баҳолаш, материаллар сифатини назорат қилиш ҳамда жорий бошқарув қарорлари қабул қилишда фойдаланилган</p>
5.	<p>Ж.Ли Никольсоннинг ташаббуси билан 1919 йил октябрда ташкил этилган АҚШ ишлаб чиқариш бухгалтерлари миллий уюшмаси ҳам бошқарув ҳисобини бухгалтерия ҳисобининг мустақил бир бўлими сифатида шаклланишида муҳим роль ўйнаган</p>
6.	<p>Бошқарув ҳисобининг дастлабки илдизлари Ф.У.Тейлорнинг харажатлар ҳисобини «Стандарт-кост» методи, бюджетлаштириш ва мослашувчан смета тизими, «Директ-костинг» методларига бориб тақалади. Шуни таъкидлаш лозимки, Ф.У.Тейлорнинг норматив ҳисоби тизими ҳозирги кунда ҳам АҚШ ва Ғарбий Европанинг етакчи саноат компаниялари томонидан кенг қўлланилмоқда</p>
7.	<p>«Директ - костинг» атамаси эса АҚШда Ж. Харрисон томонидан 1936 йилда яратилган ва 1953 йилга келиб жорий этилган. Ушбу тизимга харажатларнинг доимий ва ўзгарувчан харажатларга бўлиниш тамойили асос қилиб олинган. «Директ-костинг» тизимини юзага келишига В.Раутенштраух, Ж.Х.Уильямс, Ч.М.Кнопфель, К.Румеллар ҳам катта ҳисса қўшган. Ушбу тизим Германия ва Австрияда «Қисман харажатлар ҳисоби», Буюк Британияда «Маржинал харажатлар ҳисоби», Францияда эса «Маржинал бухгалтерия» ёки «Маржинал ҳисоб» деб аталади.</p>

8.	Калькуляция ҳисоби ривожланишида яна бир муҳим давр - жавобгарлик марказлари бўйича харажатлар ҳисобини ташкил этиш даври ҳисобланиб, у «Стандарт - кост» ҳисоб тизимига кўшимча сифатида таклиф этилган. Бу ҳолат профессор Ж.Хиггинс томонидан 1952 йилда жавобгарлик марказлари, яъни ўз ишлари натижаси учун муайян жавобгар шахсларнинг жавобгарлик даражасини аниқлаш концепциясини шакллантирилишига олиб келди
9.	1940 йилларнинг охирига келиб ишлаб чиқариш жараёнларининг мураккаблашиб бориши сабабли ва ички бошқарувнинг эҳтиёжларидан келиб чиқиб, бошқарув ҳисоби ҳозирги кўринишга келтирилган. Буюк Британиялик бир гуруҳ мутахассислар 1940 йилнинг охирида АҚШ корхоналаридаги бухгалтерия ҳисобини ўрганган ва 1950 йилда «Бошқарув ҳисоби» (Management Accounting) деб аталувчи ҳисобот чоп этган. Ҳисоботда асосий эътибор АҚШ саноат корхоналарида (асосини ишлаб чиқариш харажатларини назорати ташкил қиладиган) бошқарув ҳисобини ташкил этиш масалаларига қаратилган. Ушбу ҳисобот 1950 йилда рус тилига таржима қилинган. Бироқ, китобнинг номи, сўз бошиси ва текст матнида ҳам ушбу термин қўлланилмаган.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, ҳозирги кунда олимлар ўртасида бошқарув ҳисобининг пайдо бўлган вақти тўғрисида турли фикрлар бор. Бир гуруҳ олимлар бошқарув ҳисобини иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврда пайдо бўлган деб ҳисоблайди ва буни бошқарув тизимида бухгалтерия ҳисоби ролининг ортиши билан асослайди. Бошқа бир гуруҳ олимлар эса ундан олдинроқ XX асрнинг бошларида пайдо бўлган деб ҳисоблаб, бошқарув фанининг пайдо бўлиши (1911 йилда Ф.У.Тейлорни «Илмий бошқарув тамойиллари» номли мақоласини нашр этилиши) билан боғлайди.

Иқтисодий адабиётларда ҳар иккала гуруҳ олимлар ҳам ҳақдир, чунки XX асрнинг бошларида «Стандарт-кост», «Директ-костинг» тизимларини ишлаб чиқилиши натижасида бошқарув ҳисобининг асослари яратилган. Мазкур тизимлар биргаликда 50-йилларда корхоналар фаолиятига жорий қилиниб (масъулият марказлари бўйича ҳисоб олиб бориш ва ҳ.к.) керакли натижалар бера бошлаган, деган фикр ҳам мавжуд.

Тадқиқотлар бошқарув ҳисобини юзага келиши ишлаб чиқариш ҳисобига оид илк мақолалар нашр қилинган даврда, яъни иқтисодчи-назариячилар ва муҳандис-амалиётчилар бошқарув ҳам-

да ишлаб чиқариш қарорлари қабул қилиш учун ҳисоб маълумотлари зарурлигини тушуниб етган даврда бошланганлигини кўрсатмоқда. Шундай қилиб, бошқарув ҳисоби 100 йил олдин бухгалтерия ҳисобидан ажралиб чиққан деб ҳисоблаш мумкин.

Фикримизча, бошқарув ҳисоби бухгалтерия ҳисобини англо-америка моделини элементи ҳисобланганлиги сабабли ҳам уни шаклланиш тарихини янада чуқур тушуниб етиш учун бу борадаги АҚШ тажрибасини кўриб чиқиш лозим. АҚШда бошқарув ҳисобини юзага келишига бизнесни ташкил этишнинг акционерлик шаклини ривожланиши сабаб бўлди. Акционерлар ҳисоб тизимига янги талаблар қўя бошлади. Асосий талаб маълумотларни ўз вақтида етказиб бериш бўлди. Рақобат курашини кучайиши мулкдорларнинг фойдани максималлаштиришдан иборат бўлган мақсадини сармоя қийматини максималлаштириш томонига ўзгартиришга мажбур қилди. Маълумотларни тезкор етказиб бериш бўйича қўйилган талаблар ҳисоб объектлари ҳажмини ўзгариши ва даромад ва харажатларгача тушиб қолишига олиб келди. Бу эса ўз навбатида тақдим этилаётган маълумотларнинг ҳаққонийлигини ошишига олиб келди.

Аслида АҚШда бошқарув ҳисоби XX асрнинг бошида харажатларни бошқариш тизими сифатида пайдо бўла бошлаган. 1929-1932 йиллардаги инқироздан сўнг Америкада бошқарув ҳисоби тизими бошқача кўринишга, яъни корхонани барча таркибий бўлинмаларини бошқаришга йўналтирилган харажатларни бошқариш тизими кўринишига ўта бошлаган.

1950 йилларнинг охиригача АҚШда бухгалтерия ҳисоби молиявий ҳисоб ва харажатлар ҳисобига бўлинган. Бирок, бошқарув фанининг ривожланиши бухгалтерлар олдига маҳсулот таннархи ҳисобининг тезкорлигини ошириш ва бошқарувни тегишли маълумотлар билан таъминлаш каби янги вазифаларни қўя бошлаган. Шу туфайли «Харажатлар ҳисоби» ўрнига ҳисоб-таҳлил фаолиятининг мазкур бўлими «Бошқарув ҳисоби» деб атала бошланган. Бунда асосий эътибор харажатлар бошланғич сметасини тузиш, четга чиқишларни тезкор аниқлаш, ишлаб чиқариш харажатлари ва бошқарув қарорларининг самарали вариантларини маҳсулотлар таннархини баҳолаш асосида танлаш ҳамда тизимли таҳлил қилишга қаратила бошланган. Мазкур ўзгаришлар 1962 йилда Г.Р.Гровиншильд ва Г.А.Бетисталар томонидан «Ҳисобдаги инқилоб» деб аталган.

Буни профессор Л.К. Жарикова ҳам ўз тадқиқотида тасдиқлаб, «Ишлаб чиқариш харажатларига эътибор америкалик бухгалтерларни ишлаб чиқариш харажатлари назоратининг комплекс тизimini ишлаб чиқишга ва бу эса охир-оқибатда «Бошқарув ҳисоби» деб аталмиш ҳисоб турининг яратилишига олиб келди» [73; 136-б.], деб ёзган.

Шундай қилиб, америкада ишлаб чиқариш харажатларига асосий эътиборнинг қаратилиши ишлаб чиқариш харажатларини комплекс назорат қилиш тизимини шакллантиришга олиб келган ва у келгусида «Бошқарув ҳисоби» номини олган.

Фикримизча, бошқарув ҳисобини янада чуқурроқ ўрганиш учун мамлакат тарихий ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари нуқтаи назаридан ҳам тадқиқ этиш мақсадга мувофиқ бўлади. Бунинг учун эса мамлакатимизда бошқарув ҳисоби ривожланишининг тарихий босқичларини кўриб чиқиш лозим.

Шу ўринда даставвал Ўзбекистон Республикасида бухгалтерия ҳисобини юзага келиш тарихи масаласига тўхталадиган бўлсак, профессор Д. Кудбиевнинг фикрига кўра: «Ўрта Осиё ерларига, яъни Мовароуннаҳрга (араблар дарё ортидаги ерларни шундай деб атаганлар) шу жумладан, Ўзбекистонга бухгалтерия учёти ҳақидаги фикрлар VIII аср бошларида кириб келган. Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистонда бухгалтерия учёти ва уни олиб боровчи шахслар турли номлар билан атаб келинган. Жумладан: «муҳтасаб», «мустаҳий», «мушриф» ва уни ишлаш жойини — «Дафтархона», «Девонхона» ва ҳ.к.» [35; 84-б.].

Масалани батафсилроқ тадқиқ этиш учун Ўзбекистон Республикаси узок йиллар мобайнида собиқ Иттифоқ таркибида бўлганлиги сабабли бошқарув ҳисобининг собиқ Иттифоқда ривожланиш тарихини тадқиқ этиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, собиқ Иттифоқда бошқарув ҳисобининг шаклланиш тарихини тадқиқ этиш, у ерда ҳам бошқа давлатлардаги каби бошқарув ҳисобини юзага келишини табиий-тарихий асослари мавжуд бўлган бўлса-да, бироқ барча тарихий даврларда асосан давлат хўжалик фаолиятига кучли таъсир кўрсатганлигини тасдиқлади.

Аслида, собиқ Иттифоқда саноат ҳисоби ҳақидаги ғоялар дастлаб маҳаллий мутахассисларни 1929 йилда бир қатор Америка фирмаларига хизмат сафарига борганларидан кейин пайдо бўлган.

Бирок, маълум сабабларга кўра, мазкур ғоялар хориждагидан бошқачароқ ривожлантирилди ва амалиётга тадбиқ этилди.

«Бошқарув ҳисоби» тушунчасига келадиган бўлсак, собиқ Иттифокда иқтисодчи олимлар А.Ф.Мухин («Бухгалтерский учет в промышленности США», 1965), Н.Г.Чумаченко («Учет и анализ в промышленном производстве США», 1971), С.А.Стуков («Учет и контроль издержек производства на капиталистических промышленных предприятиях», 1978), К.Н.Нарибаев («Организация бухгалтерского учета в США», 1979) ва С.С. Сатубалдин («Учет затрат на производство в промышленности США», 1980)нинг асарларини эълон қилиниши ва хорижлик иқтисодчи-олимларнинг (Ч.Т.Хорнгрен, Ж.Фостер, К.Друри, Ж.Р.Сигел, М.Карренбауэр, Р.Мюллендорф ва б.) бошқарув ҳисобига оид асарлари таржимасини босмадан чиқарилиши билан кенг тарқала бошланган. Ушбу ҳолат бошқарув ҳисоби мамлакатимизга инглиз-америка бухгалтерия ҳисоби тизимидан «импорт» қилинган деган нотўғри фикрни пайдо бўлишига сабаб бўлган. Ҳақиқатда ҳам бошқарув ҳисоби асослари Ғарб менежментидан олинган, бироқ, бу ҳолат юқорида таъкидлаганимиздек, аввалроқ корхоналаримизда маҳаллий бошқарув тизими шаклланаётган дастлабки тарихий даврда юз берган ва маҳаллий хўжалик юритиш шароитига мослаштирилган. Ушбу ҳолатни 1.6-жадвалда келтирилган маълумотлар ҳам тасдиқламоқда.

Бошқарув ҳисобининг собиқ Иттифок иқтисодиётида қўлланилган элементлари³

1.6-жадвал

Т/р	Бошқарув ҳисобининг собиқ Иттифок иқтисодиётида қўлланилган элементлари мазмуни
1.	Собиқ иттифокда бухгалтерия ҳисоби режалаштириш билан уйғунликда юритилган, саноат ҳисобида ёппасига хужжатлаштиришга эришилган ва корхоналар бўлинмалари бошқарувчилари учун зарур бўлган даражада маълумотларни аналитиклиги таъминланган. Бюджетлаштиришни маълум бир кўриниши бўлган сметадан кенг фойдаланилган
2.	Янги иқтисодий сиёсат бошланиши даврида трестларда иккита бухгалтерия: молиявий ва ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга

³ Илмий ва ўқув адабиётларини таҳлил қилиш асосида диссертант томонидан тузилган.

	олиш ва маҳсулот таннархини калькуляциялаш бухгалтериялари мавжуд бўлган. Мазкур бўлимлар трестларнинг ишлаб чиқариш-техник бошқармаси таркибига кирган. Бухгалтерия ҳисобини ташкил этишнинг мазкур тизими молиявий ва бошқарув ҳисобларини ўзаро ҳамкорлигини ҳозирги кундаги икки айланмали (автоном) шаклини эслатади
3.	Иқтисодий таҳлил, бюджет режалаштирилиши ва назоратининг элементлари қўлланилганлиги туфайли 1920-йилларда бухгалтерни функциясига нафақат ҳисоб ишларини бажариш, балки режалаштириш, таҳлил қилиш, ҳисоб маълумотларини тайёрлаш ва улардан қарорлар қабул қилишда фойдаланиш борасидаги ишларни мувофиқлаштириш ишлари ҳам кирган. Мазкур функцияларнинг барчаси ҳозирги кундаги бошқарув ҳисоби функцияларига тўғри келади
4.	Хўжалик ҳисоби ва ўзини ўзи молиялаштириш тамойиллари иқтисодиётга жорий этилганда хўжалик ҳисобининг объекти бўлиб, корxonанинг ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш бўлинмалари, даромади бўлиб улар томонидан ишлаб топилган маблағ ҳисобланган. Бундай ёндашув бошқарув ҳисобининг концепцияларидан бири бўлган жавобгарлик марказлари бўйича бошқаришнинг маълум бир кўриниши ҳисобланади. Шунингдек, маъсулият марказлари бўйича ҳисобга яқин бўлган ички завод хўжалик ҳисоби ҳам қўлланилган.
5.	Корxonаларда бошқарув ҳисобини баъзи бир элементлари (корxonаларни алоҳида мустақил бўлинмаларга ажратиш, улар фаолиятини баҳолаш мезонларини аниқлаш, ички баҳолар ва смета режалаштиришни қўллаш, ички ҳисоботлар тузиш) жорий қилинган. «Жавобгарлик марказлари» ва «Харажат марказлари» тушунчалари пайдо бўлган
6.	Ҳозирги кунда бошқарув ҳисобида қўлланилаётган бюджетлаштириш кўп жиҳатдан аввал мамлакатимизда кенг қўлланилган «Техсаноатмолиярежа»ни эслатади
7.	Аввалдан иқтисодчиларимизга яхши таниш бўлган омилли таҳлил эса бошқарув ҳисобида ҳақиқий харажатларни смета харажатларидан четга чиқишларини таҳлил қилишда кенг қўлланилади. Бошқарув ҳисобида қўлланиладиган таҳлилнинг барча турлари (тезкор, таққослама, комплекс ва ҳ.к.) собиқ Иттифоқнинг олимлари ва амалиётчиларига яхши танишдир
8.	Бошқарув ҳисобининг асосини корxonалар харажатлари ҳақидаги маълумотларни тўплаш ва таннархни калькуляциялаш ташкил этади. У эса мамлакатимиз амалиётида тўлиқ ишлаб

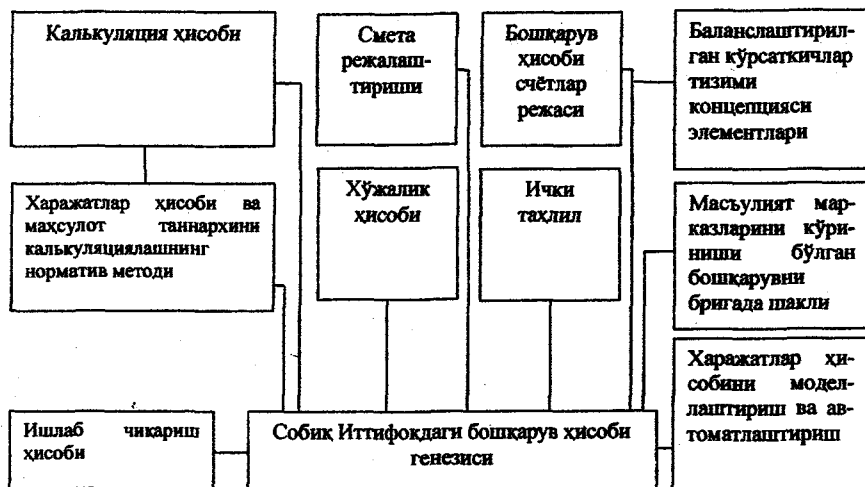
	чиқилган. Бошқарув ҳисобидаги «Стандарт-кост» тизимига ўхшаш бўлган калькуляциялашнинг норматив усулини амалиётга қўллаш бўйича бой назарий ва амалий тажриба тўпланган. Замонавий бошқарув ҳисоби доирасига кирувчи кўпгина масалаларни меъёрий базаси сифатида собиқ Иттифоқ даврида «Саноат корхоналарида маҳсулот таннархини режалаштириш, ҳисобга олиш ва калькуляциялаш бўйича низом» ва унинг асосида ишлаб чиқилган тармоқ низомидан фойдаланилган.
9.	Собиқ Иттифоқда ишлаб чиқаришни бошқаришнинг бригада шакли кенг қўлланилган. Ундаги бригадалар масъулият марказларини маълум бир кўриниши эди. Мазкур усулда бошқариш орқали материалларни тежаш ва меҳнат унумдорлигини ошириш борасида маълум ижобий натижаларга эришилган
10.	Ҳозирги кунда фаолият таҳлил асосида калькуляциялаш методида қўлланилаётган харажатларни бошқариш ғояси авваллари собиқ Иттифоқ корхоналарида кенг қўлланилган
11.	Хорижда кенг урф бўлган «Баланслаштирилган кўрсаткичлар тизими» концепцияси кўпгина жихатлари билан М. Баканов, С.Полякова, Л. Суздальцева, А. Шеремет ва бошқа иқтисодий таҳлил соҳасининг етук олимларини ёндашувларига ўхшашдир
12.	Профессор В. Палий томонидан ишлаб чиқилган бошқарув ҳисобининг сўётлар режаси ҳатто ишлаб чиқариш ҳисоби масалаларида жуда нозик бўлган немис олимларининг таҳсинига ҳам сазовор бўлган
13.	М.Волович, О.Островский, В.Подольский ва бошқа шу каби кўплаб бошқарувни автоматлаштириш соҳасидаги мамлакатимиз мутахассисларининг асарлари ERP-тизими ва электрон тижорат ривожланган ҳозирги даврда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Ушбу жадвалдан шундай хулоса қилишимиз мумкинки, хорижда қўлланилаётган бошқарув ҳисобини учдан икки қисми нафақат мамлакатимиз мутахассислари учун таниш бўлган, балки улардан иқтисодиётда кенг ва самарали фойдаланилиб келинган.

Бошқача қилиб айтганда, собиқ Иттифоқ даврида бошқарув ҳисоби генезисини белгилаб берувчи таркибий қисмлар мавжуд бўлган (1.2-чизма).

Шундай қилиб, собиқ Иттифоқда, ҳали бозор муносабатларидан узоқ бўлган даврда бошқарув ҳисоби генезисини назарий ва услубий асослари яратилган. Фақатгина мазкур асосларнинг ўзига хос хусусиятлари иқтисодиётни режага асосланганлиги билан

боғлиқ бўлган. Ушбу тизимнинг асосий камчилиги режалаштириш ва назорат ташкилотлари корхоналардан узилиб қолган эди. Тизим борган сари жуда мураккаблашиб бориб, давлат ташкилотлари юқоридан туриб ҳар бир корхонани ўзига хос хусусиятини кўра олмай қолган. Бу ҳолат режалаштириш ва корхоналар хўжалик фаолияти таҳлилини ўта мураккаб назарияларини юзага келишига олиб келди. Бу эса юқорида таъкидлаб ўтилган бошқарув ҳисобининг усул ва услублари режали иқтисодиётда кенг қўлланилганлигига қарамасдан кўзланган самара бермаганлигига сабаб бўлди.

1.2-чизма. Собиқ Иттифоқдаги бошқарув ҳисоби генезиси⁴

Таҳлиллар натижасида, «Ўтган давр ичида бошқарув ҳисоби услубиятининг ривожланишини куйидаги 6 та йўналишини ажратиб кўрсатиш мумкин:

- ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляциялашни назарий жиҳатдан асослаш;
- норматив ҳисоб концепцияси;
- халқ хўжалиги тармоқларида харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляциялаш, шу жумладан, ишлаб чиқариш ҳисоби;
- корхоналарни ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолиятини бошқаришда харажатлар ҳақидаги маълумотларни ишлатилиши;

⁴Муаллиф ишланмаси

- хўжалик ҳисоби, фаолият соҳалари ва таркибий бўлинмалар бўйича ҳисоб концепциялари;

- харажатлар ҳисобини моделлаштириш, механизациялаштириш ва автоматлаштириш» [12; 43-б.].

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, олдинги даврда бошқарув ҳисобининг баъзи бир элементлари жорий этилиши билан бирга минг афсуски, амалиётда кенг қўлланилиб келинган бозор иқтисодиётига, шу жумладан бошқарув ҳисобига тегишли бўлган баъзи бир ташкилий-услубий ёндашувлардан воз ҳам кечилган (1.7-жадвал).

Бошқарув ҳисобининг воз кечилган ташкилий-услубий ёндашувлари

1.7-жадвал

Т/р	Сана	Бошқарув ҳисобининг воз кечилган ташкилий-услубий ёндашувлари мазмуни
1.	1917-1922 йй.	Тижорат сири бекор қилинган
2.	1923-1929 йй.	а) ҳисоб маълумотлари микродаражадаги аналитик ҳисоб-китоблар учун яроқли деган ҳисоб парадигмасидан воз кечилиб, бухгалтерия маълумотларини тармоқ ва халқ хўжалиги мақсадлари учун фойдаланишни назарда тутувчи янги парадигма шакллантирилган; б) ягона бухгалтерия хизмати доирасида режа, ҳисоб ва назорат-аналитик функцияларни интеграциялашувидан воз кечилиб, корхоналарда режа ва молия бўлимлари ташкил қилинган
3.	1930-1931 йй.	Аввал мавжуд бўлган иккита бухгалтерия бўлими, яъни молиявий ва ишлаб чиқариш бухгалтериясидан воз кечилиб, ўрнига ягона бухгалтерия тизимига ўтилган
4.	1932-1964 йй.	Харажатлар ва натижаларни такомиллашган аналитик ҳисобидан воз кечилган, оқибатда ишлаб чиқариш ҳисоби бекор қилиниб, «умумий қозон» ҳисобига ўтилган.

Манба: М.А.Бахрушина. Теория и практика бухгалтерского управленческого учета. Автореферат докт. дис. на соис. уч. степ. докт. экон. наук. - Москва. 2003. С.34.

Бозор иқтисодиёти, шу жумладан бошқарув ҳисобига ҳос бўлган ҳисобга оид баъзи бир ташкилий-услубий ёндашувлардан воз кечилиши мамлакатимизда бошқарув ҳисоби бўйича қўйилаётган тамал тошини секинлашишига олиб келди.

Тадқиқотлар бошқарув ҳисобини ривожланишига қуйидаги омиллар туртки бўлганлигини кўрсатди:

- иқтисодий (бозор иқтисодиётига ўтиш билан боғлиқ) омиллар;

- назарий (маҳаллий ва ғарб мамлакатлари бошқарув назариясини уйғунликда ривожланиши) омиллар;

- технологик (автоматлаштириш ва замонавий ахборот технологияларини жорий этиш) омиллар;

- қонунчилик (бошқарув ҳисобини ташкил қилиш имкониятини берувчи меъёрий ҳужжатларни қабул қилиниши) омиллари;

- интеграциялашув жараёнлари ва иқтисодиётни глобаллашуви омиллари.

Бозор иқтисодиёти, шу жумладан бошқарув ҳисобига ҳос бўлган ҳисобга оид баъзи бир ташкилий-услубий ёндашувлардан воз кечилиши мамлакатимизда бошқарув ҳисоби бўйича қўйилаётган тамал тошини секинлашишига олиб келди.

Кўпгина иқтисодчи-тадқиқотчилар бошқарув ҳисобини мақсадларини ўзгаришига қараб ривожланишини турли босқичларини ажратиб кўрсатган. Ушбу қарашларни тадқиқ этиш бошқарув ҳисобини ривожланиш босқичларини муддати кенгайиши ва талқини янгича тус олиши зарурлигини кўрсатмоқда. Тадқиқот натижасида бошқарув ҳисобини ривожланиш босқичлари бўйича муаллифлик қарашни шакллантирилди (1-илова).

Муаллиф бошқарув ҳисобини ривожланишини тўртта босқичга бўлишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди. 1900 йилгача бўлган биринчи босқичда бошқарув ҳисоби элементлари тўлиқ шаклланган. Иккинчи 1900-1950 йилларни қамраб олувчи босқичда эса бошқарув ҳисобини кўплаб илғор методлари яратилган. Учинчи босқичга келиб бошқарув ҳисоби ривожланишига компьютер технологиялари ва глобал рақобат каби омиллар ўз таъсирини кўрсата бошлади. Тўртинчи босқичда бошқарув ҳисобини қўллаш чегараларининг кенгайиши, фан-техникани ривожланишини тез суръатларда ўсиши ва мегарақобатнинг пайдо бўлиши билан объектлари таркибига янги объектлар қўшилди ҳамда бошқарув ҳисобида

статистика, информатика ва социология каби турли фанларнинг янги услубларидан фойдаланила бошланди.

Бошқарув ҳисобини Ўзбекистоннинг мустақиллик йилларидаги ривожланиши масаласига тўхталадиган бўлсак, ўрганишлар куйидаги босқичларни ажратиб кўрсатишга имкон бермоқда:

1990-2010 йиллар - бу даврда бошқарув ҳисобига оид билимлар бир тизимга солинди ва халқаро тажрибага асосланиб хорижий сармоя иштирокидаги корхоналарда қўлланила бошланди;

2010 йил - ҳозирги кунгача бўлган давр – ушбу даврда мамлакатимиз корхоналарида бошқарув ҳисоби кенг жорий этила бошланди.

Юқоридаги фикрларни умумлаштириб, ҳулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, бошқарув ҳисоби ўзининг тарихий тараққиёт йўлида шаклланган ва илмий-услубий асосларига эга тизим ҳисобланади. У саноатнинг ривожланиши, ишлаб чиқариш шароитларининг ўзгариши ва тез суръатларда ўсиши ҳамда бозор муносабатларининг ривожланиши натижасида юзага келган. Бу ҳолат уни бошқарув қарорлари қабул қилишнинг асосий воситаси сифатида юзага келишига олиб келган.

1.2. Бошқарув ҳисобининг моҳияти, концепцияси ва тамойиллари

Бошқарув ҳисобининг моҳиятини чуқурроқ тушуниб етиш учун даставвал бошқарув ҳисоби атамасининг мазмунини аниқлаб олиш керак.

«Бошқарув ҳисоби» сўз бирикмасида «бошқарув» атамасининг аҳамияти «ҳисоб»га қараганда юқорироқдир. Мазкур атамани нафақат «бухгалтерия ҳисоби» сифатида, балки кенг маънодаги ҳисоб, бошқарувнинг асоси сифатида талқин қилиш керак.

«Бошқарув ҳисоби» сўзини этимологик маъносига тўхталадиган бўлсак, у «management accounting» англо-саксон атамасининг таржимасидан олинган. Ушбу атама сўзма-сўз бошқарув ҳисоби деб таржима қилинганда ҳисоб нафақат бошқарувнинг функцияси сифатида эътироф этилган, балки маълумотларни қайта ишлаш ва уларни тизимли таҳлил қилиш ҳам назарда тутилган.

Ғарбий Европада англо-саксон давлатларидан фарқли ўларок, ишлаб чиқариш (масалан, Германияда) ёки француз терминологиясидаги эксплуатацион (аналитик) ҳисоб атамалари қўлланилади.

Собиқ Иттифокнинг иқтисодчи олимлари ҳам бошқарув ҳисоби атамаси ўрнига, ишлаб чиқариш ҳисоби атамасини ишлатган.

«Бошқарув ҳисоби» атамаси бўйича ёндашувлар масаласига тўхталадиган бўлсак, жаҳон амалиётида иккита ёндашув мавжуд. Биринчиси «management accounting», иккинчиси эса Европада (Германияда)ги «контроллинг» атамаси билан боғлиқдир. Биринчи ёндашувга кўра ҳар қандай ҳисоб фаолиятининг асосий вазифаси бошқарув қарорлари қабул қилиш учун керак бўладиган маълумотлар билан ўз вақтида ва тўлиқ таъминлашдан иборатдир. Бу эса ҳисоб ва бошқарув фаолиятини чамбарчас боғлиқлигини англатади. Шунинг учун «management accounting» атамасини бошқарув эҳтиёжидан келиб чиқиб ташкил этиладиган ҳисоб деб таржима қилиш мумкин. Унга кўра бошқарув ҳисоби нафақат корхона харажатлари тўғрисидаги маълумотларни тўплаш ва таҳлил қилиш тизимидан иборат бўлади, балки бюджетлаштириш ва бўлинмалар фаолиятини баҳолаш тизимларини ҳам ўзида қамраб олади. Умумий қилиб айтганда, бу тизим бухгалтерия технологияси эмас, балки кўпроқ бошқарув технологиясидир.

Европада қўлланиладиган контроллинг тизимига асосан бошқарув ҳисоби корхона фаолияти устидан назорат қилиш мақсадида ташкил қилинган кенгайтирилган ҳисоб тизимидир.

Бугунга келиб бошқарув ҳисоби мамлакатимиз корхоналарининг иқтисодиёт, молия ва бошқаруви амалиётида муҳим ўрин эгаллай бошлади. Шунга қарамай, ҳалигача бошқарув ҳисоби мавзуси мамлакатимиздаги бошқарув назарияси ва амалиётида энг кўп баҳс-мунозараларга сабаб бўлаётган мавзулардан бири бўлиб қолмоқда. Тадқиқотчи В.М.Грибановский тўғри таъкидлаганидек, «Амалиётда баъзи бир корхоналаргина бошқарув мақсадлари учун бухгалтерия ҳисобини ташкил қилмоқда, қолганлари эса молиявий ҳисоб маълумотларини аналитик қисми билан чегараланмоқда» [19].

Энг асосийси шу кунгача бошқарув ҳисобининг таърифи, предмети, объектлари ва методи бўйича ягона бир фикрга келинмаган. Бунинг асосий сабаби уни янгилик эканлиги ва тадқиқотчилар томонидан бошқарув ҳисобини бухгалтерия ҳисобининг умумий тизимидаги ўрни масаласида ҳозиргача ягона фикрга келинмаганлигидадир.

Ундан ташқари, меъёрий ҳужжатларда бошқарув ҳисобини таърифи келтирилмаган. Бу тўғри албатта, чунки бошқарув ҳисобини ташкил этиш ҳар бир корхонанинг мустақил ишидир. Шу

сабадан давлат корхоналарига бошқарув ҳисобини юритишни мажбур қила олмайди ва уни юритишни ягона қоидаларини ўрната олмайди. Бу ҳам маълум бир даражада мазкур баҳс-мунозаралар давом этаётганлигига сабаб бўлмоқда.

Иқтисодий адабиётларда келтириладиган таърифлар эса бири-биридан тубдан фарқ қилмоқда. Бундай таърифлар хилма-хил бўлиб, уларда бошқарув ҳисоби ҳақиқий таннархни ҳисобга олиш ва калькуляциялаш, молиявий натижаларни ҳисобга олиш, таҳлил қилиш, режалаштириш, назоратга олиш тизими ва ҳатто бизнесни бошқариш тизими сифатида акс эттирилмоқда.

Таҳлиллар ҳозирги кунда мамлакатимизда «бошқарув ҳисоби» тушунчаси бўйича иккита асосий ёндашув мавжудлигини кўрсатмоқда. Биринчи ёндашув Ғарб ҳисоб амалиётидаги ёндашувга мос келади. Унга кўра, бухгалтерия ҳисоби молиявий ва бошқарув ҳисоби каби қуйи тизимларнинг ўзаро бирлашмаси сифатида қаралади.

Иккинчи ёндашувга кўра, бухгалтерия ҳисоби – аввало молиявий ҳисобдир, бошқарув ҳисоби эса ички фирма бошқарув тизимини англатиб, ўз ичига нафақат бизнинг тушунчадаги ҳисоб масалаларини, балки таҳлил қилиш, режалаштириш, прогнозлаштириш, назорат қилиш, моделлаштиришни ҳам олади.

Молиявий ва бошқарув ҳисобларига бундай турлича қаралишига кўплаб мутахассисларни собиқ Совет бухгалтерия мактаби таъсирида етишиб чиққанлиги ҳам сабаб бўлган. Ундан ташқари, Собиқ иттифоқнинг ҳисоб амалиётида замонавий бошқарув ҳисобининг функциялари қисман бухгалтерия ҳисоби ва бошқа мутахассисликларга тегишли бўлганлигини назардан четда қолдирмаслигимиз лозим.

Соҳа олимларининг тадқиқотларига эътибор қаратадиган бўлсак, тадқиқотчи С.Булгакованинг фикрига кўра, иқтисодий адабиётларда «бошқарув ҳисоби» таърифи бўйича турли қарашлар мавжуд (1.8-жадвал).

«Бошқарув ҳисобини юқорида санаб ўтилган таърифлари уни бажарадиган ҳаракатлари (маълумотларни тўплаш, ўлчаш, изоҳлаш, узатиш, сақлаш, ишлатиш ва х.к.), бошқарув функцияларини ифодалаш (режалаштириш, қарорлар қабул қилиш, назорат қилиш ва бошқалар), маълумот истеъмолчиларини санаб ўтиш (агентлар, корхонани бошқарув ходимлари), ҳисобни бошқа турларидан тубдан фарқ қиладиган томонларини аниқлаш ва ҳоказоларга асосланган. Билишнинг турли босқичларида балки бошқарув

ҳисобини ҳар хил таърифларидан фойдаланиш мумкиндир. Бироқ, бошқарув ҳисоби бўйича тасавурларнинг кенгайиб бориши, билишнинг тизимлилиги, диалектик тамойилини қўлланилишини назарда тутувчи бошқа бир босқичига ўтилиши ва тизим назарияси таърифидан келиб чиқиб, «бошқарув ҳисоби» терминига аниқлик киритилиб.борилиши лозим» [12; 43-б.].

Бошқарув ҳисобига оид таърифлар бўйича қарашлар

1.8-жадвал

Т/р	Бошқарув ҳисобига оид таърифлар бўйича қарашларнинг мазмуни
1.	- ички (ички фирма) ҳисоб;
2.	- харажатлар ҳисоби ёки ишлаб чиқариш ҳисоби (немис ҳисоб мактаби);
3.	- бошқарув бухгалтерияси (аналитик, маржинал ҳисоб) (француз ҳисоб мактаби);
4.	- менежментнинг ажралмас бир қисми (инглиз-америка ҳисоб мактаби);
5.	- фаолият (соҳа)нинг бир тури;
6.	- иқтисодий маълумотларни қайта ишлаш методларини қўллаш;
7.	- бошқарув ахборотлари тизимининг бир қисми;
8.	- жараён сифатида;
9.	- бухгалтерия ҳисоби ва/ёки бошқарувнинг қуйи тизими;
10.	- алоҳида тизим сифатида.

Манба. Булгакова С.В. Теория, методология и организация системы управленческого учета. Докт. дис. на соис. уч. степ. докт. экон. наук. Воронеж. 2009. (366-376 бб.) материаллари асосида тайёрланган.

Тадқиқотчи А. Зокирова [21] эса бошқарув ҳисоби бўйича таърифларни инглиз-америка ва Европа (Германия, Франция, Россия) йўналишларига ажратиб ўрганган.

Иқтисодий адабиётларни ўрганиш бошқарув ҳисобига оид юқоридагиларга ўхшаш яна кўплаб таърифлар мавжудлигини кўрсатди ва шу боис, улар муаллиф томонидан бир тизимга келтирилиб, тадқиқотнинг 2-иловасида тақдим этилди.

Иловадаги таърифларни ўрганиш шуни кўрсатмоқдаки, бир гуруҳ олимлар ҳисобнинг бу турига бошқарув қарорларини қабул қилишга йўналтирилган харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляциялаш сифатида таъриф бермоқда. Бу таъриф

қисман тўғридир. Чунки бошқарув ҳисобида ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляциялаш асосий ўрин тутади. Бироқ, харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляциялаш ишлаб чиқариш харажатларини акс эттириш, маҳсулот таннархини калькуляциялашнинг услубияти ва техник тарафига асосий эътиборини қаратади, бошқарув ҳисоби маълумот истъмољчиларининг мавжуд ҳолатни таҳлил этиш, қарорлар қабул қилиш, ахборот технологияларидан фойдаланиш, маблағлардан фойдаланиш ва таннархнинг шаклланишини бошқариш, харажатларнинг меъёрдан четга чиқишини таҳлил қилишдан иборат бўлган талабларини ўрганишга асосий диққатини қаратади, яъни бир сўз билан айтганда, у ишлаб чиқаришни оптималлаштиришнинг фаол воситаси ҳисобланади.

Бошқа бир гуруҳ иқтисодчи олимлар эса бошқарув ҳисобининг янада кенгрок таърифлашга ҳаракат қилмоқда. Бу таърифга кўра, бошқарув ҳисоби харажатлар ва даромадларни ҳисобга олиш, бутун хўжалик фаолиятининг, шу жумладан, капитал қўйилманинг самарадорлигини ҳисобга олиш ва хўжалик жараёнларини оптималлаштириш усулларини ўз ичига олмоқда.

Таҳлилларни кўрсатишича, бошқарув ҳисобининг ривожланиши бир қанча тортишувлар билан биргаликда кечмоқда. Бошқарув ҳисобининг концепцияси бўйича баҳс мунозара қилинаётган масала бошқарув ҳисоби жараёнларни счётларда акс эттириш, таҳлил қилиш, режалаштириш, мотивациялаш (психологик жиҳати) ва ҳоказоларни ўзида қамраб олган фанми ёки мазкур фанни мустақил бухгалтерия ҳисоби, иқтисодий таҳлил, режалаштириш каби фанларга бўлиб юбориш керакми деган масаладир. Мазкур масалалар таркибига молиявий ва бошқарув, бошқарув ва ишлаб чиқариш ҳисоблари ўртасидаги фарқлар ҳамда ўзаро муносабатлар масаласини ҳам киритиш мумкин.

«Агар мутахассислар фикрларини умумлаштирадиган бўлсак, уларнинг фикрига кўра, бошқарув ҳисоби менежерларга қарорлар қабул қилиши учун керак бўладиган ҳар қандай маълумотларни етказиб бериши лозим. Бунда бошқарув ҳисоби маркетинг хизмати, кадрлар бўлими, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш хизмати ва бошқа шу каби бўлимларнинг ишига аралашаётган бўлади. Бундай ёндашувга кўра бошқарув ҳисоби ўзида ҳисобга олиш, маркетинг, логистика, молия ва бошқа фанлар турли қисмларининг бирлашмасини ифодалаган бўлади» [16].

Бундан шундай хулоса қилиш мумкинки, бошқарув ҳисоби - иқтисодий билимларнинг янги комплекс қисми ҳисобланади.

Бошқарув ҳисоби муаммолари акс эттирилган иқтисодий адабиётларни таҳлил қилиш бошқарув ҳисобининг мазмуни бўйича тортишувларга қуйидагилар ҳам сабаб бўлаётганлигини кўрсатмоқда:

- бошқарув ҳисоби функцияси асоссиз «кенгайтирилиши» натижасида бухгалтернинг функцияси билан ҳисоб ходимининг функциясининг ажратилиши;

- «Ҳисоб» термини бўйича ағъанавий ёндашувга асосан бошқарув ҳисоби функциясининг асоссиз «қисқартирилиши»;

- бошқарув ҳисоби немис ва англо-саксон концепцияларининг аралашиб кетиши.

Бошқарув ҳисобининг таърифига «режалаштириш», «прогнозлаштириш», «таҳлил» ва бошқа терминларни қўшиш асоссиздир, чунки бухгалтер-аналитикни мазкур жараёнларда иштирок этиши ҳисоб функциясининг кенгайтирилиши эмас, балки бухгалтер бошқарувни амалга ошираётган бошқарувчиларнинг сафига жалб қилинганлигини билдиради.

Ихтисосликка оид адабиётларни ўрганиб бошқарув ҳисоби бўйича бошқача таърифларни ҳам учратишимиз мумкин. Унга кўра бошқарув ҳисоби маълумотларни тўплаш, қайд этиш ва умумлаштиришни ўзида қамраб олган бухгалтерия ҳисобининг бир бўлагидир. Бошқа бир таърифга кўра эса бошқарув ҳисоби корхонанинг бошқарув тизимидир. У бошқарувни режалаштириш, ташкил этиш, ҳисобга олиш, назорат қилиш, таҳлил қилиш ва қарорлар қабул қилиш каби барча функцияларни ўз ичига олади. Бунда бошқарув ҳисоби атамасига таъриф берилаётганда бир гуруҳ олимлар ундаги «ҳисоб» сўзига, иккинчи бир гуруҳ олимлар эса «бошқарув» сўзига алоҳида урғу бермоқда.

Тадқиқотларга кўра хорижлик олимларнинг бошқарув ҳисоби бўйича фикрларини танқидий нуқтаи назардан таҳлил қилиб, қуйидаги хулосаларга келиш мумкин (1.9 - жадвал).

Бундай таърифларни яна кўплаб келтириш мумкин ва уларда бошқарув ҳисоби турлича таърифланган. Юқорида келтирилган таърифларнинг хулосаси 1.10-жадвалда бир тизимга солинган.

**Хорижий олимларнинг бошқарув ҳисоби бўйича фикрлари
асосида олинган хулосалар**

1.9 – жадвал

Т/р	Олимларнинг Ф.И.Ш	Хулосаларнинг мазмуни
1.	Барча олимлар	<ul style="list-style-type: none"> - бошқарув ҳисоби маълумотлари фақатгина корхона ичида фойдаланиш учун мўлжалланган ва тижорат сирига кирadi; - бошқарув ҳисоби маълумотлари бошқарув қарорларини қабул қилиш учун мўлжалланган ва улар орқали ишлаб чиқариш жараёнига фаол таъсир кўрсатиш мумкин; - бошқарув ҳисоби маълумотларининг асосий қисмини харажатлар ҳақидаги маълумотлар ташкил этади
2.	А. Чмель, Б. Нидлз, О. Николаева, Т. Шишкова ва бошқалар	<ul style="list-style-type: none"> - бошқарув ҳисоби фақатгина ҳисоб маълумотларини тўплайди, қайд этади ва бир тизимга солади ёки бошқача қилиб айтадиган бўлсак, бошқарув ҳисоби – бухгалтерия ҳисобининг бир қисми, уни тизим остидир; - бошқарув ҳисобининг объектлари, фақатгина харажат ва натижалар ҳисобланади; - бошқарув ҳисобининг маълумотлари фақатгина тезкор қарорлар қабул қилишда ишлатилади; - бошқарув ҳисобининг маълумотлари корхонанинг таркибий бўлинмаларини бошқариш учун мўлжалланган
3.	С. Николаева, Т. Карпова, В. Керимов, А.Шеремет ва бошқалар	<ul style="list-style-type: none"> - бошқарув ҳисоби ҳисобга олиш, меъёрлаштириш, режалаштириш, назорат қилиш ва таҳлил этишни интеграллашган тизимини ўзида ифодалайди; - бошқарув ҳисоби нафақат харажат ва натижалар ҳақидаги маълумотларни, балки бошқа объектларни ҳам (қайсики, улар ҳақидаги маълумотлар бошқарув қарорларини қабул қилиш учун керак бўладиган бўлса) акс эттиради; - бошқарув ҳисобининг маълумотлари тезкор (жорий фаолият ва келажак учун) ва стратегик бошқарув қарорларини қабул қилишда ишлатилади

Манба. Войко Д. В. Сущность управленческого учета и его место в управлении предприятием. Управленческий учет. № 3. 2005. материаллари асосида тайёрланган.

Демак, бошқарув ҳисобида бухгалтерия ҳисоби ва таҳлил қилиш натижалари маълумотларидан фойдаланилади.

Бошқарув ҳисоби ўз вазифаларини хўжалик ҳисобининг ҳар учала турини жорий этиш билан ҳамда назорат, бошқарув ва иқтисодий таҳлил функциялари воситасида амалга оширади.

Бошқарув ҳисобига оид таърифларнинг ҳулосалари⁵

1.10-жадвал

Т/р	Бошқарув ҳисобига оид таърифларнинг ҳулосаларининг мазмуни
1.	Бошқарув ҳисоби – ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляциялашдангина иборат эмас
2.	Бошқарув ҳисоби ҳисоб (бухгалтерия ва тезкор ҳисобни) билан бирга ҳисоб маълумотларини қайта ишлаш ва уларнинг таҳлилини ҳам ўз ичига олади
3.	Бошқарув ҳисоби истиқболни белгилаш, қарорлар қабул қилиш ва бошқарув учун зарур бўлган маълумотларни ўз вақтида ҳамда тўлиқ етказиб берилиши устидан назорат қилишга алоҳида эътибор қаратади
4.	Бошқарув ҳисоби ҳисобга олиш ва аналитик ишлардан ташқари, харажатлар, маҳсулот ишлаб чиқариш, алоҳида турдаги маҳсулотлар рентабеллиги ҳамда қарорлар қабул қилиш устидан бошқариш функциясини ҳам бажаради.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, фикримизча бошқарув ҳисобига қуйидагича таъриф бериш мақсадга мувофиқ бўлади, «Бошқарув ҳисоби - корхонадаги умумий ҳисоб тизимининг четга чиқишлар бўйича бошқарув усулларини кенг қўллаган ҳолда, бухгалтерия ҳисоби, оператив ва статистик ҳисоб функцияларини иқтисодий таҳлил, режалаштириш, назорат қилиш, тартибга солиш ва истиқболни белгилаш функцияси билан ўзаро ҳамкорлигини таъминлайдиган қисми бўлиб, унга харажатларнинг ҳосил бўлиш жойлари ва жавобгарлик марказлари бўйича ҳисобга олиш, ҳисобнинг илғор тизим ва усулларини яратиш ҳамда татбиқ этиш ҳам кирди».

⁵ Илмий ва ўқув адабиётларини таҳлил қилиш асосида диссертант томонидан тузилган.

Бошқарув ҳисоби ҳам бошқа фанларга ўхшаб, ўз предмети, объекти, тамойили ва методларига эгадир ҳамда ривожланиш босқичидадир.

Тадқиқотлар бошқарув ҳисоби предмети ва объекти ҳамда қўллайдиган методлари борасида ҳам ягона бир фикрга келинмаганлигини кўрсатмоқда.

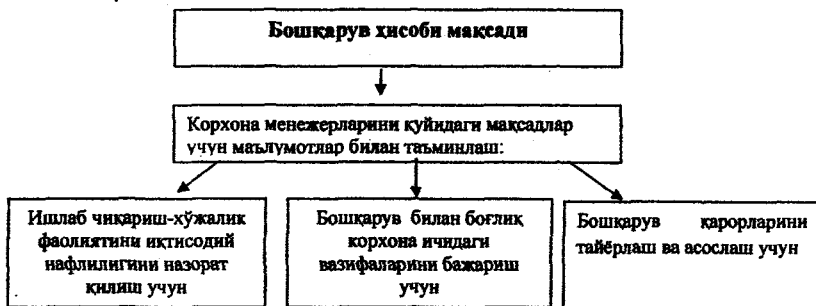
Фикримизча, бошқарув ҳисоби предметини илмий асослаш учун мазкур масала бўйича муқобил ёндашувларни кўриб чиқиш ва таҳлил қилиш лозим (3-илова).

3-иловадан кўриниб турибдики, барча тадқиқотлар бир-бирини тўлдирмоқда. Баъзи бир олимлар бошқарув ҳисобини ахборот функциясига асосий эътиборини қаратишаётган бўлса, бошқалари бошқарув ҳисоби предметини унинг муҳим объекти бўлган режалаштирилган молиявий натижага эришиш учун қилинадиган харажатлар сифатида таърифламоқда.

Бу борадаги тадқиқотларни ўрганиб, қуйидагича фикрга келинди: бошқарув ҳисобининг предмети ишлаб чиқаришни бошқаришнинг бутун цикли жараёнидаги объектлар мажмуаси ҳисобланади. Шу билан бирга, ҳозирги кун талабига жавоб берадиган бошқарув ҳисобининг предмети асосий ва ёрдамчи ишлаб чиқариш ҳамда инновацион фаолиятда юз бераётган ижтимоий-иқтисодий жараёнлар, ходимларни тайёрлаш ва ишлаб чиқаришда ижтимоий-маданий хизматлар кўрсатиш, ташқи муҳит агентлари (мол етказиб берувчилар, харидорлар, инвесторлар ва кредит ташкилотлари)нинг ўзаро ҳамкорлигини қамраб олиши керак. Бизнингча, бошқарув ҳисобининг предметига сифат ва жараёни давом этиш муддати кўрсаткичлари, субъектив баҳолашлар, масалан, мижозларни қониқиш даражаси, ходимларнинг салоҳияти ва янги маҳсулотни эксплуатацион сифатларини ҳам киритиш вақти етиб келди.

Бошқарув ҳисоби предметининг моҳиятини объектлари очиб беради. Бошқарув ҳисоби бўйича иқтисодчи олимларнинг бу борадаги тадқиқотлари 4-иловада келтирилган. Иловани ўрганиш орқали қуйидаги фикрга келинди: бошқарув ҳисоби объектларига корхона ва унинг таркибий бўлинмалари харажати ва хўжалик фаолияти натижалари, масъулият марказлари ва харажат марказлари харажати ҳамда натижалари, ички баҳолаш, бюджетлаштириш, ички ҳисоботлар ва корxonанинг ички ҳамда ташқи муҳити киради.

Бошқарув ҳисобининг мақсади ва вазифаларига келадиган бўлсак, иқтисодий адабиётларда бошқарув ҳисобининг мақсадлари бўйича кўплаб маълумотлар келтирилган. Уларни ўрганиш кўпгина муаллифлар бошқарув ҳисоби мақсадини куйидаги 1.3-чизмада тасвирланган тартибда белгилаётганлигини кўрсатмоқда:

1.3-чизма. Бошқарув ҳисобининг мақсади

Манба. Закирова А. Методология и инструментарий управленческого учета в сельскохозяйственных организациях. Дис. на соис. уч. степ. докт. экон. наук. -Казан. 2011. С.52.

Иқтисодий адабиётларда келтирилган бошқарув ҳисоби мақсадлари бўйича қарашлар 5-иловада бир тизимга солинди.

Иловадаги қарашларни ўрганиш шуни кўрсатмоқдаки, бошқарув ҳисобининг асосий мақсади раҳбариятга иқтисодий жиҳатдан самарали бошқарув қарорлари қабул қилишни таъминлаш мақсадида корхона фаолияти (корхона миқёси таъғи ва унинг таркибий, ишлаб чиқариш бўлинмалари ҳамда харажат ҳамда фойда марказлари миқёсидаги маълумотларни ҳам қўшган ҳолда) ҳақидаги режа, прогноз ва ҳақиқий маълумотларни етказиб беришдан иборатдир.

Таҳлиллар иқтисодий адабиётларда бошқарув ҳисобининг вазифаларини белгилаш бўйича ҳам турлича ёндашувлар мавжудлигини кўрсатди (6-илова). Бизнингча, бошқарув ҳисоби тизими ҳал қиладиган вазифаларнинг барчасини санаб ўтишнинг имконияти йўқ. Бошқарув ҳисоби вазифаларини корxonанинг бошқарув муҳити ва эҳтиёжига мослаштириш лозим. Шу муносабат билан бошқарув ҳисобининг вазифаларини куйидаги 1.11-жадвалда акс эттирилган мезонлар бўйича гуруҳлаш мақсадга мувофиқ бўлади.

Бошқарув ҳисобининг методлари кўпгина фанларни, яъни хўжалик ҳисоби (оператив, бухгалтерия ва статистик ҳисоб), таҳлил, стратегик ва тезкор режалаштириш, бошқарув, корхона иқтисодиёти, математика фанларининг методларини ўзида бирлаштирганлиги сабабли турлича бўлади.

Бошқарув ҳисобининг вазифаларининг мезонлар бўйича гуруҳланиши⁶

1.11-жадвал

Т/р	Бошқарув ҳисобининг вазифаларининг мезонлар бўйича гуруҳланиш мазмуни
1.	Хўжалик жараёнлари (таъминот, ишлаб чиқариш, сотиш) кесимида.
2.	Корхона фаолиятини (ишлаб чиқариш ва тижорат жараёнларини бошқариш ва ҳ.к.) бошқариш турлари бўйича
3.	Хўжалик жараёнларини жорий бошқариш (стратегик режалаштириш, меъёрлаштириш, харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулотни калькуляциялаш) бошқичлари бўйича
4.	Қарорларнинг муддати ва даврийлиги (режа асосида, аниқ вақт тартибиди) бўйича
5.	Корхонанинг ташкилий тузилиши даражасида (корхона миқёсида, масъулият марказлари бўйича)
6.	Масъулият марказлари даражаси бўйича (харажат марказлари, даромад марказлари, фойда марказлари ва инвестиция марказлари)
7.	Бошқариладиган объектлар турлари (харажат ташувчилари, фаолият турлари ва харажатларни ҳосил бўлиш жойлари) бўйича

Ушбу методлар таркиби ихтисосликка оид адабиётларда турлича изоҳланмоқда (7-илова). Олимларнинг фикрларини тадқиқ этиш натижасида тадқиқотда қуйидаги таъриф бошқарув ҳисобининг методи мазмунини тўлиқ очиб беради деган фикрга келинди: бошқарув ҳисобида бухгалтерия ҳисобининг методларидан ташқари статистика, иқтисодий таҳлил ва иқтисодий-математик методлар, комплекс иқтисодий таҳлилнинг энг асосий бўлимларидан бири бўлган параметрик таҳлил, фирмалараро таққослаш, сифатли гуруҳлаш, рақобат разведкаси ва маркетинг тадқиқотларининг услублари ҳам ишлатилади.

Бошқарув ҳисобининг ташкилий-услубий элементларидан яна бири бошқарув ҳисобининг функциялари ҳисобланади.

⁶ Илмий ва ўқув адабиётларини таҳлил қилиш асосида диссертант томонидан тузилган.

Тадқиқотларни кўрсатишича, иқтисодий адабиётларда бошқарув ҳисобининг функцияларига оид кўплаб таърифлар мавжуд (8-илова). Ушбу таърифлар ўрганилиб, тадқиқотчи А.Зокирова томонидан берилган куйидаги таъриф бошқарув ҳисобининг функциялари мазмунини тўлиқ очиб беради деган хулосага келинди: «Бошқарув ҳисоби функциялари корхона стратегияси ва истиқболда ривожланиш йўналишларини аниқлаш ва маблағлардан фойдаланишни иқтисодий самарадорлигини ошириш; режа ва бюджетлар тузиш; норматив хўжаликни шакллантириш ва нормативларга риоя қилинишини назорат қилиш; корхона, бўлинма ва маҳсулот турлари бўйича харажатлар ҳамда молиявий натижаларни аниқлаш; корхона ва ички бўлинмаларни қўйилган мақсадларига эришиши борасидаги фаолият натижаларини тезкор назорат қилиш ва баҳолаш; корхона, бўлимлар ва маҳсулот турлари кесимида фаолият натижаларини таҳлил қилишдан иборатдир» [21].

Олимларнинг бошқарув ҳисоби тамойиллари борасидаги тадқиқотларни ўрганиш бу соҳада ҳам ягона бир фикрга келинмаганлигини кўрсатмоқда (9-илова).

Тадқиқотчи А. Закированын ушбу масала бўйича билдирган фикрлари бизнингча, пахта саноат корхоналари учун ҳам тааллуқлидир, яъни мазкур масалани тадқиқ этишда пахта саноати тармоғи ишлаб чиқаришини ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш лозим. Шунга кўра пахта саноати корхоналарининг бошқарув ҳисоби умумқабул қилинган тамойиллардан ташқари куйидаги тамойилларга асосланиши лозим:

- мақсадлар ва фаолият натижаларини мувофиқлаштириш;
- турли бошқарув қарорларини тайёрлаш бўйича прогнозлаштириш, режалаштириш, ташкил қилиш, ҳисобга олиш, назорат қилиш, таҳлил этиш ва тартибга солиш каби ишларни бир вақтда бажариш;
- корхона ташкилий тузилишининг бошқарув вазифаларини ечилишига қараб фаолият кўрсатиш шароитини ўзгаришига мос ҳолда барқарорлиги;
- ҳал қилиниши лозим бўлган бошқарув вазифаларига қараб, фаолият шароитларини доимий ўзгаришига қарамасдан, корхонанин ташкилий тузилишининг барқарорлиги;
- «Комплементарлик» (бошқарув ҳисоби тизимостини уйғун ҳолда фаолият кўрсатишини таъминловчи бир-бирини тўлдириши ва мос келиши);

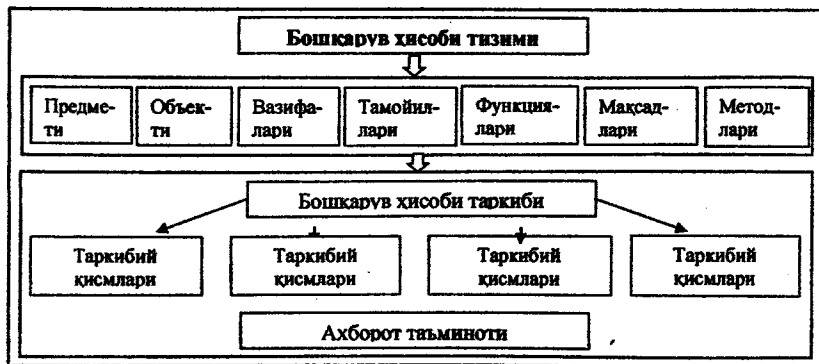
- харажат марказлари, харажатларни ҳосил бўлиш жойлари ва маъсулият марказлари бўйича бошқарув ишларини тизимлилик ва мунтазамлилиги;

- мувофиқлаштириш (пахта саноати корхоналарида таркибий бўлинмалар ўртасида ўзаро ҳамкорлик (бир бўлимнинг маҳсулотини иккинчи бир бўлим эҳтиёжига ишлатилишидан иборат бўлган) бўлганлиги сабабли бошқарув ҳисоби корxonани ривожланиш стратегиясини амалга оширишга таъсир кўрсатувчи турли даражалардаги мақсадларни мувофиқлаштириш ва мувозанатлаштиришни таъминлайди);

- тезкор эътибор бериш (пахта саноати тармоғи қишлоқ хўжалиги жараёни билан боғлиқ ва қишлоқ хўжалигига турли ташқи омиллар (табiiй-иқлим, биологик ва бошқалар) таъсир кўрсатади, шунинг учун бошқарув ҳисоби ташқи таъсирни турли ўзгаришларига мослашиши ҳамда эътиборини қаратиши лозим);

- маъқуллик (пахта саноати тармоғи мавсумлилик хусусиятига эга бўлганлиги ва мавсумнинг давом этиш муддатини олдиндан аниқлаб бўлмаслиги сабабли бошқарув ҳисобини ташкил этишни турли вариантларини ишлаб чиқиш эҳтиёжи келиб чиқишини аниқлатади).

Юқорида баён этилган бошқарув ҳисобига оид барча фикрлар асосида пахта тозалаш корхоналари учун қуйидаги бошқарув ҳисоби тизимининг намунавий моделини тузиш мумкин (1.4-чизма).

1.4-чизма. Пахта тозалаш корхоналари учун бошқарув ҳисобининг намунавий модели⁷

⁷ Муаллиф ишлаганаси

Ушбу модель бошқарув ҳисобини барча муҳим компонентлари ва уларни ўзаро ҳамкорлиги ҳисобга олиниб тузилди. Уни жорий этиш хўжалик юритувчи субъектлар учун керакли самарага эришишга имконият яратади.

1.3. Бошқарув ҳисобини ташкил этишнинг хориж тажрибаси ва уни пахта тозалаш корхоналарида қўллашнинг услубий масалалари

Маълумки, хўжалик юритувчи субъектларни самарали бошқариш тўлиқ, ҳаққоний ва тезкор маълумотларга асосланади. Мазкур маълумотлар нафақат жорий ҳолатни баҳолаш, балки келгусида юз бериши мумкин бўлган ҳодисалар бўйича истиқболни белгилаш имконини ҳам беради. Шундан келиб чиққан ҳолда бошқарув ҳисобини ташкил этиш нафақат керакли техник жиҳозлар (компьютер дастурларини яратиш ёки ўрнатиш, бошқарув ҳисобини параметрларини аниқлаш)га эга бўлишни, балки ундан ҳам муҳимроқ бўлган масала, яъни ҳаққоний ва тезкор маълумотларни керакли шаклда шакллантириш масаласини ҳам ҳал этишни талаб этади. Булар эса бошқарув ҳисобини илмий-услубий асосда самарали ташкил этишни тақозо қилмоқда.

Ихтисосликка оид адабиётларни ўрганиш иқтисодчи олимлар бошқарув ҳисобини ташкил этишни турли жабҳаларини батафсил кўриб чиққанлигини кўрсатмоқда. Масалан, профессор Т.П.Карпова [78] ушбу масалани корхона бўлинмалари бошқарувчилари нуқтаи назаридан, яъни масъулият марказларини ташкил этиш, бўлинмалар ўртасида ўзаро муносабатлар ва алоқаларни ўрнатиш, кўрсаткичлар тизимини белгилаш, ички ҳисобот шаклларини шакллантириш ва ҳоказолар бўйича тадқиқ этган бўлса, профессор М.А.Вахрушина [63] эса бошқарув ва молиявий бухгалтерияни хўжалик жараёнларини сўрақларда қайд этиш соҳасидаги алоқалари шаклларига батафсил тўхталган. Бир гуруҳ олимлар Е.В.Акчурина, Л.П.Солодко, А.В.Казинлар [52] ўз асарларида масъулият марказлари бўйича ҳисобни ташкил этиш, ҳужжат айланиши, автоматлаштириш, ички ҳисобот ва бошқаларни баён қилган. Профессор М.М.Каверина [24] эса бошқарув ҳисобини блок модели шаклида кўриб чиққан.

Муаллиф эса мазкур соҳадаги хориж тажрибасини чуқур тадқиқ этиб, улардан тадқиқот объекти бўлган пахта тозалаш

корхоналарида фойдаланиш масаласига батафсил тўхталишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди.

Амалиётни ўрганиш, корхоналарда бошқарув ҳисоби турлича ташкил этилаётганлигини кўрсатмоқда. Баъзи бир хўжалик юритувчи субъектлар бошқарув ҳисобини ташкил этишда алоҳида бўлим – бошқарув ҳисоби бўлимини ташкил этиш йўлидан борган бўлса, бошқалари бошқарув ҳисоби функциясини режа-иктисод ёки молиявий бўлимларини зиммасига юклаш, учинчилари эса бошқарув ва бухгалтерия ҳисобларини битта бўлимга бирлаштириш йўлидан борган. Бу борада бирон бир моделни танлашга хўжалик юритувчи субъектларнинг ташкилий тузилиши, молиявий хизмат ходимларининг бошқарув ҳисобини юритиш бўйича малакавий даражаси, юқори ҳамда ўрта бўғин менежерларини бошқарув ҳисоби жараёнига жалб қилинганлик даражаси ва бошқа кўпгина омиллар таъсир қилишини унутмаслик керак.

Таҳлиллар амалиётда бошқарув ҳисобига оид икки хил муносабат мавжудлигини тасдиқлади. Биринчи муносабат хорижий компанияларнинг филиаллари ва ваколатхоналарига тааллуқлидир. Улар корпоратив бошқарув маълумотларига қўйиладиган талабларни яхши тушунади ва уларни тўғри шакллантира олади ҳамда бош офисда қайта ишланадиган маълумотларни пухта тўплашни талаб қилади. Афсуски, мазкур маълумотлар бош офисда анча вақт ўтгандан кейингина қайта ишланмоқда. Оқибатда қисқа муддатли режалаштириш ва тезкор бошқарув мақсадлари учун мўлжалланган тезкор маълумотларнинг роли анча пасайиб кетмоқда. Бундай ёндашув бошқарув ҳисобини стратегик жабҳаларигагина йўналтирилган бўлиб, қисман бир томонлама ҳисобланади.

Бошқарув ҳисобига оид амалиётдаги бошқа бир муносабат йирик компанияларга тегишлидир. Уларда асосий эътибор энг аввало ҳаражатларни ҳисобга олиш ва маҳсулотлар таннархини калькуляциялашга қаратилади. Бу ҳам бошқарув ҳисобидан тўлиқ фойдаланилмасликнинг бир кўриниши ҳисобланади.

Тадқиқотимизнинг объекти бўлган пахта тозалаш корхоналарига эътибор қаратадиган бўлсак, уларнинг амалиётида ягона ахборот таъминоти тизими асосида ҳозирги кун учун ўта муҳим бўлган вазифаларни ҳал қилиш имконини берадиган бошқарув ҳисоби тизими мавжуд эмаслигини кўрсатмоқда. Шу боис, даставвал қуйидаги муҳим вазифалар ҳал этилиши зарур:

- турли ҳодисаларни ривожланиш тенденцияларини таҳлил қилиш;

- илмий асосланган ҳолда истиқболни белгилаш (айниқса, инвестиция қилинадиган сармоянинг даромадлилик даражаси бўйича) ва улар асосида тўғри бошқарув қарорлари қабул қилиш;

- тўлақонли молиявий ва тезкор ҳисоб юритиш;

- маълумотларни аналитик қайта ишлаш учун керакли шароитларни яратиб бериш.

Фикримизча, бундай тизимни яратиш учун юқорида тавсия этилган, ўзида бошқарув ҳисобининг самарали услуб ва усулларини қамраб олган, корхонанинг ташкилий-бошқарув ҳамда молиявий тузилмасига уйғунлашган ҳисоб моделидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади. Фақат ушбу модел тажрибада синалиб, корхонанинг стратегик мақсадларига мослиги текшириб кўрилганидан сўнггина жорий этилиши лозим.

Шунингдек, бошқарув ҳисобини самарали ташкил этиш ва юритиш учун бир қатор ташкилий тадбирларни амалга ошириш керак:

1) бизнесни сегментларга бўлаклаш (ҳисобни ташкил этишда);

2) корхонанинг ташкилий тузилмасини шакллантириш ва унда бошқарув ҳисобини юритувчи бўлим (мутахассис)нинг ўрнини белгилаб олиш;

3) сегментларнинг харажатларини туркумлаш, уларнинг даромад ва харажатларини тан олиш методларини танлаш;

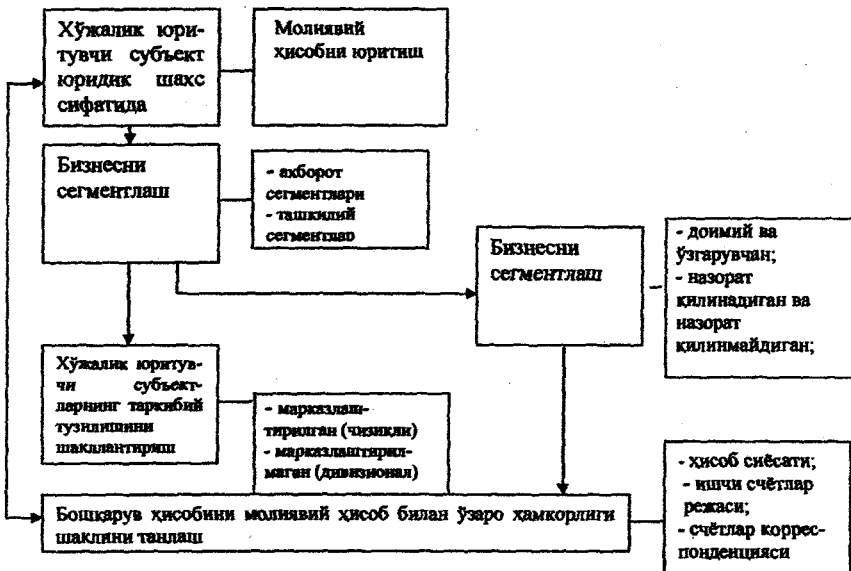
4) ҳисоб сиёсати, ишчи счётлар режаси ва намунавий счётлар корреспонденцияларини ишлаб чиқиш орқали бошқарув ҳисоби билан молиявий ҳисобнинг ўзаро ҳамкорлик шаклларини аниқлаш.

Ушбу тадбирлар ўртасидаги ўзаро манتيқий боғлиқлик 1.5-чизмада тақдим этилган.

Ушбу тадбирлар ўз вақтида ва самарали амалга оширилгандагина бошқарув ҳисобини жорий этиш орқали кўзланган мақсадга эришилади. Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, ҳар қандай бошқарув ҳисоби тизими илмий ёндашув ва тамойиллардан иборат бўлган илмий-услубий асосларга таяниши лозим.

Бошқарув ҳисобини ташкил этишда қўлланиладиган илмий ёндашувлар умумий ва хусусий бўлиши мумкин. Умумий илмий ёндашувлар тизимли, комплексли ва компьютерли бўлади. Хусусий ёндашувларга эса интеграцияли, ситуацияли, динамик ва махсус

ёндашувлар киради. Ҳозирги кунда инсон муносабатлари ва процессуал ёндашувларни ривожлантиришга кўп эътибор қаратилмоқда.

1.5-чизма. Бошқарув ҳисоби ташкилий тадбирларининг ўзаро боғлиқлиги

Манба. Вахрушина М. Теория и практика бухгалтерского управленческого учета. Докт. дис. на соис. уч. степ. докт. экон. наук. -М., 2002. с.131.

Бошқарув ҳисоби бирон-бир универсал услубдан кўра, кўпроқ истеъмолчига йўналтирилган корхона ахборот тизими бўйича ёндашув ҳисобланади. Бошқарув ҳисоби тизими бухгалтерия билан тўқнаш келмаслиги ва молиявий кўрсаткичлар билан муомалада бўлмаслиги мумкин. Корхона раҳбари ички ахборот тизимини ташкил этиш учун фойдаланилиши мумкин бўлган мавжуд ресурслардан келиб чиққан ҳолда бошқарув ҳисобининг шакли бўйича тегишли қарорни қабул қилиши лозим.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, «..... пахта тозалаш саноати корхоналари қайта ишловчи саноат таркибига кириб, тармоқнинг техник ва технологик хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

- Хомашёни йил давомида бир маромда қабул қилиш имконияти мавжуд эмаслиги. Яъни пахта хомашёсини корхоналар йилнинг маълум бир даврида (асосан сентябрь-октябрь ойларида) қабул қилиб олади.

- Хомашёни узоқ муддат сақланиши (уларни қайта ишлаб бўлиш кейинги йилнинг июн ойигача давом этади).

- Ишлаб чиқариш жараёнида ишлаб чиқаришнинг цехли тузилмаси йўқлиги. Пахта тозалаш саноати корхоналарида жинлаш, қуритиш-тозалаш цехлари мавжуд. Лекин буларда ишлаб чиқариш технологияси бир-бири билан узлуксиз боғланмаган. Қуритиш-тозалаш цехида қабул қилинган хомашё қуритилиб тозаланади. Қуритилиб, тозаланган пахта хомашёси тўғридан-тўғри қайта ишлашга берилиши ёки қайта ишлашга берилмай, маълум муддат сақланиши мумкин.

- Бутун ишлаб чиқариш давомида бир турдаги хомашё қайта ишланиб, бир хил турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқарилади» [10, 15-б.]. Бошқарув ҳисобини ташкил этишда ушбу хусусиятлар албатта ҳисобга олиними даркор.

Иқтисодий адабиётларни ўрганиш ва амалиётни таҳлил қилиш хорижий компаниялар билан мамлакатимиз корхоналаридаги бошқарув ҳисобини ташкил этиш тартиби фарқланишини кўрсатмоқда. АҚШ ва Европа давлатларида корхоналар фаолияти таҳлили бевосита бошқарув ҳисобидан бошланади. Уларда маълумотлар бошқарув ҳисобидан дастлаб молиявий ҳисоботга, сўнгра бухгалтерия ҳисоботига ўтказилади. Бизда эса тескариси, яъни бошланғич маълумотларни бухгалтерия тўплайди, сўнгра улар солиқ ва молиявий ҳисобга келиб тушади, ундан сўнгина ушбу маълумотлар бошқарув ҳисоби эҳтиёжи учун қайта ишланади.

Ўрганишлар яна бир хусусиятни кўрсатдики, у ҳам бўлса ривожланган бозор иқтисодиётига эга мамлакатларда юқори савияда бошқарув ҳисобини юритиш масаласи ижобий ҳал қилинган. У тўла автоматлаштирилган ва амалиётда синовдан ўтказилган ҳамда тегишли услубият яратилган. Мамлакатимизда эса ҳар бир тармоқнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ва хориж тажрибаси асосида услубий кўрсатмалар ишлаб чиқиши лозим.

Мавжуд илмий ва ўқув-услубий манбалар тахлили корхоналарда бошқарув ҳисобини ташкил этишнинг муҳим босқичларидан бири ҳисоб юритиш вариантыни танлаш масаласи эканлигини кўрсатмоқда. Одатда, бошқарув ҳисобини ташкил этиш вариантыни танлаш корхонанинг ҳажми, ҳисобни марказлаштирилганлик даражаси, корхонанинг ташкилий ва ишлаб чиқариш тузилмаси ва бошқа омилларга боғлиқ бўлади. Ҳозирги кунда бошқарув ҳисобини юритишнинг бир нечта вариантлари мавжуд. Улар автоном ҳисоб, интеграллашган, дуализм ёки монизм вариантларидир.

Ихтисосликка оид адабиётларни ўрганиш бошқарув ҳисобини ташкил этиш ва молиявий ҳисоб билан ўзаро алоқадорлигининг ҳар хил вариантлари таниқли олимлар В.Б. Ивашкевич, Е.А. Мизиковский, С.А. Николаева, В.Ф. Палий ва бошқалар томонидан батафсил баён қилинганлигини кўрсатди.

Ушбу вариантларга батафсил тўхталишдан олдин ҳисоб юритишнинг интеграллашган вариантыни кўриб чиқишимиз мақсадга мувофиқ. Счётларнинг ягона тизими мамлакатимиздаги бухгалтерия ҳисоби учун анъанавий вариант ҳисобланади. Мазкур вариантда счётларнинг ягона тизими ва счётлар корреспонденциялари амал қилади, бошқарув ҳисобининг махсус счётлари эса қўлланилмайди. Бошқарув мақсадлари учун маълумотлар эса молиявий ҳисобнинг йиғма регистрларида гуруҳланади ва ўз маълумотлари ҳамда ҳисоб-китобларининг натижалари билан тўлдиради. Тижорат сирини муҳофаза қилиш мақсадида молиявий ҳисоб счётларида фақатгина сальдо қайд этилади, хўжалик жараёнлари оборотлари эса бошқарув ҳисоби счётларида акс эттирилади.

Ҳисоб технологиясининг ушбу вариантида ишлаб чиқариш харажатларини акс эттирувчи бошқарув ва бухгалтерия ҳисобининг счётлари бухгалтерия ҳисобида калькуляциялаш счётлари алоҳида ажратилмасдан юритилади. Бу билан бошқарув бухгалтериясининг харажатлар ва даромадлар счётларини бухгалтерия ҳисобининг назорат счётлари билан тўғри корреспонденцияси таъминланади.

Шундай қилиб, ҳисобнинг интеграллашган тизимида молиявий ва бошқарув ҳисобининг ўзаро ҳамкорлиги масаласи тегишли тартибда ҳал этилади. Монографик тадқиқотлар кўрсатишича, интеграллашган ҳисоб тизими кичик бизнес корхоналарида бошқарув ҳисобини жорий этишда жуда қулай ҳисобланади.

Ихтисосликка оид адабиётлар таҳлили ва амалиётни ўрганиш шуни тасдиқладики, йирик ва ўрта корхоналарда автоном тизимни деталлаштирилган ва алоҳида юритиладиган бошқарув ҳисобини жорий этиш керакли самара беради. Автоном тизим варианты қўлланилганда молиявий ва бошқарув ҳисобларининг ҳар бири алоҳида, «берк» бўлиши лозим. Буни таъминлаш учун молиявий ва бошқарув ҳисоби учун ҳисоб сиёсатида алоҳида ишчи счётлар режаси ишлаб чиқиш тавсия этилади. Демак, автоном тизимда ҳисобнинг ҳар бир тури ўзининг мустақил ишчи счётлар режасига эга бўлади. Бошқача айтганда, умумий счётлар режасида бошқарув ҳисоби учун алоҳида счётлар ажратилади ва қолган счётлар молиявий ҳисобда ишлатилади. Натижада, молиявий ва бошқарув ҳисоби бир-биридан алоҳида юритилиши ва турли натижавий маълумотларга эга бўлиши таъминланади. Чунки молиявий ва бошқарув ҳисобларининг мақсад ва вазифалари турличадир. Молиявий ҳисобда харажатлар иқтисодий элементлар бўйича, бошқарув ҳисобида эса калькуляция моддалари бўйича гуруҳланади. Молиявий ва бошқарув ҳисоблари ўртасидаги алоқадорликни таъминлаш учун - акс эттирувчи счётлар (ёки экран-счётлар)дан фойдаланиш тавсия этилади.

Акс эттирувчи счётлар бошқарув ҳисоби учун муҳим маълумотларни молиявий ҳисобдан бошқарув ҳисобига ва аксинча ўтказиш вазифасини бажаради. Масалан, сотиш харажатларини ҳисобга олиш учун счётларнинг бўш кодлари (экран-счётлар) ажратилади. Чунки молиявий бухгалтерия фақатгина харажатларни синтетик ҳисоби билан шуғулланади. Шу боис, сотиш харажатларининг умумий қиймати ҳақидаги маълумотларга эга бўлинади, холос ва уларнинг ҳосил бўлиш жойлари эътиборга олинмайди. Бошқарув бухгалтерияси молиявий ҳисобда акс эттириладиган маъкур маълумотларни бошқарув ҳисобининг талабларига мувофиқ сотиш харажатлари ва даромадлари счётларида батафсил акс эттиради.

Натижада, харажатлар тўғрисида умумлаштирилган ва таҳлилий (батафсил) маълумотлар харажат ва калькуляция объектлари, таркибий бўлинмалар ва бошқа белгилар бўйича маълумотлар олинишига эришилади. Масалан, товарлар турлари бўйича сотиш харажатлари счётида харажат объектлари ва моддалари бўйича норматив харажатлар, нормадан четга чиқишларга ажратилган ҳолда гуруҳланади. Худди шундай гуруҳлашни жавобгарлик марказ-

лари бўйича ҳам амалга ошириш мумкин. Корхонанинг маржинал фойдаси қайси ҳисобот даврида ҳосил бўлганлигига қараб, ўша даврдаги доимий харажатларга камайтирилади. Кўпинча, улар ҳосил бўлиш жойларига қараб тақсимланади. Даромад ва харажатларни қайта тақсимлаш счётларида харажатларнинг барчасини ёки бир қисмини бошқарув ҳисобидан молиявий бухгалтерияга ва аксинча ўтказиш ҳақидаги маълумотлар ҳисобга олинади. Мазкур счётларда аналитик ҳисоб ҳисобот йили бошидан ўсиб боровчи жами билан юритилади ва ҳисобот даври тугагандан сўнг счётлар ёпилади. Ўтказувчи счётларнинг ишлатилиши бошқарув ҳисоби маълумотлари асосида молиявий бухгалтерия счётларини ёпмасдан йил якуни бўйича молиявий натижаларни аниқлаш имконини беради. Бу билан самарали бизнес-режалаштиришга ҳам шароит яратилади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, автоном тизимда молиявий ва бошқарув ҳисоби акс эттирувчи счётларни ишлатган ҳолда мустақил бир-бирдан ажралган ҳолда юритилиши мумкин. Акс эттирувчи счётлар ҳисоб маълумотларини миқдорий жиҳатдан таққослаш орқали текшириш имкониятини беради. Одатда, молиявий бухгалтерия харажатлар ҳисобини корхона миқёсида харажатларни элементлари кесимида юритади. Молиявий натижалар сотишдан тушган умумий тушум (ҚҚСсиз)ни сотишни умумий харажатлари (товар-моддий қийматликларнинг қолдиғини ҳисобга олган ҳолда) билан таққослаш орқали аниқланади. Бошқарув ҳисоби мазкур маълумотларни якуний маълумот сифатида ишлатади, яққол акс эттириш эса харажатларни якуний моддаларини молиявий ҳисобни тегишли чиқиш маълумотлари билан солиштириш орқали амалга оширилади.

Ҳисоб тизимини ташкил этишни иккита варианты - автоном ва интеграллашган тизимларини тадқиқ этиш, уларни ичида бошқарув ҳисобини автоном тизимида ташкил қилиш самарали эканлигини кўрсатмоқда. Сабаби ушбу тизим ҳисобот даврининг якунланишини кутмасдан бошқарув қарорларини қабул қилиш учун керакли маълумотларни тезкор равишда олиш имконини беради.

Шу билан бирга, бошқарув ҳисобини самарали ташкил этиш учун барча хўжалик юритувчи субъектларида бошқарувчилар томонидан бошқарув ҳисобини жорий этишга масъул бўлган ходимлар рўйхати тузилиши ва уни ташкил этиш шакли танлаб олиниши лозим.

Иқтисодий адабиётлар таҳлили хорижий корхоналарда бошқарув ҳисобини ташкил этишнинг 4 та варианты мавжудлигини кўрсатди. Мазкур вариантлар тафсилоти 1.12-жадвалда тақдим қилинади.

Хорижий корхоналарда бошқарув ҳисобини ташкил этиш вариантлари⁸

1.12-жадвал

Т/р	Хорижий корхоналарда бошқарув ҳисобини ташкил этишнинг вариантлари мазмуни
1.	Биринчи вариантда бошқарув ҳисоби махсус акс эттирувчи счётлар орқали молиявий ҳисобдан ажратилиб юритилади. Мазкур вариант Франция, Бельгия ва баъзи бир Лотин Америкаси ҳамда Африка давлатларида қўлланилади. Харажатлар ва натижаларни ҳисобга олиш учун синтетик счётлар, субсчётлар ва аналитик счётлардан фойдаланилади. Бу вариантнинг биттасида бошқарув ҳисобини молиявий ҳисоб билан боғловчи махсус счёт бошқарув бухгалтериясида, иккинчисида молиявий бухгалтерияда юритилади
2.	Иккинчи вариантда бошқарув ҳисоби молиявий ҳисобга нисбатан автоном ҳисобланади ва унда учта классдаги счётлар қўлланилади. Бошқарув ҳисобининг счётлари молиявий ҳисобнинг счётларига параллел равишда юритилади, улар ўртасидаги алоқа тақсимловчи счётлар тизими орқали амалга оширилади. Бу вариант АҚШ, Канада, Германияда кенг тарқалган ва кўп жиҳатдан биринчи вариантга ўхшашдир. Бу вариантда харажатларни элементлар кесимидаги ҳисоби молиявий бухгалтерияда, калькуляция моддалари бўйича ҳисоби эса бошқарув бухгалтериясида юритилади
3.	Учинчи вариантда бошқарув ҳисоби юритилмайди, харажатлар ҳисоби ташувчилари бўйича тезкор равишда, яъни бухгалтерия ҳисоби тизимидан ташқарида, яъни оператив ҳисоб ёрдамида юритилади. Бу вариантда харажатларни синтетик ҳисоби ягона молиявий ва бошқарув бухгалтерияда харажатларни иқтисодий элементлари бўйича юритиладиган ҳисоб негизида умумлаштирилган моддалар бўйича юритилади. Бу вариант асосан Германия, Венгрия, Бельгияда қўлланилган ва етарли самара бермаган
4.	Тўртинчи вариантда бошқарув ҳисоби юритилмайди, ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби эса молиявий ҳисобда юритилади. Бу вариант ўта мураккаб бўлган ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляциялаш тизимини умумий бухгалтерия ҳисобида тўлиқ интеграциялашга асосланган. Мазкур вариант саноат ҳисоби шаклланиши босқичида юзага келган ва аналитик бошқарув ҳисоби пайдо бўлиши билан унга эҳтиёж қолмаган.

⁸ Илмий ва ўқув адабиётларини таҳлил қилиш асосида диссертант томонидан тузилган.

Шуни ҳам унутмаслик лозимки, замонавий ахборот технологиялари воситалари ягона ҳисоб тизимидаги турли ҳисоб турлари (бухгалтерия, солиқ, бошқарув)ни юритиш имконини беради. Шундай экан, бухгалтериянинг бошланғич маълумотларини бошқарув тизимида қайта ишлаш учун параллел бўлимни очиш ўрнига фаолият кўрсатаётган штатдаги ходимлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Албатта, бунда ҳар бир хўжалик юритувчи субъектнинг ўзига хос хусусияти эътиборга олиниши шарт.

Шундан келиб чиқиб, бизнингча, монографик тадқиқотлар объекти бўлган пахта тозалаш корхоналарида 2016 йилда тасдиқланган бошқарув аппарати ташкилий тузилмасига ўзгартириш киритиш керак (10-илова). Унда «Режалаштириш» бўлими ўрнига таҳлил ишлари бошқарув ҳисобини бир бўлаги бўлганлиги сабабли махсус янги «Бошқарув ҳисоби» бўлимини ташкил этиш зарур. Унда бўлим бошлиғи – катта бухгалтер-аналитик ва бухгалтер-аналитик штатлари бўлиши керак. «Бошқарув ҳисоби» бўлими тўғридан тўғри бош директорга бўйсунishi керак. Шунда мантиқан тўғри бўлади. Ушбу бўлим корхонада бошқарув ҳисобини юритиш ишларини олиб бориши лозим.

Тадқиқотлар бошқарув ҳисобининг таркибий тузилиши хўжалик юритувчи субъектлар ҳажми, ишлаб чиқаришни ташкил этиш хусусияти, бошқарувнинг марказлаштирилганлик даражаси, фаолият тавсифи, ҳисоб маълумотларини қайта ишлаш шаклига боғлиқлигини кўрсатмоқда.

Профессор Т.С. Сандрикова бошқарув бухгалтерияси йирик ва ўрта хўжалик юритувчи субъектларда ташкил этилаётганда: материал, меҳнат, устама харажатлар ҳисоби каби гуруҳларни ташкил этишни тавсия қилмоқда. Мазкур гуруҳларнинг бухгалтерлари гуруҳ раҳбарига бўйсунди ва нафақат харажатларни ҳисобга олиш билан, балки маблағлар сарфланишини таҳлил қилиш, истиқболини белгилаш, улардан самарали фойдаланилишини назорат қилиш билан ҳам шуғулланади.

Материаллар гуруҳи материаллар (харажатларни юзага келиш жойлари, масъулият марказлари, харажат марказлари бўйича) ва тайёр маҳсулотни ҳисобга олиш, материал захираларидан самарали фойдаланишни назорат ва таҳлил қилиш ҳамда улар истиқболини белгилаш ишларини бажаради.

Меҳнат ресурслари гуруҳи ишланган вақт ва бажарилган иш ҳисобини уларнинг ҳосил бўлиш жойлари, масъулият марказлари, харажат марказлари бўйича ходимлар кесимида юритади, меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш устидан назорат ва таҳлил ўтказади ҳамда унинг истиқболини белгилашни таъминлайди.

Устама харажатлар гуруҳи тегишли бўлим ва хизматлар билан биргаликда устама харажатлар сметасини ишлаб чиқади, уларнинг ҳисобини олиб боради, самарадорлигини назорат ва таҳлил қилади.

Ушбу гуруҳлар фаолиятининг натижалари бошқарув ҳисоби гуруҳи раҳбари томонидан умумлаштирилади ва таҳлил қилинади. Бунинг натижасида бошқарув бухгалтерияси томонидан: харажатлар йиғма ҳисобини юритиш ва маҳсулот (иш, хизмат) таннархини ҳисоблаш, маҳсулот турлари бўйича рентабеллигини таҳлил қилиш, харажатларни прогнозлаш, илмий асосланган бошқарув қарорларини тайёрлаш каби вазифаларни ҳал этишга эришилади.

Т.С. Сандрикованинг фикрича [32], бошқарув бухгалтерияси бошқарув хизматининг асосий маслаҳатчиси ва ахборот таъминотчиси бўлиши шарт. У фаол тадқиқот лабораторияси бўлиб, бошқарувни тегишли маълумотлар билан таъминлаш, ишлаб чиқариш ва бошқарув харажатларини камайтириш йўллари топиш имконини беради ва ички эҳтиёжлар учун ҳисобот тузади. Оқибатда бошқарув ҳисоби бухгалтериянинг функцияси тубдан ўзгариб, ички имкониятларни излаш ва жорий қилиш, ишлаб чиқаришнинг рентабеллиги ва самарадорлигини оширишга йўналтирилган асосли бошқарув қарорларини тайёрлашда бошқарувчиларни яқин ёрдамчисига айланди.

Шу ерда бошқарув ҳисоби билан шуғулланадиган мутахассиснинг номланиши масаласига тўхталсак, профессор Т.С. Сандрикова томонидан мазкур мутахассисни бошқарув ҳисоби бухгалтерии деб номланиши бизнингча мазкур касбнинг моҳиятини тўлиқ очиб бермайди. Тадқиқотчи ушбу масалада иқтисодчи олима О.Н. Волковани куйидаги фикрлари тўғри деб ҳисоблайди: «Бошқарув ҳисоби иқтисодий фаолият учун янги соҳа ҳисобланади. Шу туфайли амалиётда мазкур касбни қандай аташ бўйича ягона фикрга келинмаган. Амалиётда кўпинча бундай мутахассислар иқтисодчи деб аталади. Бизнингча, бу ном мазкур касбнинг моҳиятини тўлиқ очиб бермайди. Жаҳон амалиётида бошқарув ҳисоби соҳасида фаолият кўрсатувчи мутахассислар учун махсус бухгалтер-аналитик термини қўлланилади. Мазкур термин касб-

нинг хусусияти (ҳисоб маълумотлари) ва фаолият мазмунини (таҳлил қилиш орқали қарор қабул қилиш учун зарурий маълумотларни етказиб бериш) тўлиқ очиб беради» [65; 26-б.].

Профессор Б.А. Хасанов бухгалтер-аналитик касбини мазмунига тўхталиб, қуйидагиларни ёзган: «.....бошқарув ҳисобида бухгалтер-аналитик зиммасига нафақат харажатлар ҳисоби ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш, балки корхона ҳисоб сиёсатини шакллантириш, лойиҳалар таҳлили, сегментлар бўйича харажат ва даромадларни ҳисобга олиш, ички хўжалик трансферт баҳоларини ўрнатиш, ҳисоб тизимини компьютерлаштириш юклатилди» [41].

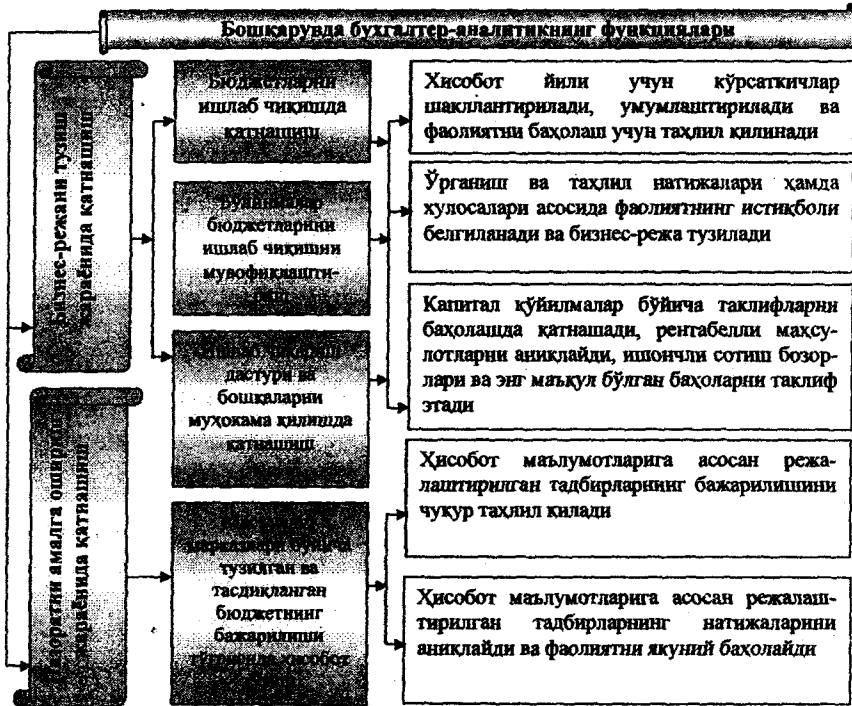
Бухгалтер-аналитикнинг фаолияти натижасида субъектнинг ички бўлинмалари ва хизматлари ўзаро ахборот ва ҳисоботлар алмашиш имкониятига эга бўлади. Унинг бевосита ёрдами билан бўлимлар менежерлари ўзлари учун ишлаб чиқилган бизнес-режалар билан танишади ва олдига қўйилган вазифаларни аниқлаб олади.

Ҳозирги кунда замонавий ахборот технологияларини кенг жорий этилиши оқибатида менежерлар бошқарув ҳисоби методларини кенг қўллаш орқали тезкор бошқарув ҳисоби функциясини бажармоқда. Бу эса бошқарув ҳисоби билан шуғулланувчи мутахассисларни бир қисм техник вазифаларни бажаришдан ҳалос қилиб кўпроқ вақтларини стратегияларни ишлаб чиқиш ва корхона фаолиятини таҳлил қилишга сарфлашига олиб келмоқда (бошқача қилиб айтганда «цифрлар куллиги» функциясидан танқидий аналитик функциясини бажаришга ўтмоқда).

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, «Бозор иқтисодиёти бошқарув ҳисоби мутахассисига юқори талабларни қўймоқда. Натижада мазкур мутахассисни вазифалари шу даражада ўзгардики, у вақт ўтиши билан раҳбарни бошқарув масалалари бўйича маслаҳатчиси ва мувофиқлаштирувчи бўлиб қолди. У оддий ҳисобчидан стратег, инноватор ва танқидий фикрловчи мутахассис даражасига етди» [38].

Шундай қилиб, хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятини бошқаришда бухгалтер-аналитикнинг вазифаси бизнес-режа тузиш, унинг бажарилишини назорат ва таҳлил қилиш ҳамда натижалари бўйича рағбатлантиришдан иборат бўлади. Юқоридаги фикр-мулоҳазаларга асосланиб, ушбу жараёнда бухгалтер-

аналитикни фаолияти ташкил этиш тартибини тақдим қиламиз (1.6-чизма).

1.6 -чизма. Бизнес-режа тузиш ва унинг бажарилишини назорат қилишда бухгалтер-аналитикнинг фаолиятини ташкил этиш тартиби⁹

Чизмадан кўриниб турибдики, бухгалтер-аналитикнинг хизмат доираси кенгдир, шунинг учун унинг мазмуни молиявий ҳисоб бухгалтерига қараганда кенгроқ ва батафсил тақдим қилинди. Бу ерда молиявий ҳисоб бухгалтерининг функцияларидан ташқари режа ва таҳлил ишлари ҳам назарда тутилди. Чунки мазкур фаолият натижаларидан самарали бошқарув қарорлари қабул қилишда фойдаланилади. Ундан ташқари, сегментлар фаолиятини режалаштириш, ҳисоб ва ҳисоботларини юритиш ҳам бухгалтер-аналитикнинг хизмат вазифасига киритилган.

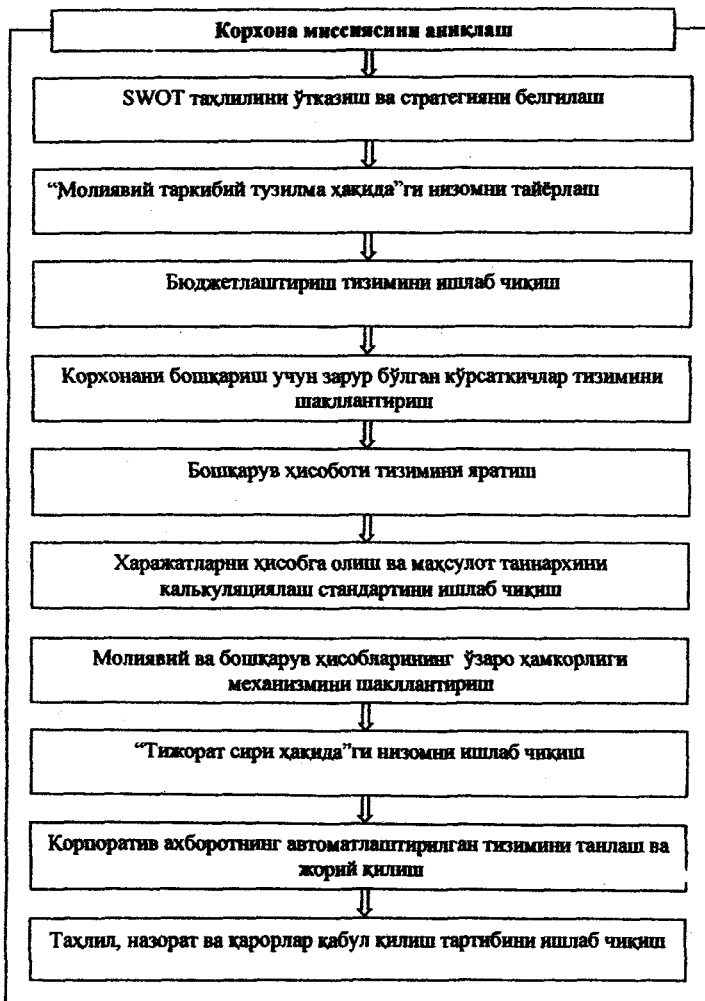
⁹Муаллиф ишланмаси.

Шундай экан, фикримизча, йирик корхоналарда бошқарув ҳисоби бўлими корхоналарнинг ташкилий тузилмасида муҳим ўрин тутиши лозим. Ушбу бўлим бошқарув бухгалтерияси, режа-иқтисод бўлими, контроллинг бўлими ёки бирон-бир бошқача ном билан ҳам аталиши мумкин. Фақатгина энг асосийси бухгалтер-аналитикнинг функцияси юқорида таклиф қилинган вазифалар доирасида шакллантирилиши зарур.

Пахта саноати корхоналари амалиётига эътибор қаратадиган бўлсак, юқорида таъкидлаганимиздек, бошқарув ҳисоби бўлими ташкил қилиниши лозим. Фикримизча, у ҳисоб масалаларидан ташқари, ҳисобот маълумотларини таҳлил қилиш, бошқарув қарорларини асослаш ва қабул қилиш учун керакли маълумотларни тайёрлаш ва бюджетларни тайёрлаш бўйича ҳам масъул бўлиши керак. Чунки ҳозирги кунда бухгалтерия ҳисоби, назорат, режалаштириш ва таҳлил билан битта мутахассис шуғулланиши мақсадга мувофиқ. Бухгалтер-аналитик пахта тозалаш корхоналари миқёсида самарали бошқарув қарорлари қабул қилиш учун молиявий ва маркетинг таҳлили, бошқарув ҳисоби ва назорати каби вазифаларни бажариши лозим. Замонавий пахта тозалаш корхоналари учун фаолиятининг барча томонини қамраб оладиган ҳар томонламали ва комплекс бухгалтерия хизмати зарур.

Худди шундай ҳолатни Ғарб мамлакатлари компанияларида кўриш мумкин. У ерда режа бўлими мавжуд эмас, бухгалтерия режа бўлими ва аналитик хизмат вазифаларини бажаради, бухгалтер эса режа ва истиқболни белгилаш функцияларини ҳам бажаради. Бошқарув учун керакли барча маълумотлар бухгалтерлар томонидан тайёрлаб берилади ва ушбу фаолият «эккаунтинг» деб номланади. У кенг иқтисодий тушунча бўлиб, унга ҳисоб ишларидан ташқари режа - аналитик ишлар билан ҳам киради.

Тадқиқотларнинг кўрсатишича, бошқарув ҳисоби тизимини жорий этиш мураккаб ва узоқ давом этувчи жараён ҳисобланади. Олимлар бошқарув ҳисобини жорий этишни соддалаштирилган вариантини тавсия қилмоқда. Масалан, россиялик иқтисодчи олима Н.Чупахина бошқарув ҳисобини 1.7-чизмада келтирилган босқичларда жорий этишни тавсия қилган.

1.7 - чизма. Бошқарув ҳисобини жорий этиш босқичлари

Манба: Чунахина Н.И. *Постановка системы управленческого учета в агрохолдингах. Аудит и финансовый анализ.* №3. 2008.

Бизнингча, пахта тозалаш корхоналарида бошқарув ҳисобини жорий этишда ушбу вариантдан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Шундай қилиб, юқоридаги фикрларни умумлаштирган ҳолда бухгалтериянинг бошқарув ҳисоби эҳтиёжига йўналтирилиши ва

маълумотларни бир марта киритилиши молиявий ва бошқарув ҳисобининг ўзаро ҳамкорлигини йўлга қўйишнинг самарали варианти деган хулосага келиш мумкин.

Иқтисодий адабиётлар таҳлили хўжалик юритувчи субъектларда бошқарув ҳисобининг замонавий тизимини жорий этиш ва юритишнинг асосий мақсади маълумотларни тезкор ва деталлаштирилган тартибда тўплаш, бир тизимга солиш ва таҳлил қилиш асосида бошқарувнинг барча бўғинларини асосли бошқарув қарорлари қабул қилиш учун керак бўладиган режа, ҳақиқий ва прогноз маълумотлари билан етарли миқдорда ҳамда ўз вақтида таъминлашдан иборатлигини кўрсатди.

Ушбу мақсаддан келиб чиқиб, бошқарув ҳисобидан фойдаланишни қуйидаги асосий вазифаларини ажратиб кўрсатишимиз мумкин:

Бошқарув ҳисобидан фойдаланишнинг асосий вазифалари¹⁰

1.13 - жадвал

Т/р	Бошқарув ҳисобидан фойдаланишнинг асосий вазифаларининг мазмуни
1.	Корхонанинг стратегиясини танлаш, амалга ошириш ва самаралилигини баҳолаш учун фаолиятига таъсир этувчи ташқи омилларни кайд этиш ҳамда ҳисобга олиш
2.	Корхона фаолиятининг миқдор ва сифат кўрсаткичларини (шу жумладан, сифат, меҳнат унумдорлиги, товарлар (хизмат)ни миқдорлар учун фойдалилиги, ходимларнинг содиқлиги ва ҳ.к.) комплекс тизими истиқболини белгилаш, режалаштириш, ҳисоб ва таҳлилда ишлатиш
3.	Корхона бошқарувининг барча бўғинларида бошқарув қарорларини қабул қилиш, уларни амалга оширишни назорат қилиш ва самарадорлигини баҳолаш жараёнларини асослаш
4.	Корхонанинг ички жараёнларини амалга ошириш устидан назорат қилиш, уларнинг самарадорлиги ва мослашувчанлиги ҳамда компанияни рақобатбардошлигини ошириш мақсадида тегишли ўзгартиришларни ўз вақтида ишлаб чиқиб жорий этиш

Иқтисодий адабиётларда «.....бошқарув ҳисобининг маълумотлари корхонанинг тижорат сири ҳам ҳисобланади» [103,13-б.], деб таъкидланган. Унга мисол қилиб ишлаб чиқариш харажатлари миқдори ва даражаси, калькуляциялаш, фойданинг шаклланиш манбалари, зарар келтираётган ва юқори рентабелли маҳсулотлар,

¹⁰ Илмий ва ўқув адабиётларини таҳлил қилиш асосида диссертант томонидан тузилган.

алоҳида бир турдаги маҳсулотларнинг фойда нормаси ҳақидаги ва бошқа маълумотларни кўрсатиш мумкин.

Тижорат сирига кирувчи маълумотларни муҳофаза қилмасдан пахта тозалаш корхоналарида бошқарув ҳисобини самарали ташкил этиш мумкин эмас. Шунинг учун тадқиқотда ушбу масалани ёритиш мақсадга мувофиқ деб топилди.

Ундан ташқари, «Ўзпахтасаноат» АЖ томонидан 2016 йил 30 июнда тасдиқланган ««Ўзпахтасаноат» акционерлик жамиятини ахборот сиёсати ҳақидаги» низомда «маълумотларни тижорат сирига киритиш, ундан фойдаланишга рухсат бериш тартиби ва шартлари жамият томонидан Ўзбекистон республикасини «Тижорат сири ҳақидаги» қонуни ва бошқа қонунчилик ҳужжатлари асосида ишлаб чиқилади»[102], деб таъкидланган.

Шунингдек, низомда ахборот сиёсатини асосий тамойилларидан бири ахборот ресурсларини муҳофаза қилиш тамойили ҳисобланиши ва асосий шартлардан бири сифатида тижорат сирига кирувчи маълумотларни муҳофаза қилиш эканлиги белгиланган. Бу эса пахта тозалаш корхоналари учун тегишли низом ишлаб чиқишни тақозо қилади.

Бунда 2015 йил 11 сентябрда қабул қилинган «Тижорат сири тўғрисида»ги қонун асосида Ўзбекистон Республикасининг Хусусийлаштириш, монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш давлат қўмитасининг 2016 йил 21 июндаги 01/26-26/40-сонли «Ходимлари тижорат сиридан фойдаланадиган корхона ва ташкилотлар учун тижорат сири режимига риоя этилиши бўйича намунавий низомни тасдиқлаш тўғрисида»ги қарори билан тасдиқланган «Ходимлари тижорат сиридан фойдаланадиган корхона ва ташкилотлар учун тижорат сири режимига риоя этилиши бўйича намунавий низом» (мазкур қарор Ўзбекистон республикаси Адлия вазирлигида 2016 йил 28 июлда 2818 рақам билан рўйхатдан ўтказилган) ҳуқуқий асос бўлади. Ушбу намунавий низомда тижорат сирига оид умумий қоидалар, ташкилий масалалар, тегишли рўйхатни шакллантириш тартиби, тижорат сири грифини бериш, тижорат сиридан фойдаланишга ижозат бериш, уларни қабул қилиш, рўйхатга олиш ва ҳисобини юритиш, улар билан ишлаш тартиби, назоратга олиш каби масалалар ёритилган. Шунингдек, тижорат сири билан ишлаш жараёнида қўлланиладиган ҳужжатлар шакли илова қилинган. Пахта тозалаш корхоналарида ушбу ҳужжатлардан намуна сифатида фойдаланиш лозим.

Юқорида таъкидланган қарорга кўра «Тижорат сири – учинчи шахсларга номаълумлиги сабабли фан-техника, технология, ишлаб чиқариш, молия-иқтисодиёт соҳаларида ҳамда бошқа соҳаларда тижорат қимматига эга бўлган, қонуний асосда эркин фойдаланилмайдиган ахборот бўлиб, ушбу ахборот мулкдори унинг махфийлигини муҳофаза қилиш бўйича чора-тадбирларни кўради» [7].

Пахта тозалаш корхоналарида тижорат сирини муҳофаза қилиш учун тегишли ҳужжатлар мажмуини ишлаб чиқиш ва бир қанча ташкилий тадбирларни амалга ошириш керак (1.8-чизма).

- 1 • Даставвал корхонада тижорат сирига кирувчи махфий характердаги маълумотлар таркибини аниқ белгилаб олиш зарур
- 2 • Тижорат сирини ҳимоя қилиш тартиби, тижорат сирига кирувчи маълумотлар ташувчиларини маркировка қилиш тартиби, махфий характердаги маълумотлар билан ишлаш ҳуқуқига эга шахслар ва уни назорат қилувчи ходимлар таркиби, махфий маълумотларни ошқор қилиш бўйича жавобгарлик масаласи ва бошқа ақс эттирилган низом ишлаб чиқиш керак
- 3 • Корхонанинг барча ходимларининг ишлаб чиқарган ва амалиётга жорий этилаётган ҳужжатлар билан таништириш ва ишлаш жараёнида хизмат вазифасига кўра тузнани келадиган махфий маълумотларни ошқор қилмаслиги ҳақида огоҳлантириш ва тегишли ёзма мажбуриятга имзо чектириш лозим
- 4 • Ходимларга корхонада тижорат сирини тартибга амал қилишлари учун барча шароитлар яратиб берилиши лозим. Бундай шароитларга махфий маълумотларга эга бўлган ҳужжатларни махсус шароитда сақлаш учун тегишли шароитларни яратилиши, компьютер тармоғи, интернет тармоғига тегишли парол ва логинларнинг ўрнатилиши ва ҳоказолар кирди
- 5 • Тижорат сирини тартиби жорий этилганда доимо ходимлар билан тегишли ўқув тадбирлари ўтказилиб турилиши зарур. Бу тадбирларда тижорат сирини тартиби зарурлиги, мазмуни ва аҳамияти тушунтирилиши лозим

1.8 - чизма. Хужалик юритувчи субъектларда тижорат сирини таъминлаш учун зарур бўлган ташкилий тадбирлар¹¹

Тадқиқотлар натижаларига кўра тижорат сирини муҳофаза қилишда тегишли маълумотларни ҳимоя қилиш методлари шакллантирилди ва уларни қўллашнинг аҳамияти тавсифланди (1.9-чизма).

Юқорида таъкидланган қарор ва намунавий низом ҳамда амалиётни ўрганиш асосида пахта тозалаш корхоналари учун

¹¹ Муаллиф ишланмаси.

«Тижрат сири режимига риоя этиш бўйича» намунавий низом ишлаб чиқилди ва тавсия қилинмоқда (11-илова).

1.9 - чизма. Махфий маълумотларни химоя қилиш методлари¹²

Тадқиқот аввалида таъкидланганидек, бошқарув ҳисобини ташкил этиш давлат томонидан қонунда белгилаб қўйилмаган. Бошқарув ҳисоби корхона менежментининг қарори билан юритилади ва корпоратив меъёрий ҳужжатлар билан тартибга солинади. Шунинг учун ҳам корхоналарда ҳисобнинг ички тартибқоидаларини ишлаб чиқиш ўта муҳим масала ҳисобланади. Ушбу қоидалар бошқарув ҳисоби низоми кўринишида ишлаб чиқилади ва корхоналарнинг муҳим ички меъёрий ҳужжати ҳисобланади

Тадқиқотлар кўрсатишича, бошқарув ҳисоби ҳақидаги низомни ишлаб чиқиш корхонадаги мавжуд ҳисобот ва режалаштиришни бир тизимга солиш имконини беради. Унда ҳисоб жараёни қанчалик батафсил баён қилинса, бошқарув ҳисобини юритишда шунчалик кам муаммоли ҳолатларга дуч келинади. Шунинг ҳам унутмаслик лозимки, корхона ривожланган сари ва вақт ўтиши билан ҳар қандай ишчи ҳужжатлар эскириб боради, шунинг учун корхонани самарали фаолият олиб бориши учун ўз вақтида мавжуд регламентларга ўзгартиришлар киритиш ёки янги қоида ва меъёрларни ишлаб чиқиш зарур.

¹² Муаллиф ишланмаси

Юқорида таъкидланган бошқарув ҳисоби бўйича ишчи хужжатни ишлаб чиқиш тартиби ва иқтисодий адабиётлар таҳлили асосида бошқарув ҳисоби ҳақидаги намунавий низом ишлаб чиқилиб, таклиф этилмоқда (12-илова). Шунинг ҳам таъкидлаш лозимки, бошқарув ҳисобига оид ёндашувлар қотиб қолган эмас ва шунинг учун ҳам кўпинча иқтисодий адабиётларда уларни танқидий кўриб чиқиш керак деган фикрлар учрамоқда.

Бу масалада кўп танқидий фикрлар билдираётган олимлардан бири баланслаштирилган кўрсаткичлар тизими - Balanced Scorecard (BSC) назариясини яратувчиси Роберт Каплан ҳисобланади. Бу ва унга ўхшаш бошқа назарияларга кўра, ҳозирги замон бизнеси кундан-кунга одатий моддий актив ва стандарт бошқарув тадбирларига боғлиқ бўлиб қолмасдан, анъанавий ҳисоб тизимида эътиборга олинмайдиган ва баҳоланмайдиган актив, восита ва ҳодисаларга кўпроқ боғлиқ бўлиб қолмоқда. Бу ерда сўз бозор улуши, инсон капитали, мижозларни қониқиши ва ҳайрихоҳлиги, имиж, ташқи муҳитни баҳолаш ва бошқа рақобатбардошлик нуқтаи назаридан муҳим, бироқ анъанавий ҳисоб инobatга олмайдиган тавсифлар ҳақида бормоқда.

Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, ушбу кўрсаткичлар бошқарув ҳисобидан ташқарида маълум бир даражада бошқарув қарорлари қабул қилишда эътиборга олинса ҳам уларни амалда доим ҳам аниқ ўлчаб бўлмайди. Тенденция шундай кетяптики, мақсад ҳисоб ва режалаштириш жараёнида маркетинг ва молиявий кўрсаткичлар ўртасидаги чегараларни олиб ташлашдан иборатдир. Шундай қилиб, бошқарув ҳисоби тизими келажакда муваффақиятга эришишда муҳим роль ўйнайдиган молиявий бўлмаган кўрсаткичлар: тайёр маҳсулотнинг сифати, доимий мижозлар буюртмалари даврийлиги, маркетинг ташаббусларига мижозларни эътибор бериш муддати, логистика самарадорлиги, янги маҳсулотларни яратиш ва бозорга олиб чиқиш муддати ва ҳоказоларни акс эттиришга кўпроқ эътибор қаратиши керак.

Бошқарув ҳисобининг замонавий тизими ҳақидаги бундай танқидий фикрлар конструктив бўлмоқда ва харажатлар функциялари бўйича ҳисобга олиш (ABC costing), баланслаштирилган кўрсаткичлар тизими (Balanced Scorecard) ва бошқа янги методларни яратилишига сабаб бўлди. Бироқ, бундай янгилıklar ва инқилобий ёндашувлар анъанавий ҳисоб родини пасайтирмайди

ҳамда уни методларини такомиллаштириш заруратини бекор қилмайди.

Ҳозирги кунда бошқарув ҳисоби кучли ривожланиш босқичидадир. Бу ҳолат бухгалтерия ҳисобини сушт тизим сифатидаги обрўйига мос келмайди. Бошқарув ҳисобини баъзи бир янги методлари менежментни маркетинг, муҳандислик-лойиҳалаштириш, ишлаб чиқаришни бошқариш, меҳнат ресурсларини бошқариш, режалаштириш ва ҳоказо каби функцияларига ўхшашлигини тасдиқлайди.

Харажатларни бошқаришнинг асосий мақсади самаралироқ усул билан маълум бир товар ёки хизматларнинг миқдорларни қондирадиган баҳосини аниқлаш, мазкур товарларни миқдорларга ушбу баҳо бўйича сотиш ва бу билан кўзланган фойдага эришиш имкониятини тадқиқ этиш мумкинлигини аниқлашдан иборатдир. Шундай қилиб, бошқарув ҳисобини истиқболи кўпчилик ўйлаганидек таннархни калькуляциялаш билан эмас, балки сотиш баҳосини калькуляциялаш билан боғлиқдир, чунки бу маҳсулот (товарлар, хизматлар)ни бозорга олиб кириш ва бизнесда пешқадамлик мавқеини эгаллашда айниқса муҳим аҳамиятга эгадир.

II БОБ. БОШҚАРУВ ҲИСОБИНИНГ МУҲИМ ТАРКИБИЙ ҚИСМИ СИФАТИДА БЮДЖЕТЛАШТИРИШНИНГ ТАШКИЛИЙ-УСЛУБИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

2.1. Бошқарув ҳисобида бюджетлаштириш ва унга ташкилий-услубий ёндашувлар

Бугунги кунда Ўзбекистон жаҳон бозорида талаб катта бўлган маҳсулот - пахта толасининг асосий ишлаб чиқарувчиси ва етказиб берувчиси ҳисобланади. Республика пахта толаси ишлаб чиқариш бўйича ва уни экспорт қилиш бўйича жаҳонда етакчи ўринлардан бирини эгаллаб турибди.

Пахта хомашёсини қабул қилиш ва қайта ишлаш, пахта толасини жаҳон бозори талабларидан келиб чиққан ҳолда экспорт қилиш бўйича ягона комплексни яратиш, пахта ва ёғ-мой маҳсулотларининг сифатини ҳамда рақобатдошлигини ошириш, шунингдек, республиканинг пахта тозалаш ва ёғ-мой корхоналарини модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш учун инвестицияларни, жумладан, хорижий инвестицияларни кенг жалб қилиш мақсадида пахта толасини қабул қилиш, қайта ишлаш ва экспорт қилиш бўйича «Ўзпахтасаноатэкспорт» холдинг компаниясини ташкил этиш тўғрисида 2015 йил 27 октябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-4761-сонли ««Ўзпахтасаноатэкспорт» холдинг компаниясини ташкил этиш тўғрисида»ги Фармони қабул қилинди. Ушбу фармонни бажарилишини таъминлаш мақсадида 2015 йил 28 октябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг ««Ўзпахтасаноатэкспорт» холдинг компанияси фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-2422 сонли Қарори имзоланди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-4761-сонли Фармонига кўра холдинг компанияси «Ўзпахтасаноат» АЖ, «Ўзпахтаэкспорт» АЖ, «Ўзпахтаёғ» АЖ ва «Пахтасаноат илмий маркази» АЖлари асосида ташкил қилинди (13-14-иловалар). Холдинг зиммасига пахта толасини қабул қилиш, қайта ишлаш ва экспорт қилиш борасидаги фаолиятни самарали ташкил этиш вазифаси юклатилди.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президентининг 2015 йил 28 октябрдаги ПҚ-2422 сонли Қарорида холдинг компания таркибига кирувчи акциядорлик жамиятларини шакллантириш тартиби куйидагича белгиланган:

«.....пахта хомашёсини қабул қилиш ва қайта ишлашни ташкил қилиш бўйича — тугатилаётган «Ўзпахтасаноат» уюшмаси негизида ташкил этилаётган «Ўзпахтасаноат» акциядорлик жамияти (15-илова) ва унинг ҳудудий филиаллари (16-илова), ушбу акциядорлик жамиятига «Пахтасаноат» ҳудудий акциядорлик бирлашмаларининг устав фондларидаги акцияларнинг давлат пакетларини топшириш ҳисобига унинг устав фонди шакллантирилади;

пахта толасини сақлаш ва экспорт қилишни таъминлаш бўйича — «Ўзпахтасаноатэкспорт» акциядорлик жамияти (17-илова), унинг устав фонди Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги ҳузуридаги ташқи савдо компанияларининг пахта терминаллари (18-илова) устав фондларидаги улушларини баҳолаш қиймати бўйича топшириш ҳисобига шакллантирилади;

пахта ёғи ишлаб чиқариш бўйича — «Ўзпахтаёғ» акциядорлик жамияти (19-илова), унинг устав фонди пахта ёғи ишлаб чиқарувчи корхоналарни Озиқ-овқат саноати корхоналари уюшмаси таркибидан чиқарган ҳолда уларнинг устав фондларидаги акциялар (улушлар)нинг давлат пакетларини топшириш ҳисобига шакллантирилади» [4].

«Ўзпахтасаноатэкспорт» Холдинг компанияси таркибига жами 230 та, шу жумладан, 98 та (4–5 аррали жинлар ўрнатилган бир батареяли ва 8–10 аррали жинлар ўрнатилган икки батареяли) пахта тозалаш заводи, 21 та ихтисослашган пахта терминали, 23 та ёғ заводлари ва бошқа корхоналар киради.

Бундай мураккаб тузилма таркибидаги пахта тозалаш корхоналарида бошқарув ҳисоби тизими ўзига хос ташкилий-технологик хусусиятларга боғлиқлиги билан фарқланади. Шу билан бирга мазкур тармоқ корхоналари учун бошқарув ҳисобининг умумий методологик масалалари ҳам мавжуд бўлиб, улар жумласига бюджетлаштиришни жорий этиш ҳам киради.

Бюджетлаштиришнинг моҳиятини чуқур англаш учун эса аввал унинг бошқарув ҳисобидаги ўрни ва ролини аниқлаб олиш зарур. Иқтисодий адабиётларда бу борада ҳалигача мунозаралар давом этмоқда. Уларни таҳлил қилиш иқтисодчи олимлар бюджетлаштириш бошқарув ҳисобининг ажралмас бир қисми, базиси, методи ва элементи, методининг элементи сифатида ифодалаётганлигини кўрсатмоқда.

Муаллиф бюджетлаштиришга бошқарув ҳисобининг ажралмас бир қисми сифатида қараётган олимлар фикрларига қўшилади, чунки бошқарув ҳисобида бошқарув мақсадлари учун ҳақиқий маълумотлардан ташқари, прогнозлаштириладиган маълумотлар ва режалаштириладиган кўрсаткичлардан ҳам фойдаланилади. Шунинг учун ҳам бюджетлаштириш бошқарув учун ўта муҳим бўлган режа маълумотларини етказиб берувчи қуйи тизим сифатида пахта тозалаш корхоналарида бошқарув ҳисобининг ажралмас қисми ҳисобланади.

Халқаро амалиётга эътибор қаратадиган бўлсак, уларда бюджетлаштириш бошқарув ҳисобининг таркибий қисми ва йўналишларидан бири сифатида ташкилий-услубий таъминланган ҳамда амалиётда қарор топган.

Тадқиқотлар бюджетлаштиришнинг тарихи узоқ эканлигини ва буни эрамиздан аввалги 2500-2400 йиллардаги қадимий Миср ҳисобига оид ҳужжатлар тасдиқлашини кўрсатмоқда. Бюджетлаштириш ҳақидаги маълумотлар дастлаб, «Эски итальян бухгалтерияси»да, кейинчалик XIX асрда Англияда пайдо бўлган бўлсада, бюджет илк бор 1912 йили АҚШда тузилган. 1920 йилларга келиб, бюджетлар «DuPont», «General Motors», «ICI», «Siemens» каби йирик саноат компанияларида харажат ва тушумларни бошқариш воситаси сифатида қўлланила бошланган.

Тадқиқотчилар О.В.Гринкевич, А.Е.Иванниковлар Россияда бюджетлаштиришни юзага келиши ва ривожланишининг 5 та босқичини ажратиб кўрсатган (19-илова). Ушбу иловада бюджетлаштиришнинг юзага келиш тарихи узоқ даврни ўз ичига олсада, фақатгина бозор иқтисодиёти шароитида тўлақонли ривожланганлиги тавсифланган.

«Бюджетлаштириш атамаси собиқ Иттифоқнинг иқтисодий адабиётлари ва ҳисоб тизими амалиётига профессор А.П. Рудановскийнинг тадқиқотлари орқали кириб келган» [95].

«Илк марта рус тилига таржима қилинган корхоналарнинг ҳўжалик фаолияти бошқарувига бюджет ёндашувини баён қилган асар – фундаментал китоб эса «Юқори поғона бошқарув ходимлари учун курс» (М.Экономика, 1970. 807 б.) ҳисобланади.

Шуни ҳам айтиш керакки, ўтган асрнинг 70-йилларида ушбу китобнинг бюджет бошқаруви масалаларига бағишланган бўлими мамлакатимиз мутахассислари томонидан қабул қилинмади, чунки, у мамлакатимиздаги режалаштириш ва бошқарув амалиётидан

тубдан фарқ қиларди. Ҳозирги кунга келиб эса юқоридаги китоб библиографик жиҳатдан нодир бўлиб қолди» [70; 4-б.].

Анъанавий бюджетлаштириш тизими немис ва америка мактабларига мансуб. Жумладан, анъанавий бюджетлаштиришнинг бошланғич асослари Тейлорнинг қарашлари (фикр ва ҳаракатларнинг таксимланиши), Форднинг қарашлари (доимий иш вақти, пул орқали рағбатлар тизими) ва Слоаннинг қарашлари (кўрсаткичлар орқали марказлашган бошқарув) дан бошланган.

Ҳозирги кунга келиб, бюджетлаштиришнинг аҳамияти кун сайин ортиб бораётганлиги сабабли иқтисодий адабиётларда унга бағишланган турли қарашлар пайдо бўлмоқда. Иқтисодий адабиётлар таҳлили уларда бюджетлаштириш атамаси турлича талқин қилинаётганлигини кўрсатмоқда. Бизнингча ушбу атамани моҳиятини чуқур тушуниб етиш учун унинг асосий элементи - «бюджет»ни тадқиқ этиш керак.

Бу соҳада кўплаб тадқиқотлар олиб борилмоқда ва турли нуқтаи назарлардан тадқиқ этилмоқда. Масалан, тадқиқотчи Е.Р.Мухина [30] бюджетни иқтисодий, ҳуқуқий, ташкилий ва моддий нуқтаи назардан тадқиқ этган.

Уларни ўрганиш шуни тасдиқламоқдаки, ҳатто, иқтисодий адабиётларда бюджет атамаси ўрнига режа ва смета атамалари ишлатилаётган ҳоллар ҳам учраб турибди. Бу ҳолат бюджет атамасининг маъносини тушунишда чалкашлик ва тушунмовчиликларга олиб келмоқда.

Бюджетлаштириш атамасига тўхталадиган бўлсак, баъзи бир иқтисодчи олимлар «Режалаштириш» ва «Бюджетлаштириш» синонимдир деган фикрни билдирмоқда. Биз бу фикрга қўшилмаймиз, чунки «Режалаштириш» – ҳаракатларни режалаштириш, «Бюджетлаштириш – эса натижа (молиявий натижа)ни режалаштириш» демакдир. Бюджетлаштиришни режалаштиришсиз жорий этиш мумкин эмас. Режалаштиришнинг бюджетлаштиришдан асосий фарқи унда асосий эътибор охириги натижага эмас, балки режалаштириш жараёнига қаратилади.

Ихтисосликка оид адабиётлар ўрганилиб, хорижий ва республикамиз олимларининг бюджет ва бюджетлаштириш терминларига оид нуқтаи назарлари тадқиқотда бир тизимга солиниб тадқиқ этилди (21-илова). Унга кўра олимлар бюджет ва бюджетлаштириш терминларини заруриги, моҳияти ва аҳамиятини чуқур очиб берганлигини кўриш мумкин.

Монографик тадқиқотлар объекти бўлган пахта тозалаш корхоналари амалиётини ўрганиш ҳозирги кунда фақатгина бизнес-режа тузилаётганлигини кўрсатди.

Бюджетлаштириш бизнес-режадан фарқ қилади ва маълумотларни ички истеъмолчилари (корхона раҳбар ходимлари) учун мўлжалланган. Шу сабабли унинг маълумотлари корхонанинг тижорат сирига киради.

Мамлакатимизга «бюджет» атамаси ўтган асрнинг 90-йилларида бюджетлаштиришга оид инглиз тилидаги иқтисодий адабиётлар таржимаси орқали кириб келди.

Бюджет атамасининг таърифига бевосита тўхталадиган бўлсак, иқтисодий адабиётларда «Бюджет» атамасига оид кўплаб таърифлар мавжуд бўлиб, улар 22-иловада бир тизимга солинган.

Иловани таҳлил қилиш шуни кўрсатмоқдаки, олимлар бюджетни турлича: режа, режанинг миқдорларда ифодаланиши, молиявий режа ва жадвал сифатида таърифламоқда, энг асосийси жуда батафсил таърифлар ҳам мазкур атаманинг маъносини тўлиқ очиб бермаяпти.

«Бюджет» тушунчаси тор маънода харажатлар сметаси, кенг маънода эса маълум бир вақт учун режалаштирилган баланс-лаштирилган даромад ва харажатларни англатади.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, муаллиф томонидан бюджет атамасига қуйидагича таъриф бериш мақсадга мувофиқ деб топилди: бюджет нафақат даромад ва харажатларнинг батафсил (деталлаштирилган) режаси, балки молиявий рискларни ҳисобга олган ҳолда талаблар ва мажбуриятларни бошқариш, режалаштиришнинг самарали воситаси ҳамда ходимларни рағбатлантириш тизимининг асоси ҳам ҳисобланиб, корхонанинг максимал молиявий барқарорлик ва молиявий самарадорликка эришиши учун шакллантирилади ва у асосида тактик ҳамда стратегик қарорлар қабул қилинади.

Шундай қилиб, бюджетни бухгалтерия ҳужжати эмас, балки бошқарув ҳужжати деб ҳисоблаш мумкин.

Бюджетлаштириш (инглизча budgeting сўзидан олинган) терминига тўхталсак, иқтисодий адабиётларни тадқиқ этиш узок тарихий илдизларга эга бўлишига қарамай, ҳозиргача унинг таърифи бўйича ҳам ягона бир фикрга келинмаганлигини кўрсатмоқда. Бундан ташқари, ҳозирги кунда бюджетлаштиришга кўпроқ бошқарув воситаси сифатида қаралаётганлиги сабабли унга

оид кўплаб асарлар яратилмоқда. Бу эса бюджетлаштиришга оид таърифларни янада кўпайишига олиб келмоқда.

Иқтисодий адабиётларда соҳа олимлари томонидан «Бюджетлаштириш» атамаси турлича таърифланаётганлиги сабабли, тадқиқотда мавжуд нуқтаи назарларни таққослама таҳлили ўтказилди (23-илова).

Таҳлидан кўриниб турибдики, ҳар бир муаллиф бюджетлаштириш атамасининг таърифига маълум бир улуш қўшиб, мазмунига аниқлик киритмоқда ёки тўлдирмоқда. Барча фикрларнинг туташган нуқтаси бюджетлаштириш жараёнида корхона фаолиятини режалаштириш, назорат ва таҳлил жараёни билан узвий боғлиқ бўлмоқда.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, бюджетлаштиришга оид қуйидаги муаллифлик таърифи ишлаб чиқилди: «Бюджетлаштириш режалаштириш, ҳисобга олиш, назорат ва таҳлил қилиш жараёнларини бир тизимга бирлаштирувчи ахборот тизими бўлиб, бошқарувнинг энг мураккаб, муҳим функцияларидан бири ҳисобланади ва истиқболда кўзланган мақсадларни тизимли белгилаш ҳамда уларга эришиш учун керакли тadbирларни ишлаб чиқишни билдиради».

Иқтисодий адабиётлар таҳлили бюджетлар тузиш қиёсий белгилари ва мезонларига кўра турлича таснифланаётганлигини кўрсатмоқда. Бизнингча, пахта тозалаш корхоналарида бюджетлар тузиш шакллари тармоқ хусусиятидан келиб чиқиб, қуйидаги қиёсий белгилари ва мезонларига кўра таснифланса мақсадга мувофиқ бўлади:

Пахта тозалаш корхоналарида бюджетларнинг шакллари тузиш белгилари ва мезонларига кўра қиёсий таснифланиши¹³

2.1-жадвал

Бюджетларнинг шакллари бўйича	Бюджетларни бош бюджетга боғлиқлиги бўйича	Корхонанинг фаолият турларига кўра
1. Статик бюджет 2. Мослашувчан бюджет 3. Ҳақиқий бюджет	1. Операцион бюджет 2. Инвестиция бюджети 3. Махсус бюджет 4. Йиғма бюджет	1. Тайёрлов бюджети 2. Қайта ишлаш бюджети 3. Сотиш бюджети

¹³ Муаллиф ишланмаси

Бюджетлаштиришга оид услубий ёндашувлар иқтисодий адабиётларда турлича баён қилинган ва номланган, масалан, Ж. К. Шим, Ж. Г. Сигел, Т. П. Карпова каби олимлар уни «режалаштиришнинг фалсафаси, бюджетлаштиришнинг стратегияси ва методлари», - деб талқин этган.

Бюджетлаштиришнинг анъанавий воситалари ўзида «Дастурий-мақсадли бюджет» (АҚШда 1949-1962 йилларда ишлаб чиқилган ва амалиётда синалган), «Режалаштириш-дастурлаш-бюджетлаштириш» (1963-1971 йилларда яратилган) ва «Мақсадлар бўйича бошқарув» (1972-1975 йилларда амалиётга жорий қилинган)ни камраб олади. Бюджетлаштиришни илғор усулларига эса «Нолдан бошлаб ишлаб чиқиладиган бюджет» (1977-1981 йилларда ишлаб чиқилган), «Нативавийликка асосланган бюджетлаштириш» (1993-1999 йилларда яратилган) ва «Ҳисоблаш усулига асосланган бюджетлаштириш» (2000 йилда амалиётга жорий қилинган) киради.

Тадқиқотларни кўрсатишича бюджетлаштиришда бюджет турини тўғри танлаш катта аҳамиятга эга ва у корхоналар фаолиятини ўзига хос хусусияти, танлаган стратегияси ҳамда бозорнинг кўламига боғлиқ бўлади. Бунда энг асосийси бюджетлаштиришни жорий этиш бошқарув қарорларини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш учун асос яратилишига олиб келишига эътибор қаратилиши керак.

«Амалиётда бюджетлаштиришнинг ҳажми, қамрови ва кўламига кўра ёппасига¹⁴ бюджетлаштириш, зарур даражадаги бюджетлаштириш, минимал даражада бюджетлаштириш, даромад ва харажатларни бюджетлаштириш каби турлари мавжуддир. Ёппасига бюджетлаштиришда корхона томонидан амалга ошириладиган барча функцияларни доимий режалаштириш назарда тутилади. Зарур даражадаги бюджетлаштиришда молиявий бюджетларни ҳисоб-китоблари учун маълум даражадаги операцион (моддий, меҳнат харажатлари ва бошқалар) бюджетлар тузилади. Минимал даражада бюджетлаштиришда корхонада пул маблағлари ҳаракати, фойда ва зарарлар ва прогноз бухгалтерия баланси каби молиявий бюджетлар тузилади. Даромад ва харажатларни бюджетлаштиришда эса фақатгина чоракларга бўлинган йиллик даромад ва харажатлар бюджети тузилади» [97; 25-26-б.].

¹⁴Тадқиқотда атамалар якка ва мутлоқ ҳақлиги ҳамда тўғрилигига даъвогарлик қилинмаган ҳолда қўлланилмоқда.

Фикримизча, бюджетлаштириш даври ва даражасини танлашда бюджетларни аниқлаштириш бўйича мутаносибликни ўрнатилиши ва бюджет даври етарли даражада узоқ ва қисқа муддатли бўлишига эришиш лозим.

Тамойиллар бюджетлаштириш тизими мазмунини белгилайди ва шу сабабдан бюджетлаштириш тегишли тамойилларга асосланиши лозим (24-илова).

Амалиётни ўрганиш пахта тозалаш корхоналарида бюджетлаштиришнинг жорий этишни самарали бошқарув тизимисиз амалга ошириб бўлмаслигини кўрсатди. Шунинг учун бизнингча, бюджетлаштириш масалалари билан доимий фаолият юритувчи консультатив гуруҳ мақомига эга бўлган алоҳида кенгаш – «Бюджетлаштиришни жорий этиш ва таҳлил» кенгаши шуғулланиши лозим.

Ушбу кенгаш таркибига пахта тозалаш корхоналарида иқтисодчи мутахассислардан ташқари бош муҳандис, бош механик, тайёрлов бўлими бошлиғи, смена бошлиқлари (усталар), тайёрлов масканлари мудирлари, лаборатория бошлиғи, катта товаршунослар ва бошқалар кириши керак. «Ўзпахтасаноат» акциядорлик жамиятининг вилоятлардаги худудий филиалларида ҳам шундай кенгашлар ташкил этилиши ва фаолият юритиши мақсадга мувофиқ, бўлади.

Иқтисодий адабиётларни ўрганиш корхоналарда бюджетлаштиришни жорий этиш бюджетлаштириш ҳақидаги низомга асосланиши керак, деган фикр кўп учрашини кўрсатди. Бизнингча ушбу низомда, қўшимча равишда маълумотларни тўплаш, қайта ишлаш ва бюджетларни шакллантириш тартиби масъул шахслар ва бюджет бажарилиши муддатлари кўрсатилган ҳолда акс эттирилиши белгилаб қўйилиши лозим.

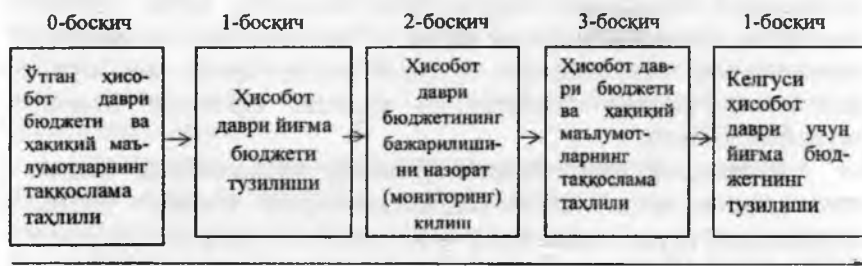
Бюджетлаштириш ҳақидаги низомни ишлаб чиқиш билан бюджетлаштиришни жорий қилиш ва таҳлил кенгаши шуғулланиши зарур. Ушбу низом бюджетлаштиришни самарали жорий этишни, амалга ошириш тартиб ва уни бошқарув тизимидаги ролини ҳамда ўрнини белгилаб бериши керак.

Энг муҳими, «...«Бюджетлаштириш ҳақида»ги низомда турли бўғин ва мақсадлардаги бюджетларни ўзаро алоқасига асосланган бюджетлаштириш ва таҳлилни амалга ошириш алгоритми алоҳида аҳамиятга эга бўлади» [21; 31-б.].

Ушбу талабларни ҳисобга олган ҳолда пахта саноати корхоналари учун «Бюджетлаштириш ҳақида»ги намунавий низом лойиҳаси тавсия этилди (25-илова).

Мазкур низом ишлаб чиқилгандан сўнг у асосида бюджетни шакллантиришга киришиш мумкин. У ўтган ҳисобот даври бюджетни таҳлилидан бошланади ва таҳлил маълумотлари асосида бюджетлар тузилади. Мазкур жараён бюджет бажарилиши назорати билан якунланади. Улар биргаликда бюджет циклини ташкил этади (2.1 - чизма).

Чизмадан кўриниб турибдики, бюджет жараёни узлуксизлигини таъминлашнинг асосий шарти бюджет ва ҳақиқий маълумотларни таққослама таҳлилини ўтказишдан иборатдир. Ундан ташқари, ушбу таҳлил асосида келгуси йил бюджети кўрсаткичлари шакллантирилади. Умуман олганда мазкур таҳлил бир вақтнинг ўзида бюджет циклини бошланғич ва якуний босқичи ҳисобланади, шу билан айланиб ўз ҳолатига қайтади (шунинг учун ҳам цикл деб аталади).

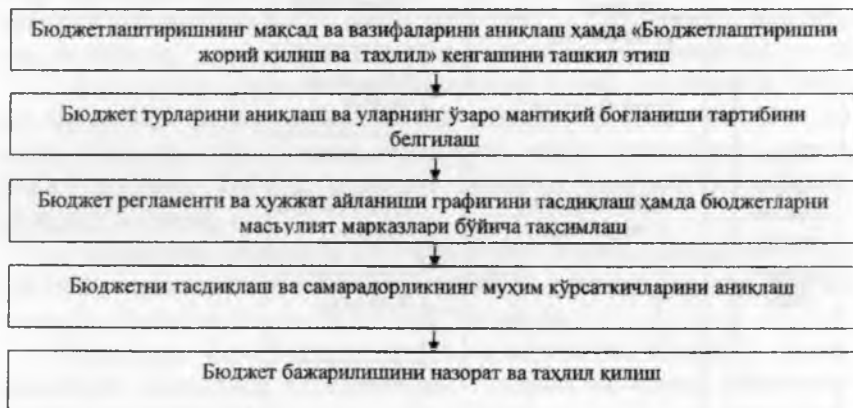
2.1 - чизма. Бюджетларни шакллантириш жараёнининг босқичлари

Манба: Щиборц К.В. Бюджетирование деятельности промышленных предприятий России. - М.: Издательство «Дело и Сервис», 2005. С.9.

Юқорида таъкидланган тартиб-қоидалар, вазифа ва тамойиллар ҳамда низомга таянган ҳолда пахта тозалаш корхоналари амалиётида бюджетлаштиришни самарали жорий этиш учун куйидаги услубий алгоритм тавсия қилинади (2.2 - чизма).

Бюджетлаштиришни жорий этишда дастлаб тармоқ корхоналарини йил давомида бюджетда белгиланган миқдорда пахтани қайта ишлаш ва режадаги даромадга эришишини таъминлаш каби мақсад ва вазифалари белгилаб олинади. Бунинг учун тегишли

молиявий тузилмалар: «Бюджетлаштиришни жорий қилиш ва таҳлил» кенгаши тузилади ҳамда пахта тозалаш корхоналарида фаолият юритаётган звено, бригада, цехлар ва бўлинмалар халқаро амалиётда кенг қўлланилаётган ABC-тизимда харажатларни ҳисобга олишнинг 4 та даражаси асосида жавобгарлик марказлари сифатида шакллантирилади (2.3 - чизма).

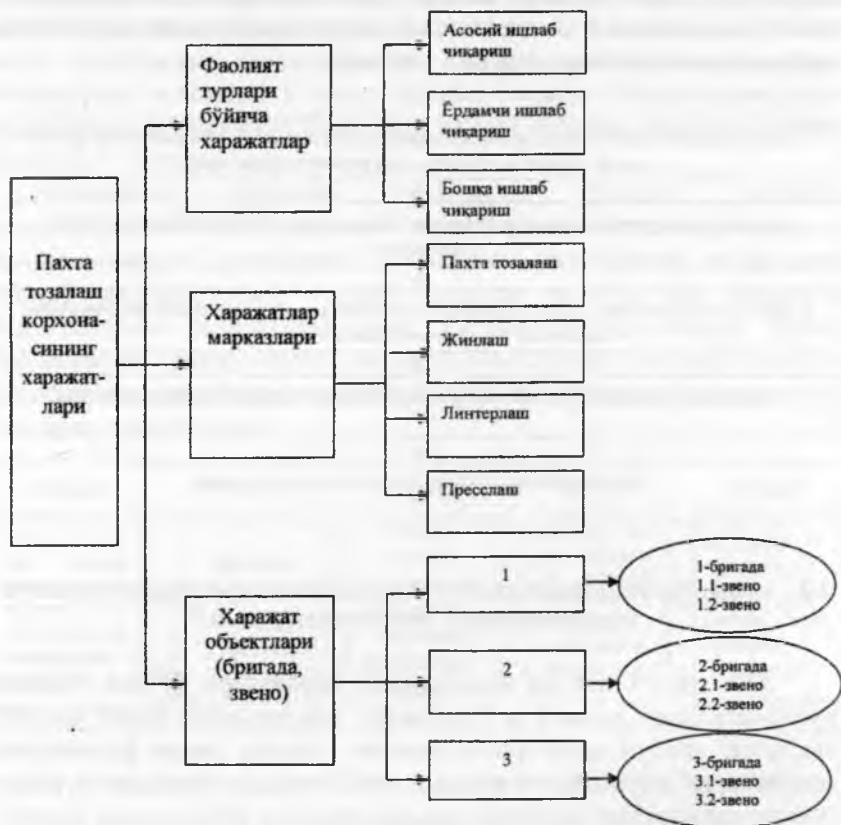
2.2 - чизма. Пахта тозалаш корхоналарида бюджетлаштириш тизимини жорий этишнинг услубий алгоритми ¹⁵

ABC ҳисоб тизими жавобгарлик марказлари бўйича таннарх ҳисоб-китобини доимий ва ўзгарувчан харажатларга бўлиб ҳисобга олади ва асосий эътиборини фаолият турлари ҳамда функционал хизматларга қаратади. Умуман, ABC тизими фаолият турлари бўйича харажатлар ҳисобини (харажатларнинг функционал ҳисоби) англайди.

Кейинги босқичда бюджетлар тузилади, уларнинг ўзаро мантикий боғланиш тартиби белгиланиб, бюджет регламенти ва ҳужжатлар айланиши графиги тасдиқланади. Сўнгра бюджетлар масъулият марказлари бўйича тақсимланиб, самарадорликнинг муҳим кўрсаткичлари аниқланади ва пахта тозалаш корхонаси бош директори томонидан тасдиқланади. Бюджетлаштиришдан кўзланган самарага эришиш мақсадида бюджетлар бажарилиши назорат ва таҳлил қилиб борилади. Ушбу босқичлар юқорида

¹⁵Муаллиф ишланмаси.

таъкидланган кетма-кетликда ва самарали ташкил қилинсагина, пахта тозалаш корхоналарида бюджетлаштиришни жорий этишдан кўзланган мақсадга эришиш мумкин.

2.3 - чизма. ABC тизими бўйича харажатларни ҳисобга олиш¹⁶.

Юқорида таъкидлаганимиздек, бюджетлаштириш режалаштиришдан кенгроқ тушунча бўлиб, у ўз ичига режалаштириш билан бирга меъёрлаштириш ва прогнозлаштиришни ҳам қамраб олади. Ихтисосликка оид адабиётларни ўрганиш мазкур жараёни сценарий асосида ташкил этиш мақсадга мувофиқлигини кўрсатди. Муаллиф бу борада тадқиқотчи С.А.Сидоровнинг фикрини қўллаб-

¹⁶ Муаллиф ишланмаси.

қувватлайди, яъни пахта тозалаш корхоналарида «Асосий бюджетнинг барча параметрларини ҳисоб-китоб қилиш учун асос сифатида, нафақат маркетинг тадқиқотлари ва сотиш бюджети олинishi керак, балки бюджетлаштириш сценарийси тайёрланиши лозим» [33].

Сценарий маълум мақсадли ва самарали хатти-ҳаракатларни амалга ошириш учун тайёрланган услубий кўрсатмадир. Сценарий асосини бюджетлаштириш учун зарур бўлган асосий шарт-шароитлар, меъёрлар, мезонлар ва омиллар ташкил этади (26-илова).

Амалиётни ўрганиш юқоридагилар билан биргаликда бюджетлаштириш жорий этилаётганда пахтани тайёрлов маскани ва пахта тозалаш корхонасида дастлабки қайта ишлашнинг технологик жараёни албатта инобатга олинishi кераклигини кўрсатмоқда (27-илова).

Технологик жараёнда пахтани пахта тозалаш корхоналарида дастлаб кондицион меъёрларга етказиб қуритиш ва хас-чўпдан тозалаш сўнгра қайта ишлаш кўзда тутилади.

Қуритиш барабанлари пахта хомашёсини қуритиб, ундан намликни ажратади; тозалагичлар – майда ва йирик ифлосликлардан тозалайди; жинлар толадан чигитни ажратади; линтерлар чигитдаги қалта толаларни ажратиб олади. Барча асбоб-ускуналар бир-бирлари билан пневмотранспорт ёки бошқа турдаги механик транспортёрлар ёрдамида боғланган.

Иқтисодий адабиётлар таҳлили бюджетлар тузиш кетма-кетлиги масаласи бюджетлаштиришда муҳим аҳамият касб этиши туфайли иқтисодчи олимлар томонидан кенг ёритилганлигини кўрсатди. Бироқ, уларни тадқиқ этиш бу масалада ягона бир фикрга келинмаганлигини кўрсатмоқда. Масалан, А.А. Абдуганиев ушбу масалага тўхталиб, «..... бюджетлар тузишни даромад ва фойдадан эмас, балки ҳаражатлар ва маҳсулот ҳажмидан бошлашни тавсия этамиз» [9; 152-б.], - деб ёзган.

Профессор М. Вахрушинанинг фикрича, «Операцион бюджетларни тузиш кетма-кетлиги корхоналар фаолиятини чекловчи омилларга боғлиқ бўлади. Масалан, корхонада асосий чекловчи омил бозор сизими бўлса, бюджетлар тузишни сотиш бюджети, ишлаб чиқариш қувватларининг етишмаслиги бўлса, ишлаб чиқариш бюджети, хомашё ва материаллар танқислиги бўлса, таъминот бюджетидан бошлаш мақсадга мувофиқ бўлади» [13, 17-б.].

Бошқа бир фикрга кўра, бош бюджет тузишни даромад ва харажатлар бюджетини тузишдан бошлаш керак. Чунки бу ҳужжат нафақат бизнесдан кўзда тутилаётган рентабелликни (корхона ва таркибий бўлинмалар микёсида) акс эттиради, балки харажатлар таркибини ҳам яққол кўрсатиб беради.

Фикримизча, пахта саноати корхоналарида тадқиқот объектининг ўзига хос хусусиятларини инобатга олган ҳолда бюджетлаштиришни пахта хомашёсини тайёрлаш бюджетини тузишдан бошлаш тартиби жорий қилинса керакли самарага эришиш мумкин. Бу бюджет турининг алоҳида ва биринчи навбатда тузилиши тармоқнинг ўзига хос хусусиятининг мавжудлиги, яъни пахта хомашёсини тайёрлаш, қайта ишлаш ва қайта ҳисоб-китоблар қилиш жараёнлари билан узвий боғланганлиги билан изоҳланади.

Мазкур тармоқдаги яна бир хусусият шундан иборатки, пахта тозалаш корхоналари учун пахта ҳосилини тайёрлаш ва қайта ишлаш режасининг прогноз кўрсаткичлари ҳар йили республикамизда тегишли мутасадди ташкилот ва вазирликлар томонидан таклиф сифатида ишлаб чиқилиб, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан имзоланадиган қарор билан белгилаб берилади. Ушбу хусусият ҳам мазкур тармоқ корхоналарида бюджетлар тузишни пахта тайёрлаш бюджетидан бошлашни тақозо қилади.

Ундан ташқари, пахта тозалаш корхоналарида ушбу бюджет маълумотлари асосидагина бошқа бюджетларни тузиш мумкин.

Ихтисосликка оид адабиётларни ўрганиш асосида иктисодчи олимларнинг бюджетларни тузиш услубиётига кўра, икки тоифага бўлиш мумкин:

1) бюджет тузишни корхонанинг таркибий тузилмалари бўйича амалга ошириш тарафдорлари (Е.Коба ва бошқалар);

2) бюджет тузишни фаолият турлари бўйича амалга оширишни қўллаб-қувватловчи олимлар (К.Ўциборш, А.Шеремет ва бошқалар).

Фикримизча, бюджетлаштиришни пахта тозалаш корхоналарида фаолият турлари ва соҳалари бўйича ташкил этиш ҳамда амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлади.

Пахта тозалаш корхоналарида бюджетларни таркибий бўлинмалар бўйича тузишда ишлаб чиқаришнинг таркибий тузилмаси корхона технологик хусусиятлари билан белгиланишини эътиборга олиш лозим. Масалан, пахта тозалаш корхоналарининг асосий технологик вазифасини бажарувчи - тозалаш, жинлаш, линтерлаш

ва пресслаш участкалари ишлаб чиқаришнинг асосий қисми ҳисобланади.

Пахта тозалаш корхоналарининг узлуксиз ишлаб туришини таъминловчи арра, таъмирлаш-механика ва электр энергия участкалари эса корхонанинг ёрдамчи, хизмат кўрсатувчи қисми ҳисобланади.

Корхонанинг бошқа ишлаб чиқариш қисмига ишлаб чиқариш чиқитларини қайта ишлаш ва уруғлик чигит тайёрлаш цехи киради.

Пахта тозалаш корхоналарида пахтани узатишдан бошлаб то тайёр маҳсулот - тола тойлари ишлаб чиқарилгунча бўладиган бутун технология жараёни бир-бирига уланган турли иш ўринларидан таркиб топган узлуксиз жараёндир.

Пахта тозалаш корхоналари хомашёни тайёрлаш фаолиятини ҳам олиб бориши муносабати билан унинг тайёрловчи тармоқлари (пахта тозалаш корхонаси қошидаги ва корхонадан ташқаридаги пахта тайёрлов масканлари) ҳам корхона таркибига киради.

Пахта тозалаш корхоналарини ишлаб чиқариш таркибидан келиб чиқиб, пахта тозалаш корхоналарини бюджети ўз ичига пахта хомашёсини тайёрлов масканлари, асосий ишлаб чиқариш (пахта хомашёсини тозалаш, жинлаш, линтерлаш ва пресслаш), ёрдамчи ишлаб чиқариш (электр энергия цехи, механика-таъмирлаш устахонаси ва арра цехи) ва бошқа ишлаб чиқариш (чиқиндиларни қайта ишлаш ва уруғлик чигитни тайёрлаш) бюджетларини олади. Ушбу бюджетлар асосий (бош) бюджетга умумлаштирилади.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, «Тайёрлов пунктлари заводнинг ички хўжалик ҳисобида туради, яқун топмаган бухгалтерия ҳисоби олиб борилади (фойда ва зарарларни чиқармайди), уларнинг фаолияти эса, хомашё тайёрлаш режасининг бажарилиши ва тайёрлов-транспорт харажатларининг меъёрларига риоя этилишига қараб баҳоланади» [91.5-б.]. Бу хусусият тайёрлов маканлари бюджетини тайёрлашда инобатга олиниши лозим.

Бош бюджетнинг моҳиятига тўхталадиган бўлсак, профессор Б. Хасанов таъкидлаганидек, «Бош бюджет корхона раҳбарлари учун ўта муҳим бўлиб, режалаштирилган ҳисобот даврида улар олдида турган мақсад ва вазифаларни аниқ белгилаш ва ишлаб чиқариш дастури бажарилиши, даромадлар ва харажатларнинг шаклланиш жараёни, ҳисоб-китоблар ҳолатини кузатиб боришга имкон беради» [41;13-б.].

Тадқиқотлар бош бюджетни шакллантиришнинг назарий ва амалий масалалари иқтисодиётнинг барча тармоқларида, жумладан пахта тозалаш корхоналари фаолиятида тўлиқ ўз аксини топмаганлиги сабабли мазкур масала иқтисодчи олимлар ўртасида баҳс-мунозара мавзусига айланганлигини кўрсатмоқда. Масалан, профессор А. Пардаев бош бюджетни 2 га: тезкор (оператив) ва молиявий бюджетларга бўлган [88; 72-б.], профессор Б. Хасанов бош бюджетни 3 га: операцион, молиявий ва инвестиция бюджетларига ажратган [101; 174-б.], россиялик олимлар А.Д. Шеремет [100; 89-б.], С.А. Рассказова-Николаева, С.В. Шебек, Е.А. Николаевлар операцион ва молиявий бюджетларга ажратган [92; 94-б.] ва ҳоказо.

Бош бюджет корхонанинг турли режаларини боғловчи бўғин бўлиб, белгиланган мақсадларга эришиш учун зарур бўлган мазкур режаларни молиявий ва миқдорий ифодаланишини билдиради ва барча бўлинмалари фаолиятини мувофиқлаштиради. Шунинг учун бизнингча, пахта тозалаш корхоналарида бош бюджетни операцион, инвестиция (инновация), махсус ва йиғма бюджетлардан ташкил топиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Шу билан бирга пахта тозалаш корхоналарининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда бош бюджетни тузиш технологияси ишлаб чиқилиши лозим.

Иқтисодий адабиётлар ва тармоқ хусусиятларини чуқур тадқиқ этган ҳолда қуйидаги жадвалда пахта тозалаш корхоналарида бош бюджет тузиш кетма-кетлигининг қисқача тавсифи ва бюджетларни тузиш учун қўлланиладиган режа-аналитик воситаларни рўйхати тавсия этилмоқда.

Пахта тозалаш корхоналарида бюджетларни тузиш юқорида таъкидлаганидек, пахта хомашёсини тайёрлаш бюджетини ишлаб чиқишдан бошланади. Ушбу бюджетда пахта хомашёсини тайёрлаш (тайёрлов ҳажми, сифати, сақлаш шартлари ва бошқалар) ва унинг таннархига оид маълумотлар акс эттирилади.

Пахта хомашёсини қайта ишлаш бюджетини тузиш пахта балансини тузишдан бошланади. Унда режалаштирилган ҳажмда тола ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқаришни таъминлайдиган пахта ресурслари миқдори аниқланади.

Пахта тозалаш корхоналарида ишлаб чиқариш харажатларини аниқлаш учун бевосита меҳнат, материал ва устама харажатлардан ташкил топадиган маҳсулот бирлиги таннархини аниқлаш лозим.

Шунинг учун ишлаб чиқариш бюджети пахта хомашёсининг ишлатилиши, бевосита ёрдамчи материаллар харажатлари, эҳтиёт қисмлар харажатлари ва бевосита меҳнат харажатлари бўлимларидан иборат бўлади.

Пахта тозалаш корхоналарида бош бюджет тузиш технологияси

2.2-жадвал

Босқич №	Бош бюджет тузиш босқичи-нинг номи	Қўлланиладиган режа-аналитик воситалар ва режалаштириш методлари	«Чиқиш» шакли (ҳисобот)
1-босқич	Пахта хомашёсини тайёрлаш бюджети	<p>1. Пахта тозалаш корхоналарининг ишлаб чиқариш қувватидан келиб чиққан ҳолда районлаштирилган навларнинг технологиясини инобатга олиб, тайёрлов масканларининг имкониятига ва пахта тайёрлашнинг амалдаги тартибига кўра тасдиқланган прогноз кўрсаткичлар асосида режали-прогнозли бюджетлар тузиш.</p> <p>2. Ҳисоб-китобларнинг дастлабки 90 % лик аванс тўлови ва пахтани қайта ишлаш тугагандан сўнг қолган 10 % ини тўлаш тартибида режалаштириш</p>	Пахта хомашёсини тайёрлаш бюджети лойиҳаси
2-босқич	Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг режа ҳажмини аниқлаш	<p>1. Пахта толаси чиқишини пахтани синфлари ва саноат навлари бўйича ҳисоб-китобини тегишли меъёрлар ва формулалар асосида аниқлаш.</p> <p>2. Қўшимча маҳсулотларни давлат стандартлари ва</p>	Пахта баланси ва ишлаб чиқариш режаси лойиҳаси

		маҳсулотларни давлат стандартлари ва прејскурантлари асосида аниқлаш	
3-босқич	Товар маҳсулоти ҳажмини аниқлаш	Прогноз (башорат қилиш) усули асосида товар ва сотилган маҳсулотнинг номенклатураси ҳамда ассортиментини аниқлаш	Ялпи маҳсулот режаси лойиҳаси
4-босқич	Пахта толасини ишлаб чиқариш режаси	Пахта толаси режасини пахта хомашёси тайёрлаш режасига асосан тола чиқишини тегишли меъёрлари асосида аниқлаш	Тола баланси (пахта толаси ишлаб чиқариш) лойиҳаси
5-босқич	Материаллар ва эҳтиёт қисмларга бўлган эҳтиёжни аниқлаш	1. Материал харажатлари ва маҳсулот ҳажмига мутаносиб равишда меъёрлаштириш усули 2. Материал харажатларининг режалаштирилиши (алохида бўлинмалар кесимида) 3. Эҳтиёт қисмларни тўғри харажатлар миқдори ва маҳсулот ҳажмига қараб меъёрлаштириш методи	Материаллар ва эҳтиёт қисмлар хариди бюджети лойиҳаси
6-босқич	Материалларни ишлаб чиқаришга ҳисобдан чиқариш таннархининг ҳисоб-китоби	Материалларнинг дастлабки захираси миқдори ва ишлаб чиқариш эҳтиёжи асосида ФИФО ёки АВЕСО методларини қўллаб аниқлаш	Бевосита материалларнинг сарфланиш бюджети лойиҳаси
7-босқич	Бевосита меҳнат харажатлари миқдорини аниқлаш	Меҳнат харажатларини технологик меъёрлаштириш ва тарификациялаш усули	Бевосита меҳнат харажатлари бюджети лойиҳаси

8-босқич	Умумишлаб чиқариш харажатларининг миқдорини аниқлаш	Умумишлаб чиқариш харажатларини тўғри харажатлар миқдори ва маҳсулот ҳажмига мутаносиб равишда метёраштираш усуллари	Умумишлаб чиқариш харажатлари бюджети лойиҳаси
9-босқич	Пахта толасининг ишлаб чиқариш таннархи ҳисоб-китоби	Шартли бирликлар методи	Пахта толаси ишлаб чиқариш таннархини калькуляциялаш
10-босқич	Доимий харажатлар миқдорини аниқлаш	Смета режалаштиришнинг бўлимлар кесимидаги методлари («нолдан» режалаштириш, «эришилган даражадан» режалаштириш)	Доимий харажатлар бюджети лойиҳаси
11-босқич	Пахта толасининг навлари ва синфлари бўйича таннархининг ҳисоб-китоби	Калькуляциялашнинг «Директ-костинг» ва «Бўлинмалар» усуллари кўллаш	Пахта толаси навлар ва синфлар бўйича калькуляция варақлари
12-босқич	Ялпи сотиш ҳажмини аниқлаш	«Харажатлар – маҳсулот ҳажми – фойда» таҳлили асосида сотиш ҳажми, ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари динамикаси ва баҳоларнинг ўзгаришини аниқлаш	Сотиш бюджетининг лойиҳаси
13-босқич	Махсус (уруғлик цехи чигит бюджети, қуришти-тозалаш цехи бюджети, солиқ	Амалдаги тартибга асосланиб, тармоқ хусусиятини инобатга олган ҳолда тегишли ҳисоб-китобларни амалга ошириш	Махсус (уруғлик чигит цехи бюджети, қуришти-тозалаш цехи бюджети, солиқ

	бюджети) бюджетлар ҳисоб-китоби		бюджети) бюджетлар лойиҳаси
14- босқич	Яқуний молиявий натижалар ҳисоб-китоби	1, 2, 3, 12 ва 13 босқичларда қўлланилган усуллар асосида	Молиявий наги- жалар туғрисидаги ҳисобот лойиҳаси
15- босқич	Инвестиция (инновация)га булган эҳтиёж- нинг ҳисоб- китоби	1) капитал харажатларни смета бўйича режалаштириш; 2) узок муддатли «ривожлантириш бюджети» (инвестиция бюджети)ни тузиш; 3) янги яратилаётган технология, маҳсулот эталони, модели, тажриба нусхасини яратиш ва синовдан ўтказиш	Инвестиция (инновация) бюджети лойиҳаси
16- босқич	Пул маблағлари кирими ва чиқими ҳисоб- китоби	Пул маблағлари оқимини операцион, инвестиция ва молиявий фаолиятлар бўйича аниқлаш	Пул маблағлари бюджети лойиҳаси
17- босқич	Молиявий ҳолат таҳлили	Иқтисодий меъёрлар (коэффициентлар)ни аниқлаш	Молиявий хо- латни ўзгариши ҳақидаги ҳисобот лойиҳаси
18- босқич	Йиғма бюджет кўрсаткичларига тузатишлар ки- ритиш (мослашувчан бюджет тузиш)	Иқтисодий меъёрлар (коэффициентлар) асосида	Операцион, ин- вестиция, махсус ва йиғма бюджетларнинг яқуний варианты

2.2-жадвалнинг давоми

19-боскич	Бюджет даври охирига прогноз бухгалтерия балансини тузиш	Прогноз бухгалтерия балансини бюджет даври бошига ҳақиқий баланс ва махсус бюджетлар (13-боскич), молиявий натижалар ҳақидаги ҳисобот лойиҳаси (14-боскич), инвестиция (инновация) бюджети лойиҳаси (15-боскич), пул маблағлари бюджети лойиҳаси (16-боскич) асосида тузиш	Прогноз бухгалтерия балансининг бошланғич лойиҳаси (бюджет даври охирига)
			Жорий йил учун бош бюджетнинг тугалланган якуний варианты

Манба. Щиборц К.В. Бюджетирование деятельности промышленных предприятий России. – М.: Изд. «Дело и Сервис», 2005. - 544 с. (С-43-46) услубиёти асосида муаллиф ишланмаси.

Бевосита меҳнат харажатлари бўлимида режалаштирилган ишлаб чиқариш ҳажмини бажариш учун керакли иш вақти соатларда аниқланади. Бунда маҳсулот ёки хизмат бирлиги миқдори бир бирликка тўғри келадиган меҳнат харажатларига кўпайтирилади.

Амалиётни ўрганиш ҳозирги кунда тармоқда эҳтиёт қисмлар ишлаб чиқариш харажатлари таркибида катта салмоққа эгаллиги сабабли «Эҳтиёт қисмлар ишлатилиши бюджети»ни алоҳида тузишни мақсадга мувофиқлигини кўрсатмоқда.

«Умумишлаб чиқариш харажатлари» бюджети ишлаб чиқариш инфраструктурасини сақлаш харажатлари ва у билан боғлиқ тўловларни акс эттиради.

«Доимий харажатлар» бюджети келажакда фаолият юритиш учун зарур бўлган жорий операцион харажатларнинг батафсил режасини ифодалайди.

Юқорида санаб ўтилган бюджетлар маълумотлари ва пахта хомашёсини тайёрлашнинг прогноз ҳажмларидан келиб чиқиб сотиш бюджети тузилади.

«Инновация» бюджетлари бош бюджет таркибига киради ва янги техника, технологияга узоқ муддатли молиявий қўйилмаларни сарфлаш бўйича режа вазифасини бажаради.

Кредит режаларини тузиш икки босқичда: дастлабки вариант кўринишида ва тугалланган шаклда амалга оширилади.

«Махсус бюджетлар» таркибига кирувчи уруғлик чигит тайёрлаш цехи бюджетида фермер хўжаликларига етказилиб бериладиган уруғлик чигит миқдори аниқланади.

Қуришиш-тозалаш цехи тайёрлов масканлари қошида ўзини ўзи таъминлаш тамойили асосида ташкил этилади. Шу сабабли мазкур бюджетда ушбу цехнинг харажати ва даромадлари аниқланади.

Бозор иктисодиётига ўтишда пахта тозалаш корхоналарида солиқ бюджетини тузиш заруратга айланмоқда. Чунки солиқ тўловлари мазкур корхоналар харажатлари таркибида салмоқли улушга эга бўлиб бормоқда.

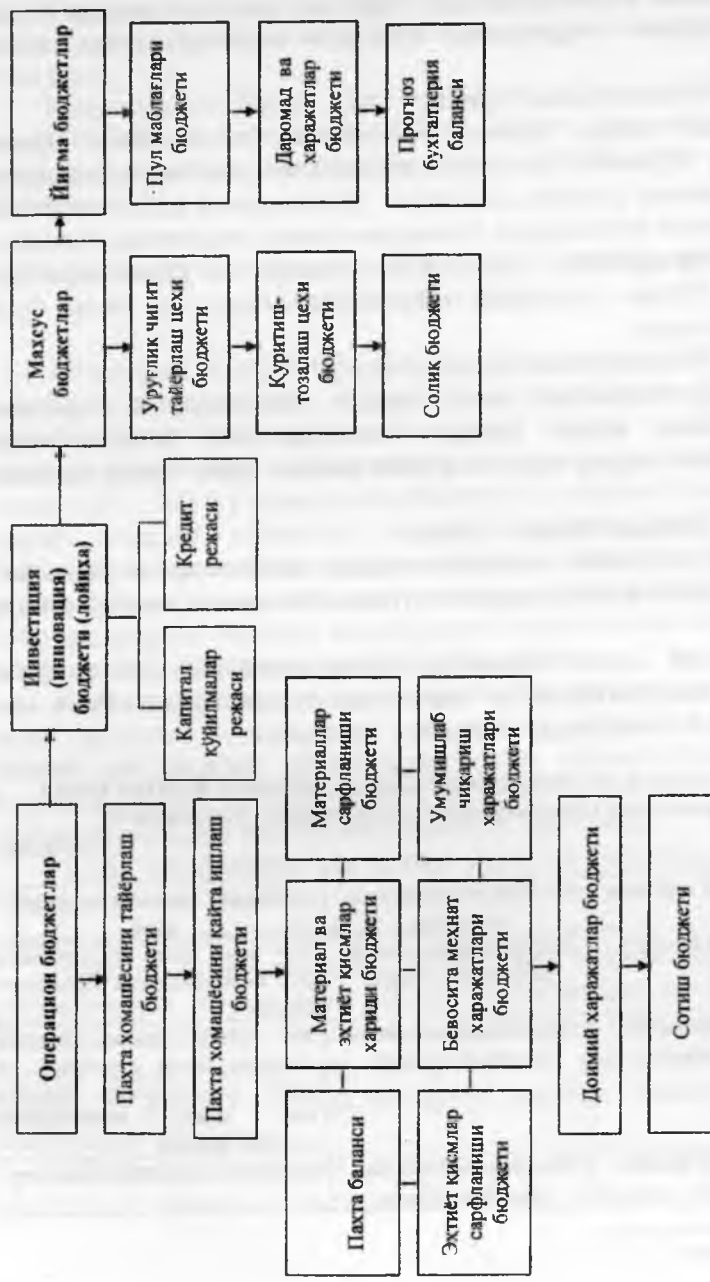
Солиқ бюджетини бажариш орқали солиқларни минималлаштириш ва солиқ сиёсати самарадорлигини оширишга эришиш мумкин.

Пул маблағлари бюджети корхонага режасини ўз имконияти билан солиштириш, яъни маблағига қараб фаолият юритиш имконини беради ва корхона ҳисоб сиёсатиغا боғлиқ бўлмайди.

«Даромад ва харажатлар» бюджетининг асосий вазифаси корхонани бюджет давридаги молиявий натижасини кўрсатиб беришдан иборат бўлиб, қутилаётган рентабеллик ва зарарсизлик нуқтасини ҳисоблаш, муҳим йўналишларни аниқлаш ҳамда бошқа вазифаларни ҳал қилиш имконини беради.

Бюджет цикли услубий нуқтаи назардан жуда мураккаб бўлган ва кўп мақсадли ҳужжат ҳисобланган ҳамда корхонанинг ҳисоб сиёсатиغا боғлиқ бўлган прогноз бухгалтерия балансини тузиш билан яқунланади.

Юқорида кўрсатиб ўтилган фикрлардан келиб чиқиб, пахта тозалаш корхоналарида бош бюджетни шакллантиришнинг умумий механизми ишлаб чиқилган ва 2.4-қизмада қизиқча йўналиши бўйича кўрсатилган.

2.4 - расм. Пахта тозалаш корхоналарининг бош бюджетини шакллантириш тартиби¹⁷

¹⁷Муаллиф ишлаганаси.

Иқтисодий адабиётлар таҳлили ва амалиётни ўрганиш орқали пахта тозалаш корхоналарининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, бюджет шаклларини қуйидаги тартибда тузиш тавсия қилинади.

1. Статик бюджет тузиш.

Бюджет даври бошида Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзанинг навларини жойлаштириш ва пахта хомашёси етиштиришнинг прогноз ҳажмлари тўғрисида»ги қарорига асосан пахта тозалаш корхоналари томонидан статик бюджетлар тузилиши мақсадга мувофиқдир. Бунда бош бюджет ва унинг таркибий қисмлари бўлган операцион, инвестиция, махсус ва йиғма бюджетлар тузилади.

1. Мослашувчан бюджет тузиш.

Мазкур бюджетни пахта тозалаш корхоналарида ҳукумат қарори билан жорий йилнинг сентябрь ойи бошида пахта хомашёсининг харид нархи белгиланганидан сўнг тузиш мақсадга мувофиқ.

2. Ҳақиқий бюджет тузиш.

Ушбу бюджетни эса пахта тозалаш корхоналарида ўтган йил ҳосилини қайта ишлаш жараёни тугаллангач тузиш ижобий самара беради.

Шундай қилиб, бюджетлаштириш жараёнини қишлоқ хўжалигининг мавсумийлиги ва бюджетлар тузиш муддатларига мос ҳолда жорий этиш тавсия этилади (2.3-жадвал).

Пахта тозалаш корхоналарида бюджетлаштириш жараёни билан тармоқнинг мавсумийлик хусусиятининг боғлиқлиги¹⁸

2.3-жадвал

№	Бюджет турлари	Бюджет тузиш муддати	Бюджет тузишга меъёрий асос
1.	Статик бюджет	Жорий йилнинг январь ва февраль ойлари	Ҳар йили пахта етиштиришга оид имзоланадиган Президент қарори
2.	Мослашувчан бюджет	Жорий йилнинг июль ва август ойлари	Ҳар йили пахта мавсуми олдидан пахта хомашёси ва пахта маҳсулотлари нархига оид эълон қилинадиган ҳукумат қарори
3.	Ҳақиқий бюджет	Келгуси йилнинг май ва июнь ойлари	Амалдаги меъёрий ҳужжатлар

¹⁸Муаллиф ишланмаси

Юқоридаги бюджет шаклларини товар махсулотини сотишдан олинадиган фойда кўрсаткичи ёрдамида аниқ мисолларда тузамиз (28-илова).

Иловлага кўра, фойда кўрсаткичининг суммаси статик бюджетга (151700 минг сўм) нисбатан мослашувчан бюджетда (150900 минг сўм) камайган, ҳақиқий бюджетда (154586 минг сўм) эса кўпайган.

2.2. Бюджетлар бажарилишини баҳолаш ва контроллингнинг услубий жиҳатлари

Иқтисодий адабиётлар таҳлили бюджетлаштириш жараёнидаги энг асосий вазифа: «Корхоналарда тузиладиган бюджетлар нафақат «Нима ва қандай қилиш керак?» - деган саволга, балки «Нимага эришилмади ва нима учун?» - деган саволларга ҳам жавоб олиш» [107; 302-б.] эканлигини кўрсатмоқда. Бюджетлаштиришни жорий этишдан кўзланган мақсадга эришиш учун бюджет топшириқларининг бажарилиши даражаси, ҳақиқий кўрсаткичларнинг режа кўрсаткичларидан четланиш сабаблари ва айбдорлари бўйича самарали баҳолаш ҳамда мазкур таҳлил натижаларига кўра тегишли чора-тадбирларни ишлаб чиқиш керак.

Шуни таъкидлаш жоизки, амалда бюджетлаштириш корxonани кўзлаган мақсадларига эришишида кўрсатган самарали ёрдами ва ҳақиқий ахборотларни режа кўрсаткичлари ҳамда стратегик режада белгиланган мақсадлар билан мувофиқлаштириш имкониятига қараб маълум бир аҳамиятга эга бўлади.

Ушбу вазифаларни ҳал қилиш учун эса корхоналар бюджет бажарилишини баҳолаш ва мониторингини олиб боришнинг самарали тизимига эга бўлиши лозим.

Бюджет бажарилишининг мониторинг тизими аслида бюджетлаштириш жараёнининг давоми ҳисобланади ва бюджетлар бажарилиши жараёни билан биргаликда амалга оширилади. Унинг асосий моҳияти бюджетлар бажарилишини кафолатлашни йўлга қўйиш ва умуман олганда бошқарув жараёни самарадорлигини оширишдан иборатдир.

Бу масала иқтисодий адабиётларда кенг ёритилган бўлиб, иқтисодчи олим К.В.Щиборщ бюджетлар ижроси контроллин-

гини¹⁹ батафсил баён этган. Унга кўра: «Бюджет бажарилишининг ички назорат тизими (ёки контроллинг) – компания томонидан бюджет даврида маблағ, харажат ва мажбуриятларини самарали бошқаришни баҳолаш ва таҳлил қилиш (жорий фаолиятни доимий мониторинг қилиш, маҳсулот ҳажми ва харажатларни бюджет стандартлари билан таққослаш ва ортиқча харажатларга йўл қўймаслик) учун мўлжалланган расмий ёки норасмий мантикий тузилмадир» [111; 257- б.].

Демак, бюджет бажарилишининг мониторинги шунчаки «юқоридан» назорат қилишдан ҳам мазмунан, ҳам шаклан фарқ қилиб, қўшимча равишда бўлинмалар учун ўз фаолиятини самарали олиб боришига имконият яратадиган режа-аналитик масалалар мажмуидан иборат. Бюджет бажарилишини назорат қилиш тизими умуман олганда бюджетлаштиришдан кўзланган самарага эришиш учун бюджетга қўшилган ўзига хос «қўшимча» бўлиб ҳисобланиши лозим.

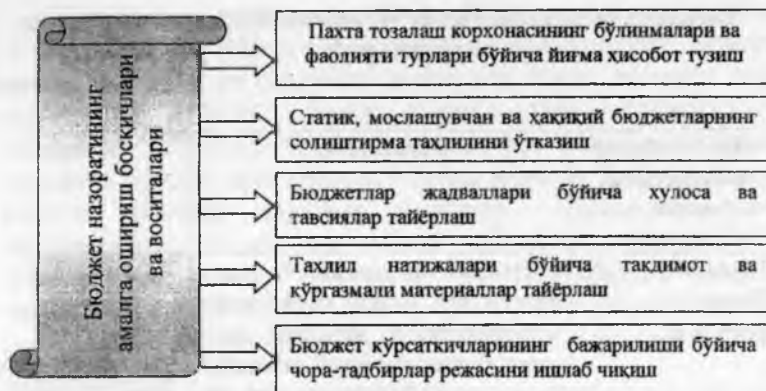
Бюджет кўрсаткичлари бажарилишини аниқлаш учун бюджет назоратининг тегишли босқичлари ва воситалари амалга оширилади (2.5- чизма).

Бюджет бажарилиши самарали назорат қилиниши учун дастлаб корхона бўлинмалари ва фаолият турлари бўйича йиғма ҳисобот тузилади. Сўнгра ҳисобот материаллари асосида бюджетларнинг қиёсий таҳлили ўтказилади ва тегишли хулоса ҳамда тавсиялар ишлаб чиқилади. Энг охирида чора-тадбирлар режаси тайёрланади.

Бюджет бажарилиши баҳоланиши бюджет кўрсаткичларини ҳақиқатда эришилган натижалардан четланишларнинг таҳлилига асосланади. Четланишларнинг ҳисоб-китобида ҳақиқатда эришилган кўрсаткичлар режа кўрсаткичлари билан таққосланади.

Тадқиқотлар кўрсатишича, четланишлар таҳлили узоқ тарихга эга ва четланишлар ҳисоб-китобининг оддий кўриниши қадимдан ишлатилиб келинган. Четланишлар ҳисоб-китобларини замонавий тамойилларига эса ўз замонасининг етук олимлари Г. Эмерсон ва Ч. Гаррисонлар томонидан асос солинган.

¹⁹Германияда бошқарув ҳисоби контроллинг деб аталади. Мазкур бобда бошқарув ҳисобининг муҳим таркибий қисми бўлган моливий назорат жараёнини ташкил этиш тадқиқ этилган.

2.5- қизма. Бюджет назоратини амалга ошириш босқичлари ва воситалари²⁰

Иқтисодчи олимлар ўтган бюджет даврида кузатилган четланишларни статистик таҳлил қилиш бюджет кўрсаткичларини йўл қўйиш мумкин бўлган чегараларини самарали баҳолаш имконини беришини таъкидламоқда [26]. Ушбу таҳлил пахта тозалаш корхоналарида ҳам керакли самара беради.

Четланишлар ва уларнинг таҳлили иқтисодий адабиётларда кенг ёритилган (2.4-жадвал).

Жадвални таҳлил қилиб, нормативдан четланишларни таҳлил қилиш - менежерлар томонидан ҳақиқий ва мақсадли кўрсаткичлар ўртасидаги фарқларнинг сабабларини аниқлаш учун қўлланиладиган тадбирлар мажмуидир, деган хулосага келиш мумкин.

Хориж тажрибасига эътибор қаратадиган бўлсак, уларда «қиймати 5000\$ ёки бюджет харажати 25 % идан иборат бўлган четланишлар ўрганилиши керак» деган қоида мавжуд.

²⁰Муаллиф ишланмаси.

Иқтисодчи олимларнинг четланишлар таҳлилига оид қарашлари²¹

2.4 - жадвал

Т/р	Муаллифлар фамилияси, исми - шарифи	Қарашлар	Манба
1.	Гаррисон Р., Норин Э., Брюэр П.	«Меъёрий ва ҳақиқий баҳолар ўртасидаги ҳамда сарфланган маблағларнинг меъёрий миқдори билан ҳақиқий миқдори ўртасидаги фарқлар четга чиқишлар дейилади. Четга чиқишларни изоҳлаш ва уларни ҳисоб-китоб қилиш эса четга чиқишларнинг таҳлили деб аталади»	Гаррисон Р., Норин Э., Брюэр П. Управленческий учет. 12-е изд. / Пер. с англ. Под ред. М.А.Карлика. – СПб.: Питер, 2012. с. 413.
2.	Пардаев А.Х., Пардаев Б.Х.	«Бюджетнинг бажарилишини баҳолаш амалда эришилган натижаларнинг режалаштирилган бюджетдан четланиши таҳлилига асосланади»	Пардаев А.Х., Пардаев Б.Х. Бошқарув ҳисоби. Рисола. – Т. Ф. Фулом нашриёти. 2008. 116-б.
3.	Воронова Б.Ю.	«Нормативдан четланишларни таҳлил қилишнинг мазмуни унинг миқдори ва четланишлар сабабларини аниқлаш мақсадида булакларга бўлишдан иборатдир»	Воронова Е. Ю. Управленческий учет. Учебник. Изд. Юрайт. 2011. С. 412.
4.	Бобожонов О., Жуманиёзов К.	«Хўжалик фаолиятини баҳолаш жараёнида бюджет маълумотларини ҳақиқий кўрсаткичлар билан таққослаш ўтган йилги маълумотлар билан таққослашга нисбатан анча ишончлидир».	Бобожонов О., Жуманиёзов К. Бошқарув ҳисоби. Дарслик. -Т.: ТДИУ, 2005. 196-б.

²¹ Илмий ва уқув адабиётларини таҳлил қилиш асосида диссертант томонидан тузилган.

Бизнингча, тадқиқотчи Ю.А. Щегловская таъкидлаганидек, «Четланишлар бўйича бошқариш» тизимини жорий этганда четланишларнинг учта даражали диапазони, яъни энг паст даражали четланишлар (2-4%), меъёр даражасидаги четланиш (5-7%), жиддий четланишлар (8 % дан юқориси)ни ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ. Бундан ташқари, юз бериши мумкин бўлган рискларга ўз вақтида эътибор қаратиш имконини берадиган лимит ва индикаторлар тизими ҳам ишлаб чиқилиши лозим» [49; 4-6.]. Мазкур четланишлар диапазони ва мезонларини монографик тадқиқотлар объектимиз ҳисобланган пахта тозалаш корхоналари фаолиятини бюджетлаштиришда қўллаш, бизнингча, ижобий самара беради.

Шу ўринда хорижлик олимлар Р. Гаррисон, Э. Норин, П. Брюэр нормативдан четланишларни таҳлил қилиш циклини яратганлигини эътироф этишимиз ўринли ҳисобланади. (2.6-чизма).

2.6 - чизма. Нормативдан четланишларни таҳлил қилиш цикли

Манба. Гаррисон Р., Норин Э., Брюэр П. *Управленческий учет. 12-е изд. / Пер. С англ. Под ред. М.А.Карлика. – СПб.: Питер, 2012. С. 407.*

Ушбу олимлар мазкур циклининг асосий мақсадига тўхталиб, «...нормативдан четланишларни таҳлил қилиш циклини амалга оширишдан кўзланган асосий мақсад айбдорларни аниқлаш ва жазолаш эмас, балки фаолиятини янада такомиллаштиришдан иборатдир» [68; 407- б.], - деб ёзган.

Профессор К. М. Гарифуллин эса четланишлар тахлилининг самарали моделини яратган (2.7-чизмага қаранг).

Нормативдан четланишларнинг бундай тарзда батафсил кўриб чиқилиши четланишлар сабаблари ва уларнинг юзага келишига сабаб бўлган ходимларни аниқлаш ҳамда тегишли ўзгартиришлар қилишга оид самарали бошқарув қарорларини қабул қилишга имконият яратади.

Энг муҳими нормативдан четланишларни таҳлил қилиш иқтисодий жиҳатдан тежамкорлик, тезкорлик ва манзиллилик каби тамойилларга асосланиши лозим.

<p>1. Бир birlik махсулот ишлаб чиқариш учун сарфланган маблағларнинг ҳақиқий баҳода ҳисобланган миқдори</p> <p style="text-align: center;">$M_x + B_x$</p>	<p>2. Бир birlik махсулот ишлаб чиқариш учун сарфланган маблағларни норматив баҳода ҳисобланган ҳақиқатдаги миқдори</p> <p style="text-align: center;">$M_x + B_n$</p>	<p>3. Ишлаб чиқариш ҳажми учун сарфланган маблағларнинг норматив баҳода ҳисобланган норматив миқдори</p> <p style="text-align: center;">$M_n + B_n$</p>
--	---	--

Баҳо бўйича четланишлар	Миқдор бўйича четланишлар
-------------------------	---------------------------

Тўлиқ дисперсиянинг миқдори

<p>Харид қилинган материалларнинг баҳоси бўйича четланишлар</p> <p>Меҳнат ҳақи бўйича четланишлар</p> <p>Ўзгарувчан устама харажатларнинг харажат сифими бўйича четланишлар</p>	<p>1. Материаллар миқдори (сарфи) бўйича четланишлар</p> <p>2. Меҳнат сифими бўйича четланишлар</p> <p>3. Ўзгарувчан устама харажатлар самарадорлиги бўйича четланишлар</p>
---	---

2.7-чизма. Четланишлар тахлили модели

Манба. Гарифуллин К.М. Управление затратами. Учебн. пособие. — Казань, КГФЭИ, 2005. с. 232-233.

Шу билан бирга ушбу таҳлилдан фойдаланилганда у «жараён бўлиб ўтгандан кейинги» таҳлил ва ўта консерватив иқтисодий институт эканлиги ҳамда энг асосийси меъёрдан ортиқчаси салбий оқибатларга олиб келиши мумкинлигини унутмаслик керак.

Амалиётни ўрганиш шунини кўрсатмоқдаки, бюджетлар мониторинги тезкор ва реал вақтда амалга оширилсагина кўзланган

мақсадга эришилади. Бу ўз навбатида, бюджетлар бўйича салбий четланишларни вақтида бартараф этиш имконини беради.

Пахта тозалаш корхоналарида пахта хомашёси тўдасини қайта ишлаш якунлангач, қайта ишлаш натижалари 2 кун ичида директор раҳбарлигида барча масъул ходимлар иштирокидаги ишлаб чиқариш кенгашида муҳокама қилинади. Бизнингча, ушбу назорат тизимида меъёрий база ва бюджет моддаларида юз берадиган четланиш ҳамда ўзгаришлар регистрини узлуксиз юритиб бориш муҳим аҳамиятга эга.

Шуни ёдда тутиш керакки, бюджет четланишлари таҳлили четланишларнинг муҳимлиги ва якуний натижаларга таъсири даражасини баҳолашни назарда тутди. Афсуски, амалиёт ва иқтисодий адабиётларни ўрганиш корхоналарда бюджет жараёни натижаларининг самарали ва мантиқий иқтисодий диагностика тизими қўлланилмаётганлигини кўрсатмоқда. Ушбу масалага россиялик иқтисодчи олим И. Мизиковский тўхталиб, «Хорижий манбаларни ўрганиш бюджет жараёни бажарилишини иқтисодий диагностикасини жорий этишнинг энг самарали варианты четланишларни чегарасини белгилаш», - деган хулосага олиб келмоқда. Мазкур тизим кенг қўламда қўллаш мумкин бўлган универсал тизим бўлиб, унда четланишлар чегараси ва ҳар бир чегарага эътибор қаратиш (назорат ва таҳлилий тадбирлар) алгоритми белгиланади» [29; 252-б.], - деб ёзган.

Ўқоридаги фикрларга қўшилган ҳолда профессор И. Мизиковскийнинг таърифида масалага бир томонлама қаралганлиги, яъни четланишлар ҳисоби ва таҳлилигина тадқиқ этилганлигига эътибор бериш керак. Бизнингча, масаланинг яна бир муҳим жиҳати, яъни бозор конъюктурасининг таъсири ва шерикларнинг алмашуви натижасида ҳисобот даврида бюджетдаги меъёрлар, режалар, сотиш каналларини ўзгариши эҳтимоли эътибордан четда қолмоқда. Шу сабабли профессор И. Мизиковский тавсия этган бюджет четланишларининг муҳимлилик даражаси ва четланишлар бўйича бошқарув тадбирларининг асосий мезонларини бюджетдаги ўзгаришлар кўрсаткичларига ҳам татбиқ этиш тавсия қилинади (2.5 - 2.6 - жадваллар).

Шуни ҳам эътироф этиш лозимки, четланишларнинг сабабларини туркумлаш муҳим аҳамиятга эга. Чунки туркумлаш уларни гуруҳлаш ва қарорлар қабул қилишнинг ахборот базаси сифатида ишлатиш имкониятини беради.

Бюджет четланишларининг муҳимлик даражаси мезонлари

2.5-жадвал

Т/р	Четланишларни йўл қўйиш мумкин бўлган даражаси	Четланиш даражаси
1.	Четланишларни тўлиқ йўл қўйиш мумкин бўлган даражаси	1
2.	Четланишларни энг кам миқдорда йўл қўйиш мумкин бўлган даражаси	2
3.	Четланишларни ўртача миқдорда йўл қўйиш мумкин бўлган даражаси	3
4.	Четланишларни юқори миқдорда йўл қўйиш мумкин бўлган даражаси	4
5.	Четланишларни йўл қўйиш мумкин бўлмаган даражаси	5

Муҳимлилик даражаси ва четланишлар бўйича бошқарув тадбирларининг асосий мезонлари

2.6 - жадвал

Т/р	Кўрсаткичлар	Тадбирларнинг номи
1.	Четланишларни тўлиқ йўл қўйиш мумкин бўлган даражаси	Бундай ҳолат одатда анъанавий ҳол ҳисобланади
2.	Четланишларни энг кам миқдорда йўл қўйиш мумкин бўлган даражаси	Четланишларни ретроспектив таҳлилни ўтказиш ва уларни содир бўлишини такрорланишини баҳолаш. Такрорланиш кўрсаткичи юқори бўлганда уларга тегишли тузатишлар киритиш бўйича керакли қарорлар қабул қилиш
3.	Четланишларни ўртача миқдорда йўл қўйиш мумкин бўлган даражаси	Четланишларни юзага келиш сабабларини аниқлаш, уларни бартараф этиш бўйича тегишли тадбирларни ишлаб чиқиш, жумладан харажатларнинг нафлиги, уларни меъёрий базаси, даромад қисмини тўлдириш тартиби, бюджет версткаси технологияси, унинг бажарилиш мониторингини ўтказиш тартиби аудитини ўтказиш ва ҳ.к.

4.	Четланишларни юкори миқдорда йўл қўйиш мумкин бўлган даражаси	Четланишларни юзага келиш сабабларини тезкор аниқлаш, уларни бартараф этиш бўйича тегишли тезкор тадбирларни ишлаб чиқиш, жумладан, харажат ва тушумларни барча ташувчилари бўйича инвентаризация қилиш, меъёрий-маълумот берувчининг маълумотлари тўлиқлиги ва аниқлигини тезкор текшириш, бюджет версткаси сифати ва унинг бажарилиш мониторингини аудит қилиш ва ҳ.к.
5.	Четланишларни йўл қўйиш мумкин бўлмаган даражаси	Четланишларни юзага келиш сабабларини тезкор аниқлаш, бюджетни тўлдириш манбалари ва уларни сарфланиш йўналишларини инвентаризация қилиш, хўжалик юритувчи субъектларни бошқариш сифати ва инқирозга қарши характердаги чораларни аудит қилиш.

Манба: И.Е. Мизиковский. *Генезис управленческого учета: теоретико – методологический аспект. Дисс. на соис. учен. степ. докт. экон. наук. Нижний Новгород. 2006. С.251-252.*

Бизнингча, четланишлар сабабларини нафақат миқдори ва қиймати бўйича, балки юзага келиш эҳтимоли мезонлари, муҳимлиги, объектив ёки субъективлиги даражаси бўйича ҳам гуруҳларга ажратиш лозим.

Шуни таъкидлаш керакки, турли хўжалик юритувчи субъектлардаги барча бюджет четланишларининг ўзига хос хусусиятларини акс эттирадиган ягона классификаторни ишлаб чиқишнинг имкони йўқ.

Четланишларни бошқарув ҳисоби сўётлари тизимида ҳисобга олиш учун тадқиқотчи Н.А. Ермакова [72; 108-109-б.] тақлиф қилган қуйидаги сўётларни тадқиқот объектида қўллаш тавсия қилинади:

2090 - «Харажатлар бюджети бўйича четланишлар» сўёти,
9490 - «Сотиш бюджети бўйича четланишлар» сўёти.

2090 - «Харажатлар бюджети бўйича четланишлар» сўётининг кредитида жавобгарлик марказлари бўйича режалаштирилган бюджет харажатларининг умумий суммаси, дебитида эса ҳақиқий харажатлар ҳисобга олинади. Ушбу сўётнинг дебет ва кредит

айланмаларининг фарқи бюджет четланишлари суммасини кўрсатади. Ушбу четланишлар тегишли баланс счётларига қўшимча ёзув ёки «қизил сторно» усули орқали ҳисобдан чиқарилади.

Ушбу счётга қўшимча равишда жавобгарлик марказларининг турлари бўйича аналитик счётлар очиш мумкин. Бунда бюджет харажатлари харажат элементлари ёки моддалар кесимида тизимдан ташқарида ҳисобга олинади.

Сотиш бюджети бўйича четланишларни ҳисобга олиш учун 9490 -«Сотиш бюджети бўйича четланишлар» счёти қўлланилади. Ушбу счётнинг дебитида бюджет бўйича сотувдан тушган тушум, кредити бўйича эса сотувдан тушган ҳақиқий тушум солиқларни ҳисобга олган ҳолда акс эттирилади. Дебет ва кредит айланмаларининг фарқи бюджет четланишларининг суммасини билдиради. Ушбу четланишлар «Сотишлар» счётига қўшимча ёзув ёки «қизил сторно» усули билан ҳисобдан чиқарилади.

Ушбу счётга маҳсулотлар номенклатураси ва ассортимент гуруҳлари кесимида субсчётлар очиш мумкин.

Четланишлар бўйича бошқариш натижаларни таққослашга асосланган бўлиб, уни «Тўғри алоқа орқали назорат қилиш» ва «Тескари алоқа орқали назорат қилиш» каби турлари мавжуд.

Тескари алоқа орқали назорат қилиш бюджет ва ҳақиқий натижаларни таққослашни назарда тутаяди ҳамда истиқболга йўналтирилган бўлади.

Тадқиқотлар ҳозирги кун талаби тўғри алоқа орқали назорат қилишнинг умумқабул қилинган тартибига қўшимча сифатида узлуксиз вазият таҳлили ўтказишни тақозо қилаётганлигини кўрсатмоқда. Вазият таҳлили деганда хўжалик жараёни содир бўлган шароитда корхона мақсади ва уни асосида ҳисобланган мақсадли бюджет кўрсаткичлари ҳаққонийлигини баҳолаш тушунилади.

Бюджетлаштириш – бизнесни молиявий режалаштиришнинг жуда муҳим ва маъсулиятли тизими бўлганлиги сабабли унда тегишли тескари алоқа бўлиши шарт. Тескари алоқа ролини бюджет бажарилиши назорати бажариши лозим.

Амалиётда бюджет назоратининг кўплаб турларидан фойдаланилади (29-илова).

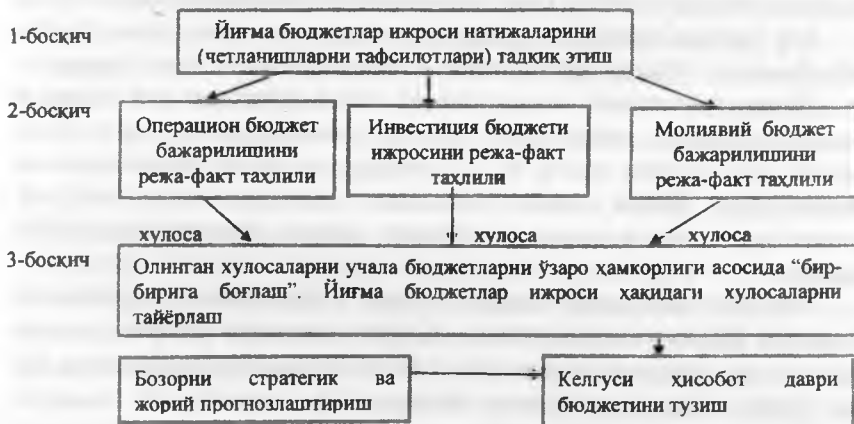
Иловани ўрганиш шуни кўрсатмоқдаки, бюджет назорати турлари турлича мақсадлар ва амалга ошириш шаклларига эга, бироқ улар уйғунликда ва ўзаро ҳамкорликда амалга оширилади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, бюджет циклини якуний босқичи бўлиб, йиғма бюджет бажарилиши таҳлилини ўтказиш ҳисобланади ва у баъзан режа-факт таҳлили деб ҳам аталади ҳамда қуйидаги учта босқичда ўтказилади:

1-босқич. Йиғма бюджетнинг режа ва ҳақиқий «чиқиш шакллари» асосида четланишлар ўрганилади. Бу ҳали таҳлилга кирмайди, четланишларни ўрганиш, қайд этиш бўлиб, асосий вазифаси жараёнларга баҳо беришдан иборатдир.

2-босқич. Учта асосий йиғма бюджетлар: операцион, инвестиция ва молиявий қуйи бюджетларнинг бажарилиши бўйича четланишлар таҳлили ўтказилади ва хулосалар тайёрланади.

3-босқич. Мазкур босқич синтез босқичидир ва унда бюджетостиларни батафсил омилли таҳлили ўтказилади. Ундан сўнг SWOT-таҳлили асосида йиғма бюджетлар бажарилиши ҳақида корхона миқёсида хулосалар чиқариш имконияти пайдо бўлади ва ушбу таҳлил аслида келгуси давр учун бюджетлар ишлаб чиқиш учун асос бўлади (2.9-чизма).

2.9 - чизма. Бюджет бажарилиши натижаларига қўра корхоналарни ҳўжалик сибсатига ўзгартиришлар киритиш.

Манба. Щиборц К.В. Бюджетирование деятельности промышленных предприятий России. - М.: Издательство «Дело и Сервис», 2005. С. 318.

Таҳлилнинг мазкур методологияси “икки томонламали” таҳлил ҳисобланади: масалан, операцион бюджетлар таҳлили (иккинчи босқич) ўз навбатида учта босқичга бўлинади: дастлаб юзаки ўр-

ганиш амалга оширилади (вертикал таҳлил), сўнгра тадқиқ этилаётган четланишларнинг асосий мазмуни ўрганилади (горизонтал таҳлил) ва охирида вертикал таҳлил (шакллар) ва горизонтал таҳлил (мазмун) натижалари синтези асосида хулосалар тайёрланади.

Амалиётда бюджет бажарилиши таҳлилининг кўплаб турлари қўлланилади (30-илова).

Пахта тозалаш саноати корхоналарида бюджет бажарилиши иккита сабабга кўра: биринчидан, бюджетлаштириш контроллингини олиб бориш учун, иккинчидан, таҳлил жараёни юқорида таъкидланганидек бюджетлаштириш циклини узвий қисми ҳисобланганлиги сабабли ҳам чуқур таҳлил қилиниши керак.

Бунда бюджетлаштиришнинг хусусиятларидан келиб чиқиб, дастлаб пахта хомашёсини тайёрлаш бюджетининг бажарилиши чуқур таҳлил қилиниши лозим.

Ушбу таҳлилда биринчи навбатда селекцион навлар ва ассортимент (нав ва синфи) кўрсаткичлари бўйича таҳлилга айниқса алоҳида эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Шу ўринда тармоқда қўлланиладиган пахта типи, нави, синфи каби ўзига хос бўлган терминларга қисқача тўхталиб ўтиш зарур.

Пахта толасининг типи штапель масса узунлиги ёки чизикли зичлиги даражаси кўрсаткичи бўйича аниқланади. 1а, 1б, 1, 2, 3-типлар узун толали пахта, 4, 5, 6-типлар эса ўрта толали пахтага тегишлидир. Бунда пахта хомашёси тармоққа оид меъёрий ҳужжатларда белгиланган талабларга жавоб бериши керак (31-илова).

Мазкур талабларни бажариш учун Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қошидаги «Сифат» маркази томонидан пахтани тестдан ўтказишни замонавий HVI* тизими қўлланилмоқда. Бу эса ўзбек пахтасини жаҳон бозорида рақобатбардош товарга айланишига олиб келмоқда (32-илова).

32-иловада келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, 2017 йил 1 июнь ҳолатига республикада қайта ишланган умумий пахта толаси ҳажмининг 90 % га яқини «Олий» ва «Яхши» синфларни ташкил этмоқда.

Республикадаги барча «Сифат» лабораторияларида пахта толасини 100 % тойма-той текширилишини йўлга қўйилиши ва

* «HVI» тизими – «High Volume Instruments» юқори самарали синов-ўлчаш тизимининг қисқартирилган номланиши бўлиб, у ҳар бир тайдан олинган намуналарнинг 10 дан ортиқ сифат кўрсаткичларини тез аниқлаш имконини беради.

янги селекция сортларини жорий этилиши натижасида 4-тип пахта толасини улуши ўсмокда. 2017 йил 1 июнь ҳолатига бу кўрсаткич 95,58 % га етди (33-илова).

Ҳар бир типдаги пахта эса ранги, ташқи кўриниши ва пишиб етилганлик коэффициенти, яъни ранги ва пишиб етилганлик коэффициентининг даражаси кўрсаткичлари бўйича бешта навга бўлинади: I, II, III, IV, V.

Пахта хомашёси пишиб етилганлик коэффициенти, типи ва нави бўйича ҳам тармоққа оид меъёрий ҳужжатларда келтирилган талабларга жавоб бериши керак (34-илова).

Пахта нави ифлос аралашмаларнинг миқдори (ифлос аралашмалар массасининг улуши) ва намлиги (намликнинг массага нисбати) га қараб 3 та синф (1,2,3) га бўлинади.

Таҳлилда дастлаб тайёрланган пахта хомашёсининг сифат даражаси бўйича бюджет бажарилишини баҳолашга эътибор қаратилиши ва бунда бюджет бажарилиши пахтанинг нав ва синфлари бўйича ўрганилиши керак.

Тармоққа оид меъёрий ҳужжатларга кўра пахтанинг I ва II-навлари учун солиштирма узилиш кучининг қийматлари белгиланган меъёрдан (34-илова) паст бўлган ҳолда пахта хомашёсининг нархи пасайтирилади, I-нав бўйича асосий меъёрдан ошганда эса нархи оширилади.

Ушбу ҳисоб-китоблар пахта тўдасидаги пахта хомашёсини қайта ишлаш яқунлангандан сўнг бажарилади.

Агар 1- ёки 2-синф пахтанинг ифлослиги 35-иловада келтирилган меъёрлардан юқори бўлса, ифослиги бўйича мос бўлган синфга ўтказилади, агар намлик меъёрдан юқори бўлса, у ҳолда тегишли тартибда нархи пасайтирилади.

1, 2, 3 ва 4-навлар бўйича ифлослик ёки намлик 3-синф учун белгиланган меъёрлардан ошган ҳолларда пахта топширувчига қайтарилади ёки паст нав бўйича қабул қилинади.

Шунинг учун ҳам тайёрланган пахта хомашёсининг ҳақиқатда олинган сифат кўрсаткичларини амалдаги стандартнинг меъёрий кўрсаткичлари билан солиштириш орқали таҳлил қилиш катта аҳамиятга эгадир.

Пахта хомашёсининг тайёрлов бюджети бажарилишини таҳлил қилишда пахта хомашёси вазнининг намлик кўрсаткичи бўйича таҳлилига ҳам алоҳида эътибор қаратиш керак.

Юқорида таъкидлаганимиздек, сифатли тола тайёрлаш тайёрланган пахта хомашёсини намлик даражаси кўрсаткичидан ташқари ифлослик даражасига ҳам боғлиқ бўлади. Пахтадаги ифлос аралашмалар миқдори ва унинг намлиги юқорида келтирилган 35-иловада кўрсатилган меъёрлардан ошмаслиги керак.

Микронейр кўрсаткичи толанинг дағаллиги даражасини билдириб, унга жаҳон бозоридаги белгиланган миқдори 3,5 дан 4,9 гача бўлиши лозим. Ушбу белгиланган нормалардан юқори ёки паст бўлган I- ва II- нав пахта хомашёсининг харид нархидан 36-иловада келтирилган шкалага мувофиқ чегириб қолинади.

Ҳозирги кунда республикамизда дағал тола чиқадиган селекция навлари экилмаётганлиги ва мазкур кўрсаткич белгиланган меъёрдан юқори бўлганда тола баҳосидан юқори миқдорда чегирмалар ушлаб қолиш тартибини жорий этилганлиги оқибатида микронейр кўрсаткичини ортиб кетиши муаммоси ҳал қилинган. Буни 37-иловада тақдим этилган 2017 йил 1 июнь ҳолатига пахта толасининг микронейр кўрсаткичлари диаграммасида яққол кўришимиз мумкин. Пахта толасининг микронейр кўрсаткичи республикамизда 96,82 % и 3.5-4.9 оралиғида сақланиб келмоқда.

Ўзбек пахтасининг анъанавий афзаллиги толанинг юқори даражада мустаҳкамлиги ва пишиқлиги ҳамда юқори навлигидир (38-39-иловалар).

Иловалардан кўриниб турибдики, 2017 йил 1 июнь ҳолатига кўра пахта толасининг солиштирма узилиш кучи бўйича 82,19 % тола 29 гс./тексдан юқоридир. Пахта толасининг узунлик бўйича бир хиллик индекси 2017 йил 1 июнь ҳолатига кўра республика миқёсида ўртача 83-84 % оралик диапозони энг кўп учрайди. Бу ҳолат уни юқори истеъмол хусусиятларига эга бўлишига олиб келмоқда.

Пахта тозалаш корхоналарида пахта хомашёси тайёрлов бюджети бажарилишининг пахта хомашёсини ифлослик кўрсаткичи бўйича таҳлилини амалга ошириш катта аҳамият касб этади.

Пахтадан олинадиган тола миқдори пахта вазнига нисбатан фоизларда ифодаланади ва ишлаб чиқаришдан олинадиган пахта толаси вазнини қайта ишланадиган пахта вазнига нисбати билан аниқланади.

Маълумки, пахтанинг турли селекцион навидан ҳар хил миқдорда тола чиқади. Бундан ташқари, баъзи бир саноат навлари бўйича ҳам тола чиқиши турлича бўлади.

Шу боисдан ҳам, ишлаб чиқариш бюджети ижросини баҳолаш ва назорат қилиш учун пахта хомашёсидан самарали фойдаланишни тавсифловчи асосий кўрсаткич – пахта толаси чиқиши миқдорининг ўзгариши ҳамда бу ўзгаришнинг товар маҳсулоти ҳажмига таъсирини нав ва синфлар бўйича алоҳида ўрганиш, айниқса муҳимдир.

Пахта тозалаш корхоналарида пахта толаси учун алоҳида ва бошқа барча пахта маҳсулотлари учун алоҳида баланс тузилади.

Пахта толаси балансда натурал қийматларда (тонна) акс эттирилади, асосан, бир йилга тузилиб, чоракларга тақсимланади. Ушбу баланснинг тахминий кўриниши қуйидагича бўлади:

Пахта толаси баланснинг тахминий кўриниши

2.7-жадвал

Т/р	Кўрсаткичлар	Пахта толаси навлари					Жами барча навлар
		I	II	III	IV	V	
1.	1 январдаги қолдиқ	-	60	100	-	-	160
2.	Ишлаб чиқаришдан омборга тушгани	120	410	104	65	45	744
3.	Жўнатилгани	120	400	90	50	20	680
4.	1 апрелга қолдиқ	-	70	114	15	25	224

«Ўзпахтасаноат» акциядорлик жамияти тавсияси

Ушбу баланс пахтанинг селекция навлари бўйича ва саноатдаги навлари ҳамда синфларига ажратилиб тузилади. Ҳар бир эксплуатация даврида, яъни ўтган йилги ҳосилдан ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳам, бюджет тузилаётган йилдаги ҳосилдан ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳам чораклар бўйича ва бутун йил учун алоҳида ҳисобланади.

Амалиётни ўрганиш пахта хомашёсидан тола, чигит, линт, улюкли ва калта момикли чиқит чиқиши ва куйинди ҳажмини аниқлаш пахта тозалаш корхоналарида мунтазам равишда назоратда эканлигини кўрсатмоқда. Бунда пахтани қабул қилиш ва тўплашдаги дастлабки ва такрорий таҳлилларда фарқ аниқланган тўда алоҳида назорат қилинмоқда.

Энг муҳими пахтани қайта ишлашда тола ва бошқа маҳсулотлар чиқишида фарқ аниқланса, амалиётда пахта тозалаш корхонаси директори, бош муҳандис, тайёр маҳсулот сотиш, режалаштириш ва техник назорат бўлимлари бошликлари ҳамда бош бухгалтер иштирокида бунинг сабаблари ўрганилиб, тегишли чора-тадбирлар кўрилмоқда.

Ушбу маълумотлар 28-ХЛ шаклдаги «Ишлаб чиқариш топшириқномаси»нинг III-қисмида «Пахта партиясининг сақланиши, туркумланиши ва қайта ишланиши натижалари бўйича пахта заводи директорининг қарори» сифатида расмийлаштирилади.

Пахта хомашёси юқорида таъкидлаганимиздек, 5 та нав ва 3 та синфларга бўлинади. Ушбу бўлиниш тола ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажмига катта таъсир кўрсатади. Таҳлил жараёнида бу каби омиллар таъсири ҳам атрофлича ўрганилиши зарур.

Ишлаб чиқарилган маҳсулот сифатини таҳлил қилишда навлилик коэффициенти ёхуд ўртача навлилик коэффициентидан фойдаланилади. Бунда кўрсаткич куйида келтирилган уч хил усулда ҳисобланади.

1. Ўртача тортилган навни аниқлаш. Бу усулда ҳар бир нав бўйича ишлаб чиқарилган пахта толаси миқдорини айнан шу нав белгисига кўпайтириб, сўнгра ҳосил бўлган суммани барча навлар бўйича ишлаб чиқарилган жами маҳсулотларнинг миқдорига тақсимлаш керак.

Бунда куйидаги формулалардан фойдаланиб, навлилик коэффициенти топилади:

$$а) N_{к_0} = \frac{T_{н1}^0 \times 1 + T_{н2}^0 \times 2 + T_{н3}^0 \times 3 + T_{н4}^0 \times 4 + T_{н5}^0 \times 5}{\sum T_n^0}; \quad (2.1)$$

$$б) N_{к_1} = \frac{T_{н1}^1 \times 1 + T_{н2}^1 \times 2 + T_{н3}^1 \times 3 + T_{н4}^1 \times 4 + T_{н5}^1 \times 5}{\sum T_n^1}; \quad (2.2)$$

бунда, $N_{к_0}$ - бюджетга кўра навлилик коэффициенти,

$N_{к_1}$ - ҳақиқий навлилик коэффициенти,

$T_{н1}^0$ - бюджетга кўра 1-навли толанинг миқдори,

$T_{н2}^0$ - бюджетга кўра 2-навли толанинг миқдори,

$T_{н3}^0$ - бюджетга кўра 3-навли толанинг миқдори,

$T_{н4}^0$ - бюджетга кўра 4-навли толанинг миқдори,

$T_{н5}^0$ - бюджетга кўра 5-навли толанинг миқдори,

T_{H1}^1 - 1-навли толанинг ҳақиқий миқдори,
 T_{H2}^1 - 2-навли толанинг ҳақиқий миқдори,
 T_{H3}^1 - 3-навли толанинг ҳақиқий миқдори,
 T_{H4}^1 - 4-навли толанинг ҳақиқий миқдори,
 T_{H5}^1 - 5-навли толанинг ҳақиқий миқдори,
 ΣT_H^0 - бюджетга кўра барча навлар миқдорининг жами,
 ΣT_H^1 - барча навлар бўйича ҳақиқатдаги жами миқдор.

Навлилик коэффиенти бирга қанчалик яқинлашса, навлилик шунчалик юкори бўлади. Агар навлилик коэффиенти бирга тенг бўлса, у ҳолда режалаштирилган навлар бўйича ишлаб чиқариш топшириги бажарилган бўлади.

2. Ўртача навлилик коэффиентини аниқлаш. Уни аниқлаш учун аввал ҳар бир нав баҳосини биринчи нав баҳосига бўлиш орқали шартли равишда биринчи навга ўтказиш коэффиенти аниқланади. Сўнгра бу коэффицентлар ҳар бир нав бўйича ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдорига кўпайтирилиб, жами ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдорига бўлинади.

3. Ўртача навни ўртача тортилган баҳога асосан аниқлаш. Бу усулда ҳар бир нав бўйича маҳсулот миқдори айнан шу навлар баҳосига кўпайтирилиб, сўнгра ҳосил бўлган қиймат ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг жами миқдорига бўлинади.

Ўртача навлилик коэффицентлари худди шундай тартибда ёрдамчи маҳсулотлар ҳисобланган чигит ва момик бўйича ҳам аниқланади.

Пахта толасининг навлилик даражаси маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига таъсир қилувчи асосий кўрсаткичдир. Толанинг ўртача нави ва ўртача навлилик коэффицентлари пахта хомашёси навларидан толанинг саноат навларига ўтиш даражасига боғлиқ бўлади.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, пахта тозалаш корхоналари асосий ишлаб чиқариш фаолияти билан биргаликда пахта хомашёсини тайёрлаш, сақлаш ва ташиб келтириш билан ҳам шуғулланади. Шу боисдан, таннархни таъминот фаолияти харажатлари модалари бўйича таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир.

Пахтанинг транспорт-тайёрлов харажатлари икки бўлимдан иборатдир:

1. Пахтани тайёрлаш, сақлаш ва пахта тозалаш корхоналарига жўнатиш харажатлари (1510 сёт).

2. Пахтани тайёрлов масканларидан пахта тозалаш корхоналарига ташиб келтириш харажатлари (1520 счёти).

Бошқарув ҳисобида 1510-«Материалларни тайёрлаш ва сотиб олиш» ва 1610 – «Материаллар қийматларидаги фарқлар» счётларининг вазифаси материаллар келтирилганда транспорт-тайёрлов харажатларини алоҳида ҳисобга олиб, кейин материаллар счётига ўтказишдан иборатдир. 1510 ва 1610-счётларидаги маълумотларни тақсимот жадвалида келтириш керак.

1510 - «Материалларни тайёрлаш ва сотиб олиш» счётида шартнома нархи, вакиллик харажатлари, транспорт-тайёрлов харажатлари ва ҳоказолар акс эттирилиши лозим.

1610 - «Материаллар қийматларидаги фарқлар» счётида эса материаллар қийматидаги қайта баҳолаш натижасидаги ўзгаришларни ҳисобга олиш керак.

Нормативдан ортик харажатлар алоҳида конверсион счётларда йиғилиб, тақсимот жадвали асосида тақсимланиши зарур. Бунда нафақат материал харажатлари, балки ҳамма харажат моддалари қатнашиши лозим.

Тадқиқотлар ушбу тизимдан бошқа корхоналар каби пахта тозалаш корхоналари амалиётида ҳам етарли даражада фойдаланилмаётганлигини кўрсатмоқда.

Шу ўринда тармоқнинг ўзига хос хусусиятларидан бири тўғрисида тўхталиб ўтиш зарур. У ҳам бўлса, пахта хомашёсини пахта тозалаш корхонасига ташиш ва тўдаларга жамлаш ҳамда қайта ишлаш тайёрлов масканида жамланган тўдалар²² бўйича амалга оширилишидир.

Транспорт-тайёрлов харажатлари таҳлили барча харажатлар моддалари ва элементлари бўйича жами ва бир тонна толага тўғри келувчи харажатлар кесимида олиб борилади ҳамда уларнинг барча харажатлардаги улушини аниқлаш мақсадида ўтказилади.

Пахтадан чиқадиган тола миқдори етиштирилаётган пахтанинг селекция ва саноат навлари, пахта етиштириладиган ҳудудлар, об-ҳаво шароитлари, ҳосилни йиғиб-териб олиш даврлари ва бошқа омилларга қараб турлича бўлади. Шу сабабдан бюджет бажарилиши мониторинги жараёнида толанинг навлари бўйича таннархи таҳлил қилинади. Пахта толасини ишлаб чиқариш таннархи ҳар бир саноат нави ва унинг миқдори бўйича (ўртача нав

²²Сифати бир хил бўлган, битта товар-транспорт накладной (1-ТХЛ-шақл) ёзилган маълум миқдордаги пахта, пахта тўдаси деб аталади.

бўйича) калькуляция қилинади. Калькуляция ўрта ва узун толали пахта ҳамда селекцион навлар бўйича алоҳида ҳисобланади.

Таҳлилнинг навбатдаги босқичида пахта хомашёсидан тола чиқишининг маҳсулот таннархига таъсири таҳлил қилинади.

Давлат стандартларида пахта ва пахта толасининг турли хил навлари белгилаб берилган, шу сабабдан пахта билан толанинг навлари ҳамма вақт ҳам бир хил бўлавермайди. Пахта хомашёсининг паст навларидан юқори навли тола олинса, маҳсулот бирлиги учун кам миқдордаги пахта хомашёси, юқори навли пахтадан паст нав тола олинса, кўп миқдордаги пахта хомашёси сарфланади. Шу сабабли пахта тозалаш корхоналарида пахта хомашёсининг пахта навидан саноат навларига ўтишининг таннархга таъсири таҳлил қилинади.

Пахта хомашёсидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулот нави биринчи ва иккинчи эксплуатация даврлари бўйича алоҳида аниқланади.

Тола навини бюджетда акс эттириш учун пахта хомашёси нави билан пахта толаси навлари ўртасидаги куйидаги 2.8-жадвалда келтирилган тахминий нисбат тавсия этилади.

Пахта хомашёси нави билан пахта толаси навлари ўртасидаги тахминий нисбат

2.8-жадвал

Пахта хомашёсининг саноат нави	Толанинг синфи				
	Олий	Яхши	Ўрта	Оддий	Ифл
I	30	40	10	10	10
II	20	40	15	15	10
III	-	35	30	20	15
IV	-	30	40	15	15
V	-	-	45	20	35

«Ўзпахтасаноат» акциядорлик жамияти тавсияси

«Нав ўзгариши» билан «Пахтанинг тола бўйича навли таркиби» бир-биридан фарқ қилади.

Пахтанинг бир навдан иккинчи бир навга айланиши тола учун сарфланган хомашёнинг умумий қийматини ўзгартирмайди. Тола-

нинг айрим навларга сарфланган хомашё миқдори эҳтимолдан ҳоли бўлмаган қуйидаги ҳолларга боғлиқ бўлади. Пахта хомашёсининг нав таркиби ўзгарса, у ҳолда ундан ажратиладиган толанинг нави ҳам анча юқори ёки паст бўлади, яъни пахта хомашёсини нави ўзгариши билан ундан олинадиган нав толанинг таннархи камаяди ёки ошади.

Сотиш бюджети бажарилишини баҳолаш ва мониторинг қилишда ишлаб чиқарилган маҳсулот ва сотилган маҳсулот ҳажмининг қиймат ва натурал бирликлардаги бюджет кўрсаткичлари ҳамда ўтган йилга нисбатан бажарилиши таҳлил қилинади.

Сотиш бюджети бажарилишига таъсир қилувчи омилларни ўрганишда уни ташкил этувчилар ҳолати ҳамда омбордаги қолдиқ ва сотилган маҳсулот миқдорини таҳлил қилиш лозим.

Сотилган маҳсулотнинг ҳажми ўзгаришига таъсир қилувчи омилларга маҳсулотнинг сифати, уни бир маромда ишлаб чиқариш ҳамда маҳсулотни ўз вақтида истеъмолчиларга жўнатиш, ҳақини тўлаш, сотилмаган маҳсулотларнинг йил бошига ва йил охирига қолдиғи каби омиллар киради.

Сотиш бюджети бажарилиши таҳлилида товар ва сотилган маҳсулотлар ҳажмларининг бюджетдаги ва ўтган йилларга нисбатан бажарилиши таҳлил қилиниб, бу борадаги фойдаланилмаган ички имкониятлар аниқланиши лозим. Бу эса, ўз навбатида, ушбу кўрсаткичларнинг ўсиш суръати ва ўсиш суръатининг жадаллигини аниқлаш имкониятини беради.

Пахта тозалаш корхоналарида хўжалик фаолиятининг белгиловчи муҳим сифат кўрсаткичларидан бири фойда ҳисобланади. Шунинг учун ҳам йиғма бюджетлар бажарилишини таҳлил қилиш катта аҳамият касб этади.

Таҳлилда молиявий натижаларга қуйидаги омиллар таъсири ўрганилади:

1. Сотиш ҳажмининг ўзгариши.
2. Ишлаб чиқариш таннархининг ўзгариши.
3. Маҳсулот ассортименти ва таркибий тузилишининг ўзгариши.

Маҳсулот ассортименти ва тола сифати кўрсаткичлари маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва таннарх ўзгаришига сезиларли таъсир кўрсатади. Шунинг учун ушбу таъсир баланс усули ёрдамида таҳлил қилинади.

Бюджет бажарилиши ҳақидаги ҳисобот бюджетлаштириш жараёнининг ажралмас қисми бўлиб, уни назорат қилишда муҳим

роль ўйнайди. Бунда ҳисоботлар бюджет кўрсаткичларининг ҳақиқий маълумотларини режалаштирилган (меъёрлаштирилган) кўрсаткичлар билан таққослаган ҳолда ой, квартал ва йиллик муддатлар бўйича шакллантирилади.

Мазкур ҳисоботлар орқали ҳақиқий ва бюджет кўрсаткичлари ҳамда улар ўртасидаги четланишлар (изоҳлари билан), масъулият маркази кўрсаткичлари, фаолиятнинг олдинги даврлари ва турли бўлинмалар кесимидаги натижалари, корхона ходимларининг ишлаган иш вақтлари, ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш даражаси ва бошқалар ҳақида маълумотларга эга бўлиш мумкин. Ушбу ҳисоботлар учун жорий ва келгуси назоратнинг натижалари асос бўлиб хизмат қилади.

Ушбу ҳисоботлардан ташқари амалиётда зарурат туғилган вақтда раҳбариятнинг топшириғи билан бир марталик ҳисоботлар ҳам тузилиши мумкин.

Бироқ, шунинг ҳам унутмаслик лозимки, бюджет бажарилиши ҳақидаги ҳисоботлар тузиш бўйича универсал тавсиялар мавжуд эмас. Бунда кўплаб омилларни доимий равишда ўрганиб бориш, таҳлил қилиш, графиклар чизиш ва муҳим маълумотларни ажратиб кўрсатиш ва молиявий бўлмаган кўрсаткичлар билан ҳисоботларни кенгайтиришга эътибор қаратиш лозим.

Бюджет бажарилиши ҳақидаги ҳисоботларни тузиш масаласи иқтисодий адабиётларда батафсил баён қилинган. Жумладан, тадқиқотчи Е. Коба томонидан бюджетлар ижросининг асосий кўрсаткичлари бўйича назорат қилиш имкониятини берадиган ҳисобот шакллари тавсия қилинган. Мазкур тадқиқотчи тўзсия қилган ҳисобот шакллари асосида пахта саноати корхоналарининг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда бюджет бажарилиши ҳақидаги ҳисобот шакли тавсия қилинади (40-илова).

«Мазкур ҳисобот бошланғич ҳужжатлар асосида тўлдирилади ва унинг кўрсаткичлари таркиби раҳбар-ходимлар талаби ва эҳтиёжига қараб янада кенгайтирилиши ва деталлаштирилиши мумкин» [25; 40-б.]. Масалан, ҳисоботлар пахта тайёрлаш масканлари, товаршунослар ва пахта хомашёсини қуритиш-тозалаш, жинлаш, линтерлаш ва тойлаш жараёнлари, навлар, уруғлик чигит тайёрлаш, пахтадан олинадиган маҳсулотлар (тола, чигит, улук ва ҳ.к.) ва бошқа кесимларда ҳам тузилиши мумкин. Бунинг учун ҳисоботлар тузишда компьютер дастурларидан фойдаланиш керак ва у ҳисобот шакли ҳамда кўрсаткичларини ҳар

кандай зарур бошқарув кесимида тез, тизимли ва ўзаро алоқадорликда шакллантириш имкониятини беради.

2.3. Статик ва мослашувчан бюджетларни тузиш услублари

Бюджетларни шакллантириш тартиби ва унинг бажарилиши устидан назорат қилиш босқичларини, пировард натижада, бошқарув ҳисоби тизимининг таркибий қисми сифатида баҳолаш мақсадга мувофиқдир. Бироқ, пахта тозалаш корхоналари амалиётининг кўрсатишича, улар халқаро тажрибадаги бюджетлаштириш тамойилларини қўллаш ўрнига, режалаштиришнинг «Бизнес-режа» тузиш амалиёти билан чекланиб қолмоқдалар. Бу ҳам бўлса, қисқа муддатли мақсадлар учун (банкдан кредитлар олиш, инвесторлар учун ва ҳ.к.) мўлжалланган, холос.

Фикримизча, мазкур камчиликларни бартараф этиш мақсадида бюджет тайёрлаш тизимини такомиллаштириш ва унинг асосида самарали бошқарув қарорлари қабул қилиш учун мослашувчан бюджетлар тизимини ишлаб чиқиш ва тузиш услубларини шакллантириш лозим.

Иқтисодий адабиётларда мослашувчан бюджетларни шакллантириш масаласига катта эътибор қаратилмоқда.

Мослашувчан бюджетлар тузишга ўтишдан олдин корхоналарда харажатлар сметаси корхона бошқарувининг турли бўғинлари ва харажат турлари (устама, ишлаб чиқариш, тижорат, маъмурий) бўйича тузилган. Ушбу ҳисоб-китоблар ишлаб чиқариш ва сотишларнинг режа ҳажми асосида бажарилган.

Аслида статик бюджет асосида режалаштирилган маълумотлар бўйича амалда четланишлар юз бериши туфайли мослашувчан бюджетлар ишлаб чиқилади ва уларда бюджет бажарилиши бажарилишининг бир неча муқобил вариантлари белгилаб берилади.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулот нархларининг ўзгариши ва мижозлар ҳолатини прогноз қилиш мураккаб масала ҳисобланади. Шу сабабли бюджетлаштириш жараёнида сотиш ҳажми, маблағлар ва тайёр маҳсулот баҳоси бўйича муқобил вариантли бир неча омилли бюджетларни тузиш кўзланган самарага эришиш имконини беради. Бироқ, бунда барча омилларнинг ўзгаришини инобатга олишнинг имконияти йўқ, шунинг учун амалиётда битта омилга, масалан,

маҳсулот ҳажмига қараб ўзгарадиган мослашувчан бюджетни тузиш лозим.

Мослашувчан бюджет корхоналарнинг самарали фаолият юритишлари учун зарур бўлган вазифаларни бажариш билан боғлиқ бўлган харажатларни назорат қилиш ҳамда уларга тегишли тузатишлар киритиб бориш воситаси сифатида қўлланилади.

Мослашувчан бюджет хўжалик юритувчи субъектларнинг маҳсулот сотишдан олинадиган тушуми (сотиш ҳажми) билан харажатлари ўртасидаги боғлиқликдан келиб чиққан ҳолда тузилади.

Аслида мослашувчан бюджетни тузишдан мақсад - корхонадаги реал шароитдан келиб чиқиб даромадларни харажатлар билан мос келиши тамойилига риоя қилиш, яъни маҳсулот сотишдан олинган тушум (сотиш бюджети) бўйича режа бажарилмаган тақдирда харажатларни ошиб кетишига йўл қўймасликдан иборатдир. Энг муҳими мослашувчан бюджетни шакллантириш статик бюджетларга асосланиши керак.

Кўриб чиқилаётган услубга асос қилиб олинган аналитик ёндашув универсал ёндашув ҳисобланади. Ҳар қандай ишлаб чиқариш фаолияти даражасига оид умумий бюджет харажатларини аниқлайдиган мослашувчан бюджетнинг формуласи қуйидаги кўринишга эга:

$$M_6 = X_{\text{ўзг}} \times C_x + D_x \quad (2.3)$$

бунда M_6 - мослашувчан бюджет; $X_{\text{ўзг}}$ - бир бирлик маҳсулотга тўғри келадиган ўзгарувчан харажатлар; C_x - сотиш ҳажми, D_x - бюджетдаги доимий харажатлар.

Мослашувчан бюджетдаги ўзгарувчан харажатларнинг миқдори қуйидаги формула билан аниқланади:

$$MБ_{\text{ўзх}} = СБ_{\text{ўзх}} + K_{\text{боғл}} (T_{\text{хх}} - T_{\text{рх}}) \quad (2.4)$$

бунда $MБ_{\text{ўзх}}$ - мослашувчан бюджетдаги ўзгарувчан харажатлар; $СБ_{\text{ўзх}}$ - статик бюджетдаги ўзгарувчан харажатлар; $K_{\text{боғл}}$ - харажатларнинг тушумга боғлиқлиги коэффициенти; $T_{\text{хх}}$ - ҳақиқий тушум ҳажми; $T_{\text{рх}}$ - режалаштирилган тушум ҳажми.

Ихтисосликка оид адабиётларни ўрганиш мамлакатимиз ва хорижлик олимлар томонидан мазкур бюджетларга кўплаб таърифлар берилганлигини кўрсатмоқда (2.9-жадвалга қаранг).

**Хорижий ва республикаимиз олимларининг статик ва мослашувчан
бюджетларга оид таърифлари²³**

2.9-жадвал

Т/р	Муаллифлар	Фикри	Манба
1.	Бобожонов О., Жуманиёзов К.	Мослаштириладиган бюджет бу кейинчалик хақиқий шароитга мослаштириш (маҳсулотнинг ҳажми, фаолиятининг даражаси) учун доимий ва ўзгарувчан харажатларни чегаралаш ёрдамида тузилган бюджетдир	Бобожонов О., Жуманиёзов К. Бошқарув ҳисоби. Дарслик. -Т.: ТДИУ, 2005. 197 б.
2.	Кукукина И.Г.	Мослашувчан бюджетлар – сотиш ҳажмини релевант диапазонини қамраб оладиган бюджетларнинг комплектидир.	Кукукина И.Г. Управленческий учет. Учеб. пособие. -М.: Финансы и статистика. 2004.
3.	Чая В.Т., Чупахина Н.И.	Режалаштириш жараёнида келгуси календарь йил учун тузилган бюджет статик ҳисобланади, чунки у сотиш ва ишлаб чиқаришни маълум бир микдоридан келиб чиқиб тузилади. Назорат мақсадлари учун бюджетлардан четланишларни таҳлил қилишдан олдин бюджетларга хақиқий ишлаб чиқариш ҳажмига мос ҳолда тегишли тузатишлар киритилиши лозим. Бунинг учун мослашувчан бюджетдан фойдаланилади	Чая В.Т., Чупахина Н.И. Управленческий учет. Учебное пособие. – М.: Эксмо, 2009. 298 с.
4.	Воронова Е.Ю.	Назорат қилинадиган четга чиқишларни аниқлашда мослашувчан бюджетларни тузиш муҳим роль ўйнайди	Воронова Е.Ю. Управленческий учет. Учебн. Изд. Юрайт. 2011. 412-413 с.
5.	Вахрушина М.А.	Мослашувчан бюджет сотишни хақиқий ҳажми ҳисобга олинган ҳолда тузатишлар киритилган даромад ва харажатларни акс эттиради. Статик бюджетда эса акси, яъни режалаштирилган сотиш ҳажмидан келиб чиқиб ҳисобланган даромад ва харажатлар акс эттирилади.	Вахрушина М.А. Бухгалтерский управленческий учет: Учебник. – 6-е изд., испр. – М.: Омега-Л, 2007.

²³ Илмий ва ўқув адабиётларини таҳлил қилиш асосида диссертант томонидан тузилган.

Корхоналарда бир неча вариантдаги бюджетлар тузилиши унда акс этириладиган харажатларни ҳисоблаш учун эришиладиган иқтисодий фаолликнинг даражасини аниқ билишга имконият яратади. Шунинг ҳам таъкидлаш зарурки, юз бериши мумкин бўлган ҳолатнинг вариантлари тахминий характерга эгадир.

Бу эса иқтисодий фаолликнинг ривожланиши ва бюджетлаштириладиган харажатларнинг бир неча вариантларини ҳисоб-китоб қилиш заруратини юзага келтиради. Бу масала мослашувчан бюджет тузиш орқали ечилади.

Статик бюджет борасидаги хориж амалиётига назар соладиган бўлсак, хорижда статик бюджет деганда корхонанинг банкрот бўлиши эҳтимолини назорат қилишга йўналтирилган бюджет тушунилади. Мазкур бюджет куйидаги қоидалар бўйича тузилади: корхона ёпилиши мумкин бўлган шароитда кредиторлик қарзини қоплашни ҳисоблаш учун мол-мулк баҳоланади. Бошқача қилиб айтганда, мазкур бюджет агар корхона ҳозирги вақтда мавжуд ўз активларини сотса, у ҳолда кредиторлик қарзларини қанча қисмини қоплай олади, деган саволга жавоб олиш имконини беради.

«Жаҳоннинг етакчи компанияларида мослашувчан бюджет узоқ вақтдан бери самарали жорий этилиб келинади. Масалан, ўтган асрнинг 80-йилларида Royal Dutch/Shell Group компанияси мослашувчан бюджетдан самарали фойдаланган. Ўша вақтда кўпгина нефть билан шуғулланувчи компаниялар 1990 йилларга бориб 1 баррел нефтнинг нархи 60-80 АҚШ долларига етади, деб башорат қилган ва мазкур нархдан келиб чиқиб ўзларининг истиқболдаги ривожлантириш стратегик режаларини тўлаб чиққан. Royal Dutch/Shell Group компанияси эса истиқболда ривожланишининг юз бериши мумкин бўлган 3 та вариантини ишлаб чиққан. Улардан бирида нефтнинг нархи энг паст даражага тушиб кетиш вариантининг эҳтиёт шартлари кўриб чиқилган. 1990 йилларга келиб, нефтнинг бир баррелининг нархи 25 АҚШ долларига тушиб қолган. Мослашувчан бюджетдан фойдаланганлиги туфайли Royal Dutch/Shell Group компанияси ушбу юз берган шароитда ҳам бошқа корхоналарга нисбатан яхшироқ ривожлана бошлаган» [31].

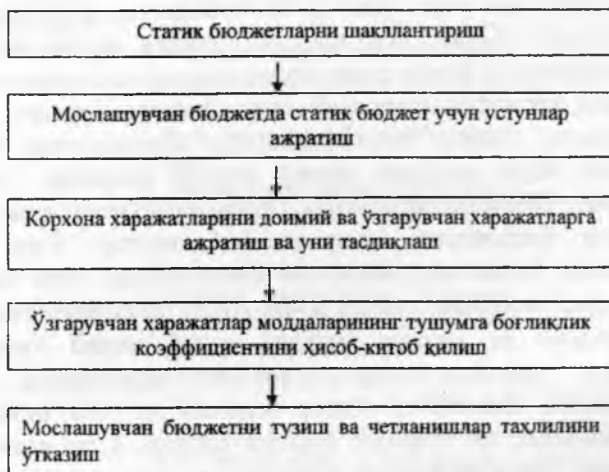
Хориж тажрибаси ва мамлакатимиз амалиётини ўрганиш пахта тозалаш корхоналарида ҳам статик ва мослашувчан бюджетларни тузиш, улар ўртасидаги четланишларни таҳлил қилиш муҳим аҳамият касб этишини кўрсатди. Агар ўзгарувчан харажатларнинг

хақиқий миқдори статик бюджетдагидан фарқ қилса, лекин мослашувчан бюджетдаги режа кўрсаткичларидан ошмаса, у ҳолда мазкур четланишни меъёрий ёки мақбул деб ҳисоблаш мумкин.

Харажатларни мослашувчан бюджетдаги режа кўрсаткичларидан олдиндан белгиланган суммага ортиши мазкур четланишни юзага келишига сабаб бўлган омилларни аниқлаш мақсадида батафсил кўриб чиқилади.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, мослашувчан бюджетлаштириш воситасини бюджетнинг охириг босқичда тасдиқлашдан олдин вариацион таҳлил доирасида ҳам қўллаш мақсадга мувофиқ бўлади.

Баён қилинган фикр-мулоҳазаларни умумлаштириш асосида пахта тозалаш корхоналари учун мослашувчан бюджетни шакллантириш жараёнини қуйидаги кетма-кетлиги тавсия этилади (2.11-чизма).

2.11-чизма. Пахта тозалаш корхоналарида мослашувчан бюджетни шакллантириш жараёни кетма-кетлиги²⁴

Бюджет маълумотлари башорат қилинаётган сотиш ҳажмига кўра ҳисобланган харажатларни ўз ичига олади. Ҳақиқатда сарфланган харажатлар эса маҳсулотнинг ҳақиқий ҳажмига тегишли бўлади, шунинг учун ҳам уларни таққослаш тўғри бўлмайди. Айниқса, бу ҳолат харажатларининг катта қисми ўзгарувчан

²⁴Муаллиф ишланмаси

(шартли ўзгарувчан) харажатлардан иборат бўлган пахта тозалаш корхоналари учун ўта муҳимдир.

Бюджет кўрсаткичлари ва ҳақиқий кўрсаткичларни таққослаш учун улар ягона сотиш ҳажмига тааллуқли бўлиши лозим. Шунинг учун четланишлар бўйича жавобгарликни масъулият марказлари ўртасида тақсимлаш ҳақида қарорлар қабул қилишдан олдин статик бюджет маълумотларига ҳақиқий сотиш ҳажмидан келиб чиқиб, мослашувчан бюджетлар орқали тегишли тузатиш киритиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Таҳлиллар мослашувчан бюджет турли миқдордаги маҳсулотларни сотишдан олинadиган тушумларга эга бўлиш учун сарфланадиган харажатларни ҳисоб-китоб қилиш ва бюджет маълумотлари тушум ҳажмининг ўзгариши натижасида юзага келган ҳақиқий маълумотлардан четланишларини аниқлашга имкон беришини кўрсатмоқда.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, корхонада сотишдан олинadиган тушум динамикаси барқарор бўлмаганда режалаштириш жараёнида мослашувчан бюджетлардан фойдаланиш тавсия этилади.

Режалаштиришнинг биринчи босқичида маҳсулот сотишдан олинadиган тушум таҳлил қилинади ва маҳсулот режаси тузилади. Сўнгра бюджет даври учун ҳақиқий ва режа тушум ҳажми аниқланади. Ҳақиқий тушумни режага нисбатан четланиши ўз навбатида қуйидагиларга бўлинади:

- режа билан мослашувчан бюджет ўртасидаги четланишлар;
- мослашувчан бюджет билан ҳақиқий бюджет кўрсаткичлари ўртасидаги четланишлар.

Мослашувчан бюджетни таҳлил қилиш тузилган бирламчи статик бюджет, яъни корхона фаолиятининг маълум бир даражасига кўра ҳисобланган бюджет асосида амалга оширилади. Статик бюджет тузилганда юқорида таъкидланганидек, даромадлар ва харажатлар сотишни аниқ бир даражасидан келиб чиқиб режалаштирилади. Статик бюджет билан ҳақиқатда эришилган натижалар солиштирилганда корхона фаолиятининг реал ҳолати ҳисобга олинмайди, яъни барча ҳақиқий натижалар маҳсулот сотишнинг қандай ҳажмига эришилганидан қатъи назар прогнозлаштириладиган кўрсаткичлар билан таққосланади. Мослашувчан бюджет корхона фаолиятини аниқ бир даражаси учун эмас, балки уни маълум бир диапазони учун тузилади, яъни унда сотиш

ҳажмининг бир неча муқобил вариантлари назарда тутилади. Маҳсулот сотишда эришиш мумкин бўлган ҳар бир даража учун сарфланадиган харажатлар миқдори аниқланади. Мослашувчан бюджетда маҳсулот сотиш миқдорининг ўзгаришига кўра харажатларнинг ўзгариши ҳисобга олинади. У эришилган натижаларни режалаштирилган кўрсаткичлар билан таққослаш учун динамик база ҳисобланади.

Тадқиқотлар мослашувчан бюджет тузишда энг мақбул вариант сотиш ҳажми ўзгаришининг ҳар бир харажат турига таъсирини таҳлил қилиш натижалари асосида бюджет тузиш эканлигини кўрсатди.

Ўзгарувчан харажатлар учун бир бирлик маҳсулотга тўғри келувчи меъёр аниқланади, яъни ўзгарувчан харажатларнинг солиштирма оғирлиги ҳисоб-китоб қилинади. Ушбу меъёр асосида мослашувчан бюджетда сотиш миқдоридан келиб чиқиб ўзгарувчан харажатларнинг умумий суммаси аниқланади. Доимий харажатлар миқдори ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажмига боғлиқ бўлмайди. Шунинг учун улар статик ва мослашувчан бюджетларда бир хил миқдорда акс эттирилади.

Шунингдек, статик бюджет ёрдамида корхоналар фаолиятини тўлиқ ва чуқур таҳлил қилиш имкони бўлмайди, фақатгина мослашувчан бюджет ёрдамида бунга эришиш мумкин.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, мослашувчан бюджетни тадқиқотимиз объекти бўлган пахта тозалаш саноатида қўллаш яхши самара беради деган хулосага келиш мумкин. Чунки бу тармоқ корхоналарида молиявий-хўжалик фаолияти натижаларини олдиндан прогноз қилишнинг имкони йўқ, чунки унга хомашё етказиб берувчи қишлоқ хўжалиги тармоғининг фаолияти кўп жиҳатдан об-ҳавога боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам кўрсаткичларни маълум бир ораликдаги миқдорини прогнозлаштириш лозим. Бунга мослашувчан бюджетлаштиришни жорий этиш орқали эришиш мумкин.

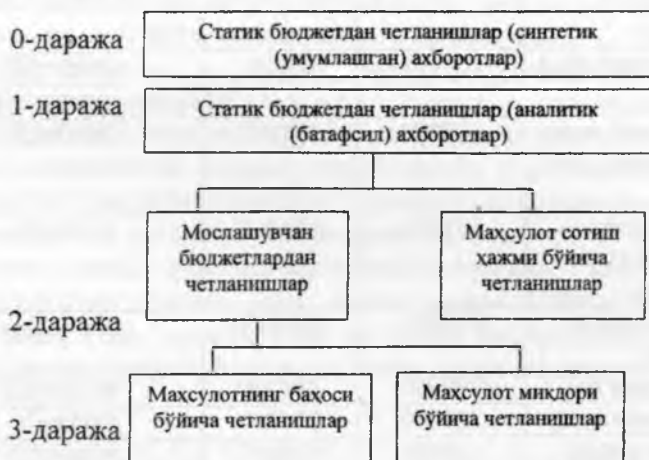
Мослашувчан бюджет «Мабодо,ҳолат юз берса» тамойили асосида тузилади, яъни мослашувчан бюджет ўзида турли прогнозларга асосланиб тузилган бир неча вариантдаги статик бюджетларни камраб олади. Келажакда қандай воқеалар содир бўлишидан қатъий назар бюджетларни қайта кўриб чиқиш ва уларга тегишли ўзгартиришлар киритишга зарурат бўлмайди.

Амалга ошаётган прогнозга асосланган бюджет вариантини қатъий равишда бажариши керак бўлади.

Мослашувчан бюджетлардан юз бериши мумкин бўлган кўзда тутилмаган ҳолатлар шароитида фаолиятни режалаштиришда, турли хўжалик шароитларини баҳолаш ва таҳлил қилишда ҳам фойдаланиш мумкин.

Ихтисосликка оид илмий ва ўқув-услубий адабиётларни ўрганиш мослашувчан ва статик бюджетларни тузиш ҳамда улар бўйича четланишлар таҳлилининг ўтказиш тартиби бошқарув ҳисоби соҳасидаги етук хорижлик иқтисодчи олимлар, жумладан, Ч. Хорнгрен, Ж. Фостер ва Ш. Датар [101] томонидан батафсил ёритиб берилганлигини кўрсатди. Муаллиф ушбу олимларнинг мазкур услубини пахта тозалаш корхоналарида қўллаш тегишли самара беради деб ҳисоблайди.

Унга кўра мослашувчан ва статик бюджетлар таҳлили батафсиллик даражасига кўра фарқланади. Четланишлар таҳлилида таҳлилнинг ҳар бир даражаси олдинги даражани тўлдиради, яъни 0-даражадаги таҳлилнинг батафсиллик даражаси энг паст ҳисобланади ва 1-даражадаги таҳлилда унга нисбатан кўпроқ маълумот бўлади ва ҳ.к. (2.12-чизма).

2.12-чизма. Тўғри харажатлар бўйича четланишларнинг даражалар бўйича таҳлили

Манба. Ч. Хорнгрен, Ж. Фостер ва Ш. Датарларнинг услубияти асосида муаллиф ишланмаси.

Статик бюджетдан четланишлар ҳақиқий ва режалаштирилган кўрсаткичлар ўртасидаги фарқдан иборатдир.

«Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖнинг 2016 йилнинг март ойи статик бюджетидан четланишларнинг 0 ва 1-даража таҳлили куйида 2.10-жадвалда келтирилган.

«Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖнинг статик бюджетдан четланишларнинг 0- ва 1-даражали таҳлили
2.10-жадвал

0-даражали таҳлил			
Ҳақиқатдаги операцион фойда			14900
Статик бюджетда белгиланган операцион фойда			108000
Статик бюджетдан операцион фойда бўйича четланишлар			93100 (С)
1-даражали таҳлил			
	Статик бюджет	Ҳақиқатда	Статик бюджетдан четланишлар
Сотиш ҳажми, тонна	10000	12000	2000 (С)
Тушум	1250000	1440000	190000 (С)
Ўзгарувчан харажатлар:			
Асосий материаллар	621600	720000	98400 (И)
2.10-жадвалнинг давоми			
Асосий ишлаб чиқариш ишчиларининг иш ҳақи	198000	192000	6000 (С)
Ўзгарувчан умум-ишлаб чиқариш харажатлари	130500	144000	13500 (И)
Жами ўзгарувчан харажатлар	950100	1056000	105900(И)
Маржинал фойда	299900	384000	84100 (С)
Доимий харажатлар	285000	276000	9000 (С)
Операцион фойда	14900	108000	93100 (С)
93100 (С) – Статик бюджетдан четланиш миқдори			

Манба. Ч. Хорнгрен, Ж. Фостер ва Ш. Даттарларнинг услубияти асосида муаллиф ишланмаси.

Четланишларнинг 0-даража таҳлилида энг кам миқдордаги қийматлар яъни ҳақиқий ва режалаштирилган операцион фойдалар таққосланади. Мисолимизда ҳақиқатдаги операцион фойда статик бюджетда белгиланган операцион фойдага нисбатан 93100 сўмга кам бўлган.

Четланишларнинг 1-даража таҳлилида эса менежерлар корхона фаолиятини батафсилроқ тадқиқ этиш имкониятига эга бўлади. Жумладан, операцион фойда бўйича четланишлардан ташқари, тушум, доимий ва ўзгарувчан харажатлар бўйича четланишлар ҳақида ҳам маълумотларга эга бўлинади. Мазкур таҳлилда фойда миқдорида юз берган салбий ўзгаришни сабабларини кўриш мумкин. 2.10-жадвалда келтирилган мисолда фойда миқдори камайган. Тушумни пасайиши ва жами ўзгарувчан харажатларни ошишиш ҳисобига ушбу салбий ҳолат юз берган.

Четланишлар сабабларини аниқлаш учун 1-даража таҳлилида олинган қўшимча маълумотлардан ташқари, албатта мослашувчан бюджет тузиш лозим.

2-даражали таҳлилда ҳақиқий харажатларнинг мослашувчан бюджетдан четланиши таҳлил қилинади (2.11 - жадвалга қаранг).

Операцион фойда бўйича салбий четланишларни батафсил таҳлил қилиш учун мазкур четланишлар мослашувчан бюджет ва сотиш ҳажми бўйича четланишларга ажратилади.

Мослашувчан ва статик бюджет бўйича кўрсаткичларни ҳисоблаш учун бюджетдаги сотиш баҳоси ва харажатлар (миқдор ва қиймат кўринишида) кўрсаткичларидан фойдаланилади. Ягона фарқ мослашувчан бюджет ҳисоб-китоби учун ҳақиқатда ишлаб чиқарилиб, сотилган маҳсулот ҳақидаги маълумотлардан, статик бюджетда эса бюджетда акс эттирилган маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажми кўрсаткичидан фойдаланилади. Ушбу икки устун кўрсаткичлари бўйича фарқ сотиш ҳажми бўйича четланишлар дейилади. Улар мослашувчан ва статик бюджетлардаги сотилган маҳсулот ҳажмидаги фарқлар ҳисобига юзага келади.

**«Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖнинг статик бюджетдан
четланишларини 2-даражали таҳлили, сўмда**

2.11 - жадвал

2-даражали таҳлил					
Кўрсаткичлар	Ҳақиқий маълумотлар	Мослашувчан бюджет	Мослашувчан бюджет бўйича четланишлар	Статик бюджет	Сотиш бўйича четланишлар
	(1)	(2)	(3)=(1)-(2)	(4)	(5)=(4)-(5)
Сотишлар ҳажми, тонна	10000	10000	0	12000	2000 (С)
Тушум, минг сўмда	125000 0	120000 0	50000 (И)	1440000	240000 (С)
Ўзгарувчан харажатлар:					
асосий материаллар, минг сўмда	621600	600000	21600 (С)	720000	120000 (И)
асосий ишлаб чиқариш ишчиларининг иш ҳақи, минг сўмда	198000	160000	38000 (С)	192000	32000 (И)
Ўзгарувчан умум ишлаб чиқариш харажатлари, минг сўмда	130500	120000	10500 (С)	144000	24000 (И)
<i>Жами ўзгарувчан харажатлар, минг сўмда</i>	950100	880000	70100 (С)	1056000	176000 (И)
Маржинал фойда, минг сўмда	299900	320000	20100 (С)	384000	64000(С)
Доимий харажатлар, минг сўмда	285000	276000	9000 (С)	276000	0
Операцион фойда, минг сўмда	14900	44000	29100 (С)	108000	64000 (С)
<p align="center">29100 сўм салбий четланиш – мослашувчан бюджетдан умумий четланиш; 64000 сўм салбий четланиш - сотиш бўйича умумий четланиш; 29100+64000 = 93100 салбий четланиш– статик бюджетдан умумий четланиш</p>					

Манба. Ч. Хорнгрен, Ж.Фостер ва Ш. Датарларнинг услубияти асосида муаллиф ишланмаси.

Сотиш бўйича умумий четланишда юзага келган 64000 сўмлик салбий четланишга маржинал фойдада юз берган четланиш асосий сабаб бўлган.

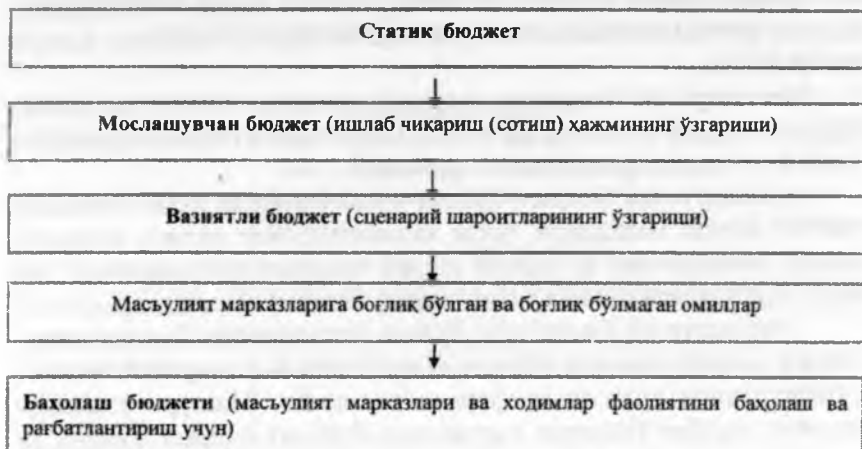
Мослашувчан бюджетдан умумий четланиш (29100) ва сотиш бўйича умумий четланишлар (64000) биргаликда статик бюджетдан салбий четланишларни ташкил қилмоқда.

Мослашувчан бюджет бўйича четланишларни янада батафсил таҳлил қилиш мақсадида тўғри харажатларнинг иккита моддаси: асосий материаллар ва асосий ишлаб чиқариш ишчиларининг иш ҳақи харажатлари бўйича четланишлар таҳлили ўтказилади.

Мослашувчан бюджетлар бўйича четланишлар (2-даража таҳлилига қаранг) ҳақиқий кўрсаткичлар билан мослашувчан бюджет кўрсаткичлари ўртасидаги фарқни англатади. Мазкур четланишларнинг манбаи (айниқса харажатлар бўйича) бюджет бўйича ва ҳақиқатда сарфланган ресурслар миқдори ҳамда баҳоси бўйича четланишлар ҳисобланади. Мазкур четланишлар иккига, яъни баҳо ва миқдор бўйича фарқларга ажратилиб, батафсил кўриб чиқилади. Бу маълумотлар четланишлар таҳлилининг 3-даражасига тегишли бўлади ва у менежерларга олинган натижаларни таҳлил қилиш ҳамда корхонани истиқболдаги ишини режалаштиришга ёрдам беради. Мослашувчан бюджет бўйича 3-даража четланишлар ҳисобкитоби маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ҳақиқий ҳажмига асосланиб ўтказилади.

Амалиётни ўрганиш корхона ва унинг бўлинмалари (масъулият марказлари) фаолиятини баҳолаш ва назорат қилиш учун мослашувчан бюджет маълумотлари етарли бўлмаслигини кўрсатмоқда. Бунинг учун бизнингча, унга қўшимча равишда назорат ва баҳолаш бюджетини тузиш лозим (2.13-чизма).

Бюджетнинг бажарилиши устидан назорат қилиш учун биринчи навбатда таққослаш базаси сифатида олинаётган режани ўзгартириш лозим. Бунда фақатгина мослашувчан бюджетларни ҳисоблаш, режа кўрсаткичларини маҳсулотнинг ҳақиқий ишлаб чиқарилган ҳажмига кўра қайта ҳисоблаш етарли бўлмаслиги аниқдир. Бошқарув ҳисобига оид адабиётларда эса бу борада бошқа бирон-бир таклиф берилмаган.

2.13-чизма. Назорат ва баҳолаш бюджетини шакллантириш²⁵

Бизнингча, статик бюджетга таъсир қилувчи иккита гуруҳ омиллари қайта ҳисоблаш зарур:

- маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига кўра қайта ҳисоблаш орқали мослашувчан бюджет тузилади;
- шарт-шароитлар ўзгаришига кўра қайта ҳисоблаш орқали вазиятли бюджет тузилади.

Вазиятли бюджет – бюджетлаштиришнинг шарт-шароитлари ўзгаришини ҳисобга олган ҳолда қайта ҳисобланган бюджетдир.

Бюджетлаштиришнинг шарт-шароитларнинг ўзгаришига қуйидагилар қиради:

- ташқи шароитдаги ўзгаришлар (макроиқтисодий кўрсаткичлар, товар ва пул бозорлари, солиқ қонунчилиги ва рақобатчилар ҳатти - ҳаракатлари туфайли шарт-шароитлар ўзгариши);

- фаолият юритишнинг асосий шароитларининг ўзгариши (стратегик ривожланиш, сотиш, ишлаб чиқариш, таъминот, ёқилғи-энергетика истеъмоли, транспорт таъминоти, экология, ходимлар таркиби ва ижтимоий таъминотдаги ўзгаришлар);

- молиявий натижалар прогнозидан бюджет даврининг охирида юз берган ўзгаришлар.

²⁵ Муаллиф ишланмаси.

Мазкур икки гуруҳ омилларига кўра бошланғич бюджетни ўзгартириш натижасида назорат бюджети шакллантирилади.

Назорат бюджетини шакллантиришдан асосий мақсад бюджет бажарилишини корхонанинг мақсади сифатида баҳолаш ва назорат қилишдан иборатдир. Шу билан бирга мазкур бюджет ёрдамида белгиланган мақсадлардан четланишларни омиллари ва сабаблари аниқланади ҳамда унинг ёрдамида тегишли мақсадга эришиш учун уларга тегишли ўзгартиришлар киритилади.

Шуни ҳам унутмаслик керакки, назорат бюджетидан бўлинмалар, ходимлар, раҳбарият ва менежмент фаолиятини баҳолаш ҳамда рағбатлантириш мақсадлари учун асос сифатида фойдаланиб бўлмайди.

Бунинг учун фикримизча, мазкур бюджетга қайта ўзгартиришлар киритиш лозим. Бунда назорат бюджети раҳбарият, турли бўғин ва бўлинмалар менежерлари фаолиятига боғлиқ ва боғлиқ бўлмаган омилларга кўра ўзгартирилади. Натижада баҳолаш бюджети юзага келади ва у куйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$B_6 = H_6 + O_{p6} \quad (2.5)$$

бунда B_6 – баҳолаш бюджети;

H_6 – назорат бюджети;

O_{p6} – раҳбарият ва ходимларга боғлиқ ва боғлиқ бўлмаган омиллар.

Баҳолаш бюджетидан ходимлар фаолиятини баҳолаш ва рағбатлантиришда самарали фойдаланилиши мумкин.

Иқтисодий адабиётларда бюджетлаштиришга анъанавий ёндашувлар қаттиқ танқид қилинмоқда. Бунда асосий масала бюджетлаштиришни корхона стратегиясига йўналтирилмаганлигидир, 60 % корхоналарда бюджетлар стратегиясига мос равишда тузилмаётганлигидир. Ўрганилган манбалар асосида бюджетлаштириш танқидига оид фикр-мулоҳазалар умумлаштирилди (41-илова).

Иловани таҳлил қилиш бюджетлаштиришдан бутунлай воз кечиш кўп маблағ ва куч талаб қилиши сабабли корхоналар томонидан мазкур бошқарув воситасидан воз кечилмаётганлигини кўрсатмоқда.

Шунга қарамай назария ва амалиётда бюджетлаштиришнинг анъанавий ёндашувига нисбатан самаралироқ воситасини излаш давом этмоқда. Унга Ж. Хоуп ва Р. Фрейзерларни бюджетдан воз

кечишга оид таклифларидан тортиб то Д. Нортон ва Р. Капланларни баланслаштирилган кўрсаткичларни жорий этиш тўғрисидаги тавсияларигача киради.

Юқорида таъкидланган бюджетлаштиришдаги муаммоларни ҳал этиш учун бизнингча бюджетлаштириш тизимини самарали фаолият кўрсатиш тамойилларини жорий этиш лозим (42-илова).

Бюджетлаштиришда юқорида таъкидланган муаммоларнинг кўплиги ва уни такомиллаштириш бўйича кўплаб фикрлар айтилаётганлигига қарамай корхоналарнинг асосий қисми анъанавий бюджетлаштиришдан фойдаланмоқда. Бунинг кўпгина сабаблари мавжуд (43-илова).

Бюджетлаштиришни жорий этгандан сўнг тўхтаб қолмаслик керак. Доимий равишда диагностика қилиниши ва келгусида оптималлаштириш (такомиллаштириш) учун бюджетлаштириш тизимини таҳлил қилиш услубига эга бўлиш лозим.

Бюджетлаштиришни ҳар томонлама тавсифловчи мезонлари: бюджетлаштириш харажатлари, бюджетларга тузатиш киритиш, менежерлар томонидан назорат қилиш, режалаштириш доираси, ходимлар мотивациясига таъсири, ташкилий тузилмаларнинг акс эттирилиши, бюджет шакллари ягоналиги, маълумотлар шаффофлиги ва ахборот технологиялари билан уйғунлиги мавжуд.

Ушбу таҳлил қуйидаги схема бўйича ўтказилиши керак²⁶:

2.14-чизма. Бюджетлаштиришни таҳлил қилиш чизмаси

Мавжуд бюджетлаштириш тизими юқоридаги мезонларни ҳар бири бўйича таҳлил қилинади. Таҳлил натижалари бюджет назарияси ва корхона фаолияти хусусиятларига асосан тузилган маълум бир меъёрий ҳолат билан таққосланади. Четланишлар аниқланганда муаммонинг ечиш йўллари изланади, мос келганда эса самарадорлиги ҳақида хулоса қилинади.

²⁶ Муаллиф ишланмаси

III БОБ. ПАХТА ТОЗАЛАШ КОРХОНАЛАРИДА БЮДЖЕТЛАШТИРИШНИНГ УСЛУБИЙ ТАЪМИНОТИ ВА АМАЛИЙ ЖИХАТЛАРИ

3.1. Пахта тозалаш корхоналарида операцион бюджетларни тузиш услуги

Пахта тозалаш корхоналари бош бюджетининг муҳим таркибий қисми операцион бюджетлар ҳисобланиб, у пахта хомашёсини тайёрлаш, қайта ишлаш ва сотиш бюджетларидан иборат бўлади.

Тадқиқотнинг аввалги бобида таъкидланганидек, операцион бюджетлар пахта хомашёсини тайёрлаш бюджетини тузишдан бошланади. Пахта тайёрлаш бюджети кўрсаткичлари Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори билан ҳар йили тасдиқланадиган пахта хомашёсини тайёрлашнинг прогноз кўрсаткичлари ва тузилган контрактация шартномаларига асосан белгиланади. Ушбу бюджетда пахта хомашёсини тайёрлаш, сақлаш, тозалаш ва уни пахта тозалаш корхонасига ташиб келтириш ҳажми ҳамда ҳар бир тайёрлаш маскани бўйича пахтанинг таннархи кўрсаткичлари аниқланади.

Бошқача қилиб айтганда, пахта хомашёсини тайёрлаш бюджетида хомашё ресурсига бўлган эҳтиёж ва унинг қиймати аниқланиб, кейинги бюджетлар - қайта ишлаш бюджети, сотиш бюджети ва бошқа бюджетларни тузиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Пахта хомашёси фермер хўжаликлари билан тузиладиган контрактация – шартномалари асосида тайёрлов масканлари орқали тайёрланади.

Тайёрлов бюджетида пахта хомашёсининг харид нархи Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 11 сентябрдаги «2016 йилги пахта хомашёсини харид нархлари тўғрисида»ги 293-сонли қарори асосида шакллантирилади.

Унга асосан «Етиштирилган пахта хомашёсининг бутун ҳажмига бўлган харид нархлари Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан йиғим-терим бошланишидан 15 кундан кечикмасдан, франко-ташувчи жўнатиш станцияси (FCA) шартлари ва Марказий банкнинг прогноз қилинаётган валюта курси қийматида пахта хомашёси йиғим-терими мавсумида жаҳон

бозорида кутилаётган пахта толасига бўлган ўрта ҳисобдаги нархлардан келиб чиқиб белгиланади» [3].

Тайёрлов бюджетида пахта хомашёси базис (ўртача) харид нархи (бешинчи тип, иккинчи нав, биринчи класс) тола чиқишининг ўртача кўрсаткичини ҳисобга олиб, пахта толаси жаҳон бозоридаги ўртача нархидан келиб чиқиб, миллий валюта (сўм)да қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$B_x = ((J_n - T_{cx}) \times V_k + I_{mk} - K_x) \times T_q \quad (3.1)$$

бунда B_x - бир тонна пахта хомашёсининг сўмдаги базис (ўртача) харид нархи;

J_n - жаҳон бозорида бир тонна пахта толасининг йигим-терим мавсумида кутилаётган АҚШ долларисидаги ўртача нархи;

T_{cx} - бир тонна пахта толасининг сотиш харажатлари, АҚШ долларисида (пахта тозалаш корхонасидан минтақавий пахта терминалигача ташиш, терминалда сақлаш ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланадиган ташқи савдо корхоналарининг пахта толасини экспортга сотиш бўйича чегараланган харажатлари, ҳудудий филиаллар комиссия харажатлари);

V_k - пахта йигим-терими мавсумида Марказий банк томонидан прогноз қилинаётган ўртача валюта курси, сўм/доллар;

I_{mk} - бир тонна пахта толасига тўғри келадиган иккиламчи маҳсулотнинг киймати, сўмда;

K_x - пахта тозалаш корхоналарининг бир тонна пахта толасига тўғри келадиган пахта хомашёсини тайёрлаш, ташиш, сақлаш ва қайта ишлаш бўйича харажатлари, сўмда;

T_q - охириги уч йилда ўртача тола чиқиш коэффициенти.

Пахта хомашёсининг харид нархини аниқлашда фермер хўжалиқларининг бизнес-режасига кўра сарфлайдиган харажатлари ҳам ҳисобга олинади.

Юқорида келтирилган формула бўйича аниқланган базис (ўртача) нархидан келиб чиқиб, пахта хомашёсининг навлари ва класслари бўйича нархи бюджетда толанинг жаҳон бозоридаги конъюнктурасидан келиб чиқиб, тасдиқланадиган коэффицентларга кўпайтириб аниқланади (44 -илова).

Ўзбекистон республикаси Вазирлар Маҳкамасининг юқорида таъкидланган қарорига асосан 2016 йилги пахта мавсумида 1 тонна пахта хомашёси учун харид нарх 2.143 минг сўмдан 317.57 минг сўмгача қилиб белгиланган [6].

Пахта хомашёси учун амалда қабул қилинган ҳисоб-китоблар унинг таркибидаги тола сифати ва миқдорини ҳисобга олиб икки босқичда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги «Давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ҳисоб-китоб жамғармаси» орқали амалга оширилади (45-илова):

Биринчи босқич - тайёрлаш мавсумида пахта хомашёси сифатини ҳисобга олган ҳолда типлари (селекцион навлари) ва саноат навлари бўйича дастлабки ҳисоб-китоб қилиш. Бу босқичда фермер хўжаликларига харид нархлари бўйича хомашё баҳосининг 90 фоизи тўланади.

Иккинчи босқич - пахта хомашёсини қайта ишлаш тугаллангач, тола чиқишига кўра, якуний ҳисоб-китоб қилиш (масалан, 2016 йилги пахта ҳосили учун 2017 йил 1 апрелга қадар [6]). Бунда хомашёнинг тола чиқиши ҳам ҳисобга олинган ҳолдаги баҳоси билан биринчи босқичда амалда унга тўланган пул ўртасидаги фарқ тўланади.

Бу ҳолат тармоқ корхоналарининг ўзига хос хусусиятларидан бири ҳисобланиб, бюджетлаштиришда албатта мазкур хусусиятни инобатга олган ҳолда кўрсаткичларни аниқлаш керак.

Пахта тозалаш корхоналари тайёрлов бюджетида пахта тозалаш корхонасининг тайёрлов масканларидан пахта хомашёсини қабул қилиб олиш ва сақлаш билан боғлиқ харажатлари акс эттирилмайди. Бу харажатлар қайта ишлаш бюджетида қайд этилади ва мазкур бюджет операция бюджетларнинг яна бир муҳим таркибий элементи ҳисобланади.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, иқтисодий адабиётларни ўрганиш айрим ҳолларда ушбу бюджет билан ишлаб чиқариш дастурини бир хил тушунча сифатида қараш ҳолати учраётганлигини кўрсатмоқда. Бу албатта нотўғри қараш ҳисобланади. Ишлаб чиқариш бюджети ва дастури бир-биридан фарқ қилади. Ишлаб чиқариш дастури маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишнинг йиллик ҳажми, номенклатураси, товар ва хизматлар бозори талаби асосида сифат ва муддатни тавсифловчи комплекс режани ўзида намоён этади. Пахта хомашёсини қайта ишлаш бюджетига пахта баланси, материал ва эҳтиёт қисмлар, уларнинг сарфланиши, бевосита меҳнат харажатлари ва умумишлаб чиқариш харажатлари бюджетлари кирди.

Амалиётни ўрганиш уларнинг ичида айниқса пахта балансини тузиш муҳим ҳисобланишини кўрсатди. Чунки пахта тозалаш корхонаси ихтиёрида қоладиган барча пахта ресурслари ана шу балансга қараб аниқланади ва у таквим йили учун тузилади (3.1-жадвалга қаранг).

Пахта баланси

3.1-жадвал

I. Хомашё ресурслари

А. Ўтган йил ҳосилининг:

1. 1 январгача қолгани.
2. Қўшимча тайёрлангани.
3. Бошқа пахта тозалаш корхоналаридан қайта ишлаб бериш учун келтирилгани.

Б. Шу йилги ҳосилнинг:

1. Тайёрлов режаси.
2. Бошқа пахта тозалаш корхоналаридан қайта ишлаб бериш учун келтириладигани.

II. Хомашёга бўлган эҳтиёж

А. Ўтган йил ҳосилининг:

1. Пахта тозалаш корхонасини ўзида қайта ишланадигани.
2. Бошқа пахта тозалаш корхоналарига қайта ишлашга бериладигани.

Б. Шу йилги ҳосилнинг:

1. Пахта тозалаш корхонасини ўзида қайта ишланадигани.
2. Бошқа пахта тозалаш корхоналарига қайта ишлашга бериладигани.
3. Йил охирига қолдик.

Пахта баланси саноат навларига бўлинган ҳолда ҳар қайси селекцион нав бўйича алоҳида тузилади.

Мазкур тармоқ кўп материал сарф қилувчи (90,6%) саноат тармоғи ҳисобланади (3.1-чизма). Шунинг учун бюджетлаштиришда материаллар ва уларнинг сарфланишига алоҳида эътибор қаратиш лозим.

Тадқиқотлар бюджетлаштиришни жорий этишда энг муҳими материаллар ва эҳтиёт қисмлар хариди бюджетини моддий бойликлар сарфини асосланган меъёрларига мувофиқ шакллантирилишига эришиш лозимлигини кўрсатди. Ушбу меъёрларга қуйидагилар кириди:

1. Пахта толасининг чиқиши.

2. Толали чиқиндилар чиқиши.
3. Жинланган пахта чигитини қолдиқ толадорлиги.
4. Линтнинг чиқиши.
5. Линтерланган чигитнинг чиқиши.
6. Асосий ишлаб чиқариш куйиндилари.
7. Қуриштиш-тозалаш цехлари куйиндилари.
8. Толанинг мустақамлигига кўра пахта хомашёси навларининг ўзгариши.
9. Пахта хомашёси ва чигитини сақлаш ҳамда ташишда юз берадиган табиий йўқотишлар.
10. Сим ва материаллар сарфи.
11. Пахта толаси, линт ва толали чиқиндиларни тойлаш.
12. Жинлаш ва линтерлаш жараёнларида ара, колосник ҳамда прокладкалар сарфи.

3.1-чизма. Пахта тозалаш корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари таркиби

«Ўзпахтасаноат» акциядорлик жамияти пахта тозалаш корхоналарининг талаб эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда, уларни зарур асбоб-ускуналар, эҳтиёт қисмлари, моддий-техника ресурслари билан шартнома асосида таъминлашда кўмаклашади. Мазкур ишлар марказлаштирилган ҳолда акциядорлик жамияти таркибига кирувчи «Марказлашган республика таъминот базаси» орқали амалга оширилади.

Ушбу хусусиятлар пахта хомашёсини қайта ишлаш бюджетини материал ва эҳтиёт қисмлар бўлимини ишлаб чиқишда инobatга олинishi лозим.

Тайёрлаш масканларининг материалларга бўлган эҳтиёжлари (брезент, мато, сим, каноп, лаборатория материаллари) пахта хомашёсини тайёрлаш ва уни пахта тозалаш корхонасига топшириш бўйича, шунингдек, фермер хўжаликлари эҳтиёжларидан келиб чикиб режалаштирилади.

Пахта тайёрлаш масканлари фойдаланадиган материаллар тайёрлаш фаолиятига доир моддий харажатлар таркибига киради. Пахта топширувчиларга берилиши керак бўлган материаллар эса бу эҳтиёжни эътиборга олиш учун пахта тозалаш корхонасининг материаллар ва эҳтиёт қисмлар хариди бюджетида акс эттирилади.

Пахта хомашёсини қайта ишлаш бюджетини тузишдан мақсад пахта тозалаш корхонасининг бир йилда ишлаб чиқарадиган маҳсулотлари миқдорини аниқлашдан иборатдир.

Пахта хомашёсини қайта ишлаш бюджетини қолган бўлимларини тузиш услубиёти қуйида «Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» акциядорлик жамияти мисолида кўриб чиқилади.

Бюджетлаштириш жараёнида даставвал корхонанинг йиллик иш вақти ҳисоблаб чиқилади ва у қуйидагича аниқланади.

$$T = [N - (N_d + N_6 + N_k)] \times N_c \times t_c \times \phi \quad (3.2)$$

бунда N-бир йилдаги кунлар сони; N_d - дам олиш кунлари сони; N_6 - байрам кунлари сони; N_k - корхонада капитал таъмирлашга сарф қилинадиган кунлар сони; N_c - бир суткадаги сменалар сони; t_c - бир сменадаги соатлар сони; ϕ -ускуналардан фойдаланиш коэффициентлари.

$$T = [365 - (52 + 9 + 32)] \times 3 \times 8 \times 0,92 = 6005,76 \text{ соат.}$$

Пахта хомашёси қайта ишлаш бюджетининг кейинги босқичида корхона ишлаб чиқарадиган йиллик тола миқдори ҳисобланади ва у қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$Q_T = (K_M \times K_A \times P_{\text{иу}} \times T) \div 1000, \text{ тонна.} \quad (3.3)$$

бунда K_M - корхонада ўрнатилган жинлар сони, дона;

K_A - битта жиндаги арралар сони;

$P_{\text{иу}}$ - жиннинг иш унуми, кг.арра.соат.

$$Q_T = (4 \times 90 \times 12,5 \times 6005,76) : 1000 = 27025,92.$$

Бюджетда корхонанинг белгиланган тола ишлаб чиқариши учун керак бўладиган пахта хомашёси миқдори аниқланади. Бу ҳисоб-китоб қуйидагича амалга оширилади:

$$Q_n = \frac{Q_T \times 100}{B_1} \quad (3.4)$$

бунда Q_T - ишлаб чиқариладиган йиллик тола миқдори;
 B_1 – тола чиқиши.

$$Q_n = \frac{27025,92 \times 100}{33,6} = 80434,28$$

Тола ва пахта ҳомашёсининг умумий миқдори аниқлангандан сўнг корхонада ишлаб чиқариладиган тола навлари бўйича пахта ассортименти ҳисоб-китоб қилинади (3.2-жадвал).

Тола навлари бўйича пахта ассортименти ҳисоб-китоби

3.2-жадвал

Пахта нави	Пахта ҳомашёси ҳажми		Тола навлари бўйича пахта ҳажми										Саноат навлари бўйича тола чиқиши ва ҳажми			
			1-нав		2-нав		3-нав		4-нав		5-нав					
			%	тонна	%	тонна	%	тонна	%	тонна	%	тонна			%	тонна
I	80	64348,2	80	64348,2											35,0	22521,8
II	7,2	5791,3			7,2	5791,3									32,4	1876,3
III	4,4	3539,1					4,4	3539,1							29,6	1047,5
IV	7,5	6032,6							7,5	6032,6					22,9	1381,4
V	0,9	723,9									0,9	723,9			27,4	198,3
Жами	100	80435,28	80	64348,2	7,2	5791,3	4,4	3539,1	7,5	6032,6	0,9	723,9		33,6	27025,3	

Бюджетлаштиришда пахта толасининг синфлари бўйича ассортименти ҳам ҳисоблаб чиқилади (3.3-жадвал).

Пахта толасининг синфлари бўйича ассортименти

3.3-жадвал

Пахта нави	Тола ҳажми		Давлат стандарти бўйича тола сифати													
			Аъло		Яхши		Ўрта		Оддий		Ифлос					
			тонна	%	тонна	%	тонна	%	тонна	%	тонна	%	тонна	%		
I	22521,8	35,0	20720,0	92	1801,8	8										
II	1876,3	32,4	112,5	6	1763,8	94										
III	1047,5	29,6			52,3	5	995,2	95								
IV	1381,4	22,9					41,4	3	1340,0	97						
V	198,3	27,4													198,3	100
Жами	27025,3	33,6	20832,5		3617,9		1036,6		1340,0					198,3		

Бюджетлаштиришнинг кейинги боскичида куйидаги ҳисоб-китоблар асосида корхонанинг хомашё ва тайёр маҳсулот баланси тузилади (3.4-жадвал):

- пахта хомашёсининг ассортименти бўйича ҳажми ҳақидаги маълумотлар 3.2-жадвалдан олинади;

- пахта навлари сифати бўйича тола чиқиши ва миқдори маълумотлари 3.3-жадвалдан олинади;

- пахта навлари бўйича улук, момик, толали чиқиндилар ва куйиндининг чиқиши ҳақидаги маълумотлар эса корхона кўрсаткичларидан олинади;

- улук, момик, толали чиқиндилар ва уларнинг миқдори куйидаги формула орқали топилади:

$$q_{yn} = \frac{Q_n}{100} \times B_{yn} \quad q_M = \frac{Q_m}{100} \times B_M \quad q_{mn} = \frac{Q_m}{100} \times B_{mn} \quad q_{yr} = \frac{Q_m}{100} \times B_{yr} \quad (3.5)$$

д) улук, момик, толали чиқиндилар ва куйиндининг ўртача чиқиши куйидаги формула орқали топилади:

$$B_{yr} = \frac{q_I + q_{II} + q_{III} + q_{IV} + q_V}{Q_n} \times 100\% \quad (3.6)$$

е) чигитнинг чиқиши пахта нави бўйича куйидаги формула орқали топилади:

$$B_n = 100 - (B_T + B_{yn} + B_{Tч} + B_{yr}) \% \quad (3.7)$$

ж) пахтанинг ҳар бир навидан олинadиган чигит миқдори куйидагича аниқланади:

$$q_x = Q_n \times B_n / 100, \text{ тонна.} \quad (3.8)$$

Пахта хомашёсини қайта ишлаш бюджетида корхонадаги асосий технологик машиналарнинг кўрсаткичлари ҳам ҳисобланади. Дастлаб жин машиналари кўрсаткичлари аниқланади (3.5-жадвалга қаранг) ва у куйидаги тартибда амалга оширилади:

1. Тола миқдори 3.2-жадвалдан олинади – 27025.3 т, корхонада бюджет даврида 4 та жин ишлайди.

Пахтадан олинадиган маҳсулотлар баланси

3.4-жадвал

Пахта нави	Пахта		Тола		Чигит момик билан		Улук		Толали чиккиди		Угар	
	%	тонна	%	тонна	%	тонна	%	тонна	%	тонна	%	тонна
I	80	64348,2	35,0	22521,8	55,9	20782,7	0,7	260,3	3,8	1412,8	4,6	171,2
II	7,2	5791,3	32,4	1876,3	55,6	1859,8	0,9	30,1	7,0	234,2	4,1	137
III	4,4	3539,1	29,6	1047,5	53,7	1077,7	1,0	33,4	11,0	224,9	4,7	96,
IV	7,5	6032,6	22,9	1381,4	30,1	1049,2	1,4	48,8	4,6	160,3	41,0	142
V	0,9	723,9	27,4	198,3	48,8	204,4	1,3	5,5	7,8	32,6	14,7	61,
	100	80435,28	33,6	27025,3	53,6	24973,5	0,8	378,1	4,4	2064,8	7,3	343

Арралар жин ўрнатилган цех кўрсаткичларининг ҳисоб-китоби

3.5-жадвал

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Пахтанинг нави					Жами
		I	II	III	IV	V	
Пахта ҳажми	T	64348,2	5791,3	3539,1	6032,6	723,9	80435,1
Жинлар сони	Дона	4	4	4	4	4	4
Арралар сони	Дона	360	360	360	360	360	360
Жинларнинг иш унумдорлиги	кг/арра. соат	11	10	9	8	7	9
Ажратилган тола миқдори	T	13012,5	1084,3	605,5	798,2	114,5	15615
Ишлаб чиқарилган чигит миқдори	T	20782,7	1859,3	1077,7	1049,2	204,4	24973,5
Навлар бўйича жинлашга сарфланадиган иш вақти	Соат	4549,8	417	2587	3837	62,9	6673

2. Жинларнинг иш унуми (П) эса ўртача пахта навлари бўйича куйидагича тақсимланади:

$$I\text{-нав пахта учун} - P_I = P_{yp} + 1 = 10 + 1 = 11;$$

II-нав пахта учун - $\Pi_{II} = \Pi_{yp} = 10$;

III-нав пахта учун - $\Pi_{III} = \Pi_{yp} - 1 = 10 - 1 = 9$;

IV- нав пахта учун, $\Pi_{IV} = \Pi_{yp} - 2 = 10 - 2 = 8$;

V-нав пахта учун - $\Pi_V = \Pi_{yp} - 3 = 10 - 3 = 7$ кг/appa.coat

Ушбу бюджетда линтерлаш кўрсаткичларига оид ҳисоб-китоблар ҳам келтирилади (3.6-жадвалга қаранг).

Бунинг учун керакли маълумотлар, жумладан жинлашдан кейинги чигитнинг миқдори 3.4-жадвалдан олинади.

Линтерлар сони момикни чигитдан ажратиш олиш даражасига ва линтерларнинг ўтказадиган чигит миқдорига қараб ҳисобланади.

A – типдаги момик ажратиш чигит массасига нисбатан 2,0-2,5% ажратилганда $\Pi_n - 800 - 1000$ кг/соат бўлади.

B–типдаги момик ажратиш чигит массасига нисбатан 2,5-3,2% ажратилганда $\Pi_n - 700 - 800$ кг/соат бўлади.

Линтерлар сони қуйидагича топилади:

$$K_n = \frac{q_x \times 1000}{\Pi_n \times T} = \frac{24973,5 \times 1000}{1000 \times 6005,76} = 4 \text{ та линтер.} \quad (3.9)$$

бунда K_n – линтерлар сони;

q_x – чигит массаси, тоннада;

Π_n - линтерларнинг иш унуми, кг/соатда.

A типдаги линт ажратиш натижасида ҳосил бўлган чигит миқдори қуйидагича ҳисобланади:

$$q_q^A = q_q - q_m^A = 24973,5 - 668,8 = 24304,7 \text{ тонна.} \quad (3.10)$$

B типдаги линт ажратиш натижасида ҳосил бўлган чигит миқдори қуйидагича ҳисобланади:

$$q_q^B = q_q - q_m^B = 24973,5 - 286,6 = 24686,9 \text{ тонна} \quad (3.11)$$

Корхонанинг чигитни линтерлашга оид кўрсаткичларининг ҳисоб-китоби

3.6-жадвал

T/p	Линт тип	Чигит бўйича иш унуми, кг/соатда	Момик чиқши, % да	Урнатилган линтерлар сони, донада	Линтерлашдан олдин чигит миқдори, тоннада	Ажратилган линт миқдори, тоннада	Линтерлашдан кейин олинган чигит миқдори, тоннада
1.	A	1000	2,5	4	24973,5	668,8	24304,7
2.	B	800	3,2	4	24304,7	286,6	24018,1

Пахта хомашёсини қайта ишлаш бюджетида пресслаш бўлимининг асосий технологик ускуналарини ишига оид кўрсаткичлар ҳам белгилаб олинади (3.7-жадвал). Пресслаш бўлимида тайёр маҳсулотлар тола, момик, толали чиқиндилар тойланади ва тайёр маҳсулотнинг миқдори ҳамда сифати назорат қилинади.

Пресслаш бўлимининг асосий технологик ускуналарининг иш режаси ҳисоби

3.7-жадвал

Т/р	Кўрсаткичлар	Улчов бирлиги	Пресслаш бўлимининг қуввати			
			Тола пресси	А-типдаги момик тойлашда	Б-типдаги момик тойлашда	Толали чиқиндиларни тойлашда
1.	Пресслар сони	Дона	2	1	1	
2.	Йил давомида иш вақти	Соат	6005,7	6005,7	6005,7	6005,7
3.	Тойнинг ўргача массаси	Кг	220	230	230	230
4.	Маҳсулотнинг умумий массаси	Т	15614,9	668,8	286,6	2064,8
5.	Пресснинг иш унуми: - масса бўйича - тойлар сони бўйича	Т/соат	2,6	0,11	0,05	0,35
		Той/соат	12	0,48	0,012	1,5
6.	Тайёр маҳсулотлар сони	Дона	70977	2907,8	1246	8977,4

Мазкур бюджет тузилаётганда тайёр маҳсулотни бир соат, смена ва кеча-кундузда ишлаб чиқаришга оид кўрсаткичларни ҳам ҳисоблаб чиқиш лозим (3.8-жадвал). Бу корхонанинг бир маромда ишлашини таъминлайди ва маҳсулот сифатини оширишга кўмаклашади ҳамда қурилмаларнинг бекор туриб қолишини камайтиради.

Пахта хомашёсини қайта ишлаш бюджетида хомашё ва тайёр маҳсулотларни сақлаш учун керак бўладиган омборхона ва бунт майдонлари ҳажми ҳам аниқланади.

Корхонада пахта хомашёсини қайта ишлаш ва тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқариш кўрсаткичлари ҳисоб-китоби
3.8-жадвал

Т/р	Маҳсулот номи	Ўлчов бирлиги	Бир йилда	Бир соатда	Бир сме-нада	Бир кеча-кундузда
1.	Пахта	Тонна	46473,2	7,74	61,92	185,76
2.	Тола	Тонна	15614,9	2,6	20,8	62,4
3.	Чигит	Тонна	24973,5	4,16	32,3	96,9
4.	Момик:	Тонна	668,8	0,11	0,88	2,64
	А-тип					
5.	Б-тип	Тонна	286,6	0,05	0,4	1,2
	Толали чиқиндилар					
			2064,8	0,35	2,8	8,4

Пахта хомашёсини сақлаш учун керак бўладиган омборхона ва бунт майдонларига бўлган эҳтиёж шу корхона қошидаги пахта тайёрлаш масканининг техник қувватига боғлиқ бўлса, тайёр маҳсулотлар сақланадиган усти ёпиқ омборхонага бўлган эҳтиёж эса корхонанинг тўрт кунлик ишлаб чиқариладиган маҳсулотлари миқдори асосида аниқланади. Тегишли ҳисоб-китоблар учун маълумотлар куйидаги жадвалда келтирилган (3.9-жадвал).

А. Дастлаб пахта сақланадиган усти ёпиқ омбор (n_6) ва бунт майдончалари сони (n_0) аниқланади. Бунинг учун куйидаги формулалардан фойдаланилади:

$$n_6 = \frac{Q_{\max} \times (25 \dots 30)}{Q_6 \times 100} = \frac{30 \times 5323,7}{750 \times 100} = 2 \text{ та омбор.} \quad (3.12)$$

$$n_0 = \frac{Q_{\max} \times (70 \dots 75)}{Q_0 \times 100} = \frac{70 \times 5323,7}{350 \times 100} = 11 \text{ та очик бунт.} \quad (3.13)$$

бунда Q_6 -стандарт ёпиқ омборда (24x54м) сақланадиган пахта ҳажми, т.

Q_0 -стандарт очик бунт майдончасида (14x25м) сақланадиган пахта ҳажми, т.

$$Q_6 = 750 - 800 \text{ т; } Q_0 = 350 - 400 \text{ т.}$$

Корхона қошидаги пахта тайёрлаш маскани омборлари ва бунт майдонларида сақланадиган пахтанинг умумий ҳажмини ҳисоб-китоби

3.9-жадвал

Т/р	Тайёрлаш муддати	Тайёрланган пахта ҳажми		Муддатдаги иш куни	Кунлик ишлаб чиқаришга берилган пахта, тоннада	Бюджет даврида қайта ишланган пахта, тоннада	Корхонада бюджет даврида тайёрланган пахта, тоннада
		% да	тоннада				
1.	15.09-30.09	20	3038,8	14	185,76	2600,6	438,2
2.	01.10-15.10	35	5309	13	185,76	2414,9	2894,1
3.	16.10-31.10	30	4550,7	13	185,76	2414,9	2135,8
4.	01.11-15.11	15	2270,5	13	185,76	2414,9	144,4
		100	15169				5323,7

Б. Сунгра техник чигит сақлаш учун керак бўладиган майдоннинг ҳажми аниқланади ва у куйидаги формула орқали аниқланади:

$$f_m = \frac{K \times Q_{тч}}{H \times P_ч} = \frac{5 \times 96,9}{2,5 \times 350} \times 1000 = 553,7 \text{ кг/м}^2 \quad (3.14)$$

бунда f_m - техник чигит сақлаш майдон миқдори;

K – заҳира кунлар ($K=2-5$);

$Q_{тч}$ – пахта тозалаш корхоналарида бир кеча кундузда ишлаб чиқариладиган техник чигит миқдори, тоннада;

H - чигит уюмининг баландлиги, $H=2,5$ м;

$P_ч$ - чигитнинг солиштирма оғирлиги, кг/м (350).

В. Уруғлик чигит сақлаш учун ёпиқ омборга бўлган эҳтиёж куйидаги формула орқали топилади:

$$f_{уч} = \frac{Q_{уч}}{H \times Y \times p_ч} \times 1000 = \frac{3750}{25} \times 1000 = 5042 \text{ М}^2 \quad (3.15)$$

бунда $Q_{уч}$ - корхонада бир кеча кундузда ишлаб чиқариладиган уруғлик чигит миқдори, тоннада;

Н - чигит уюми баландлиги, $H=2,5$ м;

ρ_4 - чигитнинг солиштирма оғирлиги, кг/м (350);

У - омборнинг тўлиш коэффициенти, $У=0,8-0,85$;

Г. Ҳисоб-китоб сўнггида пахта толаси ва момиқ тойларни сақлаш учун зарур бўладиган майдон ҳажми аниқланади ва у қуйидаги тартибда амалга оширилади:

Белгиланган меъёр бўйича ортиқча маҳсулотни 1-5 кун сақлаш учун керак бўладиган майдонга бўлган эҳтиёж қуйидаги формула ёрдамида топилади:

$$f = \frac{K_T (P_T + P_M) \times a \times v}{H_T \times \Phi} = \frac{5(62,4 + 3,84) \times 0,97 \times 0,6}{2,2 \times 0,9} = 97,3 \text{М} \quad (3.16)$$

бунда K_T - заводда тойларнинг сақлаш кунлари сони;

H_T - тахланган тойларнинг баландлиги, $H_T = 2,2$ м;

P_T - бир кеча кундузда ишлаб чиқариладиган тола тойлари сони;

P_M - бир кеча кундузда ишлаб чиқариладиган момиқ тойлари сони;

a - тойлар узунлиги = 0,97 м;

v - тойлар эни = 0,6 м;

K_T - заводда тойларнинг сақлаш кунлари сони;

Φ - майдоннинг тўлдирилиш коэффициенти = 0,9.

Демак, корхонада бюджет даврида пахта хомашёсини сақлаш учун 2 та ёппиқ омбор, 5042 м² бунт майдончаси ва тайёр пахта маҳсулотлари сақлаш учун 97,3 м майдон керак бўлади.

Бюджетлаштиришнинг кейинги босқичида маҳсулот прогноз таннархи тузилади ва у қуйидаги босқичларга бўлинади:

а) пахта хомашёсини тайёрлашга оид харажатлар учун тегишли смета тузиш ва пахта таннархини бюджетда белгиланган калькуляциясини тузиш;

б) ишлаб чиқариш харажатлари сметасини тузиш;

в) режа асосида калькуляция тузиш.

Амалиёт таҳлили пахта толасининг прогноз таннархи калькуляция моддалари тузилаётганлигини кўрсатмоқда (46-илова).

Тадқиқотлар пахта тозалаш корхоналарида пахта маҳсулотларини сотиш ҳам ўзига хос хусусиятларга эга эканлигини кўрсатди. Пахта тозалаш корхоналарида маҳсулот сотиш ва етказиб бериш тартиби меъёрий ҳужжатларда белгилаб берилган. Унга асосан:

««Ўзпахтасаноатэкспорт» АЖ пахта толасини экспортга ва уни қайта ишлайдиган республика корхоналарига ҳар йили тасдиқланадиган пахта толасини ишлаб чиқариш ва етказиб бериш балансининг параметрларига мувофиқ эркин конвертация қилинадиган валютага тўғридан-тўғри контрактлар бўйича ҳамда Ўзбекистон Республика товар-хомашё биржаси орқали амалга оширади;

пахта толасини сақлаш ва экспортга ҳамда республика корхоналарига етказиб бериш фақат пахта терминаллари орқали амалга оширилади;

хорижий харидорлар ҳамда республика корхоналари томонидан пахта толасини сифати ва оғирлиги бўйича яқуний қабул қилиб олиш пахта терминалларида амалга оширилади» [6].

Пахта тозалаш корхоналари томонидан ишлаб чиқарилган пахта толаси етказиб берувчилар томонидан харидорга тузилган шартномаларга мувофиқ пахта терминалларига етказиб берган ҳолда сотилади.

«Минтақавий пахта терминаллари янги хўжалик юритувчи субъект ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 июлдаги «Ишлаб чиқарилган ва сотиладиган пахта толаси учун ҳисоб-китоб қилиш механизмини такомиллаштириш тўғрисида»ги 240-сонли қарорига мувофиқ ташкил этилган» [42; 76-б.]. Ушбу хусусиятлар сотиш бюджетини тузишда инобатга олиниши керак.

Пахта толаси экспорти юқорида таъкидланганидек, «Ўзпахта-экспорт» акциядорлик жамияти орқали амалга оширилади.

Экспорт қилинадиган пахта толаси сифатига баҳо бериш учун O'z Dst 604:2001 стандарт томонидан уни халқаро стандартлар бўйича таснифлаш тавсия этилган. Шу таснифга кўра, пахта толаси узунлик гуруҳлари бўйича 13/16 дан 1-3/4 дюймгача диапазондаги 1/32 дюйм оралиқ билан ажратилади. Савдода базавий узунлик Упланд пахта толасининг 1-1/16 дюйми бўйича қабул қилинади, бу эса O'z Dst604:2001 бўйича 32 мм (5 типга) тўғри келади.

Сотиш бюджетида акс этириладиган пахта толасининг нархи Ўзбекистон республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 30 августдаги «Пахта толасини сотиш ва ҳисоб-китоблар механизмини такомиллаштириш тўғрисида»ги 286-сонли қарорини 1-илласи билан тасдиқланган ««Ўзпахтаэкспорт» АЖ томонидан пахта толасини сотиш ва «Ўзпахтасаноат» АЖнинг ҳудудий филиаллари

билан ҳисоб-китобларни амалга ошириш тартиби тўғрисида Низом»га кўра шакллантирилади.

Ушбу низомга мувофиқ «Календар йили етказиб берувчилар ва харидор ўртасида, етказиб берувчилар ва пахта етиштирувчи хўжаликлар ўртасида тузилган контракция шартномаларига биноан жорий йилда кутилаётган пахта хомашёси ҳосилидан олинadиган пахта толасини харид қилиш юзасидан бош битимлар тузилади.

Бош битимда қуйидагилар белгиланади:

жаҳон бозорида кўп талаб қилинадиган тегишли саноат навлари ва типларидаги пахта толасини ишлаб чиқариш учун пахта хомашёсининг аниқ селекция навлари;

пахта хомашёси ишлаб чиқаришнинг прогноз ҳажмларидан ва ғўза навларини жойлаштиришдан келиб чиққан ҳолда, кейинчалик пахта толасини қайта ишлайдиган республика корхоналарига экспорт қилиш ва сотиш учун терминалларга етказиб берилadиган пахта толасининг ҳисоблаб чиқилган ҳажмлари;

жорий йилнинг сентябрь — декабрь ва келгуси йилнинг январь — август даврларида харидор томонидан сотиб олинadиган пахта толаси ҳажмлари бўйича шартномалар тузишнинг тахминий муддатлари.

Бош битимга мувофиқ:

амалдаги ғўза майдонларини ва кутилаётган ҳосилни апробация қилиш натижалари бўйича келгусида жорий йилнинг сентябрь — декабрь даврида экспорт қилиш ва республика корхоналарига сотиш учун пахта толасини терминалларга етказиб бериш юзасидан шартномалар тузилади;

пахта хомашёсини жорий йилда йиғиб-териб олиш ва амалда тайёрлаш натижалари бўйича кейинчалик келгуси йилнинг январь — август даврида экспорт қилиш ва республика корхоналарига сотиш учун пахта толасини терминалларга етказиб бериш юзасидан шартномалар тузилади» [6].

Етказиб берувчилар ва харидор ўртасидаги пахта толаси юзасидан ўзаро ҳисоб-китоблар белгиланган тартибда тузиладиган шартномалар асосида амалга оширилади.

Келгусида экспортга ва республика корхоналарига сотиш учун етказиб берувчилар томонидан етказиб берилadиган пахта толаси учун нархлар, нетто массасига қайта ҳисобланган (улгуржи нархлар прејскурантида келтирилган формула бўйича) улгуржи

нархлар прејскурантидан ҳамда етказиб берувчиларнинг (суғурта қилиш, етказиб бериш, тушириш ва пахта толасини терминалларда сақлаш, шу жумладан етказиб берувчиларнинг воситачилик ҳақи бўйича харажатлардан) келиб чиққан ҳолда, СІР — пахта терминали шартлари бўйича аниқланади.

Бунда «Коттон Оутлук» бюллетенида эълон қилинадиган пахта толаси учун жаҳон нархлари амалда бўладиган даврларда («А» индекси котировкаларининг ва унинг CFR — Узок Шарқ портларидаги шартларида Ўзбекистон компонентининг ўртача миқдори), пахта толасини сотишнинг тасдиқланган улгуржи прејскурант нархларидан паст бўлган даврларида пахта толасини сотиш ишлаб чиқариш ва етказиб бериш баланси доирасида амалга оширилади.

Сотиш бюджетида пахта толаси харид нархини акс эттириш учун пахта толасининг бешинчи тип, биринчи нав, ўрта классдаги улгуржи базис нархи пахта хомашёсининг бешинчи тип, иккинчи нав, биринчи классига белгиланган харид нархи, ундан ўртача тола чиқиши, пахта тозалаш корхоналари харажатлари ва энг кам зарур фойда олиш миқдоридан келиб чиқиб аниқланади. Бунинг учун куйидаги формуладан фойдаланилади:

$$B_{yn} = X_n \div T_n - I_{mk} + K_x + \Phi \quad (3.17)$$

бунда B_{yn} - пахта толасининг улгуржи базис нархи;

X_n - бир тонна бешинчи тип, иккинчи нав, биринчи классдаги пахта хомашёсининг харид нархи, сўмда;

T_n - охирги уч йилда бешинчи тип, иккинчи нав, биринчи классдаги пахта хомашёсидан тола чиқиш коэффициенти;

I_{mk} - бир тонна пахта толасига тўғри келадиган иккиламчи маҳсулотлар қиймати, сўмда;

K_x - пахта тозалаш корхоналарининг бир тонна пахта толасига тўғри келадиган пахта хомашёсини тайёрлаш, транспортда ташиш, сақлаш ва қайта ишлаш бўйича харажатлари, сўмда;

D_x - бир тонна пахта толасига тўғри келадиган давр харажатлари;

Φ - бир тонна пахта толасига тўғри келадиган керакли фойда миқдори.

Харидор томонидан экспортга сотиладиган пахта толаси учун нархлар эркин конвертация қилинадиган валютада, «А» индекси котировкаларининг ўртача миқдоридан ва унинг «Коттон Оутлук» бюллетенида эълон қилинадиган, CFR — Узок Шарқ портлари

шартларида «Биринчи» навли, «Ўрта» классли, 4 типли, 36 кодли (базис нарх) пахта толасининг 1 тоннаси учун белгиланади. Ушбу нархдан келиб чиққан ҳолда, юқорида таъкидланган Низомнинг 2-иловасига мувофиқ (47-илова) коэффицентларни қўллаган ҳолда пахта толасининг бошқа сортлари, класслари, типлари ва кодлари учун нархлар аниқланади. Нархларни белгилаш тартиби, тўлаш ва етказиб бериш шартлари пахта толасини экспорт қилиш контрактларида белгиланади.

Харидор томонидан республика корхоналарига сотиладиган пахта толаси нархлари юқоридаги тартибда аниқланади, фақат фарқли томони 15 фоиз миқдоридаги чегириш ва харидорнинг шартномавий нархнинг 1,0 фоизи миқдоридаги воситачилик ҳақи ҳисобга олинади.

Шуни таъкидлаш жоизки, сотиш бюджетини тузишда «Микронейер» кўрсаткичи белгиланган меъёрлардан (3,5 дан 4,9 гача) юқори ёки паст бўлганда пахта толаси учун улгуржи нархлар прејскурантида кўрсатилган шкалага мувофиқ I-II - нав пахта толаси шартномавий нархидан чегиришлар қўлланиши» [5]ни эътиборга олиш лозим.

Сотиш бюджетида пахта толасини экспорт қилиш бўйича харажатларни чегириш ҳар бир нав, класс ва тип нархи аниқлангандан кейин амалга оширилади.

Харидор, хорижий харидорлар ва республика корхоналари ўртасида тузилган контрактларга мувофиқ терминаллар пахта толасини харидорнинг юклар жўнатиш йўриқномаларига асосан юклар жўнатади.

Ҳар ойнинг 5-кунигача, етказиб берувчилар ва харидор ўртасида кейинчалик қайта ҳисоб-китоб қилиш ҳуқуқи билан, етказиб берувчилар томонидан тақдим этилган счётлар асосида оралиқ таққослаш далолатномалари тузилади. Таққослаш амалда юклар жўнатиш ва ўтган ой тўлови суммаси бўйича амалга оширилади.

Муайян йил ҳосили бўйича тегишли йил пахта толасини юклар жўнатиш тугагандан кейин 30 кун мобайнида ўзаро таққослаш далолатномалари тузилади.

Ҳосил бўйича якуний ҳисоб-китоблар пахта толаси харидорга амалда юклар жўнатилган кундан бошлаб қонун ҳужжатларида белгиланган муддат мобайнида амалга оширилади.

Тадқиқотлар шуни тасдиқладики, тармоқ корхоналарининг сотиш бюджетини тузиш жараёнида маҳсулотни экспортга сотишдаги ҳисоб-китобларнинг ўзига хос хусусиятлари инobatга олинishi зарур. Ушбу хусусиятлардан бири пахта толаси экспорт қилинганда ҳисоб-китобнинг аккредитив шаклидан фойдаланишидир. Сотиш бюджетини тузишда аккредитив суммалардан келиб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Республикамызда сотиб олинadиган пахта толаси учун ҳақнинг 15 фоизини олдиндан тўланади, узил-кесил ҳисоб-китобни пахта толаси пахта тозалаш корхоналари билан тузилган контрактларда назарда тутилган шартларда етказиб берилган санадан бошлаб 90 кун мобайнида амалга оширадилар. Пахта толаси қийматининг қолган 85 фоизи учун аккредитив очилади ёки банк кафолати берилади. Ҳисоб-китоб қилишнинг худди шундай тартиби терминалларга етказиб берилган ва республика корхоналарига сотиладиган пахта толаси юзасидан сотиб олувчилар ва етказиб берувчилар ўртасида ҳам белгиланади. Бунда «Ўзпахтаэкспорт» акциядорлик жамиятига республика корхоналарга етказиб берилаётган пахта толаси қийматининг 85 фоизини кафолатли таъминлаш сифатида, олдиндан тўланадиган ҳақни ёки мазкур корхоналарнинг маҳсулотларини сотиб олувчилар томонидан «Ўзпахтаэкспорт» акциядорлик жамияти фойдасига очиладиган аккредитивларни қабул қилишга рухсат берилади.

Аккредитив очишнинг барча шартлари пахта толасини етказиб берувчи минтақавий пахта терминаллари ва пахта толасини сотиб олувчи корхоналар ўртасида тузиладиган шартномада қайд этилади.

Минтақавий пахта терминали учун унга хизмат кўрсатувчи банкда (ижро этувчи банкда) аккредитивлар бўйича алоҳида депозит ҳисоб рақами очилади.

Аккредитивдан тўлаш учун тузилган шартнома шартларига мувофиқ пахта толаси етказиб берилганлигини тасдиқловчи тегишли ҳужжатлар банкка аккредитив амал қиладиган муддатда тақдим этилиши лозим.

Сотиш бюджетида пахта тозалаш корхоналари сотадиган маҳсулотларни ассортименти ва номенклатураси, миқдори акс эттирилади. Ушбу бюджет тайёрлов, қайта ишлаш бюджети ва прогноз таннархига доир кўрсаткичларга асосланиб тузилади.

Тармоқда бюджетлаштиришнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, пахта толаси ва қўшимча маҳсулотлар сотиш бюджетини бир бўлими сифатида мазкур корхоналарда маҳсулот жўнатиш бюджети тузилади. Ушбу маълумотлар пахта толасини юклаб жўнатишнинг ҳар чораклик йиғма жадваллари ва «Пахта толаси ишлаб чиқариш ва уни экспортга етказиб бериш» балансига мувофиқ тузилади. Ушбу баланс вилоятлардаги «Пахтасаноат» ҳудудий филиаллари томонидан «Ўзпахтаэкспорт» акциядорлик жамияти билан биргаликда ишлаб чиқилиб, тасдиқлатиш учун Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига тақдим этилади.

Сотиш бюджетини маҳсулот жўнатишга бағишланган бўлими чоракларга бўлиб тузилади. Пахта тозалаш корхонаси пахта сифатига баҳо бериб, 1 январгача тўпланган маълумотлар асосида тақвим йилнинг дастлабки уч чораги ичида етказиб бериладиган маҳсулот миқдорини навларга ажратиб аниқлайди.

Сотиш бюджетининг чигит, линт ва бошқа толали маҳсулотларга оид бўлимлари ҳам чорак ва йил бўйича алоҳида тузилади. Бюджетнинг ушбу қисмида жўнатиладиган уруғлик чигит, техник чигит, линт, таркибида момик ва калта тола бўлган чиқиндилар миқдори кўрсатилади.

Тармоқ корхоналарида бюджетлаштириш жараёнида чигит, линт, толали чиқиндилар, шунингдек, товар маҳсулоти таркибига киритиладиган бошқа маҳсулотларни (капитал таъмирлаш ва бошқаларни) соддалаштирилган тартибда ҳисоб-китоблар қилишга йўл қўйилади, чунки жўнатиш бу маҳсулотлар миқдори маҳсулот сотиш ҳажми билан тенг бўлади.

Сотиш бюджетида пахтани қайта ишлаш натижасида ҳосил бўлган барча маҳсулотлар сотиш каналлари бўйича акс эттирилади (3.10-жадвалга қаранг).

Амалдаги прејскурантларда пахтанинг турли селекция ва саноат навларидан олинган пахта маҳсулотининг бундай тури қўшимча бўлган маҳсулотлари учун бир хил нарх белгиланган. Шунинг учун ҳам саноатда ишлатиладиган техник чигит, линт ва бошқа толали маҳсулотларни жўнатиш режаси бу маҳсулотларнинг қандай селекцион ва саноат нави пахтасидан олинганлигидан қатъи назар тузилади, аммо бу маҳсулотлар саноат навлари, тур, тип ва гуруҳларга бўлиб кўрсатилади. Уруғлик учун, одатда, фақат I-нав пахта чигитидан тайёрланади.

**«Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖининг 2015 йил учун
сотиш бюджети**

3.10-жадвал

№	Махсу- лот номи	Сотиш каналлари	2015 йил бюдже- ти	Шу жумладан чораклар бўйича			
				1- чорак	2- чорак	3- чорак	4-чорак
1.	Тола, минг сўмда	хорижга	9035057	1897362	451752	1264908	5421035
		ички	375142	78780	18757	52520	225085
		эхтиёжга					
2.	Чигит, минг сўмда	ёғ-мой комбина- тига	564105	101539	-	73334	389232
		уруғликка	138117	24861	-	17955	95301
3.	Момик, минг сўмда	давлат хариди	6354	6354	-	-	-
		эркин савдога	24	24	-	-	-

Пахта тозалаш корхоналарида сотиш бюджетини бир бўлими сифатида чигит жўнатиш баланси тузилади (48-илова).

Унда давр бошида оморда қолган, пахта тозалаш корхонаси ишлаб чиқарган, жўнатган, давр охирида қолган миқдор кўрсаткичлари акс эттирилади.

Сотиш бюджетини тузишда пахта тозалаш корхоналари сотиладиган пахта толаси бўйича ҳисоб-китоблар схемаси амалдаги меъёрий ҳужжатларда белгиланганлигидан келиб чиқиши зарур. Ушбу ҳисоб-китоблар «Ўзпахтаэкспорт» акциядорлик жамияти билан вилоятлардаги «Пахтасаноат» ҳудудий филиаллари ўртасида пахта толаси учун ҳисоб-китоблар схемаси асосида амалга оширилади (49-илова)

Тадқиқотлар пахта тозалаш корхоналарида сотиш бюджети тузилаётганда STEP-таҳлилдан фойдаланиш зарурлигини кўрсатмоқда. Ушбу таҳлил истиқболдаги ташқи муҳит ҳолатини баҳолайди, натижада, экспертлар томонидан ташқи муҳит омилларига баҳо берилади. Унинг материаллари макро даражада муҳитни диагностика қилиш учун қўлланилади, бозор, корхонанинг мавқеи, бизнес имконияти ва йўналишини ўрганишнинг самарали воситаси ҳисобланади.

STEP-таҳлил қуйидаги босқичларни ўз ичига олади: юз бе-риши мумкин бўлган ва корхона фаолиятига таъсир кўрсатиш эҳтимоли юқори бўлган ташқи стратегик омилларни аниқлаш; ҳар бир жараёни маълум бир корхона учун амалга ошиш эҳтимолини бирдан (асосий) нолгача (унчалик муҳим бўлмаган) миқдорда баҳолаш; ҳар бир жараёни корхона стратегиясига таъсири даражасини 5 балли шкалада баҳолаш; мазкур корхона учун пухта ўлчанган баҳо қиймати ҳисоб-китобини амалга ошириш орқали аниқлаш. Якуний баҳо корхонани ташқи муҳитни прогнозлашти-рилаётган ва жорий омилларига корхонани жавоб ҳаракатларини қилиш бўйича тайёргарлик даражасини кўрсатади.

Пахта тозалаш корхоналари фаолиятига макродаражада жаҳон бозоридаги нарх-навонинг ўзгариши, микродаражада эса банк, солиқ, суғурта, турли мол етказиб берувчилар ва таъминот ташки-лотлари билан ҳисоб-китоблар таъсир қилади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, муаллиф томонидан пахта тозалаш корхоналарида материаллар, эҳтиёт қисмлар хариди ва сотиш бюджетини тузишдан олдин STEP/PEST таҳлилини ўтказиш тақлиф қилинди (50-илова).

Бунда биринчи гуруҳ омилларига технологик омиллар, иккинчи гуруҳга иқтисодий омиллар, учинчи гуруҳга ижтимоий ва тўртинчи гуруҳга сиёсий омиллар киритилади.

Маҳсулот сотиш пахта тозалаш корхонасининг ишлаб чиқа-риш - ҳўжалик фаолиятининг яқунловчи босқичидир. Маҳсулот со-тиш бюджетининг бажарилиши таҳлил қилинар экан, бунда белги-ланган миқдор ва қиймат кўрсаткичларидаги ўзгаришлар ва улар-нинг туб моҳияти ҳар томонлама ўрганилиши зарур. Бу сабабларни аниқлаш учун эса ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажми, нави ва сифат кўрсаткичлари, ишлаб чиқариш бюджетининг бир маромда бажарилаётганлиги, маҳсулот таннархи даражаси, омбор ва транспорт ҳўжалиги аҳволи синчиклаб ва пухта ўрганилиши лозим.

3.2. Пахта тозалаш корхоналарида инвестиция, маҳсус ва йиғма бюджетларни шакллантириш

Инвестиция (инновация) бюджети бош бюджетнинг таркибий қисми ҳисобланиб, у янги, замонавий техника ва технологияларни жорий этишда узоқ муддатли молиявий қўйилмаларни сарфлаш бўйича дастур вазифасини бажаради.

Инвестиция харажатлари билан ишлаб чиқариш циклини бирига боғлаш учун инвестиция режа-графи тузилади ва у инвестиция бюджетини тузиш учун асос бўлиб ҳисобланади.

Унинг мақсади инвестиция лойиҳасини амалга ошириш учун зарур ресурсларни белгиланган вақтда келтириш устидан назорат ўрнатишдан иборатдир. Демак, самарали ва тўғри тузилган инвестиция режа-графи пул маблағлари ҳаракати, даромадлар ва харажатлар ҳамда инвестиция лойиҳаси баланси учун асос бўлиб хизмат қилади.

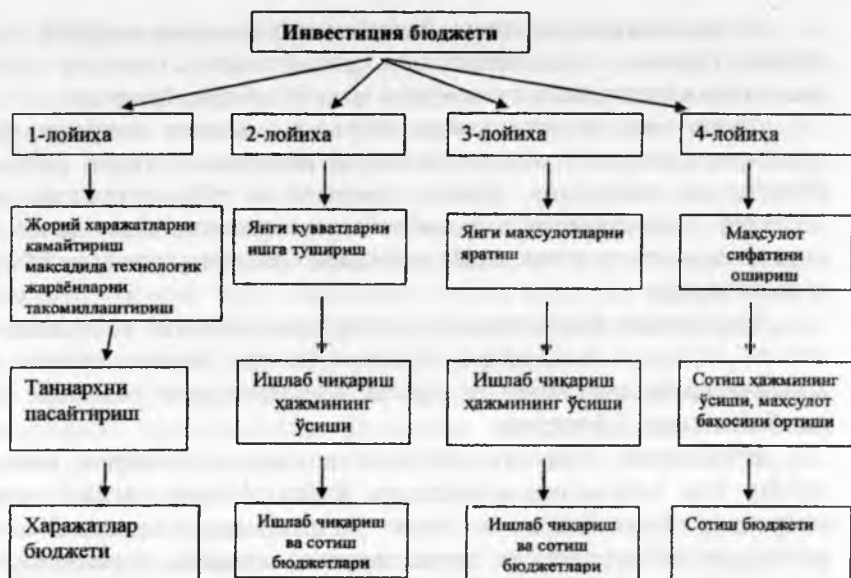
Инвестиция бюджетида акс эттирилган тадбир ва лойиҳаларни амалга ошириш операцион бюджет ва энг аввало сотиш ва харажатлар бюджетларининг кўплаб кўрсаткичлари ўзгариши билан боғлиқдир (3.2-чизма).

Инвестиция бюджетини лойиҳаси асосида инновацион маҳсулотлар ёки инновация жараёнлари ётади. Уларни жорий этиш операцион бюджетларда тегишли ўзгартиришлар қилишга олиб келади, ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажмини оширади, харажатларни камайтиради.

Инвестиция бюджетини тузишнинг ташкилий-услубий жиҳатлари илмий-амалий муҳитда кенг муҳокама қилинмоқда. Бир гуруҳ россиялик иқтисодчи олимларни фикрига кўра, «Жараёнларни режалаштириш билан молиявий режалаштириш оралиғида инвестицион режалаштириш амалга оширилади, яъни инвестиция бюджетлари тузилади.

Бизнингча, инвестициялар бўйича режани операцион ёки молиявий режа сифатида туркумлаш унчалик муҳим эмас. Энг асосийси, мазкур режа шакллантирилиши ва режалаштиришнинг умумий таркибига киритилиши лозим» [92; 96-б.].

Тадқиқот объекти ҳисобланган пахта тозалаш корхоналарида маҳсус бюджетлар ичида энг муҳимларидан бири уруғлик чигит тайёрлаш цехининг бюджетидир. Бюджет тузишда технологик жараён муҳим саналганлиги боис, бунга батафсил тўхталиб ўтиш зарур.

3.2-чизма. Инвестиция бюджетининг операцион бюджет кўрсаткичлари ўзгариши билан боғлиқлиги.

Манба. Аньшин В.М. Бюджетирование в компании: Современные технологии постановки и развития: учебное пособие. / В.М. Аньшин, И.Н. Царьков, А.Ю. Яковлева-М.: Дело, 2005. с. 89

Уруғлик чигит тайёрлаш цехи бюджетини тузиш жараёнини монографик тадқиқот объектларидан бири – «Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖ мисолида кўриб чиқамиз. Мавсум давомида корхонада 5000 тонна уруғлик чигит тайёрланиши белгиланган. Дастлаб чигит қабул қилиш, чигит тайёрлаш линиялари иш графиклари ва линия иш дастури тузилади. Улар қуйидаги кўринишга эга бўлади:

Чигит қабул қилиш графиги

3.11-жадвал

Асосий хомашёлар	Ойлар	
	XII	I
Уруғлик чигит	1	30

Бюджет тузишда 5000 тонна чигитга ишлов бериш учун хомашё баланси ҳам тузилади.

5000 тонна чигитга ишлов берилганда, одатда 70-85 % уруғлик чигити олинади.

Уруғлик чигит тайёрлаш линиясининг иш графиги

3.12-жадвал

Сменалар	Иш куни (смена) сони ва муддати		Мавсумда
	Ойлар буйича		
	XII	I	
I	1	30	
II	1	30	
Уруғлик чигит	31(62) 30(60)		61(122)

Уруғлик чигит тайёрлаш линиясининг иш дастури

3.13-жадвал

Маҳсулот номи ва ўлчови	Қайта ишланадиган маҳсулотлар миқдори, тоннада		Жами мавсум давомида
	Ойлар буйича		
	XII	I	
Уруғлик чигит, тоннада	2500	2500	5000

1. Ушбу корхонада технологик меъёрга мувофиқ 1 тонна чигитдан 75 % уруғлик чигит олинади.

5000 тонна ---- 100%

X -----75%

$X = (75 \times 5000) / 100 = 3750$ тонна туксизлантирилган уруғлик чигит тайёрланади.

2. Уруғлик чигитни сақлаш учун зарур бўладиган омборхона майдони ҳисоблаб чиқилади:

$$f_{yч} = \frac{Q_{yч}}{H \times Y \times p_{ч}} \times 1000; \quad (3.18)$$

бунда $Q_{yч}$ – пахта тозалаш корхонасида бир кеча-кундузда тайёрланадиган уруғлик чигит миқдори, т;

H- чигит уюми баландлиги, H=2,5 м;

Y - омборнинг тўлиш коэффициенти, Y=0,8-0,85;

P_ч - чигитнинг солиштирма оғирлиги, кг/м³ (350);

$$Q_{тч} = \frac{3750}{2,5 \times 0,85 \times 350} \times 1000 = 5042 \text{ м}^2$$

Демак, 3750 тонна туксизлантирилган уруғлик чигит учун 5042 м² майдон керак бўлади.

Юқоридаги меъёрга кўра, бюджетлаштириш учун тегишли ҳисоб-китоблар бажарилади:

3. Технологик меъёр бўйича 1 сменада иш вақти 7 соат белгиланган. Корхонада бир сменада ишлов бериладиган уруғлик чигит миқдори куйидагича ҳисобланади:

122 сменада --- 5000 тонна

1 сменада ----- X тонна

$$X = \frac{1 \times 5000}{122} = 40,9 \text{ тонна/смена.}$$

4. Бир соатда ишлов бериладиган уруғлик чигит миқдори куйидагича ҳисобланади:

8 соатда ---- 40,9 тонна

1 соатда ----- X тонна

$$X = \frac{1 \times 40,9}{8} = 5,1 \frac{\text{тонна}}{\text{соат.}}$$

Кейинги босқичда уруғлик чигитни тайёрлаш учун зарур бўладиган ёрдамчи материаллар миқдори аниқланади.

А. Кимёвий зарарсизлантириш учун 1 тонна уруғлик чигитга 4 кг препарат сарфланади:

1 тонна - 4 кг, 3750 тонна - X кг препарат керак.

Демак, пахта тозалаш корхонасида режадаги уруғлик чигитни тайёрлаш учун 15000 кг препарат керак.

Пахта тозалаш корхонасида уруғлик чигитни тайёрлаш учун зарур бўладиган ускуналарга бўлган эҳтиёжни бюджетлаштириш куйидаги жадвалда келтирилган тартибда амалга оширилади:

Б. Уруғлик чигитларни қадоқлаш учун керак бўладиган қоплар миқдори куйидагича ҳисобланади (1 та қопга 30 кг уруғлик чигит жойлаштирилади):

30 кг -1 дона қопга

3750000 кг X дона қоп керак бўлади.

Демак, уруғлик чигит учун 125000 дона қоп зарур бўлади.

Уруғлик чигит тайёрлаш цехи бюджетини тайёр маҳсулот бўлимини тўлдириш уруғлик чигитни фермер хўжаликларига етказиб беришни амалда белгиланган тартибга асосланади.

Пахта тозалаш корхоналари бюджетида қуритиш-тозалаш цехининг бюджети алоҳида тузилади, чунки у харажатларини даромадлари ҳисобига қоплаши зарур. Улар фермер хўжаликлари томонидан тайёрлов масканига келтириладиган ҳосил сифатини сақлаш мақсадида намлик ва ифлослик меъёрларига етказиш учун мўлжалланган ва унинг фаолияти тайёрлов фаолиятдан алоҳида режалаштирилади.

Пахта тозалаш корхонасида уруғлик чигитни тайёрлаш учун зарур бўладиган ускуналарга бўлган эҳтиёжни бюджетлаштириш

3.14-жадвал

Т/р	Ускунанинг номи	Ҳисоблаш алгоритми	Ҳисоблаш натижаси	Эҳтиёж, дона
1.	Уруғлик чигитни тозалагич УСМ-А аппарати	$X = \frac{Умс \times 1}{Усу}$	$X = \frac{5,1 \times 1}{4}$	1,2
2.	Уруғлик чигитни саралагич СПС аппарати	$X = \frac{Умс \times 1}{Суу}$	$X = \frac{5,1 \times 1}{6,5}$	0,78
3.	Уруғлик чигитни линтерлаш 1 ЛБ аппарати	$X = \frac{Умс \times 1}{Лсу}$	$X = \frac{5,1 \times 1}{0,6}$	8,5
4.	Уруғлик чигитни туксизлантириш ОС-1 чигит яланғочлагич аппарати	$X = \frac{Умс \times 1}{Тсу}$	$X = \frac{5,1 \times 1}{0,6}$	8,2
5.	Уруғлик чигитни калибрлаш КСМ-1-1,5 аппарати	$X = \frac{Умс \times 1}{Ксу}$	$X = \frac{5,1 \times 1}{1,5}$	3,4
6.	Кимёвий зарарсизлантириш СП-3 М уруғ дорилагич аппарати	$X = \frac{Умс \times 1}{КЗсу}$	$X = \frac{5,1 \times 1}{5}$	1,02
7.	Уруғлик чигитни қадоклаш ускунаси	$X = \frac{Умс \times 1}{ҚДсу}$	$X = \frac{5,1 \times 1}{5}$	1,02

Ундан ташқари, қуритиш-тозалаш цехининг кўрсатган хизмати қиймати пахта тозалаш корхоналарини товар маҳсулоти таркибига кирмайди. Шу сабабли ҳам ушбу цехнинг харажатлари ва даромадларини акс эттирувчи алоҳида бюджет тузилиши мақсадга мувофиқ.

Қуритиш-тозалаш цехида ишлов бериш учун мўлжалланган пахтанинг бир хил белгилари (хили, нави, синфи, намлиги, иф-лослиги, терим тури) бўйича жамланган тўдалари тайёрлов маскан-ларидан тозалаш ва қуритиш цехига юборилади.

Тола атроф-муҳитдан жуда тез намликни ўзига тортади, бунда ҳароратнинг ошиши унинг намлик мувозанатининг камайишига, пасайиши эса намлик мувозанатининг ошишига олиб келади.

Пахта хомашёсини қуритиш ва тозалашда тола қатлами, чигит ва ифлос аралашмалари бўлган кўп компонентли (тола - 43 %, қо-биқ-20 %, мағиз-37 %) материал эканлиги инобатга олинishi лозим.

Бюджетлаштириш жараёнида цехнинг пахта хомашёсини қуритиш ва тозалаш бўйича сарфлайдиган харажатлари қуритилган хомашё миқдориға мутаносиб равишда ҳисобдан чиқарилади.

Қуритиш-тозалаш цехининг унумдорлиги қуритиш барабан-ларининг типи, миқдори ва меъёрий намликкача қуритиш фозизга боғлиқ. Қуритиш барабанининг унумдорлиги сувни 1 соат/килог-рамда буғланиш меъёри ва белгиланган намликни қуритиш фозизга кўра аниқланишини бюджет тузишда ҳисобга олиш зарур.

Қуритиш барабани унумдорлигини ҳисоблашда (У) куйидаги формуладан фойдаланилади:

$$У = M_6 \times (100 + M_n) \div H_{\text{бкф}} \quad (3.19)$$

бунда M_6 – мазкур типдаги қуритиш барабанининг сувни 1 соат/килограммда буғланиш меъёри;

M_n – стандарт бўйича пахта хомашёсининг намлиги меъёри;

$H_{\text{бкф}}$ – намликни белгиланган меъёргача қуритиш фозизи.

Қуритиш-тозалаш цехи бўйича бюджет тузишда бажарила-диган ишлар ҳажми унинг ишлаб чиқариш қуввати, тайёрланган пахта хомашёси миқдори ҳамда паст навли пахта хомашёсининг миқдоридан келиб чиққан ҳолда белгиланади.

Қуритиш-тозалаш цехининг иш вақти 3.15-жадвалда келтирилган шаклда бюджетлаштирилади.

Қуритиш-тозалаш цехи бюджетининг харажат қисми: иш ҳақи (ажратмалар билан бирга), материал харажатлари (ёқилғи, электр-энергия, махсус кийим), қурилма ва иншоотларни жорий таъмирлаш, асосий воситаларнинг эскириши, техника муҳофазаси ва техника хавфсизлиги, ёнғинга қарши кураш ва бошқа бўйича харажатлардан иборат бўлади.

№	Кўрсаткичлар	Чорақлар бўйича		Йил давомида
		I	IV	
1.	Бажариладиган иш ҳажми (пахта хомашёсини физик ҳажми бўйича), тоннада	5774	5633	14082
2.	Хомашёнинг намлигини қуритиш, % да	9.35	9.1	9.35
3.	Бажариладиган иш ҳажми (пахта хомашёсини кондицион оғирлиги бўйича), тоннада	540	512.6	13120
4.	Сменадаги цехни иш унумдорлиги (пахта хомашёсини кондицион оғирлиги бўйича), тоннада	1.1	1.24	0.75
5.	Иш сменалари сони	3	3	3
6.	Сменали иш кунлари сони	30	30	365

Қуритиш-тозалаш цехи бюджетининг харажат қисми: иш ҳақи (ажратмалар билан бирга), материал харажатлари (ёқилғи, электр-энергия, махсус кийим), қурилма ва иншоотларни жорий таъмирлаш, асосий воситаларнинг эскириши, техника муҳофазаси ва техника хавфсизлиги, ёнғинга қарши кураш ва бошқа бўйича харажатлардан иборат бўлади.

Қуритиш-тозалаш цехи бюджетининг даромад қисмида фермер хўжаликлари томонидан пахта хомашёсини қуритиш ва тозалаш хизмати бўйича тўланган маблағлари акс эттирилади.

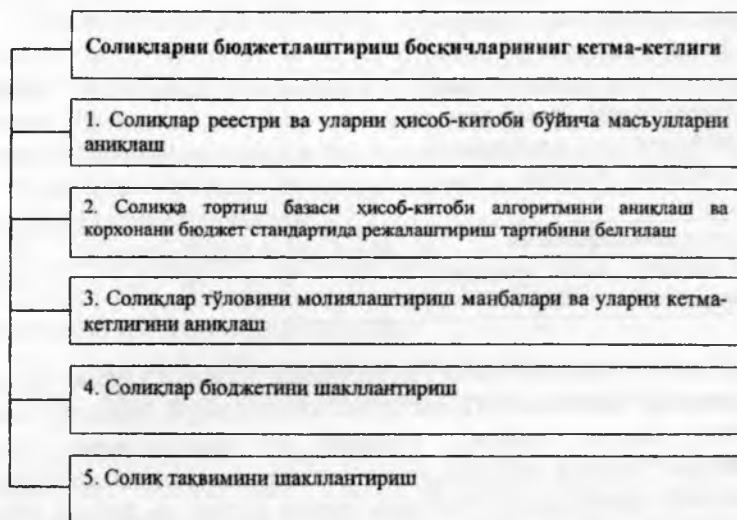
Солиқларни бюджетлаштирмасдан корхона молиявий-хўжалик фаолиятини бюджетлаштиришда керакли самарага эришиб бўлмайди. Чунки солиқларни бюджетлаштириш солиқ тўловлари ҳисоб-китобларини бир тизимга солиш имконини беради. Бу масала бозор иқтисодиёти шароитида ўта муҳим ҳисобланади. Мазкур ҳолат пахта тозалаш корхоналарида махсус бюджетнинг

бошқа турлари қаторида солиқ бюджетини ҳам тузиш заруратини келтириб чиқармоқда.

Солиқ бюджетини тузишда корхоналарга солиқларни оптималлаштириш ва солиқ тўловлари тақвимини шакллантириш, келгусида молиявий оқимларни оптималлаштириш ҳамда уни самарали бошқариш учун зарурдир.

Солиқларни бюджетлаштириш корхона учун келгусида солиқ тўловлари кўринишидаги пул маблағлари чиқимини прогнозлаштириш ва жарима, пенялар юзага келиши рискинни камайтириш имконини ҳам яратди.

Солиқларни бюджетлаштиришнинг асосий босқичлари қуйидагилардан иборат (3.2-чизма).

3.2-чизма. Солиқларни бюджетлаштиришнинг асосий босқичлари

Манба. Чухрова О.В. Развитие управленческого учета в условиях бюджетирования (на примере машиностроительного производства). Канд. дис. на соис. уч. степ. канд. экон.наук. Ростов – на – Дону. 2008. С.68.

«Солиқ бюджетида қуйидаги маълумотлар: режалаштирилаётган солиқ ҳисоб-китоблари ва тўловлари солиқ турлари бўйича гуруҳланган ҳолда, солиққа тортиш базаси ва бюджет олдида солиқ бўйича кўзда тутилаётган қарздорлик (реструктуризация қилинган

қарздорлик билан бирга) ҳамда солиқларни оптималлаштириш натижалари акс эттирилади» [18].

Пахта тозалаш корхоналарида солиқлар бюджетини тахминий кўриниши қуйидаги тартибда бўлиши лозим:

Солиқлар бюджети²⁷

3.16 - жадвал

Солиқлар номи	Бюджет даври бошига қарздорлик суммаси	Ҳисобланган солиқлар	Бюджетга тўланган миқдори	Бюджет даври охирига қарздорлик суммаси
Фойда солиғи	<i>Давр бошига солиқлар прогнозилаштирилади</i>	<i>Солиқлар ҳисоб-китоб қилинади</i>	<i>Солиқлар бюджетга ўтказилади</i>	<i>Давр охирига солиқлар бўйича қарздорлик ҳисоб-китоб қилинади</i>
ҚҚС				
Мол-мулк солиғи				
Жисмоний шахсларнинг даромад солиғи				
Бошқа солиқлар				

Солиқлар бюджетини четланишлар бўйича таҳлилий услуби 3.17-жадвалда келтирилган.

²⁷ Муаллиф ишланмаси

Солиқлар бюджетини четланишлар бўйича таҳлилий услуби²⁸
(минг сўмда)

3.17-жадвал

Т/р	Кўрсаткичлар номи	Статик бюджет	Мослашувчан бюджет	Ҳақиқий бюджет	Четланишлар	
					Статик бюджетдан	Мослашувчан бюджетдан
1.	Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишдан соф тушум					
2.	Асосий фаолиятнинг фойдаси					
3.	Фавқулодда фойда ва зарарлар					
4.	Даромад (фойда) солигини тўлагунга кадар фойда (зарар)					
5.	Солиқлар					
6.	Солиқларнинг салмоғи, %					

Солиқларни пахта тозалаш корхоналарининг харажатлари таркибида катта салмоққа эга эканлигини ҳисобга олиб, даврий равишда солиқларни бюджетлаштиришнинг самарадорлиги баҳоланиб борилиши зарур.

Солиқларни бюджетлаштиришнинг самарадорлигини, масалан, солиқ юки самарадорлиги мезонини (бу мезон ҳақиқатда ҳисобланган солиқлар бюджетини ҳақиқатда ҳисобга олинган сотиш бюджети ҳажмига нисбати сифатида ҳисобланади) ҳисоблаш орқали баҳолаш мумкин. Самарадорлик мезонининг миқдори тегишли тартибда таҳлил қилиб борилиши лозим (51-илова).

²⁸Муаллиф ишланмаси

Солиқ сийёсати самарадорлигини баҳолаш тегишли кўрсаткичлар ёрдамида муқобил вариантларни таққослаш жараёнида амалга оширилиши мумкин ва бу пировард натижада улардан самаралисини танлашга имкон беради.

Йиғма бюджетлар – кўзда тутилаётган молиявий маблағларнинг манбалари ва уларни ишлатилиш йўналишларини акс эттирувчи режадир. Пахта тозалаш корхоналарида йиғма бюджетлар пул маблағлари бюджети, даромад ва харажатлар бюджети ва прогноз бухгалтерия балансларини камраб олади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, бош бюджетнинг бошқа турлари каби йиғма бюджетлар ҳам пахта саноати корхоналарида пахта хомашёсини тайёрлашнинг прогноз ҳажмларидан келиб чиқиб тузилади.

«Йиғма бюджетларни, энг аввало пул маблағлари ҳаракати бюджетини ишлаб чиқишда иккита методдан фойдаланиш мумкин:

1) тўғри метод, даромад ва харажатлар бюджети ва пул маблағлари ҳаракати бюджети бир вақтда, «бир-бирига боғлиқ (ҳар бир мазкур бюджетларни керакли бошланғич маълумотларни асосида)» ҳолда тузилади;

2) эгри метод, бунда аввал даромад ва харажатлар бюджети тузилади ва унинг асосида пул маблағлари ҳаракати бюджети ва ҳисоб-китоб баланси ишлаб чиқилади. Кўпгина хорижий компаниялар ушбу методни аниқроқ деб ҳисоблаганлиги учун кенг қўллайди» [106; 80-б.].

«Ушбу турдаги бюджетлар қондага кўра қуйидаги бўлимга бўлинади:

1. Пул тушумлари (пул маблағлари қолдиғи, буюртмачилар тўловлари ва ҳ.к.).

2. Пул сарфлари, яъни мақсадли сарфланган пул тўловлари.

3. Касса профицити ёки дефицити, яъни пул тушумлари билан тўловлари ўртасидаги фарк. Ушбу бўлим бошқача қилиб, «соф пул оқими» деб ҳам аталади.

4. Молиялаштириш, яъни маълум бир муддатга режалаштирилаётган кредитлар ва тўловлар ҳақида батафсил ҳисобот.

5. Бўш пул маблағларини ишлаб чиқаришга жалб қилинишини изоҳловчи капитал қўйилмалар бўлими» [109; 103-б.].

Пул оқимини режалаштириш доимий равишда, ўзгарувчан тарзда, дастлабки биринчи ойда – ҳафталик, кейин эса ойлик (2-3 ой), ундан сўнг эса чораклик ўтказилади. Кейинги ойлар учун режа-

лаштириш эса ўтган давр натижаларини режа билан таққослангандан сўнг шакллантирилади.

Ушбу бюджет маълум бир бюджет даврига (одатда бир тақвим йилга) имконият даражада батафсил тузилади. Пул маблағлари бюджетини бир йилдан ортиқ муддатга тузиш мумкин, бироқ мазкур бюджет жараёнларни ликвидлилигини қаттиқ назоратга олиш талаб этилган шароитдагина керакли самара беради. Амалий тадқиқотларимиз ҳафталик пул маблағларини режалаштириш тегишли самара беришини кўрсатмоқда.

«Корхоналарда пул маблағлари бюджети лойиҳасини тайёрлаш куйидаги кетма кетликда бажарилади:

1. Таркибий бўлинмаларни ўтган даврдаги пул оқими тенденцияси ва динамикаси, уларни келгуси даврга мўлжалланган сметасини таҳлил қилиш ва эксперт баҳолашни ташкил қилиш.

2. Истиқболда пул оқимини шаклланиши, миқдори ва харақатини интенсивлигига таъсир қилувчи ташқи ва ички омилларни таҳлил қилиш.

3. Бюджетнинг даромад қисмини режалаштириш: пул маблағлари киримининг ҳажми ва асосий манбаларини аниқлаш.

4. Бюджетнинг харажат қисмини режалаштириш: пул маблағлари чиқимининг ҳажми ва асосий йўналишларини аниқлаш.

5. Бюджетнинг дастлабки вариантини ишлаб чиқиш: пул оқимларининг шаклланиши ва харақатини маълум бир даврга оптималлаштириш ва мослаштириш.

6. Бюджетнинг дастлабки вариантини таҳлил қилиш ва унга тегишли тузатишлар киритиш.

7. Ҳисобот ва келгуси (режалаштирилаётган) даврдаги тушум ва тўловларни таққослаш орқали соф пул оқимини ҳисоблаш.

8. Бюджетнинг якуний вариантини келишиб олиш.

9. Бюджетни тасдиқлаш» [39].

Пул маблағлари бюджетини тузиш бўйича ҳам даромад ва харажатлар бюджетига ўхшаб куйидаги иккита ёндашув бўлиши мумкин:

1. Белгиланган ҳисобот шаклларининг модификацияси;

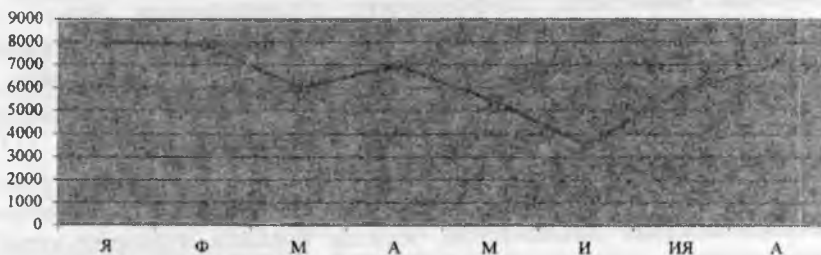
2. Пул маблағлари шаклини халқаро стандартларга мослаштириш.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 2002 йил 27 декабрдаги 140-сонли буйруғининг 4-сонли иловаси билан тасдиқланган пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот (4-сонли шакл)

асосида мазкур ҳисобот шаклини такомиллаштирган ҳолда пахта тозалаш корхоналари учун пул оқимлари бюджетини тузиш таклиф қилинади (52-илова). Сабаби, унда пул оқимининг кирими ва чиқими мантиқий кетма-кетликда келтирилган. Бизнингча, аввал пул оқимининг кирими ва сўнгра чиқими келтирилса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Амалиётни ўрганиш пул оқимлари бюджетига қўшимча сифатида тадқиқотчи Е.Е.Коба тавсия этган пул маблағлари оқими прогнозини акс эттирувчи графикни тузиш мақсадга мувофиқлигини кўрсатди (3.3 - чизма).

Ушбу графикда акс эттирилган пул маблағлари прогнози пахта тозалаш корхонаси бош директори ва бош бухгалтерига пул маблағларининг етишмовчилиги ёки ортиқча бўлишини олдиндан аниқлаш ҳамда зарур вақтда тезкор чора-тадбирларни кўриш имконини беради.

3.3-чизма. Пул маблағлари оқими прогнози графиги

Манба. Коба Е.Е.. *Формирование методологии системы внутреннего контроля в агропромышленных холдингах. Дис. на соис. уч. степ. д-ра. экон.наук. Москва. 2012. С. 237.*

Хорижий иқтисодий адабиётлар таҳлили пул маблағлари бюджети куйида келтирилган методлар асосида бир неча вариантларда тузилиши мумкинлигини кўрсатмоқда:

1. Мослашувчан бюджетлар методи ёки бюджет назорати методи.

2. Пул маблағларининг эҳтимолий бюджети.

3. Пул маблағларини моделлаштирилган бюджети.

Хорижлик мутахассислар томонидан пул маблағларини энг кам қолдиғининг ҳисоб-китобини 4 та асосий модели: Баумоль

моделли, Миллер-Оппа модели, Стоун модели, Монте-Карло модели тавсия қилинади.

Тадқиқотлар хорижда кенг қўлланиладиган модел Баумоль модели эканлиги ва мазкур модел пул маблағлари қолдиғини режалаштириш учун қўлланиладиган ЕОҚ моделини ўзгартириш орқали яратилганлигини кўрсатмоқда.

Баумоль моделининг бошланғич нуқтаси пул маблағлари чиқими оқимини ўзгармаслиги, пул маблағларини барча захирасини қисқа муддатли молиявий қўйилмалар шаклида сақлаш ва пул активлари қолдиғини энг юқори қийматдан энг қуий қийматгача ўзгариши, нолга тенг бўлиши ҳисобланади.

Тадқиқотлар пул маблағлари бюджети асосан корхоналарни молиявий фаолиятини бошқаришнинг самарали воситаси сифатида қаралаётганлиги, тўлов қобилиятини таъминлаш воситаси сифатидаги функцияси эса эътибордан четда қолаётганлигини кўрсатмоқда. Энг асосийси бунда пул оқими прогнозини асосий методи сифатида инкассация коэффиценти қўлланилмоқда. Бироқ, у харидорлар томонидан тўловларни ўз вақтида бажарилишини кафолатламайди ва кассада узилишлар бўлмаслигидан сақламайди.

Ушбу муаммоларни ҳал қилиш учун иқтисодий адабиётларда «корхоналарда режа ҳисоб-китоблари тизимини яратиш» [11] тавсия қилинмоқда. Хорижий компанияларда ушбу тизим белги-ланган кунда харидорнинг счетида пул маблағларни автоматик тарзда ўтказиб юбориш имкониятини бериши туфайли пулларни келиб тушишини тезлаштириш учун қўлланилади [59].

Илмий ва ўқув-услубий адабиётларда пул маблағлари бюджетини тузиш тартиби ва тамойиллари, тузиш услуби батафсил баён қилинмоқда, бироқ, уни баҳолаш кўрсаткичларини шакллантириш ва асослаш иқтисодчи олимларнинг назаридан четда қолмоқда. Пул маблағлари бюджетини баҳолаш аслида унинг кўрсаткичлари корхона эҳтиёжига мослигини аниқлаш учун зарур. Пул маблағлари бюджетини мутлақ ликвидлилик, пул маблағи билан таъминланганлик ва пул оқимларининг етарлилиги коэффицентлари ёрдамида баҳолаш тавсия қилинади. Ушбу кўрсаткичлар жорий, инвестиция ва молиявий фаолиятлар бўйича алоҳида ҳисобланади. Мутлақ ликвидлилик коэффиценти корхонада маълум бир вақтга қисқа муддатли мажбуриятлар пул маблағлари билан қанчалик таъминланиши мумкинлигини кўрсатади. Пул маблағлари билан таъминланганлик кўрсаткичи корхонада пул маблағлари

тушумисиз фаолиятни узлуксиз давом этиш муддатини кўрсатади. Ушбу кўрсаткич пул маблағларининг ўртача миқдорини бир кунлик тушумга нисбати орқали аниқланади. Пул оқимларининг етарлилиги коэффициенти корхонада хўжалик фаолиятини олиб бориш учун пул маблағларини етарлилик даражасини кўрсатади. Ижобий пул оқими қарз маблағлари ва айланма маблағларнинг ўзгаришига нисбати билан аниқланади. Ушбу коэффициент энг камида бирга тенг бўлиши лозим. Коэффициентнинг бирдан кам бўлиши пул оқимлари корхонанинг жорий эҳтиёжини қоплаш учун етарли эмаслигидан далолат беради. Бирдан анча юқори бўлиши эса корхонада бўш пул маблағлари етарли даражада эканлигини билдиради.

«Компанияларда пул маблағлари ҳаракати устидан назорат ўрнатиш, молиявий ҳисоботнинг барча тизимини тегишли кўрсаткичларни максимал даражада аниқ ва тўғри аниқлашга йўналтиришнинг самарали воситаларидан бири Мобли матрицаси ҳисобланади.

Ушбу молиявий ҳисобот тизимининг афзалликларидан бири горизонтал моддаларнинг ҳар бири ҳар бир ҳисобот позициясининг маълум бир суммаси қўшилади ёки айирилади, шунинг учун унга асосан компаниянинг ҳисобот даври давомида молиявий ҳолатининг ўзгариши ҳақида тегишли маълумотларга эга бўлиш мумкин бўлади» [106; 269-270-б.].

Пул маблағлари бюджетини жорий этиш корхона ва унинг таркибий бўлинмалари раҳбарлари фаолиятини баҳолашнинг асосий мезони ҳисобланади.

Аслида даромад ва харажатлар бюджети – келгуси йилда ишлаб чиқариладиган маҳсулот таннархининг таркибий тузилишини ўзгарувчан ва шартли-доимий харажатлар, ялпи, операцион, баланс ва соф фойдани алоҳида акс эттирган ҳолда прогноزلаштиришдан иборатдир. Даромад ва харажатлар бюджети маълум бир маънода молиявий ҳисоботнинг 2-шаклига мос келиб, ҳамда даромад ва харажатлар таркибини кўрсатади. Молиявий ҳисоботнинг 2-шаклидан фарқи шундаки, у нафақат корхона, фирма ва бошқа юридик шахслар учун, балки алоҳида бир лойиҳа, бизнеслар ёки молиявий жавобгарлик марказлари бўйича ҳам тузилиши мумкин.

Даромад ва харажатлар бюджети корхонада қабул қилинган бюджет регламентида белгиланган бюджет даврига тузилади ва тасдиқланади. Ушбу бюджетнинг баъзи бир мақсадли кўрсаткичлар ва меъёрлар сифатида тасдиқланиши ҳамда бажарилиши мажбурий

булмаган кўрсаткичлари эса икки-беш йил муддатга белгиланиши мумкин.

Бюджетнинг даврларга бўлиниш даражаси корхонада бюджетлаштиришни жорий этишнинг ташкилий-техник тайёргарлигига боғлиқ бўлади. Ушбу бюджет энг камида ойларга бўлинган холда тузилиши мақсадга мувофиқ.

Даромад ва харажатлар бюджети бизнес тури, лойиҳа, молиявий масъулият маркази ёки таркибий бўлинманинг маҳсулоти таннархи таркибини ифодалар экан, демак, унга кўра ишлаб чиқариш рентабеллиги, фойда ва кредитларни қайтариш имкониятини баҳолаш мумкин. Шунингдек, зарарсизлик нуқтасини ҳисоблаш, харажатларнинг асосий турлари лимити ва бошқа кўрсаткичларни аниқлаш имкониятига ҳам эга бўлинади.

Даромад ва харажатлар бюджетини ишлаб чиқишда куйидаги умумий талабларга риоя қилиниши керак:

- даромад ва харажатлар миқдори ўзгаришини даврлар бўйича (динамикада) ва бизнесни таркибий бўлинмалар (турлари) бўйича аниқлаш;

- ишлаб чиқариш рентабеллиги - соф, маржинал ва бошқа фойда миқдори ва меъёрини аниқлаш ҳамда улар устидан назорат қилиш;

- алоҳида таркибий бўлинмалар бўйича шартли-доимий харажатлар лимитини белгилаш;

- алоҳида таркибий бўлинмалар бўйича нормативларни аниқлаш ва улар устидан назорат ўрнатиш.

Корхоналарда даромад ва харажатлар бюджетини ишлаб чиқишда куйидаги иккита услубий ёндашув қўлланилиши мумкин:

1. Молиявий ҳисоботни 2-шаклини халқаро стандартларга яқинлаштириш (кўшимча моддаларни ажратиш ва мавжудларни деталлаштириш) ва корхонанинг ўзига хос хусусиятлари ҳисобга олинишини таъминлаш мақсадида ўзгартириш.

2. Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот шаклини корхона хусусиятларидан келиб чиқиб, даромад ва харажатлар бюджети шаклига мослаштириш.

Прогноз бухгалтерия баланси – корхонани мазкур даврда эга бўлган барча маблағлари, мажбуриятлари (барча мол-мулки, харидорлар мажбурияти ва бошқалар), яъни активлар ва корхонанинг мол етказиб берувчилар, бюджет, банк ва инвесторлар олдидаги мажбуриятлари нисбати прогнозини билдиради. Прогноз одатда

активлар ва мажбуриятларни юзага келган таркибий тузилиши ҳамда бошқа асосий бюджетларни амалга ошириш натижасида юзага келиш эҳтимоли бўлган ўзгаришларга асосан ишлаб чиқилади.

Унинг вазифаси бюджет даври давомида ишлаб чиқаришни амалга ошириш натижасида корхона қиймати қай даражада ўзгариши мумкинлигини кўрсатишдан иборатдир.

Бухгалтерия баланси прогноз бухгалтерия балансидан нафақат шакли, балки бажарадиган вазифаси бўйича ҳам фарқ қилади. У ҳақиқий ҳисобот асосида эмас, балки тегишли бюджет маълумотлари асосида барча бюджетлардан кейин тузилади.

Бухгалтерия баланси прогнози бошқа асосий бюджет турлари тузиладиган муддатларга тузилади ва энг камида чораклик (аслида энг маъкул вариант ойлик) бўлади.

Амалиётни ўрганиш шуни тасдиқладики, бухгалтерия баланси прогнозини тузиш каби бюджетлаштириш усули ҳозиргача пахта тозалаш корхоналарида қўлланилмапти. Бунинг сабабларидан бири уни амалиётда қўллаш бўйича аниқ тавсиялар йўқлигидир.

Иккинчи сабаб, бухгалтерияда бюджет баланси прогнозини шакллантиришни намунавий алгоритми ишлаб чиқилмаслигидир.

Иқтисодий адабиётларни ўрганиш шуни кўрсатдики, бухгалтерия баланси прогнози тадқиқотчи О.Чухрова [46; 75-б.] томонидан унификация қилинган (бир хил шаклга келтирилган).

Бухгалтерия баланси прогнозини шакллантириш доирасида иқтисодий категориялар бирлиги нуқтаи назаридан келиб чиқиб, асосий ва айланма маблағлар, ўз ва қарз капитали ҳамда даромад ва харажатлар кўрсаткичларининг ҳар бири ўз кўрсаткичлар тарк. Ҷига эга. Уларни прогноз бухгалтерия балансининг ҳисоб-китобига қўшишдан аввал йириклаштириш ҳамда бирлаштиришни талаб этади.

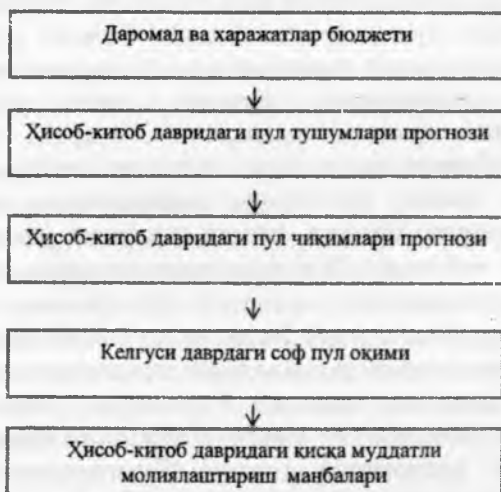
Шуни ҳам таъкидлаш керакки, бухгалтерия баланси прогнозини тузишнинг мантиқи энг аввало, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги тасдиқлаган 1-шакл “Бухгалтерия баланси” шаклига асосланиши лозим.

Шу билан бирга, бухгалтерия балансини прогнозини тузиш тартиби қуйидаги кетма-кетликда амалга оширилиши керак: даромад ва харажатлар бюджетини тузиш; ҳисоб-китоб давридаги пул тушумлари прогнозини аниқлаш; ҳисоб-китоб давридаги пул тўловларини прогнозини аниқлаш; келгуси давридаги соф пул оқимини (пул маблағлари ортиқча бўлиши ёки етишмаслиги) аниқлаш; ҳисоб-китоб даврида қисқа муддатли молиялаштиришни

рўёбга чиқарадиган манбаларни аниқлаш. Прогноз бухгалтерия балансини шакллантириш алгоритмини қуйидагича тақдим этамиз (3.4-чизма).

Ушбу алгоритм турли бюджетларнинг ҳар хил кўрсаткичлари ўртасидаги асосли нисбатни шакллантиришга имкон беради. Ушбу жараёнда бухгалтерия баланси актив ва пасивларининг муҳимроқ турларини акс эттирадиган моддаларини йириклаштириш ва бирлаштириш зарурати юзага келади. Прогноз бухгалтерия балансида маълумотларни йириклаштириш тартиби маблағлар ёки манбаларни бир гуруҳга кирувчи актив ва пасив моддаларини бирлаштиришдан иборатдир.

Албатта балансинг бирлаштириб бўлмайдиган моддалари алоҳида акс этирилаверади. Юқорида кўрсатилган тамойилга кўра, намунавий 1-шакл “Бухгалтерия баланси” асосида йириклаштирилган ва бирлаштирилган бюджет балансини 53-иловада келтирмоқда.

3.4-расм. Прогноз бухгалтерия балансини шакллантириш алгоритми

Манба. Чухрова О.В. Развитие управленческого учета в условиях бюджетирования (на примере машиностроительного производства). Дис. на соис. уч. степ. канд. экон. наук. Ростов – на – Дону. 2008. С.77.

Бунда баланс моддаларини бирлаштириш ва йириклаштириш моддалар баланси бир-бирига мазмунан яқинлигидан келиб чиқади. Баъзи бир моддаларни аҳамияти юқорилиги ҳисобга олиниб, улар мустақил модда сифатида қолдирилган ва натижада баланс моддалари қисқарган. Шунини ҳам таъкидлаш жоизки, прогноз бухгалтерия баланси моддалари бюджетларни шакллантириш давомида маблағлар ва уларнинг манбаларини деталлаштириш заруратига қараб ўзгариши мумкин.

3.3. Пахта тозалаш корхоналарида бюджетлар бажарилиши таҳлилининг услубий таъминоти ва уни ривожлантириш

Пахта тозалаш саноати корхоналарида бюджетлар бажарилишининг контроллинг ва таҳлили бюджетлаштириш циклининг узвий қисми бўлиб ҳисобланади.

Тадқиқотлар пахта тозалаш корхоналарида бюджет бажарилишини самарали назорат қилиш учун амалиёт материаллари ва бюджет бажарилишини батафсил таҳлил қилишнинг услубий таъминоти етарли эмаслигини кўрсатди. Мазкур иш пахта хомашёсини тайёрлаш бюджетининг ижроси батафсил таҳлил қилишдан бошланиши лозим.

Бюджет бажарилиши таҳлилида даставвал тайёрланган пахта хомашёсининг сифат даражаси кўриб чиқилади. Бунда пахтанинг нав ва синфлари бўйича бюджет кўрсаткичларининг бажарилиши ўрганилади (3.17- жадвалга қаранг).

Жадвалга кўра, корхонада пахта хомашёсини тайёрлаш бюджетига кўрсаткичлар I-навнинг 3-синфи, II-навнинг 2-3 – синфлари ва III-навнинг 3-синфи бўйича бажарилмаган. I-навнинг 2 – синфи, II-навнинг 1-синфи, III-навнинг 1-2-синфлари, IV- ва V-навнинг барча 3 та синфи бўйича эса ошириб бажарилган. Бу албатта, корхонанинг молиявий ҳолатига салбий таъсир кўрсатади. Чунки тайёрланган пахта хомашёсининг нави қанчалик юқори бўлса, ундан келадиган даромад миқдори ҳам унга мос равишда юқори бўлади.

«Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖнинг 2016 йилги пахта хомашёси тайёрлов бюджети ижросининг ассортимент буйича таҳлили

3.17- жадвал

Пахта хомашёси нави	Пахта хомашёси синфи	Тайёрлов ҳажми			Бюджетдан четланишлар	
		Бюджет буйича, тоннада	Ҳақиқатда		Мутлак, (+,-)	Нисбий, %да
			тоннада	% да		
I	1	-	-	-	-	-
	2	9006	9642	107,6	+ 636	+7,06
	3	145	61	42,1	- 84	- 57,9
	Жами	9151	9703	106,3	+ 552	+ 6,03
II	1	4140	4639	112,05	+ 499	+ 2,05
	2	3750	3567	95,1	- 183	- 4,9
	3	180	71	39,4	- 109	- 60,6
	Жами	8070	8277	102,5	+ 207	+ 2,5
III	1	2770	3002	108,4	+ 232	+ 8,4
	2	405	832	205,4	+ 427	+105,4
	3	275	228	82,9	- 47	- 17,1
	Жами	3450	4062	117,7	+ 612	+ 17,7
IV	1	1240	1472	118,7	+ 232	+ 18,7
	2	450	640	142,7	+ 190	+ 42,2
	3	60	167	278,3	+ 107	+178,3
	Жами	1750	2279	130,2	+ 529	+ 30,2
V	3	1450	1965	135,5	+ 515	+ 35,5
	Ҳаммаси	23871	26256	110,0	+ 2385	+ 10,0
	1	8150	9113	111,8	+ 963	+ 11,8
	2	13611	14681	107,8	+ 1070	+ 7,8
	3	2119	2462	116,7	+ 352	+ 16,7

Манба. «Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖ материаллари асосида муаллиф ишланмаси

Жадвалга кўра, корхонада пахта хомашёсини тайёрлаш бюджетидagi кўрсаткичлар I-навнинг 3-синфи, II-навнинг 2-3 – синфлари ва III-навнинг 3-синфи буйича бажарилмаган. I-навнинг 2 – синфи, II-навнинг 1-синфи, III-навнинг 1-2-синфлари, IV- ва V-навнинг барча 3 та синфи буйича эса ошириб бажарилган. Бу

албатта, корхонанинг молиявий ҳолатига салбий таъсир кўрсатади. Чунки тайёрланган пахта хомашёсининг нави қанчалик юқори бўлса, ундан келадиган даромад миқдори ҳам унга мос равишда юқори бўлади.

Таҳлиллар тайёрланган пахта хомашёсини сифат кўрсаткичларини амалдаги стандарт меъёрий кўрсаткичлари билан таққослаш орқали таҳлил қилиш катта аҳамиятга эғалигини кўрсатди (3.18-жадвал).

«Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖда 2016 йил пахта хомашёси тайёрлов бюджети бажарилишининг намлик ва ифлослик бўйича таҳлили

3.18-жадвал

Пахта синфи	Пахта нави	Намлиги, % да			Ифлослиги, % да		
		Ҳисобот бўйича	Меъёр бўйича	Четла-нишлар, (+,-)	Ҳисобот Буйича	Меъёр бўйича	Четла-нишлар, (+,-)
1 - синф	I	-	9,0	-	-	3,0	-
	II	9,6	10,0	- 0,4	5,1	5,0	+0,1
	III	9,7	11,0	-1,3	5,7	8,0	- 2,3
	IV	9,9	13,0	-3,1	8,7	12,0	-3,7
	V		-			-	
	Жами	9,7	9,8	- 0,1	6,7	6,9	- 0,2
2 - синф	I	9,6	12,0	- 2,4	3,8	10,0	- 6,2
	II	9,5	13,0	- 3,5	5,3	10,0	- 4,7
	III	9,4	15,0	- 5,6	8,1	12,0	- 3,9
	IV	10,5	17,0	- 6,5	8,3	16,0	- 7,7
	V		-				
	Жами	9,7	12,1	- 2,4	6,2	10,1	- 3,9
3 - синф	I	15,2	14,0	- 1,2	15,6	16,0	- 0,4
	II	12,3	16,0	- 3,7	21,4	16,0	- 4,6
	III	11,6	18,0	- 6,4	21,5	18,0	- 3,5
	IV	15,2	20,0	- 4,8	22,5	20,0	- 2,5
	V	21,3	22,0	- 0,7	24,2	22,0	- 2,2
	Жами	15,2	20,4	- 5,2	20,8	21,1	- 0,3
	Барчаси	10,3	12,2	- 1,9	7,9	9,4	- 1,5

Манба. «Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖ материаллари асосида муаллиф ишланмаси

Жадвал маълумотларига кўра, 2016 йилда «Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖДа тайёрланган пахта хомашёсининг намлиги ва ифлослиги баъзи бир навни, яъни намлик бўйича 1-синф II-навни ҳисобга олмаганда, асосан давлат стандарти меъёрлари даражасида ва ундан паст даражада бўлган. Масалан, 1- синф бўйича меъёрдаги 9,8 % ўрнига ҳақиқатда намлик 9,7 % ни ташкил этган ёки 0,1 % га камайган. Мос равишда намлик кўрсаткичида 2-синфда - 2,4 % га; 3 - синфда - 1,9 % га меъёр даражасига нисбатан пасайиш рўй берган. Пахта хомашёсининг ифлослигида ҳам 1- синф бўйича - 0,2%, 2 - синф бўйича - 3,9 % га, 3 - синфи бўйича - 1,5 % га меъёр даражасига нисбатан пасайиш рўй берган. Бу албатта ижобий кўрсаткич ҳисобланади.

Амалиётни ўрганиш тола чиқишининг маҳсулот ҳажмига таъсирини ўрганиш зарурлигини ҳам тасдиқлади (3.19-жадвал).

3.19-жадвал таҳлили кўрсатиб турибдики, «Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖДа 2016 йилда тола чиқиши бюджетдагидан 0,8% га камайганлиги натижасида бюджет кўрсаткичидан 74 тонна I-нав тола ва 14 тонна V-нав тола кам ишлаб чиқарилган. Пахта тозалаш корхонасида жами тола чиқиши 32,12 % ни ташкил этиб, бюджет кўрсаткичидан 0,1 % га паст бўлганлиги сабабли 22 тонна (2156,1 минг сўм) кам тола ишлаб чиқарилган ва бу сумма фойдаланилмаган қўшимча имконият ҳисобланади.

«Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖда 2016 йилдаги мавсумда тола чиқишининг маҳсулот ҳажмига таъсири таҳлили

3.19-жадвал

Пахта навви	Ҳисобот бўйича сарфланган пахта		Тола чиқиши, % да		Сарфланган пахтадан бўйича олинган тола миқдори, тоннада	Ҳисобот бўйича олинган тола миқдори, тоннада	Четланмишлар, (+,-) тоннада	Толанинг бир саноат навидан бошқа саноат навига ўтиши				
	Ҳисобот бўйича	Бюджет бўйича	Бюджет	Ҳисобот				I нав	II нав	III нав	IV нав	V нав
I	2	3	4		5	6	7	8	9	10	11	12
I	9621	34,0	33,2		3268	3194	-74	-24	-44	-5	-0,8	-0,2
II	14082	33,1	33,5		4669	4718	+49	+21	+18	+6,24	+1,06	+0,3
III	7457	30,6	30,7		2284	2285	+1	+0,3	+0,3	+0,2	+0,15	+0,05
IV	2063	29,1	30,0		601	617	+16	+1,2	+8,89	+3,19	+1,92	+0,8
V	2720	27,7	26,9		747	733	-14	-	-1,95	-2,06	-7,18	-2,81
Жами	35943	32,22	32,12		11569	11547	-22	-1,5	-18,76	+3,23	-4,21	-0,76
Б. Толанинг улгуржи нархлари, сўм								106479	102064	96756	83966	53600
В. Толанинг қиймати т, минг сўм								-159,72	-1914,72	+312,52	-353,49	-40,74

Манба: «Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖ материаллари асосида муаллиф ишланмаси

Пахта хомашёси 5 та нав ва 3 та синфга бўлиниши тола ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажмига катта таъсир кўрсатади. Таҳлил жараёнида бу каби омиллар таъсири ҳам атрофлича ўрганилади (3.20-жадвалга қаранг).

Жадвал таҳлили натижаларига кўра, «Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖда 2016 йилда 1130969 минг сўмлик тола ишлаб чиқарилиб, бу бюджетдагига нисбатан 2847 минг сўмлик кам демакдир. Толанинг синфларга тақсимланиши ҳам маҳсулот қийматига салбий таъсир кўрсатган. Камайиш асосан куйидаги нав ва синфлар бўйича юз берган: бюджетдагидан 126165 минг сўмлик I нав олий синф тола кам ишлаб чиқарилган; бошқаларида мос равишда куйидаги суммага тенг бўлган: II нав олий - 34468 минг сўм; яхши - 15564; оддий - 6481; III нав яхши - 82557; ифлос - 6260; IV нав яхши - 2343, ўрта - 5064; V нав ўрта - 18642 минг сўм.

Ишлаб чиқарилган маҳсулот сифатини таҳлил қилишда навлилик коэффиценти ёхуд ўртача навлилик коэффицентидан фойдаланилади.

Ушбу кўрсаткич куйида келтирилган уч хил усулда ҳисобланади:

1. Ўртача тортилган навни аниқлаш. Бу усулда ҳар бир нав бўйича ишлаб чиқарилган пахта толаси миқдорини айнан шу навга кўпайтириб, сўнгра ҳосил бўлган суммани барча навлар бўйича ишлаб чиқарилган жами маҳсулотларнинг миқдорига тақсимлаш лозим.

Ҳисоб-китоблар учун керакли маълумотлар куйида келтирилган:

«Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖда 2016 йилда ишлаб чиқарилган пахта толасининг синфларга тўқимлашнинг
 МАХСУДОТ БАҲОСИГА ТЭҶСИРИ ТАҲЛИЛИ

Нав-лар	Синфи	Бюджетга кўра		Хасобот бўйича % да	Тоннада	Улғурчи парчи сўм/тоннада	Толанинг баҳоси, минг сўмда		
		% да	Тоннада				Бюджет бўйича	Хасоботда	Четлашлар (+, -)
I	Олий	70	2236	33,0	1039	107192	239681	113516	- 126165
	Яхши	20	639	59,3	1875	106175	67846	201202	+ 133356
	Урта	10	319	6,4	197	102092	32567	20112	- 12455
	Оддий	-	-	1,0	34	98517	-	3350	+ 3350
	Ифлос	-	-	0,3	9	94443	-	850	+ 850
Жами		100	3194	100	3194	339030	340094	339030	- 1064
II	Олий	50	2359	43,0	2028	104133	245650	211182	- 34468
	Яхши	40	1887	36,7	1733	101067	190713	175149	- 15564
	Урта	5	236	13,9	654	97500	23010	63765	+ 40755
	Оддий	5	236	3,5	167	93925	22166	15685	- 6481
	Ифлос	-	-	2,9	136	87440	-	11892	+ 11892
Жами		100	4718	100	4718	481539	477673	- 3866	- 819
III	Олий	-	-	32,9	752	103064	-	76752	+ 76752
	Яхши	70	1599	33,3	761	98517	157528	74971	- 82537
	Урта	20	458	24,8	566	94942	43483	53737	+ 10234
	Оддий	5	114	7,2	165	90350	10300	14908	+ 4608
	Ифлос	5	114	1,8	41	85758	9776	3514	- 6260
Жами		100	2285	100	2285	221087	223884	+ 2797	- 2797
IV	Олий	-	-	7,3	45	94970	-	4274	+ 4274
	Яхши	60	370	55,6	343	86775	32107	29764	- 2343
	Урта	30	185	19,9	123	81675	15110	10046	- 5064
	Оддий	5	31	12,0	74	76567	2374	5666	+ 3292
	Ифлос	5	31	5,2	32	71467	2216	2287	+ 71
Жами		100	617	100	617	51807	52037	52037	+ 230
V	Олий	-	-	13,9	102	62120	83966	84338	+ 373
	Яхши	60	440	14,7	108	56150	24706	6836	+ 6336
	Урта	30	220	51,3	376	51042	11229	6064	- 18642
	Оддий	10	75	20,1	147	45942	3354	19192	+ 7963
	Ифлос	100	733	100	733	39286	39286	38345	+ 3399
Жами		100	11547	100	11547	53600	52312	53600	- 1288
Хўмласа						113816	1130969	1130969	- 2847
1 тоннага сўм микродорда						98191	97945	97945	- 246

Манба. «Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖ материаллари асосида муаллиф ишланмаси

Тола нави	Ўлчов бирлиги	Миқдори	
		Бюджетга кўра	Ҳақиқатда
I	тонна	3268	3194
II	тонна	4669	4718
III	тонна	2284	2285
IV	тонна	601	617
V	тонна	747	733
Жами	тонна	11569	11547

Бунда куйидаги формулалардан фойдаланиб, навлилик коэффициентлари топилади:

$$а) N_{k_0} = \frac{T_{H1}^0 \times 1 + T_{H2}^0 \times 2 + T_{H3}^0 \times 3 + T_{H4}^0 \times 4 + T_{H5}^0 \times 5}{\sum T_H^0}; \quad (3.20)$$

$$б) N_{k_1} = \frac{T_{H1}^1 \times 1 + T_{H2}^1 \times 2 + T_{H3}^1 \times 3 + T_{H4}^1 \times 4 + T_{H5}^1 \times 5}{\sum T_H^1} \quad (3.21)$$

бунда N_{k_0} – бюджетга кўра навлилик коэффициентлари;

N_{k_1} – ҳақиқий навлилик коэффициентлари;

T_{H1}^0 – бюджетга кўра 1-нав толанинг миқдори;

T_{H2}^0 – бюджетга кўра 2-нав толанинг миқдори;

T_{H3}^0 – бюджетга кўра 3-нав толанинг миқдори;

T_{H4}^0 – бюджетга кўра 4-нав толанинг миқдори;

T_{H5}^0 – бюджетга кўра 5-нав толанинг миқдори;

T_{H1}^1 – 1-нав толанинг ҳақиқий миқдори;

T_{H2}^1 – 2-нав толанинг ҳақиқий миқдори;

T_{H3}^1 – 3-нав толанинг ҳақиқий миқдори;

T_{H4}^1 – 4-нав толанинг ҳақиқий миқдори;

T_{H5}^1 – 5-нав толанинг ҳақиқий миқдори;

$\sum T_H^0$ – бюджетга кўра барча навлар миқдорининг жами;

$\sum T_H^1$ – барча навлар бўйича ҳақиқатдаги жами миқдор.

Юқорида келтирилган рақамларга кўра навлилик коэффициентлари куйидагича аниқланади :

$$а) N_{k_0} = \frac{3268 \times 1 + 4669 \times 2 + 2284 \times 3 + 601 \times 4 + 747 \times 5}{11569} = 2,212$$

$$6) \text{ Нк}_1 = \frac{3194 \times 1 + 4718 \times 2 + 2285 \times 3 + 617 \times 4 + 733 \times 5}{11547} = 2,218$$

Тахлиллар ва ҳисоб-китоблар шуни кўрсатмоқдаки, «Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖда 2016 йилда навлилик коэффициенти бюджетга кўра 2,212, ҳақиқатда эса 2,218 ни ташкил этган, яъни навлилик коэффициенти 0,006 бандга пасайган.

2. Ўртача навлилик коэффициентини аниқлаш. Ушбу коэффициентни аниқлаш учун аввал ҳар бир навнинг баҳосини биринчи нав баҳосига бўлиш орқали шартли равишда биринчи навга ўтказиш коэффициенти аниқланади, сўнгра бу коэффициентлар ҳар бир нав бўйича ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдорига кўпайтирилиб, жами ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдорига бўлинади. Натижа қуйида 3.21-жадвалда жамланган ва тегишли ҳисоб-китоблар ўтказилган.

«Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖда 2016 йилда ишлаб чиқарилган тола сифатини ўртача навлилик коэффициенти ёрдамида таҳлил қилиш

3.21-жадвал

Пахта тола-си нави	Тола ишлаб чиқариш, тоннада		Айлантириш коэффициенти	Шартли бирликда тола ишлаб чиқариш, тоннада	
	Бюджетда	Ҳақиқатда		Бюджетда	Ҳақиқатда
I	3268	3194	1.0	3268	3194
II	4669	4718	0.96	4482	4529
III	2284	2285	0.91	2078	2079
IV	601	617	0.84	505	518
V	747	733	0.53	396	388
Жами	11569	11547	0,85	10729	10708

Манба. «Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖ материаллари асосида муаллиф ишланмаси

Жадвалдаги рақамларга кўра шартли ўтказиш коэффициенти ёрдамида ўртача навлилик коэффициенти қуйидагича ҳисобланади:

а) бюджетга кўра:

$$\text{ЎНк} = \frac{1 \times 3268 + 0,96 \times 4669 + 0,91 \times 2284 + 0,84 \times 601 + 0,53 \times 747}{11569} = 0,9274$$

б) ҳақиқатда:

$$\bar{Y}_{Hk_1} = \frac{1 \times 3194 + 0,96 \times 4718 + 0,91 \times 2285 + 0,84 \times 617 + 0,53 \times 733}{11547} = 0,9273$$

Демак, $\bar{Y}_{Hk_0} = 0,9274$; $\bar{Y}_{Hk_1} = 0,9273$ ни ташкил қилган ёки ўртача навлилик коэффиценти режага нисбатан 0,0001 бандга пасайган. Бу эса маҳсулот сифати пасайганлигидан далолат беради.

3. Ўртача навни ўртача тортилган баҳога асосан аниқлаш. Бу усулда ҳар бир нав бўйича маҳсулот миқдори айнан шу навлар баҳосига кўпайтирилиб, сўнгра ҳосил бўлган қиймат ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг жами миқдорига бўлинади.

Ўртача навлилик коэффиценти худди шундай тартибда ёрдамчи маҳсулотлар ҳисобланадиган чигит ва момиқ бўйича ҳам аниқланади.

Пахта толасининг нав даражаси маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига таъсир қилувчи асосий кўрсаткичдир. Толанинг ўртача нави ва ўртача навлилик коэффицентлари пахта хомашёси навларидан толанинг саноат навларига ўтиши даражасига боғлиқ бўлади.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, пахта тозалаш корхоналари асосий ишлаб чиқариш фаолияти билан биргаликда пахта хомашёсини тайёрлаш, сақлаш ва уни ташиб келтириш билан боғлиқ фаолият билан ҳам шуғулланади. Шу боисдан таннархни таъминот фаолияти харажатлари моддалари бўйича таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир.

Мазкур таҳлил натижалари 3.22 -жадвалда келтирилган.

Жадвал таҳлилидан кўриш мумкинки, А бўлим бўйича жами харажатларда энг асосий салмокни пахта хомашёсини тайёрлов масканигача ташиб келтириш ва туширганлиги учун қилинган тўлов элементи эгаллайди (67,8%). Ушбу харажат ҳисобот даврида бюджетдагига нисбатан 4% га кам бўлган. Бу бўлимдаги барча харажат элементлари бўйича жорий йилда бюджетдагига нисбатан 1455 минг сўм тежашга эришилган.

**«Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖни 2016 йилдаги
пахтанинг транспорт-тайёрлов харажатлари таҳлили**

3.22-жадвал

Т/р	Кўрсаткичлар	Бюджет буйича, минг сўмда	Ҳақиқатда			Бюджетдан четланишлар, (+,-)	
			Минг сўмда	% да	1 тонна пахтага, сўм/тонна	Мутлак, (+,-)	Нисбий, %
1	2	3	4	5	6	7	8
А. Пахтани тайёрлаш, сақлаш ва пахта тозалаш корхонасига жўнатиш харажатлари							
1.	Асосий ва қўшимча иш хақи	6581	6501	13,5	247,6	-80	-1,2
2.	Ижтимоий суғурта ажратмалари	2632	2600	5,4	99,0	-32	-1,2
3.	Асосий воситалар эскириши	650	650	1,3	24,7	-	-
4.	Материаллар	968	951	2,0	36,2	-17	-1,7
5.	Енилги	-	-	-	-	-	-
6.	Электр энергия	878	874	1,8	33,3	-4	-0,4
7.	Тара ва брезент харажатлари	3176	3118	6,5	11,9	-58	-1,8
8.	Пахтани тайёрлов масканига ташиб келтирилганлиги ва туширилганлиги учун фермер хўжаликларига қўшимча туловлар	33822	32518	67,8	1238,5	-1304	-4,0
9.	Бошқа харажатлар	774	814	1,7	31,0	+40	+4,9
10.	А бўлим буйича жами	49481	48026	100	1829,1	-1455	-3,0
Б. Пахтани тайёрлов масканларидан пахта тозалаш корхонасига ташиб келтириш харажатлари							
11.	Пахтани пахта тозалаш корхонасига ташқаридаги тайёрлов масканларидан ташиб келтирилганлиги учун тулов харажати	41724	39781	55,0	1515,1	-1943	-4,5
12.	Асосий ва қўшимча иш хақи	17640	17505	24,2	666,7	-135	-0,8
13.	Ижтимоий суғурта ажратмалари	7290	7002	9,7	266,7	-288	-4,1
14.	Материаллар	3294	3239	4,5	123,4	-55	-1,7
15.	Енилги	-	-	-	-	-	-
16.	Электр энергия	4374	4203	5,8	160,0	-171	-4,1
17.	Бошқа харажатлар	226	626	0,8	23,8	+400	+63,9
18.	Б бўлим буйича жами	74548	72356	100	2756	-2192	-3,0
19.	Ҳамма харажатлар	124029	120382	100	4585	-3647	-3,0

Манба. «Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖ материаллари асосида муаллиф ишланмаси

Б бўлим бўйича пахтани корхонадан ташқаридаги тайёрлов масканларидан пахта тозалаш корхонасига ташиб келтирилганлиги учун тўлов харажатлари - 39781 минг сўми ташкил этиб, шу бўлимнинг барча харажатларининг 55 %, жумладан, асосий ва қўшимча иш ҳақи - 17505 минг сўм, ижтимоий суғурта ажратмалари - 7002 минг сўми ёки 9,7% ва ҳоказолар ташкил этган. Бўлим бўйича бюджет бажарилиши умуман ижобий яқунланган бўлса-да, айрим моддалар бўйича фойдаланилмаётган резервлар мавжудлиги аниқланди. Жумладан, бошқа харажатлар бюджетдаги 226 минг сўм ўрнига ҳисоботда 626 минг сўми ташкил этган ёки ортиқча 400 минг сўм харажат қилинган. Бу фойдаланилмаган ички резерв ҳисобланади.

Бу таҳлил барча харажатларнинг модда ва элементлари бўйича жами ва бир тонна толага тўғри келувчи харажатлар кесимида олиб борилади ва уларнинг барча харажатлардаги улушини аниқлаш мақсадида ўтказилади.

Таҳлилнинг навбатдаги босқичида пахта хомашёсидан тола чиқишининг маҳсулот таннархига таъсири таҳлил қилинади (3.23-жадвалга қаранг).

Пахта тозалаш корхоналарида пахта хомашёсининг пахта навидан саноат навларига ўтиши ҳам таннархга катта таъсир қилади ва шу сабабли мазкур ҳолат таҳлил қилинади (3.24-жадвалга қаранг).

Таҳлил натижаларига кўра, жорий йилда ушбу корхонада толанинг пахта навидан саноат навларига ўтишида кескин ўзгаришлар рўй берган. Ҳисобот даврида I-нав пахта толасини олиш учун 5 турдаги пахта навларидан қуйидаги миқдорда: I-навдан - 3190 тонна, II-навдан - 5708 тонна, III-навдан - 593 тонна, IV-навдан - 102 тонна, V-навдан - 28 тонна пахта хомашёси сарфланган. Таҳлилдан кўриниб турибдики, ҳаттоки IV- ва V-нав пахта хомашёларидан ҳам юқори нав пахта толаси олинган, жумладан, IV- нав пахтадан 150 тонна I-нав ва 1147 тонна II-нав, V-нав пахтадан 378 тонна II-нав тола олишга эришилган. Бу каби ҳолат барча навларда юз берган. Натижада пахта толасини ҳисобот даврида ишлаб чиқариш таннархи I нав бўйича - 2710 минг сўмга; II нав бўйича - 2548 минг сўмга; III нав бўйича - 500 минг сўмга; IV нав бўйича - 153 минг сўмга бюджетдагига нисбатан паст бўлган. Барча пахта толаси навлари бўйича ушбу сумма 5921 минг

сўми ташкил этган, яъни таннархни 0,6 % га пасайтиришга эришилган.

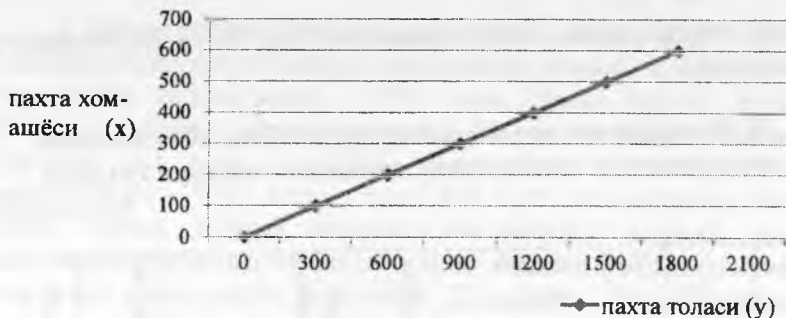
«Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖда 2016 йилдаги пахтадан тола чиқишининг таннархга таъсири таҳлили

3.23-жадвал

Пахта нави	Ҳисобот даврида қайта ишлашга берилган пахтанинг ҳажми, тоннада	Тола чиқиши, % да			Ҳисобот даврида олинган тола миклдори, тоннада	Бюджетда белгиланган тола чиқиши меъёри бўйича пахта хомашёси сарфи, тоннада	Четланишлар, (+,-)	Пахта хомашёсининг ўртача харид нархи, сўм/тоннада	Пахта хомашёсидан тола чиқишининг таннархга таъсири, минг сўмда
		Бюджетга кўра	Ҳисоботга кўра	Четланишлар, (+,-)					
I	9621	34,0	33,2	-1,8	3194	9394	+227	32100	+7286,7
II	14082	33,1	33,5	+0,4	4718	14254	-172	27760	-4774,8
III	7457	30,8	30,6	-0,2	2285	7419	+3,8	22828	+867,5
IV	2063	29,1	30,0	+0,9	617	2120	-57	199097	-10 000,5
V	2720	27,7	26,9	-0,8	733	2646	+74	9647	+713,9
Жами	35943	32,22	31,12	-0,10	11547	35833	+110	27316	+3004,8

Манба. «Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖ материаллари асосида муаллиф ишланмаси

Ушбу ҳолатни график шаклида акс эттириш орқали яққолроқ кўриш мумкин (3.4-чизма):

3.4-чизма. Пахта хомашёсидан пахта толаси ишлаб чиқаришда толанинг саноат навларига ўтиш графиги²⁹

Сотиш бюджети ижросининг таҳлили ва мониторингида ишлаб чиқарилган маҳсулот, сотилган маҳсулот ҳажмининг қиймат ва натурал бирликлардаги бюджет кўрсаткичлари ҳамда ўтган йилга нисбатан бажарилиши ўрганилади (3.25-жадвал).

Таҳлил маълумотларига кўра бюджет бажарилмаслиги мос равишда: пахта толаси ишлаб чиқариш бюджетига нисбатан 22 тоннага, ўтган йилга нисбатан эса 1070 тоннага; пахта чигити бўйича бюджетга нисбатан 3611 тоннага, ўтган йилга нисбатан 2980 тоннага; момик бўйича бюджетга нисбатан 279 тоннага, ўтган йилга нисбатан 434 тоннага кам ишлаб чиқарилган. Таркибида улук ва калта момик бўлган ишлаб чиқариш чиқиндиларини ишлаб чиқариш бўйича бюджет кўрсаткичи ортиги билан бажарилган. Пахта чигити ва момик ишлаб чиқариш бюджети бажарилмаганлиги ўз навбатида товар маҳсулоти бўйича бюджет топшириғи бажарилмаганлигига ўз таъсирини кўрсатган. Бу эса, охир оқибатда пахта тозалаш корхонасининг жорий йилдаги маҳсулот ишлаб чиқариш бюджетини ассортиментлар бўйича бажарилишига салбий таъсир кўрсатади. Таҳлил жараёнидаги асосий вазифа бу ўзгаришларни келтириб чиқарган сабабларни аниқлашдан иборат бўлиши лозим.

Тайёр маҳсулотларни сотиш ҳажмининг бажарилишига таъсир қилувчи омилларни ўрганишда уни ташкил этувчилар ҳолати ҳамда омордаги қолдиқ ва сотилган маҳсулот миқдорини таҳлил қилиш лозим бўлади (3.26-жадвалга қаранг).

²⁹ Муаллиф ишланмаси

«Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖда 2016 йилда толанинг пахта навидан саноат навларига ўтишининг махсулот таннархига таъсири таҳлили

3.24-жадвал

Толанинг нави	Толанинг саноат навларига ўтиши, тоннада										I тонна пахта-нинг таннархи, сум/тонна	Жами харажатлар, минг сўмда				
	I		II		III		IV		V			Жами	Бюджет-га кўра	Четла-ниш-лар (+,-)		
	Бюл-жет-га кўра	Ҳақи-катда	Бюл-жет-га кўра	Ҳақи-катда	Бюл-жет-га кўра	Ҳақи-катда	Бюл-жет-га кўра	Ҳақи-катда	Бюл-жет-га кўра	Ҳақи-катда						
I	3116	3190	5772	5708	584	593	94	102	28	28	9394	9621	39808	383000	382992	-2710
II	6129	6053	5273	5172	1996	195	428	498	428	407	14254	14082	29532	415875	415870	-2548
III	2448	2454	2448	2454	1855	1847	519	538	149	134	7419	7457	16001	119321	119319	-500
IV	148	150	1187	1147	424	412	254	247	107	107	2120	2063	5809	53244	53091	-153
V	-	-	370	378	397	401	1349	1395	530	546	2646	2720	4338	11799	11789	-10
Жа-ми	11841	11847	14850	14889	5256	5205	2644	2780	1242	1222	35833	35943	27355	980212	983221	-5921

Манба. «Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖ материаллари асосида муаллиф ишланмаси

**«Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖда 2016 йилги сотиш
бюджети ижросининг ишлаб чиқарилган маҳсулот қиймати ва
ҳажми бўйича таҳлили**

3.25-жадвал

Кўрсаткичлар	Ўтган йил хисоботи бўйича ҳақиқатда	Жорий йилда		Четланишлар, (+,-)			
		Бюджет бўйича	Ҳисобот бўйича	Бюджет-дан четланишлар		Ўтган йил ҳисоботидан четланишлар	
				Минг сўмда	% да	Минг сўмда	% да
I. Қиймат кўрсаткичларида (минг сўмда):							
1. Товар маҳсулоти ҳажми	1391190	139110	1382143	- 9047	- 0,65	- 9047	-0,65
2. Сотилган маҳсулот ҳажми	1365300	136530	1367542	+2242	+0,16	+ 2242	+0,16
Четланишлар, (+,-)	- 25890	- 25890	- 14601	- 6805	- 6,6	- 6805	-6,6
II. Natural кўрсаткичларда (тоннада):							
Пахта толаси	12617	11569	11547	- 22	- 0,19	- 1070	- 9,2
Пахта чигити	18464	19977	16366	- 3611	- 22,0	- 2098	- 12,8
Улук	874	210	1140	+ 930	+ 1,6	+ 266	+23,3
Момик	1184	1029	750	- 279	- 37,2	- 434	- 57,8
Калта толали момик	1070	272	1186	+ 914	+ 7,0	+ 116	+ 9,7
Жами	34209	33057	30989	-2068	-6,2	-3220	-9,4

Манба. «Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖ материаллари асосида муаллиф ишланмаси

«Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖда 2016 йилда тайёр ва сотилган маҳсулот таҳлили, минг сўмда

3.26-жадвал

Кўрсаткичлар	Тайёр маҳсулотнинг қолдиғи		Меъёр бўйича қолдик	Ҳисобот йилидаги қолдикнинг фарқи, (+,-)	
	Ҳисобот йилида	Ўтган йили		Ўтган йилдагидан	Меъёрдан
Тайёр маҳсулот, жами	72439	52943	14940	+19496	+57499
Шу жумладан:	26802	19589	5528	+7213	+21274
- тола;	39117	28589	8068	+10528	+31049
- чигит;	1811	1324	373	+487	+1438
- улук;	2535	1853	523	+682	+2012
- момиқ;	2174	1588	448	+586	+1726
Калта толали момиқ					
Жўнатилган йўлдаги маҳсулот	-	-	х	-	х
Дебиторлик қарзлари	175	5481	х	- 5306	х

Манба. «Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖ материаллари асосида муаллиф ишланмаси

Жадвал маълумотларига кўра, ҳисобот йилида тайёр маҳсулотнинг йиллик ўртача қолдиғи 72439 минг сўмни ташкил этиб, ўтган йилга нисбатан 19496 минг сўмга ва меъёрга нисбатан эса 57499 минг сўмга ошган. Корхонада дебиторлик қарзлари эса ўтган йилга нисбатан 5306 минг сўмга камайган. Шундай қилиб, маҳсулот сотиш режасини бажариш бўйича ушбу корхонада фойдаланилмаган жами ички резервлар 57499 минг сўмни, жумладан, тола бўйича 21274 минг сўм, чигит бўйича 31049 минг сўм, улук бўйича 1438 минг сўм, момиқ – 2012 минг сўм ва калта толали момиқ бўйича 1726 минг сўмни ташкил этади.

Сотилган маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига таъсир қилувчи омиллар таҳлили натижалари бўйича 3.26 - жадвалда келтирилган маълумотлар шуни кўрсатадики, сотиш ҳажми ўсиш суръатига

кўпгина омиллар таъсир кўрсатади. Буларга маҳсулотнинг сифати, уни бир маромда ишлаб чиқариш ҳамда маҳсулотни ўз вақтида истеъмолчиларга жўнатиш, унинг ҳақини тўлаш, сотилмаган маҳсулотларнинг йил боши ва йил охирига бўлган қолдиғи каби омиллар киради.

Сотиш бюджети ижроси таҳлилида товар ва сотилган маҳсулотлар ҳажмлари бюджетдагига ва ўтган йилларга нисбатан бажарилиши таҳлил қилиниб, бу борадаги фойдаланилмаган ички имкониятлар аниқланиши лозим (3.27-жадвал). Бу эса, ўз навбатида, ушбу кўрсаткичлар ўсиш суръати ва ўсиш суръати жадаллигини аниқлаш имкониятини беради.

«Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖда 2016 йилда сотилган маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига таъсир қилувчи омиллар таҳлили, минг сўмда

3.27-жадвал

№	Кўрсаткичлар	Бюджет буйича	Ҳақиқатда	Четла-нишлар, (+, -)	Сотиш ҳажмига таъсири, (+,-)
1.	Сотилмаган маҳсулотнинг йил бошига қолдиғи	52943	52943	-	-
2.	Сотилмаган маҳсулотларнинг йил охирига қолдиғи	52439	72439	+ 20000	- 20000
3.	Товар маҳсулоти	1251533	1382142	+ 130609	+ 130609
4.	Сотилган маҳсулот ҳажми (1-қатор – 2-қатор + 3-қатор)	1252037	1362646	+ 110609	+ 110609

Манба. «Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖ материаллари асосида муаллиф ишланмаси

Жадвал таҳлиliga кўра, «Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖда 2016 йилда бюджетдагига нисбатан 110609 минг сўмлик кўп маҳсулот сотилган. Бунга товар маҳсулоти 130609 минг сўмга ўсганлиги ва сотилмаган маҳсулот қолдиғининг йил охирига 20000

минг сўмга камайганлиги таъсир кўрсатган. Бу, ўз навбатида, корхонанинг молиявий ҳолатига ижобий таъсир кўрсатади.

Пахта тозалаш корхоналарида сифат кўрсаткичларидан бири фойда ҳисобланади. Шунинг учун ҳам молиявий бюджетлар бажарилишини таҳлил қилиш катта аҳамият касб этади (3.28-жадвал).

«Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖда 2016 йилда товар маҳсулотини сотишдан олинган фойданинг таҳлили (минг сўмда)

3.28-жадвал

Т/р	Кўрсаткичлар	Бюджетга кўра	Ҳақиқатда сотилган маҳсулот хажмига нисбатан мослашувчан бюджет	Ҳақиқатда	Четланишлар, (+,-)	
					Бюджетдан	Мослашувчан бюджетдан
1.	Ишлаб чиқариш таннарни	1213600	1216642	121956	-644	-3686
2.	Товар маҳсулотини сотишдан тушган тушум	1365300	1367542	1367542	+2242	-
3.	Товар маҳсулотини сотишдан олинган фойда	151700	150900	154586	+2886	+3600

Манба. «Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖ материаллари асосида муаллиф ишланмаси

Таҳлил натижаларига кўра, товар маҳсулоти сотишдан тушган ялпи фойда ҳақиқатда бюджетдагига нисбатан 2886 минг сўмга (154586-151700) ошириб бажарилган. Бунга қуйидаги омиллар таъсир кўрсатган:

1. Сотиш ҳажмининг ўзгариши;

$$а) \frac{1367542 \times 100}{1365300} = 100,16 \% ;$$

$$б) \frac{151700 \times 0,16}{100} = +243 \text{ минг сўм.}$$

Демак, сотиш бюджети ижросининг 0,16 % га ортиғи билан бажарилиши корхонага 243 минг сўм фойда келтирган.

2. Ишлаб чиқариш таннархининг 3686 минг сўмга камайиши (1212956-1216642) корхонага шунча миқдорда фойда келтирган.

3. Маҳсулот ассортименти ва таркибий тузилишининг ўзгаришини таъсири баланс усули билан аниқланади. Бунда фойда бўйича аниқланган умумий фарқдан олдин ҳисобланган барча омилларнинг таъсири айрилади ва у корхонада (2886 - (243+3686)) = 1043 минг сўмни ташкил қилган. Демак, корхонада маҳсулот ассортименти ўзгарганлиги туфайли 1043 минг сўмлик зарар кўрилган.

Маҳсулот ассортименти ва тола сифати кўрсаткичлари маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва таннарх ўзгаришига сезиларли таъсир кўрсатади. Юқоридаги жадваллар таҳлиллари натижалари асосида ушбу таъсир баланс усули ёрдамида таҳлил қилинади (3.29-жадвал).

Жадвал таҳлиliga кўра, ҳисобот даврида корхонада сотилган маҳсулот ҳажми ҳақиқатда бюджетдагига нисбатан 2242 минг сўмга ошган. Ушбу ошиш куйидаги омиллар таъсирида рўй берган: тола чиқиши ҳисобига сотилган маҳсулот ҳажми 2156,1 минг сўмга камайган, пахта навидан саноат навига ўтиш ҳисобига 820 минг сўмга ошган, синфларга тақсимланиши ҳисобига 2847 минг сўмга камайган, жами сифат кўрсаткичлари таъсирида маҳсулот ҳажми 4183,1 минг сўмга камайган.

Сотилган маҳсулот таннархи эса бюджетдагига нисбатан 644 минг сўмга пасайган. Ушбу четланишга куйидаги маҳсулот сифати омиллари ўз таъсирини кўрсатган: тола чиқиши ҳисобига, яъни унинг бюджетдагидан паст бўлганлиги сабабли таннарх 3004,8 минг сўмга ошган, пахта навидан саноат навига ўтиши ҳисобига 5921 минг сўмга арзонлашган, жами сифат кўрсаткичлари таъсирида маҳсулот таннархи 2916,2 минг сўмга пасайган.

Натижада, ҳисобот даврида олинган ялпи фойда бюджетдагига нисбатан 2886 минг сўм кўп бўлган. Унга куйидаги сифат омиллари таъсир кўрсатган – тола чиқиши ҳисобига ялпи фойда миқдори 5160,9 минг сўмга камайган, пахта навидан саноат навига ўтиш ҳисобига - 6741 минг сўмга ошган ва синфларга тақсим-

ланиши ҳисобига эса 2847 минг сўмга камайган. Жами маҳсулот сифати кўрсаткичлари таъсирида унинг миқдори 1266,9 минг сўмга камайган. Бу суммани баратараф этиш ва кўшимча равишда яна 4183,1 минг сўм ҳисобига ялпи фойда миқдори 7099,3 минг сўмга (2916,2 + 4183,1) ошиши мумкин эди.

«Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖда 2016 йилда сотилган маҳсулотдан олинган фойда ва унинг миқдорига тола сифати таъсири таҳлили, минг сўм

3.29-жадвал

Т/р	Кўрсаткичлар	Бюджетга кўра	Ҳақиқатда	Четланишлар, (+, -)	Шу жумладан, четланишларга таъсир қилувчи омиллар, (+, -)			
					Тола чиқиши	Пахта навидан саноат навига ўтиши	Синфларга тақсимланиши	Жами
1.	Сотилган маҳсулот ҳажми	1365300	1367542	+2242	-2156,1	+820	-2847	-4183,1
2.	Сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш ганнархи	1213600	1212956	-644	+3004,8	-5921	-	-2916,2
3.	Маҳсулот сотишдан олинган фойда ёки зарар	151700	154586	+2886	-5160,9	+6741	-2847	-1266,9

Манба. «Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖ материаллари асосида муаллиф ишланмаси

Маҳсулот рентабеллиги таҳлилини алоҳида селекцион нав, саноат нави ва синфи бўйича олиб бориш мақсадга мувофиқдир.

Шунинг натижасида самарали махсулот турини аниқлаш имконияти туғилади.

Рентабелликни таҳлил қилиш режа бажарилишига умумий баҳо бериш билан бошланади, сўнгра унга таъсир этувчи омиллар аниқланади. Ишлаб чиқариш рентабеллик даражасига фойда миқдори, асосий ишлаб чиқариш фондлари ва меъёрлаштирилган айланма маблағлар қиймати ўзгариши таъсир кўрсатади. Фойда миқдорининг ошиши ўз навбатида рентабеллик даражасини оширади. Асосий фондлар ва меъёрлаштирилган айланма маблағларнинг қиймати ошса, рентабеллик даражаси камаяди (3.30-жадвал).

«Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖда 2016 йилда рентабеллик даражасини таҳлил қилиш, (минг сўмда)

3.30-жадвал

Т/р	Кўрсаткичлар	Бюджет бўйича	Ҳақиқатда	Фарқи, (+,-)
А	Б	1	2	3
1.	Сотишдан тушган ялли фойда	151700	154586	+2886
2.	Баланс фойда	56370	57447	+1077
3.	Асосий ишлаб чиқариш фондларининг йиллик ўртача қиймати	24978	25767	+789
4.	Меъёрлаштирилган айланма маблағлар йиллик ўртача қиймати	44500	44758	+258
5.	Жами ишлаб чиқариш фондлари, (2-қ.+4-қ.)	69478	70525	+1047
6.	Умумий рентабеллик даражаси, фоиз ҳисобида, (2-қ. x 100/5-қ.)	81.13	81.45	+0.32
7.	Соф фойда	32116	32727	+611
8.	Соф рентабеллик, фоиз ҳисобида (7-қ. x 100/5-қ.)	46,22	46,40	+0,18
9.	Товар махсулотнинг тўла таннархи	1377435	1342787	
10.	Махсулотларнинг рентабеллик даражаси, фоиз ҳисобида, (1-қ. x 100/9-қ.)	11,01	11,51	+0,5

Манба. «Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖ материаллари асосида муаллиф ишланмаси

Жадвал маълумотларига кўра, жорий йилда ҳақиқатда режага нисбатан умумий ва соф рентабеллик даражаси мос тарзда 0,32 ва 0,18 бандга ошган.

Маҳсулотнинг рентабеллик даражаси эса мутаносиб равишда 0,5 бандга ошган. Бунга қуйидаги иккита омил таъсир кўрсатган: сотишдан тушган ялпи фойда миқдори ўзгариши, маҳсулот ишлаб чиқариш таннархининг тўлиқ ўзгариши. Ушбу омилларнинг таъсирини аниқлаш учун занжирли алмаштириш ҳамда кўрсаткичлар даражасидаги мутлақ фарқ қилувчи усуллари қўллаш мумкин.

Занжирли алмаштириш усулини қўллаш натижалари 3.31-жадвалда акс эттирилган. Жадвал маълумотларига кўра, маҳсулот рентабеллик даражаси ҳақиқатда режага нисбатан 0,5 бандга ошган. Бунга қуйидаги омиллар таъсир кўрсатган:

1. Ялпи фойданинг ўзгариши: $11,51 - 11,22 = +0,29$ банд.

«Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖда 2016 йилда маҳсулотнинг рентабеллик даражасига таъсир қилувчи омилларни занжирли алмаштириш усулини қўллаш орқали аниқлаш

3.31-жадвал

Хисобнинг тартиб рақами	Алмаштириш тартиб рақами	Ялпи фойда	Тўла таннарх	Маҳсулот рентабеллиги	Олдинги хисобга нисбатан фарқ
А	Б	1	2	3	4
1	-	151700	1377435	11.01	+0.21
2	1	154586	1377435	11.22	+0.29
3	2	154586	1342787	11.51	

Манба. «Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖ материаллари асосида муаллиф ишланмаси

1. Маҳсулот таннархининг тўлиқ ўзгариши: $11,22 - 11,01 = +0,21$ банд.

Омиллар баланси: $0,21 + 0,29 = +0,5$ банд.

Кўрсаткичлар даражасидаги мутлақ фарқ усули билан маҳсулотнинг рентабеллик даражасига омиллар таъсири ўрганилади (3.32-жадвал).

**«Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖда 2016 йилда
кўрсаткичлар даражасидаги мутлақ фарқ усули билан
маҳсулот рентабеллик даражасига таъсир қилувчи омилларни
аниқлаш**

3.32-жадвал

Кўрсаткичлар	Режа	Хисобот	Четла-нишлар, (+,-)	Режа кўрсаткичида рентабеллик		Рентабеллик (кўрсаткичнинг режа қиймати даражасида)	Ушбу кўрсаткичида ҳисобланган рентабелликнинг режадан фарқи
				Фс	Тн		
Рм	11,01	11,51	+0.5				
Фс	151700	154586	+2886	151700		11,3	+ 0,29
Тн	1377435	1342787	-34648		1377435	11,22	+ 0,21

Манба. «Ўзбекистон пахта тозалаш заводи» АЖ материаллари асосида муаллиф ишланмаси

Ушбу усулнинг моҳияти шундаки, натижа кўрсаткичига (рентабелликка) омиллар таъсирини аниқлаш учун ҳисобланаётган омилнинг фарқи қолган омилларнинг жойлашиш тартибига қараб базис ёки ҳисобот давридаги қиймати олинади.

IV БОБ. ПАХТА ТОЗАЛАШ КОРХОНАЛАРИДА БЮДЖЕТЛАШТИРИШ ЖАРАЁНЛАРИНИ АВТОМАТЛАШТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ ВА ТАШКИЛИЙ- УСЛУБИЙ ЖИХАТЛАРИ

4.1. Пахта тозалаш корхоналарида бюджетлаштириш жараёнларини автоматлаштиришнинг назарий асослари

Бозор иқтисодиёти ривожланиши билан бюджетлаштиришнинг янги сифат даражасига кўтарилиши, уларда қўлланилаётган усуллар ва кўп вариантли ҳисоб-китобларнинг мураккаблиги ҳамда хилма-хиллиги, режа ҳужжатларини қайта ишлаш жараёнлари тезлашиши ахборот-коммуникация технологияларидан (АКТ) янада самарали фойдаланишни тақозо этмоқда.

«Бюджетлаштиришнинг функциялари катта ҳажмдаги маълумотларни қайта ишлаш услубияти нуқтан назаридан турлича ва анчагина мураккаб ҳисобланади ва шунинг учун ҳам улар замонавий ахборот технологиялари ёрдамидагина амалга оширилиши мумкин» [44].

АКТ – дастурий таъминот, техник воситалар ва телекоммуникация, кадрлар ва уларни ташкил этишни мажмуи ҳисобланади.

АКТнинг ҳар қандай турини жорий этиш пахта тозалаш корхоналарининг молиявий-ҳўжалик фаолияти билан интеграциялашуви жараёнларини ўзида ифодалайди. Ушбу жараёнлар АКТни сотиб олиш, уларни жорий этиш ва синовдан ўтказиш, бизнес-жараёнларни бошқариш регламентини яратиш ҳамда кадрлар тайёрлаш билан боғлиқдир.

Пахта тозалаш корхоналарида бюджетлаштиришни самарали жорий этиш бухгалтерия ҳисоби тизимостиларини методологик асослари ва назорат қилиш тартиби ишлаб чиқилган ҳамда тегишли талабларга мувофиқ амалга оширилгандагина юз бериши мумкин. Албатта, самарали АКТга эга бўлиш, ахборот тизимининг жорий этиш ва ҳисоб-таҳлил бажарилишини назорат қиладиган махсус бўлимни фаолият юритиш аҳамиятини инкор қилиб бўлмайди. Бюджетлаштиришни жорий қилишнинг муҳим босқичларидан бири автоматлаштириш ҳисобланади. Бюджетлаштиришни жорий қилиш жараёнида дастурий маҳсулотлардан фойдаланиш бюджетларни тузиш, уларга керакли тузатишлар киритиш ва ички ҳисоботларни шакллантиришга оид ташкилий ҳаражатлар ва вақт

сарфини камайтириш, керакли маълумотларни олиш тезкорлигини таъминлаш ҳамда ихтисослашган инструментал воситалардан кенг фойдаланиш орқали таҳлил қилиш имкониятларини кенгайтириш, бўлимларнинг корхонанинг умумий молиявий натижасига қўшган ҳиссасини самарали баҳолаш ва улар фаолиятини оқилона баҳолаш имконларини яратади. Шунингдек, профессорлар Д.Шим, Д.Сигель тўғри таъкидлаганидек, «Компьютер технологиялари асосида тузилган бюджетлаштириш «Нима, агар» сценарийсини амалга ошириш имконини беради. Ундан ташқари, компьютер технологиялари ёрдамида менежерлар турли ҳолатларни моделлаштирган ҳолда муқобил вариантлардан энг маъқулини танлай олади» [109; 84-б.].

Шунинг учун ҳам, бошқарув ҳисоби тизимини тўлақонли жорий қилганда албатта бюджетлаштириш жараёнларига АКТни кенг жорий этиш ва компьютер дастури шаклида амалга ошириладиган компания моделини ўзида ифодалайдиган ахборот тизимларини танлаш керак бўлади.

Аслида «Ахборот таъминотини тарихан ривожланиши ҳисоб хужжатларини унификациялаш ва уларни қайта ишлашни оптималлаштириш тартибида амалга ошган. Ўтган асрнинг 80-йилларидаёқ бошқарувни автоматлаштирилган тизимини яратиш бошланди» [47; 269-б.].

Бюджетлаштириш иқтисодийтимиз учун янгилик бўлганлиги сабабли уни автоматлаштириш ҳам кўплаб тадқиқотлар ўтказишни талаб қилади.

Иқтисодий адабиётларнинг таҳлили бюджетлаштириш жараёнини автоматлаштиришнинг самарали амалга оширилиши кўп жиҳатдан менежерлар ва мулк эгаларига аниқ ва тезкор молиявий маълумотлар тақдим этилишига боғлиқ эканлигини кўрсатмоқда.

Бюджетлаштириш жараёнларини автоматлаштириш учун, авваламбор, корхонада тегишли шарт-шароитлар, яъни бюджетларни тузиш ва тасдиқлаш тартиби ишлаб чиқилган бўлиши ҳамда бюджет бажарилиши ҳақидаги ҳақиқий маълумотларни олиш учун бошқарув ҳисоби юритилиши лозим.

Бюджетлаштиришга оид АКТнинг дастурий маҳсулотлари:

- корхонанинг хусусиятига мослаштирилиши, мақсад ва стратегияларни ўзгаришига мос ҳолда ўзгартирилиши;

- корхонанинг молиявий таркибий тузилиши ва уни ўзгаришига мослаштирилиши;

- бюджетларга доимий равишда тузатишлар киритиб бориш имкониятини берувчи регламентларга эга бўлиши;

- оддий интерфейсга эга бўлиши лозим.

Ундан ташқари, корхоналар томонидан бюджетлаштириш жараёнларини автоматлаштиришдан кўзланган мақсад ва унга эришиш йўллари аниқ белгиланиб олиниши керак (54-илова).

Иловага кўра, корхоналарда бюджетлаштириш жараёнларини автоматлаштиришдан кўзланган асосий мақсад харажатларни камайтириш, шаффофликни таъминлаш ва бошқарув қарорлари самарадорлигини оширишдан иборатдир. Автоматлаштириш тизимини яратишда уларга асосий эътибор қаратиш керак.

Бюджетлаштириш жараёнларини автоматлаштириш давомида ҳал қилинадиган мақсад ва вазифаларга келадиган бўлсак, улар 55-иловада келтирилган.

Бюджетлаштириш жараёнларини автоматлаштиришда сарфланадиган маблағларнинг қопланиши, бюджетлар таркиби ва шакллари олдидан ишлаб чиқиши, бюджетлаштириш жа

раёнлари оптималлаштирилиши ва улар бюджетлаштириш регламентида белгилаб қўйилишига таяниб иш юритиш лозим.

Корхоналарда бюджетлаштиришни такомиллаштириш учун:

1) бюджетлар тузиш, назорат ва таҳлил қилиш услубияти блокни ишлаб чиқиш;

2) ўз ичига ташкилий тузилма ва бюджетлаштиришни бошқарув тизимини олувчи ташкилий блокни яратиш;

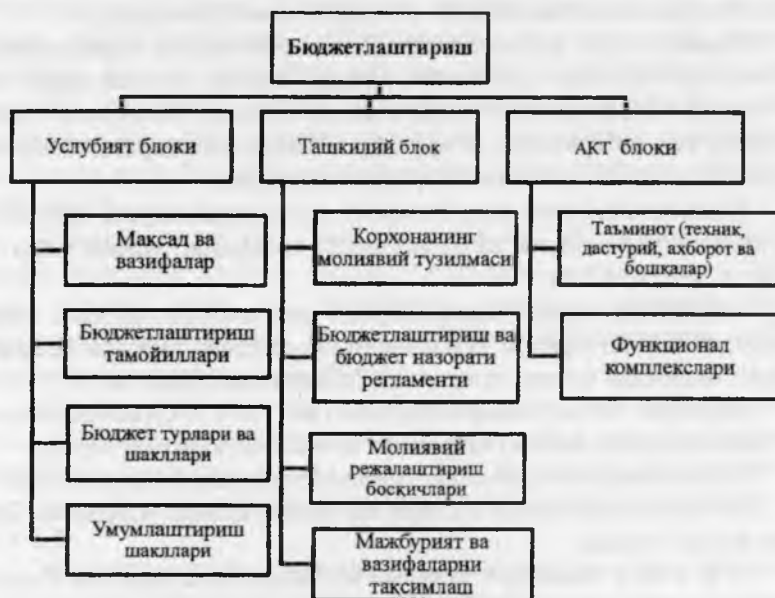
3) бюджетлаштириш жараёнларини жорий этиш учун тегишли дастурий маҳсулотлар ва техник воситалар билан таъминловчи АКТ блоки бўлиши зарур.

Юқорида таъкидланган талаблар бюджетлаштириш жараёнларини автоматлаштириш учун дастурий таъминотларни танлаш ва жорий этишда албатта эътиборга олиниши лозим (4.1-чизма).

Демак, корхонада тўлақонли бюджетлаштириш тизимини жорий этмасдан бюджетлаштиришни автоматлаштиришдан кўзланган иқтисодий самарага эришиб бўлмайди.

Пахта тозалаш корхоналарида бюджетлаштириш жараёнларини автоматлаштириш «қуйидаги афзалликларга олиб келади: биринчидан, ягона маълумотлар базасига асосланган ягона ахборот манбаи яратилади; иккинчидан, йиғма ҳисоботларни горизонтал ва вертикал омилли таҳлилинини ўтказишда кодификацияни қўллаш имконияти пайдо бўлади; учинчидан, бошқарувнинг турли

бўгинларида ягона ахборотлар тури ва маълумотлар базасини қўллашга асосланган тезкор назоратнинг ягона тизими яратилади; тўртинчидан, дастурий-техник таъминот турли маълумотларни стратегик ва тезкор бошқарувда таҳлилий қайта ишлаш жараёнларини тезлаштириш имконини беради» [82; 251-б.].

4.1-чизма. Бюджетлаштириш жараёнларини автоматлаштириш тартиби

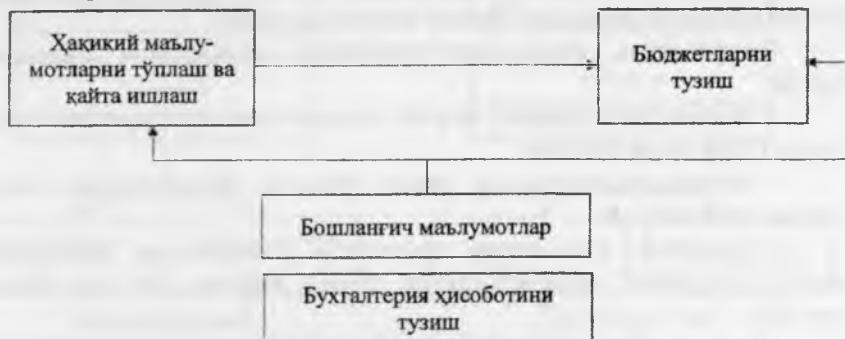
Манба. В.Н.Ясенева. Информационные системы и технологии в экономике. UNITY. Москва.2008.

Пахта тозалаш корхоналарида махсус функционал дастурлар тўплами бюджетларни тузиш, таҳлил ва назорат қилиш жараёнларини тўла автоматлаштиришга имкон беради.

Тадқиқотлар амалиётда ҳозиргача бюджетлаштириш бўйича бошқача ёндашувлар ҳам борлигига эътибор қаратилмаётганлигини кўрсатди (4.2-чизма).

Режа-факт таҳлили

Сценарий таҳлил

Белгиланган ҳисобот шаклларини тайёрлаш

4.2-чизма. Бюджетлаштириш жараёнларига автоматлаштиришни жорий этиш бўйича тавсия қилинаётган ёндашув.

Манба. Хруцкий В.Е., Гамаюнов В.В. *Внутрифирменное бюджетирование: Настольная книга по постановке финансового планирования*. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Финансы и статистика, 2007. С.374.

«Бюджетлаштириш жараёнлари автоматлаштирилганда аслида учта эмас, балки тўртта вазифа ҳал қилинади. Сценарий таҳлил (молиявий режа ва прогнозлар тузиш) ва режа-факт таҳлили (назорат ва тузатишлар киритиш эҳтиёжлари учун бюджет бажарилишининг бориши тўғрисидаги маълумотларни тўплаш ва қайта ишлаш), бюджетлаштиришни самарали туридан фойдаланиш орқали бўлимларни корхонанинг умумий натижасига қўшган ҳиссасини оқилона баҳолаш, белгиланган ҳисобот шаклларини тўлдиришдан ташқари, биринчи галда бошланғич маълумотларни тўплаш ва қайта ишлаш муаммосини бухгалтерия ҳисоби эҳтиёжларидан ажратилган ҳолда ҳал қилиши керак» [106; 374-б.].

Тадқиқотларга кўра бюджетлаштириш жараёнларини автоматлаштириш куйидаги жараёнларни қамраб олади:

- автоматлаштиришнинг ахборот тизимини танлаш;
- автоматлаштиришни жорий этиш;
- автоматлаштиришни жорий этиш натижаларини баҳолаш.

Автоматлаштириш жараёнларини жорий этиш босқичида мажбуриятларни буюртмачидан ижрочи зиммасига ўтказиш ёки акси бўйича, жорий этиш даврида режалаштирилганидан кўпроқ

ишларни амалга ошириш, жорий этиш вақтини нотўғри белгилаш билан боғлиқ муаммолар ўртага чиқиши мумкин.

Фикримизча, автоматлаштиришнинг натижалари баҳоланганда:

- автоматлаштиришни жорий этишни режалаштирилган муддатга тўлиқ риюя этилган;

- автоматлаштиришдан аввал тузилган бюджетларда хатоликлар аниқланган;

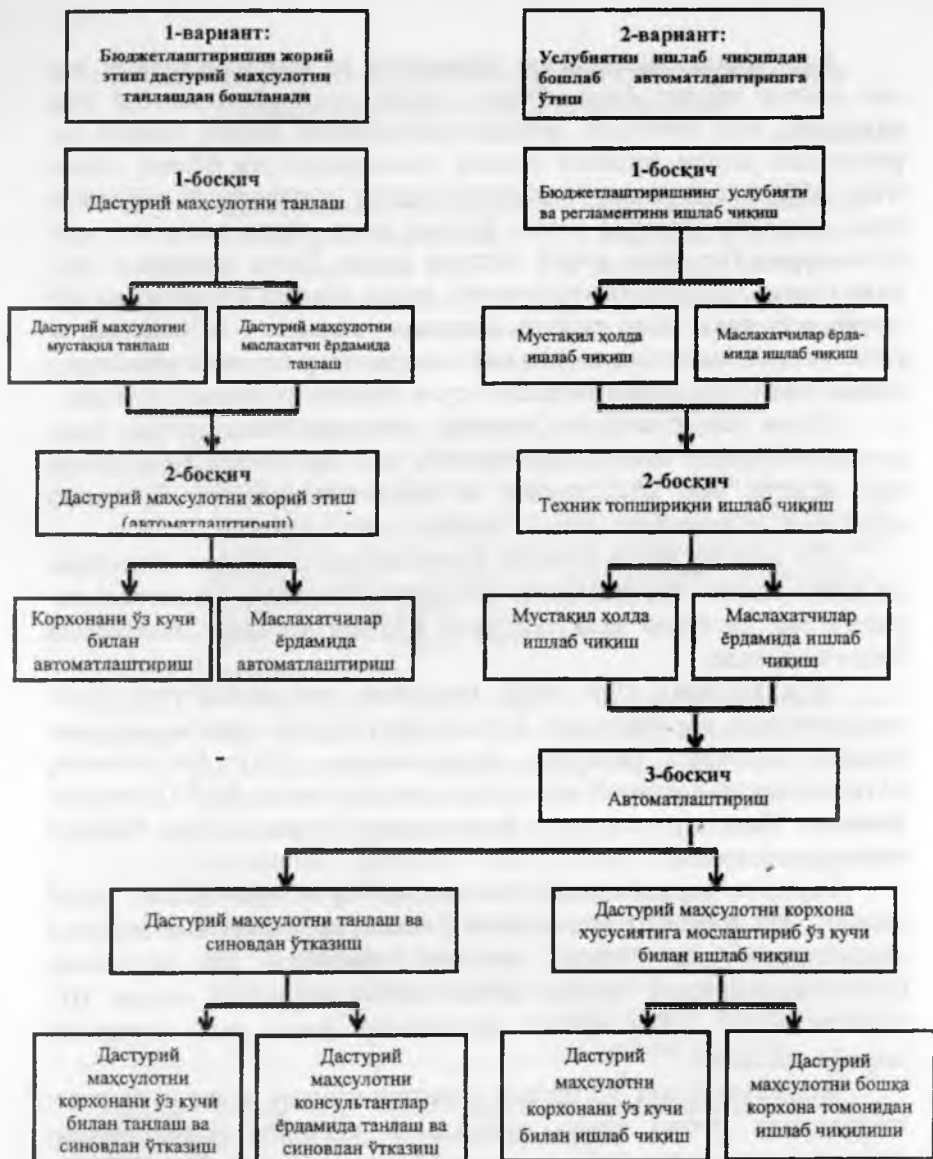
- тегишли ҳужжатлар комплекти тайёрланган бўлсагина мазкур жараёни муваффақиятли жорий этилган, деб ҳисоблаш мумкин.

Шундай қилиб, бюджетлаштиришни автоматлаштиришда мазкур тизимнинг масштаби ва мослашувчанлиги, жорий этишни кўп меҳнатталаб қилиши ва қиймати кабилар инobatга олинishi лозим. Автоматлаштириш жараёнлари ўз ичига дастурий маҳсулотлардан ташқари, уни жорий этиш ва натижаларини баҳолашни ҳам қамраб олади.

Бюджетлаштириш жараёнларини муваффақиятли автоматлаштириш бюджетлаштириш тизимини корхона хўжалик фаолияти натижаларини бошқариш бўйича қарорлар қабул қилишга оид афзаллигидан фойдаланиш ва таҳлил ҳамда назорат қилиш учун маълумотлар базасини яратиш имконини беради.

Иқтисодий адабиётлар ва амалиётни ўрганиш бюджетлаштириш жараёнларини автоматлаштиришга оид икки хил ёндашув борлигини кўрсатди. Биринчи ёндашувга кўра корхоналарда бюджетлаштиришда биринчи галда автоматлаштириш жорий этилади. Бунда дастлаб керакли дастурий маҳсулот танлаб олиниб, корхона шароитига мослаштирилади. Иккинчи ёндашувда эса даставвал бюджетлаштиришнинг услубияти ва регламенти ишлаб чиқилиб, маълум бир вақт давомида корхонада синаб кўрилади. Бунда бюджетлаштириш электрон жадвалларни тўлдириш орқали амалга оширилади ва синов тугагач, автоматлаштиришни жорий этишга ўтилади (4.3-чизма).

Келтирилган вариантлар ўрганилганда бир қараганда 2-вариант кўп босқичли ва мураккабга ўхшаб туюлади. Шу билан бирга мазкур вариантнинг ҳар бир босқичида автоматлаштиришни мустақил ёки четдан маслаҳатчиларни жалб қилган ҳолда амалга ошириш имконияти мавжуд. Биринчи вариант содда ва осонга ўхшаганлиги сабабли кўпгина корхоналар ушбу вариантни танламоқда.

4.3-чизма. Бюджетлаштириш жараёнларини автоматлаштириш стратегиясини амалга оширишнинг вариантлари

Манба. Карпов А.Е. Новая стратегия автоматизация бюджетирования. Журнал. Финансовый менеджмент. 2/2009.

Ҳар иккала ёндашувнинг афзаллиги ва камчиликларини таҳлил қилиш «боши берк кўчага» кириб қолинаётганлигини кўрсатмоқда. Бир томондан, автоматлаштиришни жорий этишга киришишдан олдин тегишли техник топшириққа эга бўлиш лозим. Уни тайёрлаш учун эса бюджетлаштириш услубияти ва регламентини синовдан ўтказиш керак. Бунинг учун катта ҳажмдаги маълумотларни бир неча марта тўплаш зарур. Катта ҳажмдаги маълумотларни автоматлаштирилмаган ҳолда тўплаш мураккаб ҳисобланиб, кўп вақт талаб қилади. Иккинчи томондан, автоматлаштиришга киришишдан олдин қандай маълумотлар кераклигини билиш лозим. Ушбу муаммони итерация усули орқали ҳал қилиш мумкин.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, юқорида таъкидланган бюджетлаш-тиришни автоматлаштиришга оид ҳар иккала ёндашувлар ҳам маълум бир афзалликлар ва камчиликларга эга. Уларнинг афзаллиги ва камчиликлари 4.1-жадвалда келтирилган.

Шу кунгача пахта тозалаш корхоналарида ахборот оқимларини қайта ишлаш жараёнларини автоматлаштиришда бюджетлаштиришга оид дастурий маҳсулотларни қўллаш масаласи эътибордан четда қолмоқда.

Тадқиқотларга кўра ушбу масалани ҳал қилиш учун бюджетлаштириш жараёнларини автоматлаштиришни учта вариантини қўллаш мумкин: электрон жадваллардан (ЭД) фойдаланиш, ихтисослашган дастурий маҳсулотларни қўллаш ва ERP (Enterprise Resource Planning) тизимини функционал базаси асосида бюджет ечимларини топиш.

Биринчи вариант нисбатан содда, бироқ кўп меҳнат талаб қилади. Бир томондан ходимларни ўқитиш ва малакасини ошириш харажатлари кам бўлади, иккинчи томондан эса корхонада бюджетлаштиришни амалга ошириш анчагина қийин кечади. Шу сабабли Excel ЭДни қўллаб бюджетлар тузиш анча мураккаб жараён саналади.

Бюджетни Excel ЭД орқали киритиш мумкин бўлса ва бюджет шаклларини тузиш ҳамда тузатишлар киритиш жараёнларини содаллаштириш учун ахборот тизимини тегишли тартибда созлаган тақдирда ҳам барибир бюджет бажарилишини қандай назорат қилиш керак деган савол туғилади. Масалан, бюджет бажарилиши ҳақидаги ҳисоботларнинг тегишли графасига тўловларни тўлаш учун ҳар бир буюртмага раҳбариятдан рухсат олингандан сўнг тегишли суммани қўлда киритиш мумкин.

**Бюджетлаштириш жараёини автоматлаштиришга онд
ёндашувларнинг таққослама таҳлили**

4.1-жадвал

	Дастурий маҳсулотдан – бюджетлаштиришнинг услугияти ва регламентига	Бюджетлаштиришнинг услугияти ва регла- ментидан - дастурий маҳсулотларга
Афзал- ликлари	<ul style="list-style-type: none"> - автоматлаштиришни якуний натижага йўналтирилганлиги; - дастурга асос сифатида олинган бюджетлаштириш модели корхона фаолиятига мос келганда бюджетлаштиришнинг жорий этишни маълумотларни тўплашда вақтнинг тежалиши ҳисобига анча тез амалга оширилиши 	<ul style="list-style-type: none"> - техник топширик мавжуд бўлганлиги сабабли корхона томонидан қайси соҳани автоматлаштириш кераклигини билиши; - бюджетлаштиришни жорий этиш ва автоматлаштириш лойиҳасининг кам вақт талаб қилиши ва арзонлиги.
Камчи- ликлари	<ul style="list-style-type: none"> - дастурий маҳсулотда асос қилиб олинган бюджетлаштириш моделини корхонага мос келмаслиги; - дастурий маҳсулотдан қўзланган натижага эришилмаслиги ва оқибатда харажатлар қўпайиб кетиши ҳамда жорий этиш муддатларини чўзилиб кетиши 	<ul style="list-style-type: none"> - бюджетлаштиришни жорий этиш жараёнида ходимлар томонидан маълумотларни электрон жадвалларга қўлда киритилиши сабабли меҳнат ҳажмининг қўпайиб кетиши; - техник топширик ишлаб чиқилгандан сўнг танланган дастурий маҳсулотларнинг корхонанинг хусусиятларига мос келмай қолиши

Манба. Карпов А.Е. Новая стратегия автоматизация бюджетирования. Журнал. Финансовый менеджмент. 2/2009.

Биринчи вариант корхонада барча харажатлар марказлаштирилган ҳолда тасдиқланган ва келишилганда, яъни молия бўлимида барча тўловлар бўйича буюртмалар масъул шахс орқали ўтиб, у барча харажатларни маълум бир тартибда тасдиқлаган ва қайд этганда амал қилиши мумкин.

Ихтисослаштирилган дастурий маҳсулотлар тизимли тартибда бюджетлар билан ишлаш имкониятини яратганда иккинчи вариантдан фойдаланиш мумкин. Бу амалиётда қўлланилаётган бухгалтерия дастурлари базасидаги ечимлар ёки Oracle Financial Analyzer, Prophix, Comshare MPC, Adatum, Frango Controller, Hyperion Planning ва бошқа махсус дастурлар бўлиши мумкин. «Ихтисослаштирилган дастурий маҳсулотларни кўп ва мураккаб номенклатурадаги маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналарда қўллаш айниқса яхши самара беради» [94; 40-б.].

Бу соҳада Ўзбекистон Республикасида БИС, ИнфоБух, Uzto, Pygamid, БЭМ, 1С каби дастурий маҳсулотлар кенг тарқалган. Улар ҳақида кенгроқ маълумотлар 4.2-жадвалда келтирилган.

Бухгалтерия дастурлари базасида бюджет ечимлари ишлатилганда одатда тезкор назорат қилиш ва бюджет бажарилиши ҳақида ҳақиқий маълумотларни олиш унчалик қийин бўлмайди. Масаланинг салбий жиҳати шундаки, мазкур дастурлар бюджетлаштиришнинг шакллариغا қаттиқ боғланган. Ундан ташқари, мазкур дастурий маҳсулотларни бирон-бир корхонанинг хусусиятига мослаштириш, молиявий ва ҳаражатлар таркибини ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш анча қийин бўлади.

Ушбу вариантдан фойдаланилганда бошқа бир муаммо ҳам келиб чиқади. Мазкур дастурий маҳсулотлар бюджетлаштириш учун зарур бўладиган таҳлилий классификаторларни юритиш, корхонанинг молиявий таркиби ва ўзаро ҳамкорлиги тамойилларини тавсифлаш, бюджет бажарилишининг омилли таҳлили каби функцияларга эгадир. Одатда, улар алоҳида бир бизнес-жараёнлар учун бюджетлар тузиш ва сўнгра уларни корхонанинг ҳар қандай бўғинида йиғма бюджетларга умумлаштириш имкониятини беради. Бироқ, бюджетларни тузишдан ташқари уларнинг бажарилиши устидан назорат ҳам қилиш керак.

**Ўзбекистон Республикасининг йирик тижорат корхоналарида
қўлланиладиган ихтисослашган дастурий маҳсулотлар (умумий
фойдаланишдаги дастурий маҳсулотлардан ташқари)³⁰, донада**

4.2-жадвал

	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил	2015 йил	2016 йил
Ихтисослаштирилган дастурий маҳсулотлар:							
илмий тадқиқотлар учун	165	178	167	197	202	189	159
лойиҳалаштириш ишлари учун	140	151	159	165	178	177	168
автоматлаштирилган ишлаб чиқариш, алоҳида бир техник воситалар ва технологик жараёнларни бошқариш учун	231	263	307	274	235	267	249
ташкилий, бошқарув ва иқтисодий вазифаларини ечиш учун	496	596	518	599	550	532	513
товар (иш, хизмат)ни харид қилиш ва сотишларни бошқариш учун	244	302	320	313	284	313	204
электрон қўринишда мо- лявий ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун	806	904	973	1219	1253	1350	1406
корхона маълумотлар базасидан глобал ахборот тармоғи, жумладан интернет орқали фойдаланиш шароитини яратиш учун	208	260	289	357	303	320	304
электрон шаклда маъ- лумотлар берувчи ва ҳу- қуқий ёрдам курсатувчи тизимлар	605	679	681	808	724	769	699
CRM тизимлари	34	28	40	59	38	57	53
ERP тизимлари	33	27	29	43	40	62	62
SCM тизимлари	15	10	24	26	17	24	20
таҳририй-ноширлик тизимлари	39	43	59	68	195	125	98
антивирус тизимлари	1383	1254	1337	1552	2151	2004	1723
ўқитишга мўлжалланган дастурлар	95	104	123	129	119	129	126
бошқалар	212	238	236	274	272	291	292

³⁰Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг расмий маълумотлари

Ушбу масалани ҳал қилишнинг бир нечта вариантлари мавжуд, масалан, ҳақиқий маълумотларни қўлга меҳнати орқали киритиш ёки корхонадаги молия-иқтисод фаолиятини ҳисобга олиш учун қўлланиладиган бошқа ҳисоб ахборот тизимлари билан интеграциялаштириш мумкин. Интеграция масаласи кўрилаётганда маълумотлар йўналиши ва ҳаракатининг хусусиятини аниқлаб олиш зарур. Бунда ҳисоботдаги ҳақиқий маълумотларни бюджет дастурига ўтказиш ёки бюджетлаштириш маълумотларини бухгалтерия ҳисоби тизимига ўтказиш имконияти туғилади.

Иккинчи вариантни қўллашнинг муаммоли жихати деталлаштириш ва иқтисодий мазмуни бўйича дастурда турли тоифадаги таҳлиллардан фойдаланилишидир. Масалан, бухгалтерия ҳисобига оид компьютер дастурларининг таҳлил қилиш имконияти чекланган. Бунинг оқибатида бюджетлаштириш натижасида асосий бюджет тузилади ва унда бошқа барча бюджетлар умумлаштирилади ҳамда асосий ҳужжат операцион, инвестиция, махсус ва йиғма бюджетлар ишлаб чиқилади. Агар бюджет бажарилиши устидан назорат қилиш учун ушбу асосий шакллар даражасида режа ва ҳақиқий кўрсаткичларни таққослаш етарли бўладиган бўлса, у ҳолда асосий бюджетларни режа кўрсаткичларини ҳисоб дастурига ўтказиш ва унинг бажарилишини тезкор равишда назорат қилиш анчагина осон кечади. Агар барча ёрдамчи, операцион ва бошқа бюджетлар бажарилишини назорат қилиш керак бўлса, у ҳолда ушбу вазифани ҳал қилиш учун барча ҳақиқий маълумотларни бюджет дастурига ўтказиш керак бўлади. Бундай шароитда маълумотлар экспорт/импорти интервалини аниқлаш ва маълумотлар базасини мослаштириш, ўтган даврларга тузатишлар киритиш учун ёпиш, олинаётган таққослашнинг тезкорлиги ва бошқа масалалар ўртага чиқади.

Бюджетлаштириш жараёнларини автоматлаштириш бўйича учинчи ёндашув – ERP - ахборот тизимидан фойдаланишдир. Маблағ сарфига кўра мазкур вариант ихтисослаштирилган бюджет ахборот тизимларини сотиб олиш билан тенгдир. Барча ўзига хос талаблар ва корхоналарнинг молиявий тузилиши хусусиятини қондириши нуқтаи назаридан бу вариант анча мослашувчан ҳисобланади.

Агар корхона раҳбарияти мазкур йўлни танласа, у ҳолда даставвал бюджетлаштириш жараёнларини автоматлаштиришдан кутилаётган натижани аниқлаб олиши зарур. Албатта, барча

бюджет амаллари анча вақтдан бери бажарилаётган ва етук ходимлар уларни корхона молия-ҳўжалик фаолиятининг барча соҳаларини бюджетлаштириш жараёнларини тўлиқ автоматлаштириш доирасида амалга ошириш тартибини аниқ тасаввур қила олса, у ҳолда мазкур вариант самарали ҳисобланади. «ERP-ахборот тизимидан фойдаланиш ишлаб чиқаришдаги ҳақиқий харажатлар устидан тезкор назорат қилиш имкониятини яратади. Бунинг натижасида нафақат харажатлар ҳисобини қиймат шаклида юритиш, балки бюджетларни шакллантириш ва охир-оқибатда корxonани барча бўлимлардан олинган ва қайта ишланган ҳақиқий маълумотлар ёрдамида бошқаришга эришилади» [34].

Таҳлиллар шунини кўрсатмоқдаки, ҳар қандай ERP-ахборот тизими бюджетлаштириш мақсадлари учун мўлжалланган маълум бир функциялар тўпламига эга бўлади. Бироқ, мураккаб бюджет ҳисоб-китобларини амалга ошириш учун етарли бўлмайди. Даставвал бюджетлаштириш жараёнларини корхонада ишлатиладиган бошқарув технологияси сифатида ишлаб чиқиш ва жорий этиш керак, яъни уни амалга ошириш учун тегишли тадбирларни амалга ошириш зарур. Корxonанинг молиявий тузилишини аниқлаш, регламент ва ташкилий тартиб-қоидаларни батафсил ёзиб қўйиш, ҳисобот ва таҳлил ҳужжатларининг тури ва шаклларини белгилаш, бюджетлаштириш жараёнларига жалб қилинган ходимларга функция ва вазифаларини тақсимлаш керак. Шундан сўнг ERP-ахборот тизими базасида бюджет регламентини амалга оширишга киришиш мумкин.

Бюджетлаштириш жараёнлари учун керакли дастурий маҳсулотларни танлаш масаласи муҳим ҳисобланади, чунки ERP-ахборот тизими билан интеграллаштирилган ечимлар (масалан, Oracle Financial Analyzer Oracle, e-Business Suite билан, ёки «Инталев» 1С дастури билан ва ҳоказо) ва алоҳида BPM (Business Process Management) – 1класс (Infor, Cognos ва бошқалар) каби дастурий маҳсулотлари ҳам бор.

Пахта тозалаш корxonалари «уларни танлашда:

- олдига қўйган вазифалардан;
- корxonани ишлаб чиқариш қувватидан;
- ахборот технологияларига ажратилган маблағлардан;
- маълумотларни қайта ишлаш муддатларидан келиб чиқиб танлаши керак» [50].

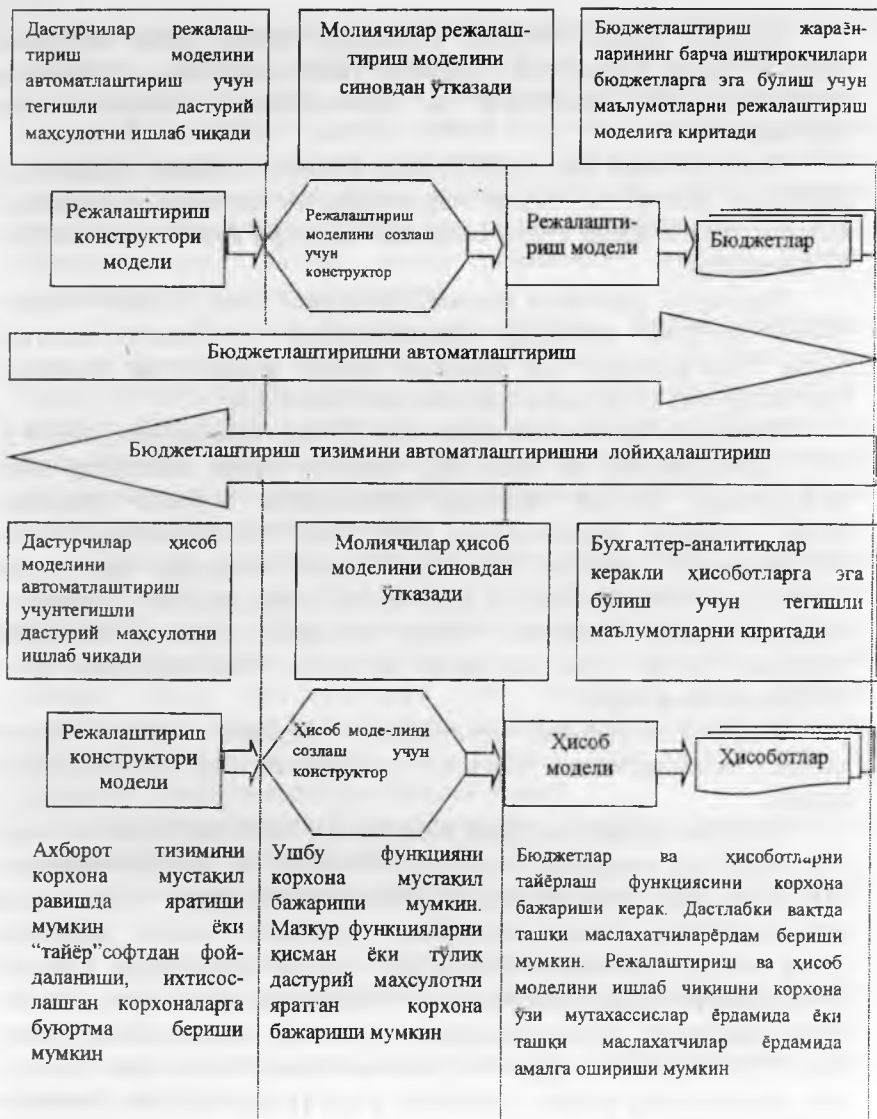
Бюджетлаштириш жараёнларини автоматлаштиришда режа ва ҳисоб моделини ишлаб чиқиш билан мазкур моделларни автоматлаштиришнинг параллел равишда амалга ошириш мумкин (4.4-чизма). Албатта бунда мазкур моделлар ўртасида услубий ва дастурий маҳсулот нуқтаи назаридан ўзаро алоқадорлик бўлишига эришиш лозим.

4.4-чизмадан кўриниб турибдики, бюджетлаштиришнинг автоматлаштириш тизимини лойиҳалаштириш жараёнида иш охиридан бошланиши керак. Бошқача қилиб айтадиган бўлсак, даставвал зарурий бюджет ва ҳисобларнинг шакллари ишлаб чиқилиши лозим. Ундан сўнг режалаштириш ва ҳисоб моделини шакллантириш зарур.

Кейинги босқичда бюджетлаштириш жараёнлари иштирокчиларини бажарадиган техник ишларини осонлаштириш мақсадида режа ва ҳисоб моделларини автоматлаштириш керак. Бюджет модели лойиҳалаштирилиб бўлингандан сўнг бевосита автоматлаштириш жараёнига киришиш мумкин. Бунинг учун тайёр дастурий маҳсулотни харид қилиб жорий этиш ёки янгисини корхонада яратиш мумкин. Ҳар қандай ҳолатда режалаштириш ва ҳисоб моделини созлаш қулай бўлиши учун дастурий маҳсулот махсус конструктор модулига эга бўлиши назарда тутилади. Конструктор ҳам тегишли модель асосида тузилади ва у ёрдамида дастурий маҳсулот тегишли режалаштириш ва ҳисоб моделига созланади.

Режалаштириш ва ҳисоб конструкторини яратишнинг ўзи дастурлашни англатади. Ушбу фаолиятни компьютер дастурчилари бажаради.

Автоматлаштиришни жорий этишда албатта пухта режалаштириш тизимига эга бўлиш муҳим аҳамият касб этади, чунки, режалаштириш услубиятини ўзгартириш ҳисоб услубиятини ўзгартиришга нисбатан анча мураккаб ҳисобланади. Ушбу ҳолат бюджетлаштиришни автоматлаштиришнинг комбинациялаштирилган стратегиясини яратишга асос бўлади. Бюджетлаштиришни автоматлаштиришнинг ушбу вариантини жорий этиш эса юқорида таъкидланган автоматлаштиришга оид анъанавий ёндашувларнинг камчиликларини камайтириш имкониятини яратади.

4.4-чизма. Бюджетлаштиришни лойихалаштириш ва автоматлаштириш

Манба. Карпов А.Е. Новая стратегия автоматизация бюджетирования. Журнал. Финансовый менеджмент. 2/2009.

Ҳозирги кунда кўпгина иқтисодий адабиётларда дастурий маҳсулотларни таснифлаш, уларнинг таққослама таҳлили, мавжуд маҳсулотларнинг афзаллиги ва камчиликлари батафсил баён этилган.

Иқтисосликка оид адабиётларни ўрганиш асосида тадқиқотда бошқарув ҳисоби ва бюджетлаштиришнинг автоматлаштирилган ахборот тизимларини турли синфлари таснифи кўриб чиқилди (56-57-иловалар).

Бошқарув ҳисобини автоматлаштириш учун ахборот тизимларини синфлари таққослаш классификация гуруҳларини ажратиш билан таснифланган. Шу мақсадда кўриб чиқилаётган тизимлар тўртта бир хил гуруҳларга ажратилган (58-илова).

Бошқарув корпоратив тизимлари (Oracle Applications, SAP/R3, «1С: Предприятие» ва бошқалар) ҳозирги кунда амалиётда кенг тарқалмоқда. Бундай тизимлар транзакцион турдаги тизимлар бўлиб, хўжалик жараёнларини кайд этади ва бошқарув ҳисоби счётлар режаси асосида изоҳлайди. Бундай шароитда транзакция механизмларини корхоналар фаолиятини узоқ муддатга режалаштиришда қўллаб бўлмайди. Мазкур синфдаги тизимлар бошқарув ҳисобини жорий этиш ва қисқа муддатли режалаштириш учун қўлланилиши мумкин.

Тадқиқотда ҳар бир таснифлаш гуруҳига тегишли бўлган ахборот тизимларининг камчилиги ва афзалликлари ўрганилди (59-илова).

Корхона қандай дастурий маҳсулотни танлашидан қатъи назар охир-оқибатда самарали бошқарув тизимига эга бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Бунинг асосий сабабларидан бири - корхонада қўлланилаётган бюджетлаштириш услубияти етарли даражада пухта ишлаб чиқилмаганлигидадир. Бундай ҳолатларда кўпгина корхоналарда бюджетлаштириш услубияти унинг тизимига қўйилаётган талабларга, яъни корхонанинг стратегик мақсадларига эришишига йўналтирилган стратегик режалаштириш билан яқин ҳамкорлик қилиш, ягона ахборот тизимида узоқ, ўрта ва йиллик режалаштиришни таъминлашга тўғри келмайди.

Бюджетлаштириш тизимини автоматлаштириш самарадорлигининг муҳим кўрсаткичларини (Key Performance Indicators (KPI)) белгилаш, бўлимлар менежерлари ўртасида жавобгарлик марказлари ва молиявий бошқарув функциясини чеклаган ҳолда ваколатларни тақсимлаш, самарадорликнинг муҳим кўрсаткичлари

натижаларини таҳлил қилиш асосида раҳбарларни рағбатлантириш тизимини яратиш, истикболда қарорлар қабул қилиш учун прогнозларга эга бўлиш, қабул қилинаётган бошқарув қарорларини сценарий таҳлилинини ўтказиш, салбий ҳолатлар, рискларни олдиндан кўра билиш ва уларни камайтириш бўйича тегишли тадбирларни ўз вақтида ишлаб чиқиш имконини беради. Ахборот тизими қисқа вақт ичида таъсирчанлик таҳлилинини ўтказиши, яъни бюджет кўрсаткичларига муҳим таъсир кўрсатиши мумкин бўлган омилларни кузатиб бориши лозим.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, бюджетлаштиришнинг самарадорлиги фақатгина танланган ахборот тизимига эмас, балки қўлланилаётган бюджетлаштириш методологиясига ҳам боғлиқдир. Баъзи бир корхоналар анъанавий бюджетлаштиришнинг бюджетларни шакллантиришга оид усулларининг камчиликларини бартараф этиш мақсадида бюджетлаштириш услубиятига тегишли ўзгартиришлар кирита бошлади.

Биринчи навбатда, корхона бизнесининг барча турларини аниқлаб олиш ва улар ўртасида маблағларни тақсимлаш тартибини белгилаш зарур. Кўпинча бюджетларни шакллантиришга масъул бўлган менежерлар ўз корхонасининг барча фаолият турлари ҳақида тўлиқ маълумотларга эга бўлмайди. Шу сабабли корхонанинг турли бўлимлари ходимларидан иборат бўлган автоматлаштиришни жорий этиш бўйича гуруҳ тузиш керак. У қуйидаги афзалликларга эга бўлиши лозим:

- бюджетлаштириш жараёнларининг ахборот таъминотидаги камчиликларни бартараф этиш;

- бюджет позициялари бўйича бюджет моделини қайта кўриб чиқиш;

- бюджет моддалари сонини қисқартириш;

- молиявий ҳисоб маркази ва масъулият марказини йирик-лаштириш;

- қўшимча аналитик маълумотлардан фойдаланишнинг мақсадга мувофиқлигини таҳлил қилиш;

- корхона фаолияти самарадорлигини баҳолашнинг мавжуд тизими, шу жумладан, уни корхонанинг стратегик мақсадларига мос келишини таҳлил қилиш;

- бизнес юритишнинг асосий мақсадларини аниқлаш ва унинг асосида самарадорликни баҳолаш мезонларини баланслаштирилган тизимини ишлаб чиқиш;

- корхонанинг молиявий тузилишини қайта кўриб чиққан ҳолда ваколатларни тақсимлаш имкониятини яратиш;

- тақвим ёки молия йилига прогнозларни шакллантиришдан воз кечиш. Бунга сабаб ушбу ёндашув бозордаги ўзгаришларга нисбатан бошқарувчилар томонидан бир хил жавоб ҳаракатларини амалга ошириш ва режалаштириш соҳасида камида 3 йил муддатга мўлжалланган «ўзгарувчан» режалаштиришга ўтиш имконини бермайди.

Корхонада бюджетлаштириш жараёнларини автоматлаштиришнинг қандай варианты танланишидан қатъи назар, ҳар қандай ҳолатда ҳам мазкур вазифани самарали ҳал қилиш учун белгиланган мақсад ва кутилаётган натижалар аниқ белгилаб олинishi лозим. Ҳар бир вариантни «баҳо-сифат» мезони бўйича баҳолаш жуда мураккаб масаладир, чунки турли компаниялар учун «сифат» корхонадаги режалаштиришнинг мураккаблигига боғлиқ бўлади. Қанчалик талаб юқори бўлса, уни амалга ошириш шунчалик қийин кечади ва қимматга тушади.

Дастурий маҳсулотлар бозорини ўрганиш шуни кўрсатмоқдаки, ҳозиргача бошқарув ҳисоби учун ихтисослаштирилган махсус дастурлар ишлаб чиқилмаган. Бошқарув ҳисобини автоматлаштиришга мўлжалланган дастурларга корпоратив ахборот тизимлари, бухгалтерия ҳисобини автоматлаштириш дастурларида бошқарув ҳисоби ва бюджетлаштириш модули, бюджетлаштиришни автоматлаштириш тизимлари ҳамда лойиҳаларни бошқариш, инвестицион лойиҳаларнинг ҳисоб-китоби учун ихтисослаштирилган дастурий маҳсулотларни киритиш мумкин. Бошқарув ҳисоби ва бюджетлаштиришни жорий этишда бир қанча муаммолар юзага келиши мумкин. Уларни дастурий маҳсулотлардан энг самаралисини танлаб жорий этиш орқали бартараф қилиш мумкин. Ушбу муаммоларни шартли равишда услубий ва ташкилий муаммоларга бўлиш мумкин.

Фикримизча, услубий муаммоларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- бошқарув ҳисобини ишлаб чиқиш ва жорий этиш, бошқарув ҳисобини корхонанинг ягона ахборот тизими сифатидаги моҳиятини англаш бўйича тизимли ёндашувнинг мавжуд эмаслиги;

- корхонада барча ходимларга тушунарли бўлган бошқарув ҳисоби ва бюджетлаштиришга оид ягона терминологиянинг мавжуд эмаслиги;

- ходимлар ҳисобнинг аналитик функцияси ва амалларини фақатгина ташки истеъмолчиларнинг талабларига йўналтиришни муҳим эканлигини тушуниб етмаслиги;

- харажатларни бошқаришнинг услубий масалаларини етарли даражада ишлаб чиқилмаганлиги;

- бошқарув ҳисоби ва бюджетлаштириш жараёнларини ўзаро алоқаси ва ҳисоб ҳамда бюджет аналитикасини тузишда турли ёндашувларни қўллашга эътибор бермаслик;

- бюджетлаштириш тартиби ва регламентига риоя қилинмаслик;

- ички ҳисобот тузилиши ва шакллари ҳисоб ҳамда бюджетлаштириш шаклларига мос келмаслиги;

- корхона бюджети билан стратегик режаси ўртасида ўзаро алоқанинг йўқлиги.

Амалиётни ўрганиш бошқарув ҳисоби ва бюджетлаштиришни жорий этишда учраши мумкин бўлган ташкилий муаммоларга қуйидагиларни киритиш мақсадга мувофиқлигини кўрсатмоқда:

- корхона ташкилий тузилишининг аниқ иерархияси бўлмаслиги;

- юқори поғона менежерлари мақсадларини белгилаш ва асосий методологик жиҳатларни ишлаб чиқишда катнашмаслиги;

- бюджетлаштиришни жорий этишда қатнашувчи ходимлар малакаси етарли эмаслиги ва мотивация йўқлиги;

- «ҳамма нарсани бирданига ва ҳозир жорий этиш» тамойилини қўллаш асосида бюджетлаштиришнинг жорий этилганлиги.

Пахта тозалаш корхоналари амалиётини ўрганиш автоматлаштиришни жорий этишда объектив ва субъектив тавсифдаги муаммолар ҳам мавжудлигини кўрсатмоқда. Объектив муаммо шундан иборатки, ҳар қандай дастурий маҳсулотда унинг функционал имкониятига киритилган ички мантиқи бўлади ва жиддий аналитик ёндашувга асосланиб фаолият юритади. Бу эса дастурий маҳсулотни ишлатиш учун юқори малакали ходимлар ишлашини талаб қилади. Субъектив муаммоларга корхоналарда автоматлаштиришни жорий этишга ходимлар малакаси ҳар доим ҳам етарли бўлавермаслиги, ундан ташқари дастурий маҳсулотларни амал қилиш хусусиятлари ва уларни корхонадаги ҳўжалик жараёнларига мос келиши ҳақидаги маълумотлар етарли бўлмаслиги киради.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, ҳеч бир дастурий маҳсулотлар универсал ҳисобланмайди ва унда мулкчилик шакли, фаолият тури, корхонада қабул қилинган ҳисоб сиёсати, бизнес тузилмаси ва бошқа омиллар ҳисобга олинмайди. Шунинг учун ҳам уларни ўзгартириш имконияти бўлиши ва корхонанинг ўзига хос хусусиятларига мослаштирилиши керак. Бунда автоматлаштиришга кетадиган харажатлар билан бошқарув ҳисоби, бюджетлаштиришни жорий этишдан олинадиган самаранинг мос келиши борасида жиддий муаммолар юзага келади. Юқорида санаб ўтилган муаммолар бошқарув ҳисоби ва бюджетлаштиришни жорий қилишни режалаштирган ҳар қандай корхоналарда учрайди. Шу билан бирга ушбу жараёнларни автоматлаштиришда керакли маълумотларни тезкор равишда олиш, аналитик имкониятларни такомиллаштириш, корхонада ягона ахборот маконини яратиш, четланишлар ҳақида хабар беришнинг фаол тизимига эга бўлиш, мутахассисларни маълумотларни излаш ва қайта ишлаш бўйича меҳнат харажатларининг камайиши каби кўпгина афзалликлари мавжуд.

Бюджетлаштиришни жорий қилишнинг ажралмас ва муҳим босқичларидан бири автоматлаштириш ҳисобланади. Бюджетлаштириш жараёнларини автоматлаштириш бюджетларни тузиш, уларга керакли тузатишлар киритиш ва ички ҳисоботларни шакллантиришга кетадиган харажатлар ва вақт сарфини камайтириш, керакли маълумотлар олиш тезкорлигини таъминлаш ҳамда ихтисослашган инструментал воситалардан кенг фойдаланиш орқали таҳлил қилиш имкониятларини кенгайтириш, бўлимларни корхонанинг умумий молиявий натижасига қўшган ҳиссасини самарали баҳолаш ва улар фаолиятини оқилона баҳолаш имкониятини яратади. Автоматлаштириш керакли маълумотларни тезкор олиш, аналитик имкониятларни ривожлантириш, корхонада ягона ахборот маконини яратиш, четланишлар ҳақида маълумот беришнинг тезкор тизимига эга бўлиш, мутахассисларнинг маълумотларини излаш ва қайта ишлаш бўйича меҳнат харажатларининг камайтириш каби кўпгина афзалликларга ҳам эгадир. Шунинг учун ҳам, бошқарув ҳисобининг тўлақонли тизимини жорий қилганда албатта бюджетлаштириш жараёнларига АКТни кенг жорий этиш ва компьютер дастури шаклида амалга ошириладиган компания моделини ўзида ифодалайдиган ахборот тизимларини танлаш керак бўлади.

4.2. Бюджетлаштириш ахборот тизимини лойиҳалаштириш ва ишлаб чиқиш босқичларини шакллантириш

Бозор муносабатларининг ривожланиши ва рақобат кучайиб бориши корхоналарни нақафат ҳисоб функциялари, балки таҳлил қилишнинг кенг имкониятлари ва бюджет бошқаруви жараёнини ўтказишга ёрдам берувчи янги воситаларни излашга мажбур қилмоқда.

Шунингдек, ҳар қандай корxonанинг асосий мақсади кўзланган фойдага эришишдир. Ушбу масала бюджетлаштиришни самарали автоматлаштириш ахборот тизимини жорий этиш орқали ижобий ҳал қилиниши мумкинлигига ишонч ҳосил қилаётган корхона раҳбарларининг сони кун сайин ортиб бормоқда. «Автоматлаштирилган ахборот тизими (ААТ) – бошқарувнинг турли соҳаларида иқтисодий ва бошқа фаолият учун интеграллашган тармоқли, компьютер ва коммуникация технологиялари доирасида маълумотларни автоматлаштирилган тарзда тайёрлаш, излаш ва қайта ишлашни таъминловчи инсон-машина тизимидир» [44].

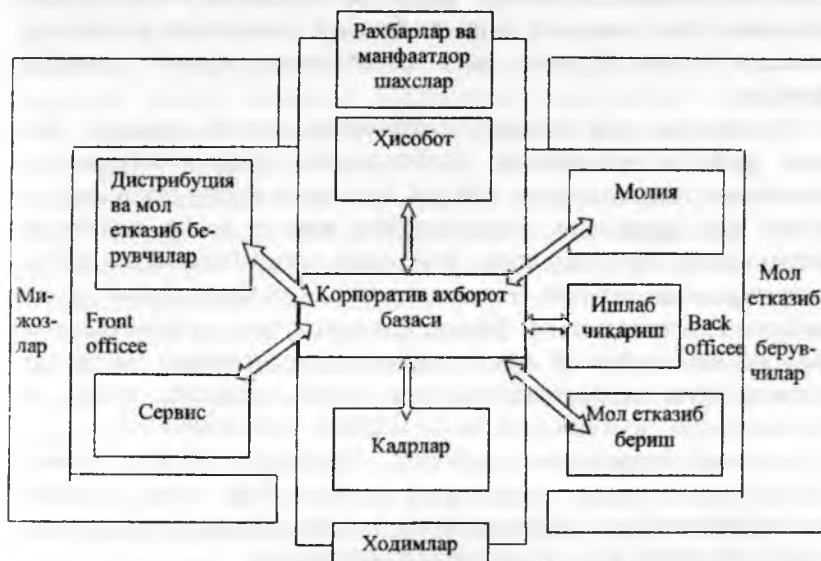
Автоматлаштирилган ахборот тизимини (ААТ) тузиш концепцияси тегишли параметрлар асосида бир нечта муқобил прогноз бюджетлари вариантларини ичидан самарали вариантини танлаб олишнинг гипотетик моделига асосланади.

Мазкур моделни тузишнинг турли босқичларида:

- мазкур моделни тавсифлаш учун қўлланиладиган асосий терминларни белгилаш;
- КАТ доирасида БААТга қўйиладиган муҳим функциялар талабларни таҳлил қилиш;
- бюджетлаштириш жараёнларининг муҳим элементларини аниқлаш;
- улар ёрдамида моделни ҳосил қилувчи иқтисодий жараёнларни акс эттириш керак.

Корпоратив ахборот тизимлари ёки корхона ресурсларини бошқариш тизими (ERM тизими) – компаниянинг турли бизнес-жараёнларини бошқариш ва ресурсларини режалаштиришнинг интеграллашган комплекс тизими ҳисобланади. ERP-услугияти талаблари атамаси ERP-тизимини лойиҳалаштириш, жорий этиш ва амалга ошириш услубига корхонада мавжуд бўлган ва автомат-

лаштирилиши назарда тутилаётган бизнес-жараёнлар томонидан қўйилаётган функционал талаблар йиғиндисини ифодалайди (4.5-чизма).

4.5-чизма. Корпоратив ахборот тизимлари бошқарувининг ягона ахборот контури

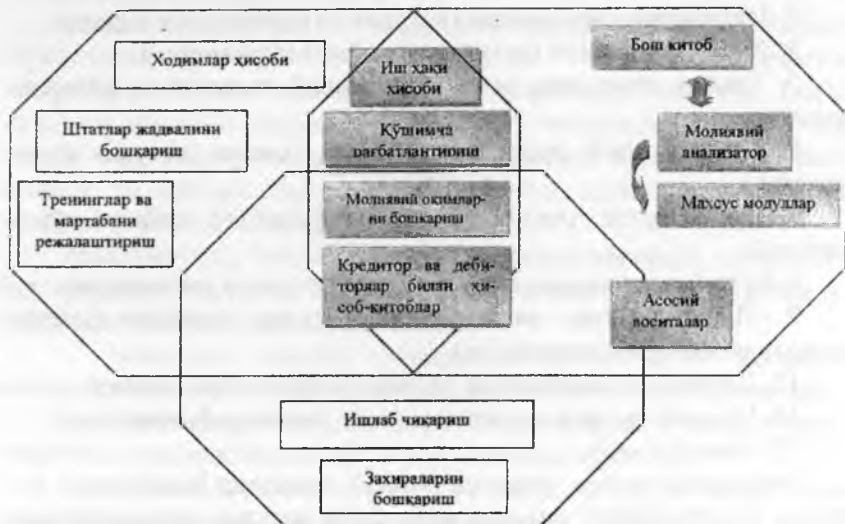
Манба. Кислицын А.М. Модели и инструментальные средства бюджетирования. Канд. дис. на соис.уч. степ. канд. экон. наук. Москва. 2001. С.49.

Буларнинг ҳар бири бизнесни ўзаро ягона маълумотлар базаси ёки корпоратив маълумотлар базаси орқали интеграциялашган ёки «икки томони очик» ахборот оқими орқали бирлашган маълум бир вазифаларини ҳал қилишни ўзида ифодалайди.

Бошқарувнинг ягона ахборот контури «икки томони очик» ахборот оқими орқали бизнес-жараёнлар устидан назорат қилиш имкониятини яратади.

Бюджетлаштириш контури атамаси деганда бошқарув жараёни ва корхонадаги молиявий оқимларни режалаштиришга жалб қилинган БААТ қўлланиладиган «икки томони очик» ахборот оқимида муҳим роль ўйнайдиган КАТ модулларини йиғиндиси тушу-

нилади. 4.6-чизмада бюджетлаштириш тизимининг КАТни бошқа модуллари ичидаги ўрни ва корхонанинг айрим соҳаларини автоматлаштирадиган турли куйи тизимлар ёки модуллар комбинациялари акс эттирилган.

4.6-чизма. Корпоратив ахборот тизимларида бюджетлаштириш контурини ташкил этувчилар интеграцияси

Манба. Кислицын А.М. Модели и инструментальные средства бюджетирования. Канд. дис. на соис.уч. степ. канд. экон. наук. Москва. 2001. С. 50.

ERP-услугияти нуқтаи назаридан бюджетлаштириш контурига қўйиладиган қатъий талаблар мавжуд «икки томони очиқ» ахборот оқимини қайта ташкил этиш ва таҳлил қилиш имконига эга бўлган БААТни тегишли функционаллиги мавжудлигига асосланади. Ушбу талабларни икки гуруҳга: бюджетлаштириш жараёнларини сотиш бюджетини тузиш ва ишлаб чиқариш бюджетини тузишдан бошланадиган гуруҳга бўлиш мумкин. Мазкур ҳар иккала ёндашувларда режалаштириш учун асос сифатида кўзда тутилаётган ишлаб чиқариш ёки реализация ҳажми олинади. Сўнгра мазкур кўрсаткичлар асосида тегишли меъёрлар ва меъёрий хужжатлар асосида бошқа зарур кўрсаткичлар ҳисоблаб чиқилади.

Бюджетлаштиришда КАТнинг аналитик қўйи тизими таркибида қуйидаги бюджет шакллари бўлиши шарт:

1. Сотиш режаси (натурал ва қиймат кўринишида).
2. Активларни сотиш режаси (натурал ва қиймат кўринишида).
2. Ишлаб чиқариш режаси (натурал ва қиймат кўринишида).
3. Харидлар режаси (натурал ва қиймат кўринишида).
5. Техник жиҳозлаш режаси ва ишлаб чиқаришга тайёрлаш графиги.
6. Товар моддий захиралар ҳаракати режаси (натурал кўринишида).
7. Транспортда ташиш режаси (натурал ва қиймат кўринишида).
8. Бўлинмалар харажатлари режаси (натурал кўринишида).
9. Инвестициялар ва асосий воситалар ҳаракати режаси (натурал ва қиймат кўринишида).
10. Даромад ва харажатлар режаси (қиймат кўринишида).
11. Пул маблағлари ҳаракати режаси (қиймат кўринишида).
12. Режа баланси.

Бюджетлаштириш жараёни ишлаб чиқариш бюджетини тузишдан бошланадиган методга кўра пахта тозалаш корхоналарида ҳар бир таркибий бўлинмалар ички ва ташқи мол етказиб берувчиларга маълум бир миқдордаги керакли хомашё учун талабнома-бююртма тақдим этади.

Турли аралаш модуллارга қўйиладиган функционал талабларни режалаштириш ягона ERP-услубиятини БААТга қўядиган талабларининг ажралмас бир қисми ҳисобланади. Жумладан, асосий воситаларни харид қилиш ҳар бир комплекс бўйича алоҳида режалаштирилади ва сўнгра маълумотлар умумлаштирилади.

Ундан ташқари, пахта тозалаш корхоналарида турли энергия ресурсларини харид қилиш ҳам режалаштирилади. Хомашё ва материалларни харид қилиш дастлаб комплекс тарзда режалаштирилади ва сўнгра маълумотлар умумлаштирилади. Режалаштириш барча хомашё ва материаллар бўйича узоқ муддатларга умумлаштирилган ҳолда ва қисқа муддатлар кесимида эса маълум бир хомашё ва материалларни алоҳида ажратиб кўрсатган ҳолда амалга оширилади.

КАТ доирасида тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришни режалаштириш маҳсулот ишлаб чиқариладиган иш жойи бўйича ва алоҳида

таркибий бўлинмалар маълумотларини умумлаштирадиган умумий аналитик тизимостиларида амалга оширилади. Шундай қилиб, корхона режа калькуляцияни буюртмали методга асосланиб тузиши мумкин. Якунда тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш режасини шакллантиришга эришилади.

Ундан ташқари, ишлаб чиқаришни тайёрлаш ва техник хизмат кўрсатишни режалаштириш босқичида ишлаб чиқаришни тайёрлаш ва техник хизмат кўрсатиш графиклари тузилади. Тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш режаси, ишлаб чиқаришни тайёрлаш ва техник хизмат кўрсатиш графиклари асосида ишлаб чиқаришни хомашё ва материаллар, маблағлар ҳамда ишчи кучига бўлган эҳтиёжлари ҳисоблаб чиқилиши керак.

Маълумотлар ишлаб чиқаришни режалаштириш тизимидан бухгалтерияга ва ундан БААТ модулига келиб тушади. Натижада, куйидаги имкониятларга эга бўлинади:

- маҳсулот ишлаб чиқариш технологияси ҳақидаги маълумотларни ҳисоблаш ва автоматлаштириш тизимига киритиш;
- ишлаб чиқаришга хомашё ва материалларни етказиб бериш графигини шакллантириш ва унга тузатишлар киритиш;
- маҳсулот бирлиги таннархи ва баҳосини тўғри ҳамда эгри харажатларни ҳисобга олган ҳолда аниқлаш;
- харажатлар режаси, тўлов ва тушумлар режасининг даромад ва харажат бўлимларини автоматик равишда шакллантириш;
- тайёр маҳсулотни ишлаб чиқаришга оид технологик жараёнларни шакллантириш;
- ишлаб чиқариш қурилмалари ва бошқа ишлаб чиқариш ресурсларининг бандлиги, ишлаб чиқаришни технологик жараёни, техник хизмат кўрсатиш графиги ва бошқа ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда тармоққа оид графикни тузиш.

Ишлаб чиқариш қувватлари ҳолати ҳақидаги маълумотлар ва тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш режасига мувофиқ ишлаб чиқаришга тайёргарлик кўриш режаси тузилиши керак. Мазкур режа орқали турли режалар ва прогноз бюджетлар шакллантирилади.

БААТда прогноз бюджетлар тузишда пахта тозалаш корхонасидаги логистика ва юк айланиши бўйича имкониятлар ҳисобга олинishi керак.

Пахта тозалаш корхонасида юк айланишини режалаштириш сотиш ва харидлар режаси асосида амалга оширилади. Худди

шундай тартибда товар моддий захираларни харидорларга етказиб бериш ва мол етказиб берувчилардан хомашё ва материалларни келтириш ҳам режалаштирилади. Товар-моддий захираларни режалаштириш ягона корпоратив ахборот тизими услубияти талабига биноан ишлаб чиқариш режаси ва харид қилиш даврларининг муддати ҳисобга олинган ҳолда амалга оширилади.

БААТ доирасида сотишни режалаштириш комплекс сотиш бўйича амалга оширилади. Бюджетлаштиришнинг мазкур босқичида OLAP (Online analytical processing) - технология ва унинг асосий компонентларидан бири бўлган «Нима-агар...» таҳлилини қўллашнинг афзалликлари яққол намоён бўлади. Мазкур методлар турли омиллар таъсирини ҳисобга олган ҳолда иқтисодий шарт-шароитлар ривожланишининг бир неча вариантларини кўриб чиқиш ва натижаларини баҳолаш имконини беради. Бунда тайёр маҳсулот сотиш режаси билан корхона ўзи ишлаб чиқармаган активларни сотиш режасини чалкаштирмаслик керак.

Демак, автоматлаштириш ахборот тизими ўтган даврлардаги реализацияга оид аналитик маълумотлар ва прогнозлаштирилаётган маълумотларни ўз ичига олиши ҳамда мавжуд маълумотлар асосида бозорнинг ўзгариш моделини ишлаб чиқиши лозим.

Ҳар қандай КАТда таннархни тўғри ҳисоблаш учун ходимларнинг иш ҳақи, бюджет ҳамда бюджетдан ташқари фондларга ажратмаларни режалаштириш имконияти бўлиши лозим. Кўпгина ҳолларда ходимларни бошқариш ва иш ҳақи ҳисоблаш бўйича масъул бўлган КАТ модули ўзининг аналитик инструментиға, жумладан, ходимлар сонини кўпайтириш, маошни оширишни режалаштиришда қўлланиладиган тузатиш коэффициентларини киритиш имкониятиға эгадир.

Ходимларға иш ҳақи ҳисоблаш учун қуйидаги шартлар бажарилиши керак:

- тизимда ходимларнинг иш вақти ҳисобига оид маълумотлар бўлиши;

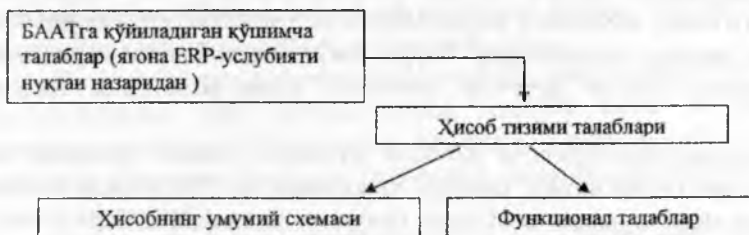
- тизимда тариф ставкалари, маошлар ва бошқа иш ҳақини ҳисоблаш учун керакли маълумотлар мавжуд бўлиши;

- касаллик, таътил, алимент, сменалар бўйича ҳисоб-китобларнинг ҳисоби юритилиши керак.

Шундай қилиб, ходимларни бошқариш модулидан БААТға қайта ишланган аналитик маълумотлар келиб тушади, фақатгина уларнинг мос келиши баҳоланиши лозим. Бунда бюджетлаштириш

тизимига бошқа модуллардан маълумотларни интеграциялаш имкониятига, яъни қайта ишланадиган маълумотларга ягона стандартларни қўллашнинг асосий талаблари қўйилмоқда.

Ягона корпоратив тизими доирасида ва тегишли услубиятга мувофиқ БААТга қўйиладиган бошқа талаблар етарли даражада ишлаб чиқилган, деталлаштирилган ва шунинг учун улар содда-лаштирилган ҳолда келтирилмоқда (4.7-чизма).

4.7-чизма. Корпоратив ахборот тизимининг элементи сифатида бюджетлаштиришни автоматлаштирилган ахборот тизимига қўйиладиган талаблар

Манба. Кислицын А.М. Модели и инструментальные средства бюджетирования. Канд. дис. на соис.уч. степ. канд. экон. наук. Москва. 2001. С.59.

Ҳисоб тизими талаблари мамлакатдаги меъёрий ҳужжатлар (бухгалтерия ҳисоби ва солиқни тартибга солувчи меъёрлар) ва пахта тозалаш корхонасида қабул қилинган ҳужжатлар айланиш режасининг талаблари йиғиндиси ҳисобланади. Бюджетлаштириш жараёнлари ўз моҳиятига кўра, маълум даражада биринчи ва иккинчи талабларга боғлиқ бўлади.

Пул маблағлари, қарздорлик ва таннарх калькуляцияси билан боғлиқ хўжалик жараёнлари корхонадаги бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини ифодаловчи КАТни «Бош дафтар» модулига ўтказилиши, БААТга эса фақатгина КАТ доирасида аналитик функцияларгина қолдирилиши мумкин.

Умумқабул қилинган стандартлар талабларига жавоб берувчи КАТда пул маблағлари билан боғлиқ операциялар контури кўп ҳолларда куйидаги функцияларни амалга оширади:

- тегишли режа ва лимитларга кўра тўлов асосини кўрсатган ҳолда тўлов учун буюртмаларни шакллантириш;

- тўлов бўйича буюртмаларни реестрга умумлаштириш, реестрни таҳрир қилиш, тўлов муддатлари муҳимлигига кўра рўйхатини тузиш ва тўлов буюртмасини тасдиқлаш;

- тасдиқланган буюртмаларни нақд пулсиз шаклда тўлаш;
- валютани конвертация қилиш;
- нақд пул тўлаш;
- инкассация қилиш.

Қарздорлик билан боғлиқ операцияларнинг ҳар хиллигини инобатга олиб, молиявий жараёнларни автоматлаштирувчи ахборот тизими мазкур операциялар билан боғлиқ ҳисобларни юритишда қарздорлик бўйича ҳолатни эътиборга олиш имконини бериши лозим.

Автоматлаштирилган ахборот тизимида ишлаб чиқариш хусусиятидан келиб чиқиб, таннарх ҳисоблашнинг буюртмали методи қўлланилиши мумкин ва бунда буюртма таннархига барча тўғри харажатлар қўшилади. Бюджетлаштириш тизимида, жумладан, эгри харажатларни кўп босқичли тақсимлаш механизмлари амалга оширилади. Ундан ташқари, эгри харажатларни таннарх моддалари бўйича ҳисоб-китоб қилиш учун автоматлаштирилган ахборот тизимида пахта тозалаш корхонасининг таркибий бўлинмалари бўйича эгри харажатлар сметасини шакллантириш имконияти мавжуд бўлиши керак. Агар автоматлаштирилган ахборот тизимида операцияларни турли валюталарда қайд этиш имконияти бўлса, у ҳолда ҳисобот тузишда валюта курсларидаги фарқлар инобатга олиниши лозим.

Юқорида таъкидланганидек, корхонанинг фаолият туридан келиб чиқиб, КАТ кўпгина хўжалик операциялари ва бизнес-жараёнларини автоматлаштиради. КАТ прогноз балансини тузиш учун кирувчи маълумотлар нуқтаи назаридан БААТ учун муҳим бўлган қуйидаги функционал соҳалардаги операциялар автоматлаштирилади:

- пахта тозалаш корхоналарида бухгалтерия ҳисоби (жумладан, пул маблағлари, қарздорлик билан боғлиқ операциялар);

- пахта тозалаш корхоналарида ишлаб чиқаришни режалаштириш ва ташкил этиш;

- пахта тозалаш корхоналарида пахта хомашёсини харид қилиш ва пахта маҳсулотларини сотиш (тайёр маҳсулот, хомашё ва материаллар, асосий воситалар);

- пахта тозалаш корхоналари томонидан пахта толасини терминалларга юклаш ва транспортда жўнатиш, етказиб бериш ва пахта хомашёсини қабул қилиш, сақлаш, инвентаризация қилиш (хомашё, материаллар, асосий воситалар);

- пахта тозалаш корхоналарида кадрлар, ходимлар ва иш ҳақи.

Пахта тозалаш корхоналари амалиётида бир неча турдаги бухгалтерия ҳисоботлари турлари мавжудлигини ҳисобга олиб, автоматлаштириш тизимида хўжалик операцияларини бир неча счётлар режаси бўйича қайд этиш ва яқунда мазкур счётлар бўйича ҳисоботлар тузиш имонияти яратилиши керак.

Пахта тозалаш корхоналарида ишлаб чиқаришнинг ўзига хос хусусиятларига оид операцияларни ҳисобга олиш ва юридик шахслар кесимида бухгалтерия ҳисобини юритиш учун счётлар режасига қўшимча синтетик счётларни киритиш имконияти кўзда тутилиши лозим.

Юқорида таъкидлаб ўтилган бюджетлаштириш контури доирасида хўжалик операциялари ҳисоби ва таҳлилининг турли жабҳаларига қўйилган талабларни умумлаштирган ҳолда БААТда қўлланилиши тавсия этилаётган таҳлил турларига қуйидагилар киради:

- молиявий таҳлил (молиявий коэффициентлар таҳлили, пул маблағлари ҳақидаги, фойда ва зарарлар ҳақидаги ҳисобот ва прогноз баланснинг вертикал ва горизонтал таҳлили, ROI «дарахти» ҳисоб-китоби);

- четланишлар таҳлили (ҳақиқий кўрсаткичларни режа ёки меъёрий кўрсаткичлардан четланишлари таҳлили), молиявий ҳисоботларни омилли таҳлили, мослашувчан бюджет таҳлили;

- харажатлар таҳлили (эгри харажатлар – уларни тайёр маҳсулотга тақсимлаш, жараёнлар, харажатларни ҳосил бўлиш жойлари ва ҳосил бўлиш объектлари бўйича таҳлили), зарарсизлик нуқтаси таҳлили;

- «Нима-агар...» таҳлили (бозор rischi, инвестиция, солиқлар ҳисоб-китоби таҳлили);

- статистик таҳлил (жамғарилган маълумотлар ва ўтган даврлар маълумотлари асосида бозор шароити моделини тузиш асосида таҳлил қилиш, регрессия таҳлили, корреляция таҳлили, омилли таҳлил, дискриминант таҳлил).

Бухгалтер - аналитик ўзининг асосий хизмат вазифаларини бажариши, яъни ўтган даврлар операциян бюджетлари асосида

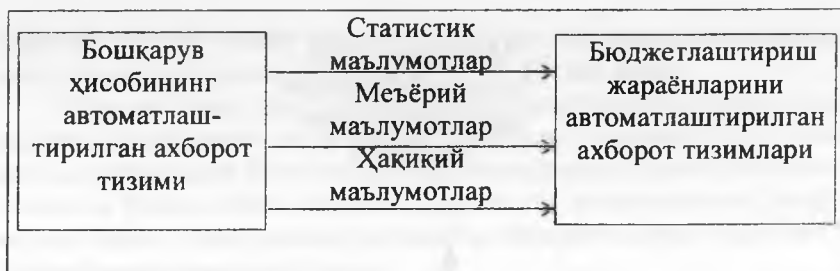
корхонанинг молиявий кўрсаткичлари прогнозини тузиш ва БААТ доирасида молиявий бюджетлар тузиш учун керакли имконият ва зарур воситага эга бўлиши лозим. Бюджетлаштириш модули асосий бюджетлар, шу жумладан, пул маблағлари бюджети, даромад ва харажатлар бюджети ҳамда прогноз бухгалтерия баланси тузиш имкониятини яратиши керак.

Шуни ҳам унутмаслик керакки, иқтисодий шароитларни динамик тарзда ўзгариб бориши шароитида замонавий ахборот тизимлари мослашувчан бўлиши, қисқа ва узоқ муддатли режалаштириш ҳамда бир нечта сценарийдаги бюджетларни тузиш имкониятини назарда тутиши лозим. Бунда бюджетларни қиёсий таҳлил қилиш ва самаралисини танлаб олиш имконияти яратилади. Сўнгра корхона томонидан ижро учун қабул қилинадиган бюджет варианты танлаб олинади.

Автоматлаштирилган ахборот тизимлари комплекси пахта тозалаш корхоналарида маълумотларни қайта ишлаш, сақлаш ва узатишни осонлаштириши зарур. Бу корхоналарда бошқарув ҳисобини автоматлаштирилган тизимини жорий қилинишини тақозо қилади. Ундан ташқари, ушбу тизим бюджетлаштириш жараёнларини автоматлаштириш тизимларини фаолият кўрсатиши учун зарур бўладиган корхона фаолияти тўғрисидаги статистик, меъёрий ва ҳақиқий маълумотлар билан таъминлаши лозим (4.8-чизма).

Бюджетлаштириш жараёнларининг автоматлаштирилган ахборот тизимида бюджет тузиш вақтида статистик ва меъёрий маълумотлар, бюджет бажарилишини назорат қилиш даврида эса ҳақиқий маълумотлар тегишли тартибда қайта ишланади.

Корхоналарнинг самарали фаолият юритиши бюджетларни сифатли тузилиши ва ижро қилинишига боғлиқдир. Маълумки, ходимлар томонидан маълумотларни қайта ишлаш ва унинг асосида бюджетлар шакллантириш жараёнида кўп вақт сарф қилинади. Бюджетлаштириш жараёнлари автоматлаштирилиши натижасида ходимлар меҳнати самарадорлиги ошади ва ходимлар томонидан сарфланадиган вақт анча қисқаради. Ходимлар ушбу тежалган вақтни шакллантириладиган бюджетлар сифатини ошириш ва бюджет бажарилишини назорат қилишга сарфлаши мумкин. Ундан ташқари, бюджетлаштириш жараёнларини автоматлаштириш тизими молиявий маълумотлар аниқлиги ва тезкорлиги юксалишини таъминлайди.

4.8-чизма. Бошқарув ҳисоби ва бюджетлаштириш жараёнларининг автоматлаштирилган ахборот тизимлари ўртасидаги ўзаро алоқадорлик

Манба. Савин В.Ю. Выбор и внедрения программного продукта для автоматизации бюджетирования инвестиций и источников их финансирования. Журнал. Аудит и финансовый анализ. 1/2011.

Тадқиқотга кўра бюджетлаштириш тизими фаолият кўрсатиши учун қуйидаги икки турдаги маълумотлар керак:

- 1) режа маълумотлари;
- 2) ҳақиқий маълумотлар.

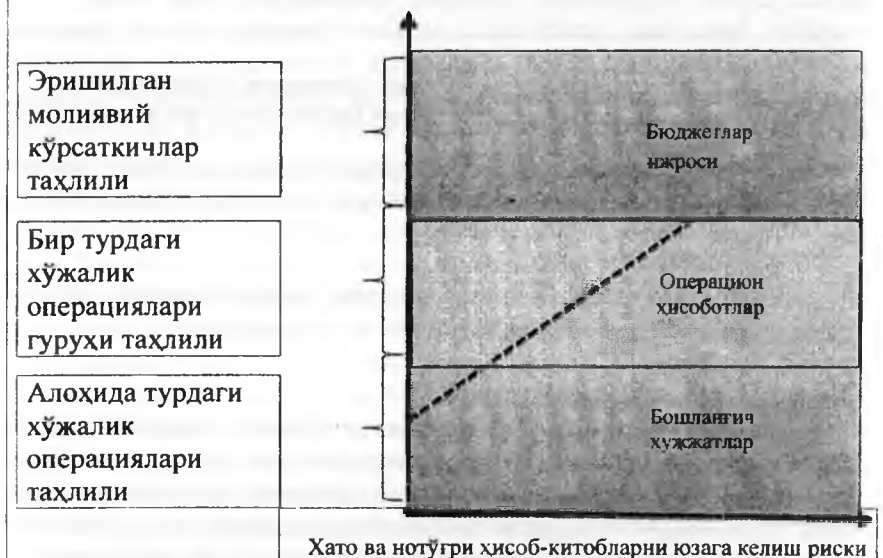
Ахборот тизимлари томонидан юқоридаги маълумот турларига нисбатан қўлланиладиган функционални таҳлил қилиб, бюджетлаштириш дастурларини иккинчи даражали гуруҳларини ажратиш учун етарли бўладиган хусусиятлар ҳақиқий маълумотларни қайта ишлаш функционалига тегишли эканлигини кўриш мумкин.

Ҳақиқий маълумотлар тегишли статистик маълумотларнинг массиви кўринишида ўртага чиқиб, бюджетларни шакллантиришда муҳим роль ўйнайди. Ҳақиқий маълумотлар бюджетлар ижросининг жорий назоратида ишлатилади. Ҳақиқий маълумотлар таҳлили натижалари асосида эса бюджет бажарилишининг якуний таҳлили ўтказилади.

Бюджет бажарилиши доирасида амалга оширилаётган ишлар борасида пахта тозалаш корхонаси директори томонидан самарали бошқарув қарорларининг қабул қилиниши учун имкон қадар батафсил таҳлил (ҳатто алоҳида бир ҳужжатларгача таҳлил) ўтказиш имконияти яратилиши керак.

Бюджетлар ижросининг самарали назорат қилиш учун ўтказиладиган таҳлиллар учун керак бўладиган маълумотларни ҳужжатлар асосида шакллантирилиш даражаси 4.9-чизмада келтирилган.

Маълумотларни
хужжатлар асосида
шакллантирилиш
даражаси

4.9-чизма. Бюджетлар ижросининг назорати ва маълумотларни хужжатлар асосида шакллантириш даражаси

Манба. Савин В.Ю. Выбор и внедрения программного продукта для автоматизации бюджетирования инвестиций и источников их финансирования. Журнал. Аудит и финансовый анализ. 1/2011.

Бунда қуйидаги таҳлил турлари ўтказилади:

- молиявий кўрсаткичларга эришилишини таҳлил қилиш;
- молиявий кўрсаткичларни ҳисоблаш учун асос бўладиган бир турдаги хўжалик операциялари гуруҳи таҳлили;
- алоҳида турдаги хўжалик операциялари таҳлили.

Маълумотларни қайта ишлашнинг янги бир босқичига ўтишда хатога йўл қўйиш rischi ошиб боради. Шунинг учун асосий масала корхона раҳбариятида бюджетнинг маълум бир кўрсаткичларига оид савол ёки шубҳа туғилганда маълумотлар қайси ҳисоботлардан

олинганлиги ва бунда қайси ҳужжат ва ҳужалик операциялари ишлатилганлиги ҳақида ахборотларга эга бўлиш керак.

Шундай қилиб, бюджетлаштириш жараёнларини автоматлаштиришда қўлланилаётган замонавий дастурий таъминотлардаги асосий ва муҳим фарқ бизнингча, бюджетлаштириш тизими маълумот оладиган бюджетнинг ҳақиқий ижроси акс эттириладиган маълумотлар базаси, яъни бошқарув ҳисоби тизими маълумотлар базаси билан ўзаро алоқасида бўлади.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, бюджетлаштириш жараёнлари автоматлаштирилган ахборот тизимини жорий этишга киришилаётган вақтда корхоналарда жорий этилган молиявий ва бошқарув ҳисобининг автоматлаштирилган тизимлари мавжуд бўлиши лозим.

Бюджетлаштириш жараёнининг автоматлаштирилган тизими маълумотлар базасини бошқарув ҳисоби автоматлаштирилган тизимининг ахборот базасидан алоҳидалик даражасига қараб қуйидаги учта ёндашувни ажратиб кўрсатишимиз мумкин:

- бюджетлаштириш ва бошқарув ҳисобининг автоматлаштирилган тизимлари ягона автоматлаштирилган корпоратив ахборот тизимининг бир қисми ҳисобланади ва умумий базада сақланади. Бунда қуйи тизимлари ўртасида маълумотларни бир-бирига ўтказиш зарурати бўлмайди;

- корпоратив ахборот тизимини мустақил модул вариантлари яратилади, яъни автоматлаштириш учун ягона ишлаб чиқарувчи комплект дастурий маҳсулотлари ишлатилади. Мазкур комплектадаги ҳар бир дастур корхонани алоҳида бир бошқарув соҳасини автоматлаштиради ва алоҳида ахборот базасига эга бўлади, бироқ ахборот базалари ўртасидаги ўзаро алоқа жуда содда кўринишга эга бўлади;

- бошқарув соҳаларини автоматлаштириш учун дастурий маҳсулотларни ишлаб чиқарувчи турли корхоналар маҳсулотлари ишлатилиши ҳар бир дастурий маҳсулот учун алоҳида бир маълумот базасини ишлатишни тақозо қилади. Мазкур маълумотларни битта дастурий таъминотдан иккинчисига ўтказиш кўп меҳнат талаб қилади.

Ҳозирги кунда мазкур учта ёндашувлар доирасида қўллаб дастурий маҳсулотлар жорий этилмоқда (4.10-чизма).

Ихтисослаштирилган автоматлаштириш тизимларини танлашда бошқарув ҳисоби тизимидан маълумотлар кўчиришни амалга оширишга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Бюджетлаштириш

жараёнларида катта ҳажмдаги маълумотлар билан иш кўрилади. Шунинг учун ҳам мустақил дастурий маҳсулотлардан фойдаланилганда катта ҳажмдаги маълумотларни бир тизимдан бошқа бир тизимга ўтказиш керак бўлади. Бу эса сермашаққат ва кўп вақт талаб қиладиган жараён ҳисобланади. Мазкур ёндашувда тезкор таҳлил ўтказиш ва бюджет бажарилишини назорат қилиш анчагина қийин бўлади.

Бюджетлаштириш модули билан интеграллашган корпоратив молия тизимини танлаш вариантнинг камчилиги уларда аналитик имкониятлар етарли даражада бўлмайди.

Ихтисослаштирилган автоматлаштириш тизимларини танлашда бошқарув ҳисоби тизимдан маълумотлар кўчиришни амалга оширишга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Бюджетлаштириш жараёнларида катта ҳажмдаги маълумотлар билан иш кўрилади. Шунинг учун ҳам мустақил дастурий маҳсулотлардан фойдаланилганда катта ҳажмдаги маълумотларни бир тизимдан бошқа бир тизимга ўтказиш керак бўлади. Бу эса сермашаққат ва кўп вақт талаб қиладиган жараён ҳисобланади. Мазкур ёндашувда тезкор таҳлил ўтказиш ва бюджет бажарилишини назорат қилиш анчагина қийин бўлади.

Бюджетлаштириш модули билан интеграллашган корпоратив молия тизимини танлаш вариантнинг камчилиги уларда аналитик имкониятлар етарли даражада бўлмайди.

Бюджетлаштириш тизимости корхонанинг ҳисоб тизимига осон қўшилиб кетиши лозим. Шундагина иш ҳажми камайиши, маълумотларнинг шаффофлиги ва ҳаққонийлигига эришиш мумкин.

Интеграциянинг вариантларидан бири ҳисоб ва бюджетлаштириш тизимлари ўртасида автоматлаштирилган ахборот алмашинувини йўлга қўйишдир. Бироқ, бизнингча, ўз ичига бюджетлаштириш куйи тизими олувчи корхонанинг умумий комплекс бошқарув тизимини яратиш янада самаралироқ ҳисобланади.

Комплекс ахборот тизимини жорий қилиш ва келгусида унга хизмат кўрсатиш даврида тегишли талабларга кўра аналитик функционални кенгайтириш, дастурий маҳсулотни корхона хусусиятига мослаштириш, таҳлил қилиш услубига тегишли ўзгартиришлар киритиш имкониятига эга бўлинади. Ушбу классдаги дастурий маҳсулотлар нисбатан мослашувчан ҳисобланади.

Бюджетлаштириш жараёнининг автоматлаштирилган ахборот тизимини яратиш

1. Бошқарув ҳисоби ва бюджетлаштириш учун ягона компьютер дастурий маҳсулоти ва маълумот базаси бўлиши

1 С: ишлаб чиқариш корхонасини бошқариш дастурий маҳсулоти

SAP Business Suite дастурий маҳсулоти
SAP ERP дастурий маҳсулоти

Oracle E- Business Suite дастурий маҳсулоти
Oracle Financials дастурий маҳсулоти

Mikrosoft Dinamics AX дастурий маҳсулоти

2. Битта ишлаб чиқарувчининг компьютер дастурий-модули комплекти. Ҳар хил маълумот базаси, маълумотларни оддий қучириш тизими бўлиши

1С: консолидация дастурий маҳсулоти

Orakl Hyperion Planning дастурий маҳсулоти

3. Турли ишлаб чиқарувчиларни алоҳида компьютер дастурлари, ҳар хил маълумот базалари. Маълумотларни қучиришни қўп меҳнат талаб қилиши

КАТ: Бюджетлаштириш дастурий маҳсулоти

Plan-Designer дастурий маҳсулоти

IBM Cognos & Planning дастурий маҳсулоти

Comshare MPC дастурий маҳсулоти

Adaptum e. Planning дастурий маҳсулоти

4.10-чизма. Бюджетлаштириш жараёнларининг автоматлаштирилган ахборот тизим ларини тузиш вариантлари

Манба. Савин В.Ю. Выбор и внедрения программного продукта для автоматизации бюджетирования инвестиций и источников их финансирования. Журнал. Аудит и финансовый анализ. 1/2011 материаллари асосида муаллиф ишланмаси.

ERP-тизими қўлланиладиган вариантнинг афзаллиги шундан иборатки, бунда бошқарув ҳисоби ва бюджетлаштириш тизимлари ягона умумий ахборот базаси доирасида фаолият юритади. Натижада, корхона раҳбарияти бюджет бажарилишини назорат қилиш, молиявий кўрсаткичларни талаб қилинадиган даражада: ойлик, ҳафталик, ҳатто кунлик ва соатлик кузатиб бориш имкониятига эга бўлади. Ундан ташқари, маълумотларни текшириш имконияти кенгайди.

Турли ишлаб чиқарувчиларнинг алоҳида компьютер дастурлари ва ҳар хил маълумот базалари варианты оралик ёндашув ҳисобланади. Унда бошқарув ҳисоби ва бюджетлаштиришни автоматлаштириш тизими ягона дастурий таъминотчи яратган мустақил дастурий маҳсулотлар асосида жорий қилинади. Дастурий маҳсулотлар ўртасида маълумотлар алмашинуви жараёнлари анчагина содда кўринишга эга бўлади.

Юқорида таъкидланган ҳар учта гуруҳ дастурий маҳсулотлар кенг тарқалган ва амалиётда самарали жорий этиб келинмоқда ҳамда уларга бўлган талаб борган сари ортмоқда.

Шу ўринда республикамизнинг йирик тижорат корхоналари томонидан ахборот-коммуникация технологияларига катта эътибор қаратилаётганлиги ва йирик миқдорда сармоя сарфланаётганлигини таъкидлаб ўтиш керак (60-илова).

Дастурий маҳсулотларни бирон-бир турини танлаш осон масала эмас, чунки тармоққа хос умумий хусусиятлардан ташқари ҳар бир пахта тозалаш корхонаси ўз хусусиятига эга (масалан, бир батареяли ёки икки батареяли ва х.к.). Шунинг учун ҳам «идеал» дастурий маҳсулотлар харид қилиш ниятида бўлган пахта тозалаш корхонаси дастурий маҳсулотларни қўллаш самарадорлигидаги фарқлар масаласини ҳал қилиши лозим. Бунда бюджетлаштириш жараёнларини автоматлаштирилган ахборот тизимини жорий этиш орқали ҳал этилиши лозим бўлган вазифалар ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Ахборот-коммуникация технологияларига нафақат корхоналар маблағлари ва банк кредитлари, балки хорижий инвестициялар, энг асосийси давлат бюджети маблағлари ҳам йўналтирилмоқда (61-илова).

Бюджетлаштириш жараёнларини автоматлаштиришнинг ахборот тизимини қуйидаги олтита босқичини ажратиб кўрсатиш мумкин:

- жорий этиш натижасида эришилиши лозим бўлган мақсад ва вазифаларни аниқ ифодалаш;

- бюджет шакллари, уларнинг тузилиши ва ўзаро алоқасини идентификация қилиш, акс эттириш ва туркумлаш;

- дастурий маҳсулотлардаги функционални корхона ўз олдига қўйган мақсад ва вазифаларини ҳал этишга етарли бўлиши ва автоматлаштириладиган бизнес-жараёнларнинг хусусиятлари мослигини баҳолаш учун керакли мезонлар тизимини ишлаб чиқиш;

- бозордаги дастурий маҳсулотларни тегишли услубиятга кўра баҳолаш ва танлаш;

- танланган дастурий маҳсулотнинг ташкилот-интеграторини танлаш учун баҳолаш мезонлари тизимини ишлаб чиқиш;

- танланган дастурий маҳсулотни жорий этиш учун ташкилот-интеграторини баҳолаш ва танлаш.

Дастурий маҳсулот турини танлаш масаласи ўта муҳим ҳисобланади. Тадқиқотларни кўрсатишича, барча талабларга жавоб берувчи мукамал дастурий маҳсулот мавжуд эмас. Бироқ, корхонанинг кўзлаган мақсад ва вазифаларини ҳал этиш учун максимал даражада талабга жавоб берувчи дастурий маҳсулотни топиш мумкин. Бизнингча, дастурий маҳсулот корхонани функционал эҳтиёжини қанчалик кўп қондирса, шунчалик ундан олинadиган самара юқори бўлади.

Шунинг учун ҳам дастурий маҳсулот ва уни жорий этадиган ташкилот-интеграторни танлаш мезонларини аниқ белгилаш керак.

Бюджетлаштириш жараёнларини автоматлаштирилган ахборот тизимини жорий этишга даромад ва харажатлар оқимига э.а бўлган инвестиция лойиҳаси сифатида қараш керак. Бизнингча, инвестиция лойиҳасининг қабул қилиниши учун автоматлаштиришнинг ахборот тизимини жорий этишдан олинadиган самара харажатдан юқори бўлиши лозим.

Юқоридаги фикрлардан шундай хулоса қилиш мумкинки, бюджетлаштиришнинг ахборот тизимини самарали жорий этиш учун корхонадаги бошқарув маданиятини умумий даражаси билан боғлиқ кўпгина омилларни баҳолаш зарур.

Шунингдек, замонавий ахборот тизимлари мослашувчан бўлиши, қисқа ва узоқ муддатли режалаштириш ҳамда бир неча сценарийдаги бюджетларни амалга ошириш имкониятини назарда тутиши лозим. Бунда бюджетларни қиёсий таҳлил қилиш ва қулайини танлаб олиш имконияти яратилади. Шундан сўнг корхона

томонидан ижро учун қабул қилинадиган бюджет варианты танлаб олинади.

4.3. Бюджетлаштириш бўйича дастурий-таъминотларни ишлаб чиқиш ва татбиқ этиш жараёнлари таҳлилининг ташкилий-услубий жиҳатлари

Пахта тозалаш корхоналари дастурий маҳсулотларни танлаш жараёнида истиқболга мўлжалланган ахборот тизимини ривожлантириш стратегиясини белгилайди. Халқаро даражадаги ERP-тизимини ишлаб чиқарувчи ҳар қандай компания хоҳ у Oracle ёки SAP компанияси бўлсин корхоналарни дастурий маҳсулотларга қўядиган барча талабларини қондира олмайди. Чунки ҳатто мазкур соҳада катта тажрибага эга бўлган компаниялар томонидан ишлаб чиқарилган дастурий маҳсулотларда ҳам корхоналарни ўзига хос хусусиятларини тўлиқ ҳисобга олиш имконияти бўлмайди.

Жаҳон тажрибасини ўрганиш шуни кўрсатмоқдаки, корхоналар мазкур муаммони ҳал қилиш учун ERP-тизими билан мавжуд тармоққа оид тизимости дастурларини биргаликда жорий этмоқда ва бу орқали бюджетлаштириш жараёнини автоматлаштиришдан кўзланган самарага эришмоқда.

Юқоридаги ҳолатни ҳисобга олган ҳолда амалиёт ва жаҳон тажрибасини тадқиқ этиш натижасида пахта тозалаш корхоналарида бюджетлаштириш жараёнини автоматлаштириш учун Oracle Financial Analyzer дастурий таъминоти энг мақбул дастурий маҳсулот деган фикрга келинди. Мазкур дастурий маҳсулот КАТ Oracle Applications таркибига киради ва қўйилган барча талабларга жавоб беради.

Ушбу дастурий маҳсулот Financial Applications қуйидаги модулларга эгадир:

- Бош дафтар;
- Financial Analyzer;
- Кредиторлар;
- Дебиторлар;
- Активлар.

Oracle Financial Analyzer бюджетлаштириш жараёнини автоматлаштириш учун мўлжалланган ихтисослашган дастурий таъминот ҳисобланади. 4.11-чизмада БААТни самарали фаолият кўрсатиши учун зарур бўлган функционаллик билан Oracle Financials

тизимини жавобгарлик соҳаси ўртасидаги нисбат яққол тасвирланган.

4.11-чизма. Корпоратив ахборот тизими Oracle Applicationsни молиявий модуларни блоқи

4.11-чизмага кўра, бюджетлаштириш модули (Oracle Financial Analyzer) молиявий модуллarning таркибий қисми ҳисобланади. Мазкур 2 та тизим ва функционалликни таққослаш жараёнида тавсия этилаётган дастурий маҳсулотнинг функционалиги кўриб чиқилган.

Oracle Financial Analyzer ёрдамида ҳал қилинадиган вазифаларга қуйидагилар киради:

- бюджетларни шакллантириш, ўзгартириш, ижросини таҳлил қилиш ва жўнатиш;
- молиявий оқимларни бошқаришга оид тезкор масалаларни тез ва сифатли ҳал қилиш;
- турли фойда марказлари бўйича маълумотларни тўплаш ва қайта ишлаш;
- маълумотларни тегишли мезонлар бўйича ажратиш ва тизимга солиш;

- ягона ахборот омборидаги тезкор молиявий маълумотлар асосида бюджетларнинг турли вариантларини тузиш;

- бухгалтерия ҳисоботини юритиш модули «Бош дафтар» билан молиявий маълумотлар алмашинувини таъминлаш, “тескари алоқа”ни ўрнатиш.

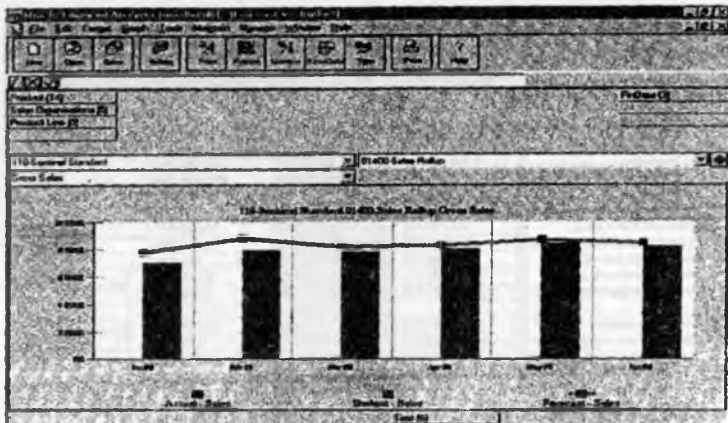
Oracle Financial Analyzer тизими ёрдамида пахта тозалаш корхоналарида бюджетлар тузишни тайёрлов бюджетини тузишдан бошлаш имконияти яратилади. Бу эса бюджетлар ва прогнозлар тузиш, таҳлиллар ўтказиш, бюджетларга тузатишлар киритиш, бошқа ахборот модуллари билан маълумот алмашиш имконини яратади. Oracle Financial Analyzerни натижалари бюджетнинг қандай тури ва улар қандай муддатларда тузилишидан қатъи назар бюджетлаштиришни жорий этишдан кўзланган мақсадларга жавоб беради.

Жорий йил учун бюджет тузиш ва олинган натижаларга тузатишлар киритиш фоизини аниқлаш учун ўтган молия йили маълумотларидан фойдаланиш мумкин. Алоҳида бир бўлинмалар доирасида қисқа муддатли режалаштириш ва уларни мустақил равишда амалга ошириш учун тизим молиявий маълумотларнинг умумкорпоратив маълумотлар базасини бир қисмини алоҳида бир компьютерда сақлаш имкониятига эга.

Бюджет тузиш циклини якунида бюджетнинг якуний варианты умумлаштирилади ва тузатишлар киритилишини олдини олиш учун автоматик равишда ёпиб қўйилади.

Корхона фаолияти режа-факт таҳлилинини ўтказиш учун Oracle Financial Analyzerда махсус керакли маълумотларни танлаш тартиби жорий этилган.

4.12-чизмада Oracle Financial Analyzer доирасида режа-факт таҳлилинини тармоқ ичидаги стандартлар жадвали маълумотлари билан бевосита боғланиш тартиби тасвирланган.

4.12-чизма. Кейинги чорак прогнозида ҳақиқат/режа нисбати

4.12-чизмада кўрсатилган тартиб таҳлилий жадвалдаги маълумотлар асосида ҳисоботлар тайёрлаш ва маълумотларни назорат қилиб бориш имконини беради. Бунга Selektor махсус ишланмаси ёрдамида эришилади. Ушбу ишланма сифатли ва батафсил таҳлил ўтказишга имкон беради.

Designer ва Discover ишланмалари ёрдамида эса қўшимча таҳлилий ҳисоботлар тузиш имконияти яратилади. Улар дастурий маҳсулотдаги мавжуд керакли таҳлиллар: молиявий таҳлил, четланишлар таҳлили, мослашувчан бюджет таҳлили (4.13-чизмага қаранг), «Нима, агар...» таҳлили, «Муҳимлилик нуқтаси» таҳлили, статистик таҳлилларни янада тўлдиради.

Мазкур дастурий маҳсулот “Бош дафтар”, жадвал ва бошқа операцион тизимлардаги маълумотларни қулай киритиш ва натижаларни чиқариш имкониятига эга. Oracle Financial Analyzerда тайёрланган ва қайта ишланган ҳужжатлар “Бош дафтар” билан тўлиқ интеграциялашади. Мазкур интеграциялашув маълумотларни такрор киритмаслик учун фойдали ва самарали ҳисобланади. Бу орқали молиявий оқимларни бошқариш тизими самарали фаолият кўрсатишига эришилади. Бош дафтарда (Oracle General Ledger) қайта ишланадиган маълумотлар Oracle Financial Analyzer тизимида тегишли ҳужжатларни қайта ишлашда қўлланиладиган иерархик тузилмага мос келади. Oracle Financial Analyzerни фаолиятида счётлар, баланс ва бош дафтар тузилмаси ўз аксини топган.

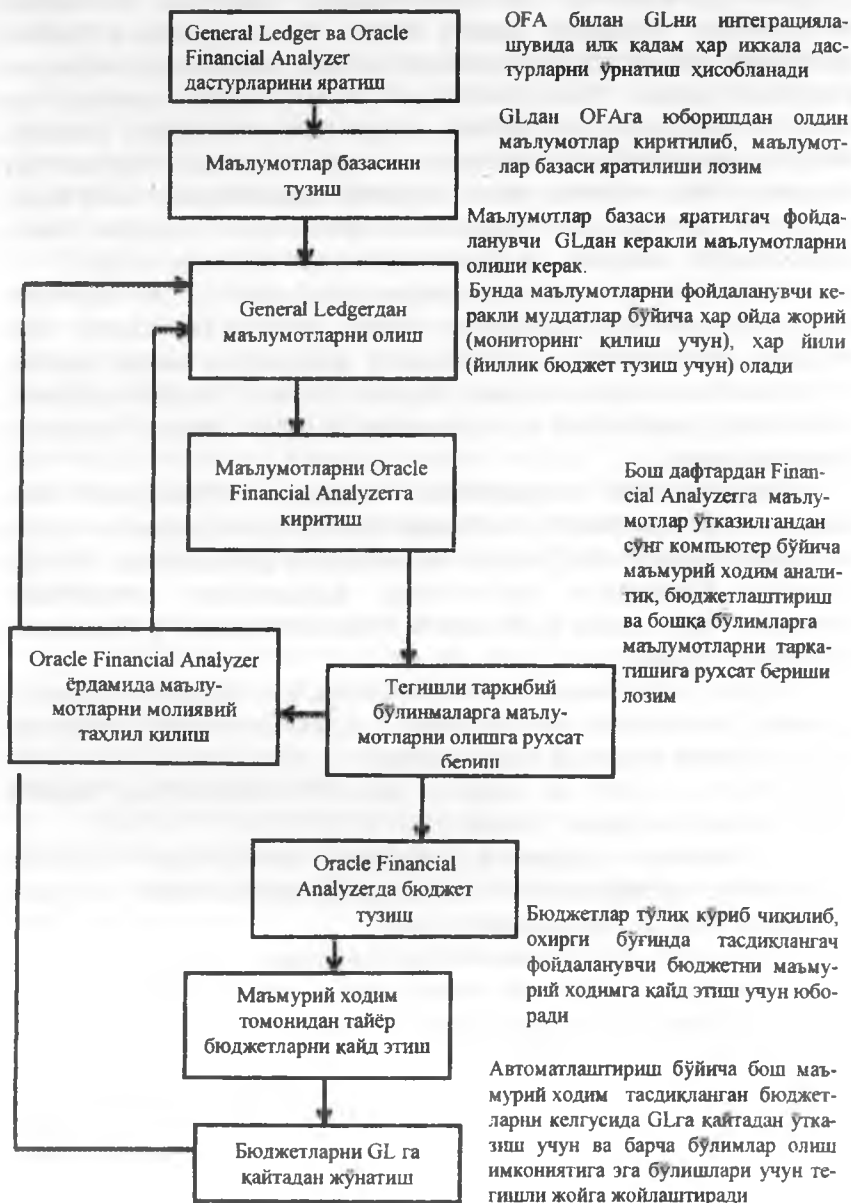
	1997	1998	1999	%
Total Revenue	2,839,873,826	4,872,172,736	167,888,298	9.8
Cost of Sales and Services	1,216,796,138	1,879,568,544	(131,688,188)	(12.2)
Gross Profit	1,623,077,688	2,992,604,192	30,199,885	4.6
Sales and Marketing	226,713,477	229,973,306	19,259,827	8.8
Research and Develop	289,838,338	477,933,211	(2,886,819)	(1.9)
General and Admin	136,155,882	(26,936,368)	781,345	0.6
Misc Operating Expenses	44,365,884	37,311,248	(7,173,836)	(20.8)
Total Operating Expenses	697,073,913	612,134,431	5,656,517	1.6
Operating Income	226,892,873	386,571,561	45,761,642	25.3
Other Income and Expense	3,641,734	2,081,829	(545,725)	(17.2)
Provision for Income Taxes	66,915,372	52,229,366	(13,664,666)	(29.4)
Net Income	156,133,888	124,483,848	31,628,421	25.4
Gross Profit %	57	62	20	34.9
Operating Income %	11	8	1	15.8

4.13-чизма. Бюджетнинг даромад қисмини ҳисоб-китоб қилиш ва деталлаштирилган ҳолда акс эттириш

Oracle Financial Analyzer билан Бош дафтар (Oracle General Ledger) бир-бири билан интеграциялашган. Натижада Oracle Financial Analyzer ёрдамида тузилган бюджет маълумотларини автоматлаштирилган тизимдан фойдаланувчи Бош дафтар (Oracle General Ledger)га қулай киритиш мумкин.

4.14-чизмада бюджетлаштириш, молиявий таҳлил, ҳисоб ва ҳисобот модулларининг ўзаро ҳамкорлиги жараёнида молиявий маълумотларни қайта ишлаш босқичлари кетма-кетлиги тасвирланган.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, “Бош дафтар” молиянинг бошқарув тизимидир. Унда самарали молияни назорат қилиш, маълумотларни тўплаш, тегишли бўлинмаларга керакли маълумотларни олишга рухсат бериш ва молиявий ҳисоботни тайёрлаш учун зарур бўлган барча керакли воситалар мавжуддир.

4.14-расм. Financial Analyzerни General Ledger билан интеграцияси, ахборот оқимларининг йўналишлари

Бош дафтарнинг мослашувчанлиги корхона томонидан маълумотлар тўплашни ташкил этиш ва интерфейсни созлаш имконияти бўйича қўйиладиган ҳар қандай талабларни қондириш имконини беради. Ушбу талабларга умумий ҳисоб юритиш, бир неча счётлар режасини яратиш, сальдоларни автоматик равишда аниқлаш, ҳисобни бутун циклини электрон жадвалда юритиш (шу жумладан, бюджетларни тузиш, хўжалик жараёнларини кайд этиш, молиявий ҳужжатларни тайёрлаш), бухгалтерия ёзувлари ёзиш, ҳисоботларни тайёрлаш, умумлаштириш ва бошқалар киреди.

Бош дафтарни интерактив таҳлил модуллари гуруҳи таркибига кирувчи молиявий анализатор билан интеграциялашуви Бош дафтарда сақланувчи маълумотларни интерактив қайта ишлаш, яъни маълумотларни излаш, таҳлил қилиш, моделлаштириш, бюджетлар, ҳисоботлар ва прогнозлар тузишни ташкил қилишга имкон яратади.

Маълумотларни коррелляцион моделини қўллайдиган Бош дафтардан фарқли ўлароқ, молиявий анализатор интерактив таҳлил учун идеал бўлган кўп ўлчовли моделлардан фойдаланади. Мазкур моделлар ўртасидаги маълумотлар алмашинуви автоматлаштирилиши ҳар иккала моделларни афзалликларидан фойдаланиш имконини беради.

Бюджетлаштиришни автоматлаштирилган ахборот тизимини тузишда ишлатилган модулларнинг характеристикаси сифатида қуйидагиларни кўрсатиб ўтиш мумкин:

- баланс, фойда ва зарарлар ҳисоботи, харажатлар таҳлили ҳақидаги ҳисоботларни тузиш;

- электрон жадваллар шаклида ҳисоботлар тайёрлаш (ҳисоботлар тавсифини яратиш, молиявий ҳужжатларни тайёрлаш ва назорат қилиш, натижаларни олиш);

- истиснолар ҳақида ҳисоботлар тайёрлаш;

- стандарт ҳисоботлар тузиш (синов баланси, Бош дафтар бўйича ҳисоботлар, счётлар таҳлили бўйича ҳисоботлар, журналлар бўйича тузиладиган ҳисоботлар);

- электрон жадвалга киритиш учун яроқли ҳолда ҳисоботлар тайёрлаш;

- ҳисоботларни интерактив тарзда кўриб чиқиш;

- бир марталик ҳисоботларни жўнатиш;

- йиғма счётларни деталлаштириш, тўлиқ счётлар ва бухгалтерия ёзувлари бўйича счёт-фактуралар, дебитор ва

кредиторлар, тафовутлар ҳисоб-китоблари бўйича расмий талаблар юбориш.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Бош дафтар ҳисобот даври давомида счётлар юритиш ва ҳисоботларни тузиш учун қўлланилса, Молиявий анализатордан ҳисобот даври якунида молиявий маълумотларни таҳлил қилиш учун фойдаланилади. Бош дафтар ёрдамида бюджетлар тузишни бир неча тартибда амалга ошириш: “Юқоридан қуйига” (даромадлардан бошланадиган), “Қуйидан юқорига” (харажатлардан бошланадиган), оралиқ тузиш имконияти мавжуд. Шуни ҳам таъкидлаш керакки, тизимда бюджетлар версияларининг сони чекланмаган. Бюджетларни тегишли рухсатсиз олишни олдини олиш учун тизимда парол орқали муҳофаза қилиш имконияти мавжуддир. Бюджет маълумотларини электрон жадвалдан олиш ёки формула ва умумлаштирилган бюджетлар ёрдамида автоматик равишда юклаш мумкин. Бюджетлар тартибқондаси қўлланилиши аналитик томонидан барча даврлар учун суммалар ва бюджет проводкалари киритишни анча осонлаштиради. Ундан ташқари бунда қуйидаги функцияларга ҳам эга бўлинади:

- чекланмаган миқдорда бюджетлар тузиш;
- бюджетларни интерактив тартибда киритиш;
- бюджетларни муҳофаза қилиш;
- батафсил ва йиғма счётлар, назорат даражаси, мослашувчан вақт интерваллари қўллаш орқали бюджет бажарилиши назорати параметрларини киритиш;
- бюджетлар иерархиясини яратиш;
- бюджетлардан нусха кўчириш ва уларни ўзгартириш;
- стандарт қоидаларни қўллаган ҳолда бюджет маълумотларини киритиш;
- бюджет формулаларидан фойдаланиш;
- автоматик равишда бажариладиган ҳисоблашларни бажариш;
- бюджет маълумотларини электрон жадвалдан киритиш.

Иқтисодий маълумотлар оқимининг бундай тарзда ташкил этилиши ва ҳисоб, таҳлил ва бюджетлаштириш модуллари ўртасидаги тўлиқ интеграциясига эришиш бюджетларни нафақат турли бўғинларда ва муддатларга ҳамда вариантларда тузиш, балки мураккаб даражадаги аналитик ҳисоботларни натурал ва қиймат кўринишида тайёрлаш имкониятини ҳам яратади. Бош дафтарни ўз ичига олувчи Oracle Applicationsни таркибига кирувчи барча

модулар ўртасидаги юқори даражадаги интеграциялашув натижасида молия, ишлаб чиқариш, сотиш, ходимлар, лойиҳалар ва давлат ташкилотлари билан ўзаро ҳамкорликни бошқариш учун мос келувчи мижоз/сервер типидagi тайёр масалаларга эга бўлинади.

Юқоридagиларга хулоса қилган ҳолда шуни айтиш мумкинки, бюджетлаштиришни автоматлаштирилган ахборот тизимини жорий этиш бир неча даврлардан ташкил топади. Мазкур даврлар кўзланган умумий мақсадларга эришиш учун лойиҳалаштириш фаолиятини мувофиқлаштириш учун назорат нуқтасини таъминлайди. Тизимнинг битта даври ичида лойиҳа гуруҳи аъзолари бир вақтнинг ўзида турли жараёнларга оид вазифаларни бажаради. Танланган дастурий маҳсулотни юқорида таъкидланган характеристикаси ва параметрлари асосида бюджетлаштиришни автоматлаштирилган ахборот тизимини жорий этишни кейинги даври/ босқичи ва саноат даражасида дастурни жорий этиш натижаси куйидагилар ҳисобланади:

- масалаларни (маълум бир бизнес-талаблари ва таҳлиллар натижалари натижасида) лойиҳалаштириш;
- масалаларни тузиш;
- янги тизимга ўтиш;
- бюджетлаштиришни автоматлаштирилган ахборот тизимини саноат даражасида татбиқ этиш ва уни техник ҳужжатларини тайёрлаш.

Масалаларни лойиҳалаштириш даврида бизнес-талабларни муҳимлилик даражаси ва корхона фаолияти учун иқтисодий кўрсаткичлар тартиби ишлаб чиқилиши лозим. Бу танланган бизнес-моделни босқичма- босқич амалга ошириш ва уни бюджетлаштиришни автоматлаштирилган ахборот тизимида амалга оширилишини назорат қилишга имкон беради. Бунда жараёнларнинг таҳлили мазкур муҳимлилик даражасини аниқлашни тезлаштириш имконини беради ва ушбу алгоритм (ишлаб чиқариш цикли/товар айланиши) ни тузиш учун базисни тақдим этади.

Масалани лойиҳалаштирилиши якунлангач, ечиш босқичига ўтилади. Бу бирон бир СУБД-платформасида бюджетлаштириш масаласини корхона мутахассислари томонидан ечилган варианти ёки бозордаги мавжуд самарали дастурий маҳсулотни танлаш кўринишида бўлиши мумкин. Тадқиқотчи томонидан бир хил номдаги СУБД базасидаги Oracle Financial (Financial Analyzer) амалий-дастурий маҳсулот танланган ва асослаб берилган. Бирон-

бир дастурий таъминотни тегишли талабларга жавоб бериши ёки бермаслиги ҳақидаги қарорни қабул қилиниши муҳим талабларни мазкур маҳсулот томонидан етарли даражада бажарилишига боғлиқдир. Албатта, бу ҳақдаги қарорни бевосита мазкур дастурий маҳсулот билан ишловчи ёки келгусида ишлайдиган мутахассислар: бюджет аналитиклари, молия менежерлари ва иктисодчилар қабул қилади.

Ҳар қандай дастурий маҳсулотни яратиш ва жорий қилиш янги тизимга ўтилаётганда юз берадиган қийинчиликларга учрайди. Шунинг учун дастурий маҳсулотни жорий қилиш услубиятига тўлиқ риоя қилиниши керак. Oracle Financial дастурий маҳсулотида услубий асос Application Implementation Method ҳисобланади. Шу билан бирга прогноз кўрсаткичлар реал иктисодий ҳолатни ақс эттирувчи кўрсаткичларга яқинлаштиришни нисбатан самарали методини қўллаш лозим.

Шу билан бир вақтда бюджетлаштиришни автоматлаштирилган ахборот тизимини пахта тозалаш корхоналари фаолиятини хусусиятларига мослаштиришда ёндаш йўналишларни автоматлаштирадиган, иктисодий маълумотларни тўплаш, сақлаш ва таҳлил қилиш жараёнида қатнашувчи дастурий маҳсулотлар муҳим роль ўйнайди. Улар ягона ахборот тизимига бирлаштирилиши ёки ўзаро маълумотлари оқими келишилган (модулар интеграцияси) алоҳида турли модуларни ўзида ифодалаши мумкин. Бунда биринчи навбатда қуйидаги модулар назарда тутилмоқда:

- кредиторлар модули;
- дебиторлар модули;
- асосий воситалар модули.

Кредиторлар модули фойдаланувчи учун счет-фактуралар ва тўлов ҳужжатларини бошқаришнинг қулай ва самарали воситаси ҳисобланади. Дастурий таъминотга илова қилинаётган ҳужжатларга мувофиқ мазкур Oracle Applications модулида счётлар таркиби, валюта, банк счётлари, тўлов шартлари ва бошқалар билан боғлиқ жараёнларни амалга ошириш имкони бўлади. Кредиторлар модулини операторлар иш жойидаги “папка”сини тегишли тартибда созлаш иловани тезлик билан компанияни хўжалик фаолиятининг юритишни аниқ методларига мослаштириш имкониятини беради.

Жараёнлар оқимини ишлатиш йўлини тутиш маълумотларни аниқ бўлишини таъминлайди ва Кредиторлар модулида счёт-

фактураларни қайта ишлашнинг самарадорлигини оширади. Кредиторлар модули тўловларга оид самарали қарорлар қабул қилиш учун зарур бўладиган барча маълумотларни тақдим этади. Кенг кўламдаги мол етказиб берувчилар, тизимлар ва тўловлар параметрлари қўлланилиши ҳисобига мол етказиб берувчиларга тўловлар ўтказилиши тартиби ва муддатларини фойдаланувчи томонидан қулай назорат қилишга эришилади. Кредиторлар модули барча тўлов шакллари, шу жумладан электрон тўловлар, “нақд” тўлов ва бошқа тўлов турларини қайта ишлаш ҳамда истиқболдаги тўловлар бўйича эҳтиёжлар прогнозини тузиш орқали маблағларни тежаш, такрорий ва руҳсатсиз тўловларнинг олдини олиш имконини беради. Мол етказиб берувчилар ҳақидаги маълумотларни қайта ишлашда уларни автоматик киритиш воситаси орқали тезлик билан киритиш, бир неча манзиллар, банк счётлари ва ҳар бир мол етказиб берувчи учун вакилларни қайд этиш, солиқ ҳисоботи ва солиқларни ушлаб қолиш ҳамда бошқа керакли тадбирларни созлаш назарда тутилган.

Дебиторлар модули счётлар тақдим этиш ва қарздорликларни ундириш жараёнларини самарали бошқариш воситасидир. Турли хўжалик жараёнларини ҳисобга олиш фойдаланувчи томонидан белгиланган тартибга кўра, автоматик равишда амалга оширилади. Пул маблағлари ҳисоби самарали созланиши пул маблағларини банкка ўз вақтида келиб тушиши ва дебиторлик қарздорлигини даврий равишда тўланишини таъминлайди. Улардан ташқари қуйидагилар ҳам мавжуд бўлади:

- қайта ишлаш тўпламидан фойдаланиш имконияти;
- счётлар режасининг мослашувчан майдони, тизимли мослашувчан майдони ва ҳудудни мослашувчан майдонини созлаш;
- 30 тача сегментларни қамраб олувчи ҳар қандай счётлар режасини аниқлаш;
- ҳисоб тақвимини аниқлаш;
- тўлов шартларининг кенг турдаги вариантлари (В-тўловни кечиктириш, С- кейинги ойда тўлаш, Г- чегирма суммаси ёки фоизини қайд этиш, Д - бир неча чегирмалар);
- буюртмачиларни кредит профилини яратиш, кредит профилидан нусха кўчириш;
- сотиш ҳудудларини аниқлаш.

Бу ерда катта ҳажмдаги маълумотларни қайта ишлаш учун зарур бўладиган кучли универсал воситалар назарда тутилган.

Автоматик равишда электрон ўтказиш корхона банкига келиб тушган тушумларни автоматик равишда қайта ишлаш орқали маълумотларни қўлда киритишга эҳтиёж қолдирмайди. Авто тушумлардан фойдаланиш эса маблағларни буюртмачи банки счётидан компаниянинг банкдаги счётига маблағларни ўтказиш имконини беради. Бу пул маблағлари ҳисобини такомиллашишига олиб келади ва қарздорликни ундириш жараёнини осонлаштиради.

Жараёнлар оқимининг ишлатилиш йўлини тугилиши Асосий воситалар модулида активларни ҳисобга олиш самарадорлигини оширади. Жараёнларни амалга ошириш учун активларни танлашда ҳам улар ўзлари ҳақидаги маълумотлардан, ҳам уларни фойдаланиладиган жойи, счёт-фактуралар ва ижара шартлари ҳақидаги маълумотлардан фойдаланиши мумкин. Активлар гуруҳини биргаликда яна қайта ишлаш мумкин. Дастурий махсулот ўрнатилаётганда Асосий воситалар модули маълум бир ҳўжалик фаолияти шароитига кўра мослаб соланади. Корхонадаги ҳар қандай ўзгаришларни қўшимча солашлар орқали акс эттириш мумкин. Бунда ҳўжалик фаолиятини дастурий таъминотга мослаштиришга зарурат туғилмайди.

Бошқача қилиб айтганда, мазкур модуль доирасида қуйидагилар амалга оширилади;

- активлар ҳақидаги маълумотларни юритиш;
- амортизация қилинмайдиган активлар, шу жумладан айланма активлар ва ер майдонларини ҳисобга олиш;
- активларни “ярлик” бўйича назорат қилиш;
- ижарага олинган асосий воситалар ва номоддий активлар ҳисоби;
- Webни активлар бўйича сўровларни бажариш учун қўллаш;
- ижарага олишни амалга ошириш мумкин бўлган вариантларини таҳлил қилиш ва самарали стратегиясини танлаш;
- архивлаш ва тозалаш (ўтган молия даврларидаги маълумотларни архивлаш), архив маълумотларини тиклаш.

Асосий воситалар модулини жорий этиш активларни ҳисобга олиш ва уларни балансда акс эттиришни осонлаштиради. Асосий воситалар модулини махсус ҳисоботлари асосий воситалар бўйича масъулларга барча қўшимча киритилган маълумотлар, ўтказишлар, ҳисобдан чиқаришлар ва активлардаги бошқа ўзгаришлар ҳақидаги маълумотларни бериш учун қўлланилади. Бу эса активлар ҳисобининг аниқлигини таъминлайди. Ундан ташқари, Асосий

воситалар модули максимум солиқ имтиёзларига эга бўлиш ва ортиқча солиқлар тўлашни олдини олиш имконини беради.

Бюджетлаштириш модулининг бухгалтерия билан интеграциялашуви бюджетлаштиришнинг автоматлаштиришни ахборот тизими доирасида солиқларни бюджетлаштириш имкониятини яратади.

Барча учта модуллар компаниянинг контрагентлари ўрта-сидаги маълумотлар оқимини автоматлаштириш вазифасини бажаради. Биринчисида бу мазкур компанияга қурилма ва хизматлар етказиб берувчилар, иккинчи ҳолатда унинг мижозлари, учинчисида эса ўзи ички активлари эгаси сифатида ўртага чиқади. Функционал сифатида улар анча ўхшаш (маълумотлар оқими ҳаракати йўналиши ва хусусиятидан ташқари), улардан бюджетлаштириш модулига келиб тушадиган маълумотлар маълум бир даражада истикболдаги прогноз бюджет учун катта аҳамият касб этади.

Мазкур қўлланилаётган воситанинг функциялари ҳақида юқорида таъкидлаб ўтилган фикрлар якуни сифатида шуни қайд этиш керакки, Кредиторлар ва Дебиторлар модуллари аслида пул маблағлари кирими ва чиқими ҳақидаги ҳисоботни тузиш учун базис, Асосий воситалар модули эса компания балансидаги қурилмалардан фойдаланилишини ҳисобга олиш ва назорат қилиш базиси ҳисобланади. КАТ доирасида БААТни мазкур модуллар билан интеграциялашуви прогноз бюджетлар тузиш ва уларга тузатишлар киритиш жараёнини янада тезкор ва самарали бўлишини таъминлайди. Шундай экан, бюджетлаштириш жараёнларини автоматлаштиришнинг ахборот тизимини жорий этиш босқичларини вазифалари қуйидаги тартибда амалга оширилиши мумкин:

- тизимни (параллел серверлар тизимини) тест тартибида синовдан ўтказиш;

- БААТ тизимидаги майда камчиликларни бартараф этиш;

- компаниянинг алоҳида таркибий бўлимларини БААТ модулини қўллашга босқичма-босқич ўтказиш;

- компаниянинг ўзаро боғланган бўлинмалари (бюджетлаштириш жараёнида қатнашувчи иқтисодга оид бўлинмалар) ўртасида маълумотлар оқими интеграциялашуви;

- тизимни саноат даражасида амалиётга татбиқ этиш ва унга техник хизмат кўрсатиш.

ХУЛОСА

Тадқиқот пахта тозалаш корхоналарида бошқарув ҳисоби, шу жумладан бюджетлаштиришни жорий этиш ва такомиллаштириш масалаларига бағишланган. Олинган хулоса ва таклифлар асосида тармоқ корхоналарида бошқарув ҳисоби тизимида бюджетлаштиришни самарали жорий этиш орқали бозор иқтисодиёти шароитида рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш имконияти яратилади.

Тадқиқот натижасида эришилган асосий натижаларни қисқача қуйидагича баён этиш мумкин:

1. Иқтисодий адабиётлар таҳлилига кўра бошқарув ҳисоби тарихан шаклланган ва илмий асосланган тизим бўлиб, ишлаб чиқариш шароитлари ўзгариши ва корхоналарнинг ташкилий шакллари ривожланиши натижасида юзага келган ва бу ҳолат уни бошқарув қарорлари қабул қилишнинг асосий воситаси сифатида юзага келишига олиб келди.

Тадқиқотлар бошқарув ҳисоби иқтисодчи-назариячилар ва муҳандис-амалиётчилар бошқарув ҳамда ишлаб чиқариш қарорлари қабул қилиш учун ҳисоб маълумотлари зарурлигини тушуниб етган даврда яъни 100 йил олдин бухгалтерия ҳисобидан ажралиб чиққан деб ҳисоблаш мумкинлигини кўрсатмоқда.

Тадқиқотда бошқарув ҳисоби бухгалтерия ҳисобини англо-америка моделининг элементи ҳисобланганлиги сабабли АҚШ тажрибаси кўриб чиқилди ва Америкалик бухгалтерларни бизнесни ташкил этишнинг акционерлик шаклини ривожланиши сабабли ишлаб чиқариш харажатларига асосий эътиборини қаратиши ишлаб чиқариш харажатлари назоратининг комплекс тизимини шакллантиришга олиб келганлиги ҳамда у келгусида “Бошқарув ҳисоби” номини олганлиги илмий асосланди.

Ўрганишлар натижасида хорижда қўлланилаётган бошқарув ҳисобини учдан икки қисми нафақат мамлакатимиз мутахассислари учун таниш бўлган, балки улардан иқтисодиётда кенг ва самарали фойдаланилиб келинган, деган фикрга келинди.

2. Тадқиқотда бошқарув ҳисоби иқтисодий билимларни янги комплекс қисми эканлиги асосланди. Бошқарув ҳисобига оид барча таърифлар ўрганилиб муаллиф томонидан қуйидаги таъриф шакллантирилди: бошқарув ҳисоби - корхонадаги умумий ҳисоб тизимининг четга чиқишлар бўйича бошқарув усулларини кенг

қўллаган ҳолда, бухгалтерия ҳисоби, тезкор-техник ва статистик ҳисоб функцияларини иқтисодий таҳлил, режалаштириш, назорат, тартибга солиш ва истиқболни белгилаш функцияси билан ўзаро уйғунлигини таъминлайдиган қисми бўлиб, унга харажатларнинг ҳосил бўлиш жойлари ва жавобгарлик марказлари бўйича ҳисобга олиш, ҳисобнинг илғор тизим ва усулларини яратиш ҳамда татбиқ этиш ҳам киради.

3. Бошқарув ҳисоби ҳам бошқа фанларга ўхшаб, ўз предмети, объекти, тамойили ва методларига эгадир ҳамда ривожланиш босқичидадир. Иқтисодий адабиётлар таҳлили натижасида бошқарув ҳисобини предмети, объекти, мақсади, вазифалари, тамойиллари, функциялари ва методлари бўйича муаллифлик қарашлари шакллантирилди.

Ушбу қарашлар асосида тадқиқотда муаллиф томонидан пахта тозалаш корхоналари учун бошқарув ҳисоби тизими модели тузилди.

4. Муаллиф томонидан бошқарув ҳисобини ташкил қилиш соҳасидаги хориж тажрибаси чуқур тадқиқ этилиб, улардан тадқиқот объекти бўлган пахта тозалаш корхоналарида фойдаланиш бўйича таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилди. Жумладан, ҳисобни интеграллашган тизими кичик бизнес корхоналарида, автоном тизимини эса деталлаштирилган ва алоҳида юритиладиган бошқарув ҳисобини жорий этиш зарур бўлган йирик ва ўрта корхоналарда қўллаш керакли самара бериши асосланди.

5. Диссертацияда амалиётни чуқур ўрганиш ва ихтисосликка оид адабиётларни таҳлил қилиш натижасида замонавий ахборот технологиялари воситалари ҳисобни ягона тизимида турли ҳисоб турлари (бухгалтерия, солиқ, бошқарув)ни юритиш имконини бериши туфайли бухгалтериянинг “бошланғич маълумотларини” бошқарув тизимида қайта ишлаш учун параллел бўлимни очиш ўрнига фаолият кўрсатаётган штатдаги ходимлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ деб топилди. Шундан келиб чиқиб, тадқиқот объекти бўлган пахта тозалаш корхоналарида 2016 йилда тасдиқланган бошқарув аппарати ташкилий тузилмасига ўзгартириш киритиш ва янги “бошқарув ҳисоби” бўлимини ташкил этиш зарурлиги асосланди.

6. Мамлакатимизда ҳам жаҳон амалиётидагига ўхшаб бошқарув ҳисоби соҳасида фаолият кўрсатувчи мутахассислар учун бухгалтер-аналитик терминини қўллаш керак. Ушбу термин бошқарув

ҳисоби бухгалтери касбининг хусусияти (ҳисоб маълумотлари) ва фаолияти мазмунини (таҳлил қилиш орқали қарор қабул қилиш учун зарур маълумотларни етказиб бериш) тўлиқ очиб беради. У нафақат харажатларни ҳисобга олиш билан, балки маблағларни сарфланишини таҳлил қилиш, истиқболини белгилаш, улардан самарали фойдаланилишини назорат қилиш билан ҳам шуғулланиши ва энг муҳими оддий ҳисобчидан стратег, инноватор ва танқидий фикрловчи мутахассис даражасига кўтарилиши кераклиги асосланди.

7. Тадқиқотларни кўрсатишича, бошқарув ҳисоби тизимини жорий этиш мураккаб ва узоқ давом этувчи жараён ҳисобланади. Олимлар бошқарув ҳисобини жорий этишни соддалаштирилган вариантини тавсия қилмоқда. Тадқиқотда ўрганишлар натижасида пахта тозалаш корхоналарида бошқарув ҳисобини жорий этишда россиялик иқтисодчи олима Н.Чупахина тавсия этган соддалаштирилган вариантдан фойдаланиш мақсадга мувофиқ деб топилди.

8. Бошқарув ҳисоби маълумотлари тижорат сири бўлганлиги сабабли тижорат маълумотларини муҳофаза қилмасдан пахта тозалаш корхоналарида бошқарув ҳисобини самарали ташкил этиш мумкин эмас. Бунинг учун эса тижорат сири тартибини ташкил қилиш, яъни маълумотлар махфийлигини таъминлаш бўйича ҳуқуқий, ташкилий, техник ва бошқа чора-тадбирларни ишлаб чиқиш зарур. Ундан ташқари, “Ўзпахтасаноат” АЖ томонидан 2016 йил 30 июнда тасдиқланган “Ўзпахтасаноат” акционерлик жамиятини ахборот сиёсати ҳақидаги” низомда маълумотларни тижорат сирига киритиш, ундан фойдаланишга рухсат бериш тартиби ва шартлари жамият томонидан Ўзбекистон республикасини “Тижорат сири ҳақидаги” қонуни ва бошқа қонунчилик ҳужжатлари асосида ишлаб чиқилади, деб таъкидланган.

Бу эса пахта тозалаш корхоналари учун тегишли низом ишлаб чиқишни тақозо қилади.

Шу сабадан тадқиқотда тегишли меъёрий ҳужжатлар асосида тижорат сири режими ҳақидаги намунавий низом ишлаб чиқилди ва тавсия қилинди.

9. Бошқарув ҳисобини ташкил этиш давлат томонидан тартибга солинмаганлиги учун корхоналар томонидан унга оид тартибқоидалар бошқарув ҳисобига оид низом кўринишида ишлаб чиқиши ва жорий этилиши лозим. Ушбу низом корхоналарнинг муҳим ички меъёрий ҳужжатларидан бири ҳисобланади. Тадқиқотда

иктисодий адабиётлар чуқур таҳлил этилиб ва амалиётни ўрганиш асосида бошқарув ҳисоби тўғрисидаги намунавий низом ишлаб чиқилди ҳамда таклиф қилинди.

10. Бошқарув ҳисоби тизими келажакда муваффақиятга эришишда муҳим рол ўйнайдиган молиявий бўлмаган кўрсаткичлар: тайёр маҳсулотнинг сифати, доимий мижозларни буюртмаларини даврийлиги, маркетинг ташаббусларига мижозларни эътибор бериш муддати, логистика самарадорлиги, янги маҳсулотларни яратиш ва бозорга олиб чиқиш муддати ва ҳ.к.ни акс эттиришга кўпроқ эътибор қаратиши керак.

Тадқиқотда бошқарув ҳисобини истиқболи кўпчилик ўйлаганидек таннархни калькуляциялаш билан эмас, балки сотиш баҳосини калькуляциялаш билан боғлиқдир, чунки бу маҳсулот (товарлар, хизматлар)ни бозорга олиб кириш ва бизнесда пешқадамлик мавқеини эгаллашда айниқса муҳим аҳамиятга эгаллиги илмий асосланди.

11. Бюджетлаштиришнинг моҳиятини чуқур англаш учун аввал унинг бошқарув ҳисобидаги ўрни ва ролини аниқлаб олиш зарур. Муаллиф тадқиқотда бу борадаги иқтисодий адабиётларни таҳлил қилиб бюджетлаштиришга бошқарув ҳисобини ажралмас бир қисми сифатида қараётган олимларнинг фикрларига қўшилишни лозим деб топган. Чунки бошқарув ҳисобида бошқарув мақсадлари учун ҳақиқий маълумотлардан ташқари, прогнозлаштириладиган маълумотлар ва режалаштириладиган кўрсаткичлардан фойдаланилади. Шунинг учун ҳам бюджетлаштириш бошқарув учун ўта муҳим бўлган режа маълумотларини етказиб берувчи тизим сифатида пахта тозалаш корхоналарида бошқарув ҳисобининг ажралмас қисми ҳисобланади.

12. Бюджетлаштириш бутунлай янги восита эмаслиги ва бошланғич асослари қадимги цивилизация даврида шаклланганлиги ҳамда юзага келишига назорат-превентив ахборот таъминотига бўлган эҳтиёжнинг пайдо бўлиши сабаб бўлганлиги илмий жиҳатдан асосланди.

Шу билан бирга бюджетлаштиришни юзага келиш тарихи узок даврни ўз ичига олса-да фақатгина бозор иқтисодиёти шароитида тўлақонли ривожланганлиги очиб берилди.

13. «Бюджет» ва «Бюджетлаштириш» атамаларига оид хорижий ва мамлакатимиз олимларининг таърифлари тадқиқ этилиб, муаллиф таърифи ишлаб чиқилди. Унга кўра «Бюджет нафақат

даромад ва харажатларнинг батафсил режаси, балки молиявий рискларни ҳисобга олган ҳолда талаблар ва мажбуриятларни бошқариш, режалаштиришнинг самарали воситаси ҳамда ходимларни рағбатлантириш тизимининг асоси ҳам ҳисобланиб, корхонанинг максимал молиявий барқарорлик ва молиявий самарадорликка эришиши учун шакллантирилади ва у асосида тактик ҳамда стратегик қарорлар қабул қилинади».

«Бюджетлаштириш режалаштириш, ҳисобга олиш, назорат ва таҳлил қилиш жараёнларини бир тизимга бирлаштирувчи ахборот тизими бўлиб, бошқарувнинг энг мураккаб, муҳим функцияларидан бири ҳисобланади ва истиқболда кўзланган мақсадларни тизимли белгилаш ҳамда уларга эришиш учун керакли тадбирларни ишлаб чиқиш демакдир».

14. Тадқиқотда пахта тозалаш корхоналарида бюджетлар тузиш шакллари тармоқ хусусиятидан келиб чиқиб, қиёсий белгилари ва мезонларига кўра таснифланиши мақсадга мувофиқ деб топилди.

15. Амалиётни ўрганиш пахта тозалаш корхоналарида бюджетлаштиришнинг жорий этишни самарали бошқарув тизимисиз амалга ошириб бўлмаслигини кўрсатди. Шу сабабли пахта тозалаш корхоналари ва вилоятлардаги ҳудудий филиалларда бюджетлаштириш масалалари билан шуғулланиш учун доимий фаолият юритувчи консультатив гуруҳ мақомига эга бўлган алоҳида кенгаш – бюджетлаштиришни жорий қилиш ва таҳлил кенгашини тузиш кераклиги асосланди.

16. Амалиётни тадқиқ этиш бюджетлаштиришни самарали жорий этиш, амалга ошириш тартиби ва уни бошқарув тизимидаги роли ҳамда ўрнини белгилаш учун тегишли низом ишлаб чиқилиши лозимлигини кўрсатди. Шу сабабли тадқиқотда тармоқнинг ўзига хос хусусиятлари ҳисобга олинган ҳолда пахта саноати корхоналари учун “Бюджетлаштириш ҳақида”ги намунавий низом ишлаб чиқилди ва тавсия этилди.

17. Пахта тозалаш корхоналари учун тармоқ ишлаб чиқариш технологиясини ўзига хос хусусиятларини инобатга олган ҳолда бюджетлаштириш тизимини жорий этиш услубияти таклиф қилинди.

18. Иқтисодий адабиётлар таҳлили бюджетлар тузиш кетмакетлиги масаласи иқтисодчи олимлар томонидан кенг ёритилганлиги, бироқ, бу масалада ягона бир фикрга келинмаганлигини кўрсатди. Пахта тозалаш корхоналарининг хусусиятидан келиб

чиқиб, бюджетлар тузиш кетма-кетлигини пахта хомашёсини тайёрлаш бюджетидан бошлаш кераклиги асослаб берилди.

19. Бош бюджет корхонанинг турли режаларини боғловчи бўгин бўлиб, белгиланган мақсадларга эришиш учун зарур бўлган мазкур режаларни молиявий ва микдорий ифодаланишини билдиради ва барча бўлинмалар фаолиятини мувофиқлаштиради. Шунинг учун тадқиқотда пахта тозалаш корхоналарида бош бюджетни операцион, инвестиция (инновация), махсус ва йиғма бюджетлардан ташкил топиши мақсадга мувофиқ деб топилди.

Тармоқнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, пахта тозалаш корхоналарида бош бюджетни тузиш технологияси ва чизмаси ишлаб чиқилди.

20. Бюджетлаштириш жараёнини пахта тозалаш саноати корхоналари учун қишлоқ хўжалиги тармогининг мавсумийлиги ва бюджетлар тузишнинг муддатларига мос ҳолда амалга ошириш тартиби тавсия қилинди. Бунда статик бюджет, мослашувчан бюджет ва ҳақиқий бюджетлар тузиш тартиби ишлаб чиқилди.

21. Бюджет кўрсаткичлари бажарилишини аниқлаш учун бюджет назоратининг тегишли босқичлари ва воситалари ишлаб чиқилди.

Тадқиқотда четланишлар таҳлили ўрганилди ва нормативдан четланишларни таҳлил қилиш - менежерлар томонидан ҳақиқий ва мақсадли кўрсаткичлар ўртасидаги фарқларнинг манбаини тушуниб етиш учун қўлланиладиган тадбирлар мажмуидир, деган хулосага келинди.

Пахта тозалаш корхоналари учун бюджетлаштириш жараёнини баҳолаш ва контроллинг услибиёти ишлаб чиқилди.

22. Бюджет четланишларининг муҳимлилик даражаси ва четланишлар бўйича бошқарув тадбирларининг асосий меъзонларини бюджетдаги ўзгаришлар кўрсаткичларига ҳам татбиқ этиш тавсия қилинди.

23. Тадқиқотда пахта тозалаш саноати корхоналарида бюджет бажарилиши иккита сабабга кўра: биринчидан, бюджетлаштириш контроллингини олиб бориш учун, иккинчидан, таҳлил жараёни бюджетлаштириш циклини узвий қисми ҳисобланганлиги сабабли ҳам чуқур таҳлил қилиниши кераклиги асосланди.

Таҳлилда тармоқнинг ўзига хос хусусиятлари эътиборга олиниши, яъни пахта толаси чиқиши микдорининг ўзгаришининг товар маҳсулоти ҳажмига таъсирини нав ва синфлар бўйича алоҳида

Ўрганиш, ишлаб чиқарилган маҳсулот сифатини таҳлил қилишда навлилик коэффиценти ёхуд ўртача навлилик коэффицентидан фойдаланиш, пахта толасининг навлилик даражасини маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига таъсири ва “Нав ўзгариши” ва “Пахтанинг тола бўйича навли таркиби” ўзгаришини таннархга таъсири алоҳида таҳлил қилиниши кераклиги кўрсатиб ўтилди.

24. Диссертацияда бюджет бажарилиши ҳақидаги ҳисоботлар тузиш бўйича универсал тавсиялар мавжуд эмаслиги таъкидланди. Бунда кўплаб омилларни доимий равишда ўрганиб бориш, таҳлил қилиш, графиклар чизиш ва муҳим маълумотларни ажратиб кўрсатиш ва молиявий бўлмаган кўрсаткичлар билан ҳисоботларни кенгайтиришга эътибор қаратиш лозимлиги кўрсатиб ўтилди.

Пахта тозалаш корхоналари учун тадқиқотчи Е.Коба тавсия қилган ҳисобот шакллари асосида тармоқ хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда бюджет бажарилиши ҳақидаги ҳисобот шакли тавсия қилинди.

25. Иқтисодий адабиётлар ҳамда хориж тажрибаси тадқиқ этилиб, Ч. Хорнгрен, Ж.Фостер ва Ш. Датарларнинг услубияти асосида тармоқ корхоналари учун мослашувчан ва статик бюджетларни тузиш ҳамда улар бўйича четланишлар таҳлилинини ўтказиш услубияти ишлаб чиқилди.

26. Амалиётни ўрганиш корхона ва унинг бўлинмалари (маъсулият марказлари) фаолиятини баҳолаш ва назорат қилиш учун мослашувчан бюджет маълумотлари етарли бўлмаслигини кўрсатмоқда. Шу сабабли тадқиқотда унга қўшимча равишда назорат ва баҳолаш бюджетини тузиш кераклиги илмий жиҳатдан асосланди.

27. Тадқиқотда бюджетлаштириш жорий этилгандан сўнг доимий равишда диагностика қилиниши ва келгусида оптималлаштириш (такимллаштириш) учун бюджетлаштириш тизимини таҳлил қилиш услубига эга бўлиш лозимлиги асосланди. Бюджетлаштириш тизимини тегишли мезонлар бўйича таҳлил қилиш схемаси яратилди.

28. Диссертацияда пахта тозалаш корхоналарида тармоқнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, операцион бюджетлар пахта хомашёсини тайёрлаш, қайта ишлаш ва сотиш бюджетларидан ташкил топиши асосланди.

29. Пахта хомашёсини тайёрлаш бюджетининг кўрсаткичлари Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори билан ҳар йили

тасдиқланадиган пахта хомашёси тайёрлашнинг прогноз ҳажм-ларига асосан белгиланади.

Тармоқ корхоналарининг ўзига хос хусусиятларига кўра пахта хомашёси тўдасининг жамланиши, сакланиши ва қайта ишланиши амалдаги ўрнатилган тартибга биноан тола тури ва пахтанинг сифат кўрсаткичларига қараб ҳар бир фермер хўжалиги бўйича алоҳида амалга оширилади.

30. Пахта хомашёсини қайта ишлаш бюджетига пахта баланси, материал ва эҳтиёт қисмлар, материалларнинг сарфланиши, эҳтиёт қисмларни сарфланиши, бевосита меҳнат харажатлари ва умум-ишлаб чиқариш харажатлари бюджетлари киради. Тармоқ хусусия-тидан келиб чиқиб, пахта хомашёсини қайта ишлаш бюджетини тузиш услубияти ишлаб чиқилди.

31. Операцион бюджетларнинг бошқа турлари каби пахта маҳ-сулотларини сотиш бюджети ҳам ўзига хос хусусиятларга эга, яъни маҳсулотни сотиш ва етказиб бериш тегишли меъёрий ҳужжат-ларда белгилаб берилган тартибда амалга оширилади.

Пахта тозалаш корхоналарида ўзига хос хусусиятларидан ке-либ чиқиб сотиш бюджетига бошқа тармоқ корхоналаридан фарқли равишда, ушбу бюджетни бир бўлими сифатида маҳсулот жўнатиш ва чигит жўнатиш баланси тузилиши зарурлиги асосланди.

Сотиш бюджетини сотиш каналлари кесимида чоракларга бўлинган ҳолда тузиш тартиби тавсия этилди.

Пахта маҳсулотларини линт ва пахта чигити каби турларини сотишнинг хусусиятлари мавжуд ва мазкур хусусиятлар сотиш бюджетини тузишда эътиборга олинishi асосланди.

32. Тадқиқотда инвестиция харажатлари билан ишлаб чиқариш циклини бир-бирига боғлаш учун инвестиция режа-графи тузи-лиши ва у инвестиция бюджети учун асос бўлиб ҳисобланиши таъкидланди.

Шунингдек, инвестиция бюджети лойиҳасини жорий этиш операцион бюджетларда тегишли ўзгартиришлар қилишга олиб келиши, ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажмини ошириши, харажатларни камайтириши асосланди.

33. Пахта тозалаш корхоналари фақатгина пахта хомашёсини тайёрлаш, қайта ишлаш ва махсус терминалларга етказиб бериш билан чегараланмайди, балки фермер хўжаликларига уруғлик чигит тайёрлаб бериш билан ҳам шуғулланади. Шу сабабли диссер-тацияда махсус бюджет тизимлари ичида энг муҳимларидан бири

уруғлик чигит тайёрлаш цехи бюджети ҳисобланиши асосланди ва бюджет тузиш услубияти тавсия этилди.

34. Пахта тозалаш корхоналарида қуритиш-тозалаш цехи ўз харажатларини даромадлари ҳисобига қоплаши, уни кўрсатган хизмат қиймати корхона товар маҳсулоти таркибига кирмаслиги ва фермер хўжаликларига хизмат кўрсатиши туфайли мазкур цех бюджети алоҳида тузилиши зарурлиги асосланди ҳамда услубият яратилди.

35. Пахта тозалаш корхоналари харажатлари таркибида солиқ тўловлари катта улушга эга. Шу сабабдан, махсус бюджетнинг бошқа турлари қаторида пахта тозалаш корхоналарида солиқ бюджетини ҳам тузиш ҳамда унинг самарадорлигини баҳолаб бориш зарурати юзага келмоқда. Шу сабабдан тадқиқотда мазкур масалага алоҳида эътибор қаратилди ва тадқиқотчи О.Чухрова услубияти асосида пахта тозалаш корхоналари учун тегишли услубият шакллантирилди. Солиқлар бюджетини четланишлар бўйича таҳлили услуби тавсия қилинди.

36. Тадқиқотда пахта тозалаш корхоналарида йиғма бюджет ўзида пул маблағлари бюджети, даромад ва харажатлар бюджети ва прогноз бухгалтерия балансларини қамраб олиши асосланди. Ушбу бюджетлар тузиш услубияти тавсия қилинди.

Пул маблағлари бюджетини мутлоқ ликвидлилик, пул маблағи билан таъминланганлик ва пул оқимларини етарлилиги коэффицентлари ёрдамида баҳолаш тавсия қилинди.

Пахта тозалаш корхоналари учун йиғма бюджетлар тузиш услубияти ишлаб чиқилди, тавсия этилди ва унга қўшимча равишда пул маблағлари оқими прогнозини акс эттирувчи графикни тузиш мақсадга мувофиқ деб ҳисобланди.

37. Тадқиқотда пахта тозалаш саноати корхоналарида биринчидан, бюджетлаштиришни контроллингини олиб бориш учун, иккинчидан, таҳлил бюджетлаштириш циклининг узвий қисми ҳисобланганлиги учун ҳам бюджет бажарилиши таҳлил қилиниши кераклиги асослаб берилди.

38. Бюджет бажарилиши таҳлилида қуйидагилар бўйича таҳлиллар ўтказилишига оид тегишли таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилди:

- пахта хомашёси тайёрлов бюджети бажарилишининг ассортимент бўйича ва намлик ва ифлослик бўйича таҳлили;

- тола чиқишининг маҳсулот ҳажмига таъсири ва ишлаб чиқарилган пахта толаси синфларга тақсимланишини маҳсулот баҳосига таъсири таҳлили;

- ишлаб чиқарилган маҳсулот сифатини навлилик коэффициенти ёхуд ўртача навлилик коэффициенти ёрдамида таҳлил қилиш;

- пахта хомашёсидан тола чиқиши ва пахта хомашёсининг пахта навидан саноат навларига ўтишини маҳсулот таннархига таъсири таҳлили;

- ишлаб чиқарилган маҳсулот ва сотилган маҳсулот ҳажмининг қиймат ва натурал бирликлардаги бюджет кўрсаткичлари ҳамда ўтган йилга нисбатан бажарилишининг таҳлили;

- фойда ва унинг миқдорига тола сифати (тола чиқиши, пахта навидан саноат навига ўтиши ва синфларга тақсимланиши)нинг таъсири таҳлили;

- маҳсулот рентабеллигини алоҳида селекцион нав, саноат нави ва синфи бўйича таҳлили.

39. Тадқиқотлар ҳеч бир дастурий маҳсулотлар универсал бўлиб ҳисобланмаслиги ва унда мулкчилик шакли, фаолият тури, корхонада қабул қилинган ҳисоб сиёсати, бизнеснинг таркиби ва бошқа омиллар ҳисобга олинмаслигини кўрсатди. Шунинг учун ҳам улар мослашувчан бўлиши ва корхоналарнинг ўзига хос хусусиятларига мослаштирилиши зарурлиги асосланди.

40. Бюджетлаштиришни жорий қилишнинг ажралмас ва муҳим босқичларидан бири автоматлаштириш ҳисобланади. Бюджетлаштириш жараёнларини автоматлаштириш бюджетларни тузиш, уларга керакли тузатишлар киритиш ва ички ҳисоботларни шакллантиришга кетадиган ҳаражат ва вақт сарфини камайтириш, керакли маълумотларни олиш тезкорлигини таъминлаш ҳамда ихтисослашган инструментал воситалардан кенг фойдаланиш орқали таҳлил қилиш имкониятларини кенгайтириш, бўлимларни корхонанинг умумий молиявий натижасига қўшган ҳиссасини самарали баҳолаш ва улар фаолиятини оқилона баҳолаш имкониятини яратади. Автоматлаштиришни керакли маълумотларни тезкор олиш, аналитик имкониятларни ривожлантириш, корхонада ягона ахборот макони яратиш, четланишлар ҳақида хабар беришни фаол тизимига эга бўлиш, мутахассисларни маълумотларни излаш ва қайта ишлаш бўйича меҳнат ҳаражатларини камайтириш каби кўпгина афзалликлари ҳам бор. Шунинг учун ҳам бошқарув ҳисоби тизимида

бюджетлаштиришни тўлақонли тизимини жорий қилганда албатта мазкур жараёнларга АКТни кенг жорий этиш ва компьютер дастури шаклида амалга ошириладиган компания моделини ўзида ифода-лайдиган ахборот тизимларини танлаш керак.

41. Бюджетлаштиришнинг ахборот тизимини самарали жорий этиш учун корхонадаги бошқарув маданиятини умумий даражаси билан боғлиқ кўпгина омилларни баҳолаш зарур.

42. Бюджетлаштириш жараёнларини автоматлаштириш нафақат корхона молия – хўжалик фаолиятини тезкор назорат қилишда, балки молиявий таҳлил соҳасида ҳам катта имкониятлар ярати-лишига олиб келади. Жумладан, пул маблағлари ҳаракати бюджети ёрдамида бош бухгалтер иммитацион моделлаштириш воситасига эга бўлади. Унинг ёрдамида ҳозирги кунда ёки истикболда амалга ошириладиган бирон-бир хўжалик жараёнини натижасини олдин-дан ҳисоблаш имконига эга бўлинади. Натижада, корхонанинг тўла молиявий ахборотлари шаффофлигига эришилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

I. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли “Ўзбекистон республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6(766)-сон, 70-модда.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 11 сентябрдаги ЎРҚ-374-сонли “Тижорат сири тўғрисида”ги қонуни. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 й., 37-сон, 463-модда.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Пахта толасини сотиш ва унинг учун ҳисоб-китоб қилиш механизмини тартибга солиш тўғрисида”ги 2006 йил 29 августдаги ПҚ-456-сон қарори. - ЎР ҚХТ, 2006 й., 36-сон, 359-модда.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ““Ўзпахтасаноатэкспорт” холдинг компаниясини ташкил этиш тўғрисида”ги 2015 йил 27 октябрдаги ПФ-4761-сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2015 й., 43(699)-сон, 548-модда.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ““Ўзпахтасаноат-экспорт” холдинг компанияси фаолиятини ташкил этиш чоратадбирлари тўғрисида”ги 2015 йил 28 октябрдаги ПҚ-2422-сонли Қарори. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2015 й., 44(700)-сон, 558-модда.
6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 30 августдаги 286-сонли “Пахта толасини сотиш ва ҳисоб-китоблар механизмини такомиллаштириш тўғрисида”ги қарори. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2016 й., 36-сон, 413-модда.
7. Ўзбекистон республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 11 сентябрдаги 293- сонли “2016 йилги пахта хомашёсини харид нархлари тўғрисида”ги қарори. Ўзбекистон Республикаси қонунлар тўплами. 2016 йил 37-сон, 430-модда.
8. Ўзбекистон республикасининг Хусусийлаштириш, монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш давлат қўмитасининг 2016 йил 21 июндаги 01/26-26/40-сонли “Ходимлари тижорат

сиридан фойдаланадиган корхона ва ташкилотлар учун тижорат сири режимига риоя этилиши бўйича намунавий низомни тасдиқлаш тўғрисида”ги қарори. -ЎР ҚХТ, 2016 й., 30-сон, 370-модда.

9. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг расмий маълумотлари.

II. Монография ва илмий мақолалар

10. Абдуғаниев А.А. Бошқарув ҳисобини ташкил этиш муаммолари, уларнинг ечимлари. – Тошкент: Тошкент молия институти, 2003, 275 б.

11. Аликулов А.И. Харажатлар ҳисоби ва тахлилининг назарий ҳамда амалий масалалари. Монография. – Т.: “Fan va texnologiya”, 2011, 188 б.

12. Богатый Д.В. Развитие методики управленческого учета и контроля в коммерческих организациях. Дисс на соис. учен. степ. канд. экон. наук. –М, 2002.

13. Боргояков А.С. Система плановых расчетов как основа формирования бюджета денежных средств фирмы. //Аудит и финансовый анализ, №5, 2013.

14. Булгакова С.В. Теория, методология и организация системы управленческого учета. Автореф. докт. дис. на соис. уч. степ. докт. экон.наук. –Воронеж, 2009.

15. Вахрушина М.А. Теория и практика бухгалтерского управленческого учета. Автореф. докт. дис. на соис. уч. степ. докт. экон.наук. -Москва. 2002.

16. Вахрушина М.А.Теория и практика бухгалтерского управленческого учета. Докт. дис. на соис. уч. степ. докт. экон.наук. - Москва, 2002.

17. Вахрушева О.Б. Организация управленческого учета за рубежом. //Аудит и финансовый анализ, №1, 2011.

18. Войко Д.В. Сущность управленческого учета и его место в управлении предприятием. //Управленческий учет, № 3, 2005.

19. Воронова Е.Ю. Институциональные основы управленческого учета (теория, методология, практика) [Текст] : Монография. - М. : Изд-во МГОУ, 2011, 358 с.

20. Горохова Н.А. Налоговое бюджетирование. //Аудит и финансовый анализ, №3, 2009.

21. Грибановский В.М. Концепция управленческого учета на современном этапе развития экономики России. //Управленческий учет, №1, 2005.

22. Гринкевич О.В., Иванников А.Е. Генезис теории и практики бюджетирования. //Техника и технология пищевых производств. №1, 2015.
23. Закирова А.Р. Методология и инструментарий управленческого учета в сельскохозяйственных организациях. Автореф. докт. дис. на соис. уч. степ. докт. экон.наук. -Казан, 2011.
24. Ибрагимов А.К. Ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби, аудити ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари таннарҳини аниқлашни такомиллаштириш: икт.фан.док. дис. ...автореф. – Т.: ЎзР БМА, 2002, 42б.
25. Исроилов Б.И. Солиқлар ҳисоби ва таҳлили: муаммо ва ечимлари. – Т.: “Ўзбекистон”, 2006, 272 б.
26. Каверина М.М. Управленческий учет: организация, методика, опыт внедрения. Дисс на соис. учен. степ. канд. экон. наук. –М, 2002.
27. Карпов А.Е. Новая стратегия автоматизации бюджетирования. //Финансовый менеджмент, №2, 2009.
28. Коба Е.Е. Формирование методологии системы внутреннего контроля в агропромышленных холдингах. Автореф. дисс. на соис. учен. степ. докт. экон. наук. - Москва, 2012.
29. Корнеева Т.А., Татаровская Т.Е. Математическое моделирование в управленческом учете. //Аудит и финансовый анализ, №1, 2013.
30. Ложкина С. Концепция формирования управленческой учетно-аналитической системы на основе информационной платформы МСФО. Докт. дис. на соис. уч. степ. докт. экон. наук. - Орел, 2015.
31. Маматов З.Т. Хўжалик юритувчи субъектларда молиявий ҳисобот аудитини ўтказишни такомиллаштириш масалалари: икт.фан.док. дис. ...автореф. – Т.: ЎзР БМА, 2005, 40 б.
32. Мизиковский И.Е. Генезис управленческого учета: теоретико – методологический аспект. Докт. дис. на соис. уч. степ. докт. экон. наук. - Нижний Новгород, 2006.
33. Мухина Е.Р. Теоретические аспекты бюджетирования как элемента ресурсного обеспечения управленческого учета. //Вестник Пермского университета, 2014, вып. 1(20).
34. Принципы эффективного бюджетирования. Дронченко О.Б. Финансовый директор, № 5, 2002.

35. Савин В.Ю. Выбор и внедрения программного продукта для автоматизации бюджетирования инвестиций и источников их финансирования. //Аудит и финансовый анализ, №1, 2011.

36. Сандрикова, Т.С. Организация управленческого учета в сельскохозяйственном производстве. Текст. - Рязань : изд-во РГСХА, 2002, 240 с.

37. Сидоров С.А. Организация бюджетирования в системе управленческого учета. Автореф. дисс. на соис. учен. степ. кан. экон. наук. - Москва, 2005.

38. Сухова Г.М. Роль системы бюджетирования в финансовом планировании промышленного предприятия на примере ФГУП Федеральный НПЦ «Радиоэлектроника» им. В.И. Шимко. //Аудит и финансовый анализ. №4, 2010.

39. Кудбиев Д. Бухгалтерия ҳисобининг келиб чиқиш ва ривожланиш босқичлари. //“Иқтисодиёт ва таълим”, № 7, 2012.

40. Қурбонов З.Н. Солиқ ҳисоби ва аудитининг методологик муаммолари. Монография. - Т.: “Fan va texnologiya”, 2008, 156 б.

41. Ҳазратов К.Б. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида бухгалтерия ҳисобининг концептуал масалалари. - Т.: “Фан”, 2005, 236 б.

42. Харакоз Ю.К. Тенденции развития системы управленческого учета. //Аудит и финансовый анализ, №2, 2007.

43. Хахонова Н.Н. Концептуальные подходы к построению управленческого учета денежных потоков. //Управленческий учет, № 2, 2006.

44. Ҳамдамов Б.К. Ўзбекистон иқтисодиётининг ҳисоб ва ҳисобот тизимида аудиторлик назоратини ривожлантиришнинг услубий асослари: Иқт.фан.док. дис. ...автореф. - Т.: ЎзР БМА. 2007, - 33 б.

45. Хасанов Б. Бошқарув ҳисоби ва ички аудит методологиясини такомиллаштириш масалалари. Иқт.фан.док. дис. ...автореф. -Т, 2003.

46. Хасанов Б., Аликулов А. Минтақавий пахта терминалларида пахта толаси ҳаракати ҳисобининг хусусиятлари. //“Иқтисодиёт ва таълим”. №1, 2010.

47. Холбеков Р.О. Ишлаб чиқариш ҳисобини ташкил қилиш тамойиллари ва услубиёти. Монография. – Тошкент: “ФАН”, 2005, 198 б.

48. Чупахина Н.И. Постановка системы управленческого учета в агрохолдингах. //Аудит и финансовый анализ, №3, 2008.

49. Чупахина Н.И. Теоретические основы создания системы управленческого учета в АПК. //Аудит и финансовый анализ, №5, 2007.

50. Чухрова О.В. Развитие управленческого учета в условиях бюджетирования (на примере машиностроительного производства). Дис. на соис. уч. степ. канд. экон.наук. - Ростов – на – Дону, 2008.

51. Шароватова Е.А. Развитие концепции управленческого учета в коммерческих организациях: (теория, методология, практика). Дис. на соис. уч. степ. докт. экон.наук. - Ростов-на-Дону, 2012.

52. Шумейко М.В. Методология стратегического учета в строительстве. //Научно-теоретический журнал. -2011, выпуск 12.

53. Щегловская Ю.А. Бюджетирование как инструмент эффективного финансового планирования. - М.; Аудит и финансовый анализ, №1, 2010.

54. Федоткин Ю.Б. Подходы к автоматизации бюджетирования. //Аудит и финансовый анализ, №5, 2008.

III. Фойдаланилган бошқа адабиётлар

55. Аньшин В.М. Бюджетирование в компании: Современные технологии постановки и развития: учебное пособие. / В.М. Аньшин, И.Н. Царьков, А.Ю. Яковлева-М.: Дело, 2005.

56. Акчурина Е.В., Солодко Л.П., Казин А.В. Управленческий учет. Учебное-практическое пособие. –М.: ТК Велби, Проспект, 2004. 480 с.

57. Алборов Р. Бухгалтерский управленческий учет (теория и практика). -М.: «Дело и сервис», 2005, 223 с.

58. Альтерман Г. Истоки бюджетирования. - М.: Финансы и статистика, 2001, 301 с.

59. Апчерч Алан. Управленческий учет: принципы и практика: Пер. с англ. -М.: Финансы и статистика, 2002, 952с.

60. Бернстайн Л.В. Анализ финансовой отчетности: теория, практика и интерпретация: Пер. с англ.– М.: Финансы и статистика, 2002, - 624 с.

61. Бертонеш М., Найт Р.. Управление денежными потоками. – Пб.: Питер, 2004, - 240 с.

62. Бобожонов О., Жуманиёзов К. Бошқарув ҳисоби. Дарслик. -Т. ТДИУ, 2005, 196 б.

63. Бриггем Ю. Финансовый менеджмент. [Текст] : в 2 т. / Ю. Бриггем, Л. Гапенски. – СПб. : Экономическая школа, 1997, т.2. 320 с.

64. Бюджетирования деятельности промышленных предприятий. – Волгоград.: ВГТУ, 2002, - 143 с.
65. Ван Хорн Дж. К. Основы управления финансами: Пер. с англ.– М.: Финансы и статистика, 2000, 800 с.
66. Васильев А. А. Бюджетирование деятельности промышленных предприятий. - Волгоград : ВГТУ, 2002, 143 с.
67. Вахрушина М.А. Бухгалтерский управленческий учет: Учебник. – М.: Омега-Л, 2006, 576 с.
68. Вахрушина, М. А. Стратегический управленческий учет : Полный курс МВА [Текст] / М. А. Вахрушина, М. И. Сидорова, Л. И. Борисов. – М. : Рид Групп, 2011, - 192 с.
69. Волкова О.Н. Управленческий учет: Учеб. – М.: ТК Велби; Изд-во Проспект, 2005.
70. Воронова Е.Ю. Управленческий учет. Учебник. –М.: Изд. Юрайт, 2011.
71. Гарифуллин К.М. Управление затратами. Учебн. пособие. — Казань, КГФЭИ, 2005, 316 с.
72. Гаррисон Р., Норин Э., Брюэр П. Управленческий учет. 12-е изд. / Пер. с англ. под ред. М.А.Карлика. – СПб.: Питер, 2012, 592 с.
73. Дикки Т. Бюджетирование малого бизнеса. Пер. с англ. - М.: ООО «Издательство Полигон», 1999, 240 с.
74. Дугельный А. П., Комаров В. Ф. Бюджетное управление предприятием. Учеб.- практ. пособие. - М.: Дело, 2007, 432 с.
75. Дўсмуратов Р.Д. Аудит асослари. Дарслик. – Т.: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси”, 2003, - 612 б.
76. Ермакова Н.А. Бюджетирование в системе управленческого учета. - М.: Экономистъ, 2004, 187 с.
77. Жарикова Л.К. Управленческий учет. -Тамбов. Издательство ТГТУ, 2004.
78. Иванов В.В. Управленческий учет для эффективного менеджмента. / В.В.Иванов, О.К.Хан. - М.: ИНФРА-М, 2007, 208 С.
79. Ивашкевич В.Б. Бухгалтерский управленческий учет. Учеб. для вузов. - М.: Экономист, 2004.
80. Ивашкевич В. Б. Бухгалтерский управленческий учет [Текст] / В. Б. Ивашкевич. –М. : Экономист, 2003, 618 с.
81. Карпов А.Е. Книга 1. Бюджетирование как инструмент управления [Текст] / А.Е. Карпов. - М.: Глобус, 2005, 399 с.
82. Карпова Т.П. Управленческий учет. Учеб. для Вузов. -2-е изд., перераб. и доп. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004, 351 с.

83. Керимов В. Э. Бухгалтерский управленческий учет. Учебник. – М.: Дашков и К, 2009, 477 с.
84. Колесников С.Н. Стратегия бизнеса. Управление ресурсами и запасами. - М., 2000.
85. Кондраков Н.П. Бухгалтерский (финансовый, управленческий) учет. Учебник. Второе издание, переработанное и допол. Проспект. - Москва, 2011.
86. Красова О.С. Бюджетирования и контроль затрат: теория и практика. - Омега-Л, 2008.
87. Кукукина И.Г. Управленческий учет. - М.: Финансы и статистика. 2005, 400 с.
88. Николаева С. А. Управленческий учет. - М.: ИПБ-БИНФА, 2002, 176 с.
89. Ментленд И. Бюджетирование для нефинансовых менеджеров / Пер. с англ. - Днепрпетровск: Баланс клуб, 2002.
90. Мизиковский Е.А. Генезис управленческого учета на отечественных предприятиях. – М.: Экономистъ, 2006.
91. Палий В. Ф. Управленческий учет. – М.: Финансы и статистика, 2007.
92. Пардаев А.Х., Пардаев Б.Х. Бошқарув ҳисоби. Рисола. –Т.: “Ғ.Ғулум” нашриёти, 2008.
93. Pardayev A.X., Pardayeva Z.A. Boshqaruv hisobi. Darslik. –Т.: G.Gulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2015.
94. Пардаев М.Қ. Иқтисодий таҳлил назарияси. – Самарқанд.: “Зарафшон”, 2001, 272 б.
95. Пахтани дастлабки қайта ишлаш. Ўқув қўлланма. Э.Зикриёевнинг умумий таҳрири остида. -Т.: “Меҳнат”, 2002.
96. Рассказова-Николаева С.А., Шебек С.В., Николаев Е.А. Управленческий учет: учебн. пособие. – СПб.: Питер, 2013, 496 с.
97. Рыбакова О.В. Бухгалтерский управленческий учет и управленческое планирование. – М.: Финансы и статистика, 2005, 464 с.
98. Савчук В.П. Управление прибылью и бюджетирование. - М, 2005.
99. Соколов Я.В. Бухгалтерский учет: от истоков до наших дней: учебн. пособие. - М.: Аудит; ЮНИТИ, 1996, 638 с.
100. Суйц В.П. Управленческий учет. Учебник. - М.: Изд. Высшее образование, 2007.
101. Супрунова Е.А., Миерманова С.Т. Учет затрат, калькулирование и бюджетирование в автотранспорте: учебное пособие. – Омск: Изд-во ИП Погорелова Е.В., 2009.

102. Ткач В.И. Управленческий учет: международный опыт. / В.И.Ткач, М.В.Ткач. –М. Финансы и статистика, 1994.
103. Управленческий учет: Учебное пособие/Под редакцией А.Д. Шеремета. - М.: ИД ФБК-ПРЕСС. 2000, 512 с.
104. Управленческий учет: Учебник /Под редакцией А.Д. Шеремета. - М.: ИД ФБК-ПРЕСС, 2005.
105. Хасанов В.А., Xashimov A.A. Boshgqaruv hisobi. Darslik. – Т.: “Cho’iron”, 2013, 312 б.
106. Хасанов Б.А., Хашимов А.А. Бошқарув ҳисобида бюджетлаштириш. - Т.: Ўқитувчи, 2004.
107. Хашимов А.А., Мажидов А.А. Пахта тозалаш корхоналарида бухгалтерия ҳисоби. Ўқув қўлланма. –Т.: «ШАРҚ» НМАК. 2013, 240 б.
108. Хоуп Джерими. За гранью бюджетирования. Как руководителям выбраться из ловушки ежегодных планов/ Джерими Хоуп, Робин Фрейзер; пер. с англ. Р.В. Кашеева. -М., СПб: Вершина, 2007, 272 с.
109. Хонгрэн.Ч. Управленческий учет. [Текст]. Ч.Хонгрэн, Дж.Фостер, Ш.Датар. - СПб. :Питер, 2007. 1008 с.
110. Хруцкий В.Е., Сизова Т. В., Гамаюнов В. В. Внутрифирменное бюджетирование: Настольная книга по постановке финансового планирования. - 2-е изд., перераб. и доп. -М.: Финансы и статистика, 2007, 176 с.
111. Чая В.Т., Чупахина Н.И. Управленческий учет. -М. Эксмо, 2009, 480 с.
112. Шим, Дж. К. Основы коммерческого бюджетирования: Полное пошаговое руководство для нефинансовых менеджеров / Дж. К. Шим, Дж. Г. Сигел ; пер. с англ. - СПб. : Азбука, 2001, 474 с.
113. Шим, Джай К. Основы бюджетирования и больше. Справочник по составлению бюджетов : пер. с англ. /Джай К. Шим, Джойл Г. Сигел; под общ. ред. В. А. Плотникова. - М : Вершина, 2007.
114. Шим Д. К., Сигел Д. Г. Основы коммерческого бюджетирования. / Пер. с англ. - СПб.: Пергамент, 1998, 496 с.
115. Щиборщ К. В. Бюджетирование деятельности промышленных предприятий России. - М.: Дело и сервис, 2005, 544 с.
116. www/uzpaxta/uz.
117. www/sifat/uz.

ИЛОВАЛАР

1-илова

Бошқарув ҳисобининг ривожланиш босқичлари

Ф.И.Ш	Босқичлар	Босқичларнинг талқини
Суйц В.П. ³¹ , Иванов В.В. ³² , Хан О.К.	1950 йилгача	Бюджетлаштириш ва таннархни калькуляциялаш методларини қўллаш орқали харажатларни ўлчаш ва молиявий назорат қилиш
	1950-1985 йй.	Қарорлар қабул қилиш учун таҳлил ўтказиш ва масъулият марказлари бўйича ҳисобга олиш каби методларни қўллаш орқали бошқарув режалаштирилиши ва назорати мақсадлари учун маълумотлар тақдим этиш
	1985-1995 йй.	Харажатлар бошқарувининг жараёни таҳлили ва аниқроқ методларидан фойдаланиш орқали бизнес-жараёнларга жалб килинган маблағлардаги йўқотишларни камайтириш
	1995 йилдан – х.в.	Маблағлардан самарали фойдаланиш, қиймат кўрсаткичларини баҳолаш ва режалаштириш методларини қўллаш, ташкилий инновациялар ва билимларни капиталлаштиришни бошқариш орқали қўшимча қиймат яратилишини бошқариш (В.Суйц). Самарали маблағ таъминоти, прогнозлаштириш, баҳолаш, режалаштириш, баланслаштирилган баҳолаш кўрсаткичларини назорат қилиш орқали мақсадли харажатлар, ўзгаришлар ва билимлар бошқаруви жараёнини таъминлаш (О.Хан)
Ткач ³³ В.И., Ткач М.В.	ХІХ асрнинг охири	Саноат бухгалтерияси
	Иккинчи жаҳон уруши	Аналитик бухгалтерия

³¹ Суйц В.П. Управленческий учет. Учебник. Изд. Высшее образование. 2007. С.9-10.

³² Иванов В.В. Управленческий учет для эффективного менеджмента. / В.В.Иванов, О.К.Хан. –М.: ИНФРА-М, 2007. -208 С.

³³ Ткач В.И. Управленческий учет: международный опыт. / В.И.Ткач, М.В.Ткач. –М. Финансы и статистика. 1994. С.5.

	бошлангунга қадар бўлган давр	
	1953 йилгача	Бошқарув бухгалтерияси
	1975 йилгача	Маржинал бухгалтерия (оддий ва такомиллашган директ-костинг)
	1975 йилдан	Стратегик бухгалтерия
Шумейко ³⁴ М.В.	200 йил олдинги давр	Ҳисобнинг оддий, буюртмали, жараёдли ва бўлимли методларининг тарқалиши, харажатларнинг ҳосил бўлиш жойлари бўйича ҳисобини ташкил қилиш
	100 йил олдинги давр	Турли даврларда ҳар хил давлатларда меъёрлаштиришнинг ривожланиши, ҳисобни стандарт-костинг, оддий ва такомиллашган директ-костинг, норматив методлари, контроллингни пайдо бўлиши билан боғлиқдир
	30 йил олдинги давр	Бошқарув ҳисобини функционал методлари (АВС, қийматни яратиш занжири, ўз муддатида ва ҳ.к.)
	20 йил олдинги давр	Мавжуд маблағлар, захира тизими, риск ва бошқа долзарб муаммоларни бошқариш
	15 йил олдинги давр	Ташқи омилларни корхона қийматига таъсирини бошқариш орқали стратегик бошқарув ҳисоби ва ҳисобни бошқа мустақил турлари тизимини яратиш
Ложкина С. ³⁵	1494 йилгача бўлган давр ва ўрта асрлар	Хўжалик муносабатларининг ривожланиши ва алмашув жараёнлари оқибатида дастлаб хўжалик ҳисоби, сўнгра калькуляция ҳисоби пайдо бўлган. Ўрта асрларга келиб эса сотилаётган товарларнинг таннархини калькуляциялаш эҳтиёжи туғилган.
	XVIII асрнинг охири - XX асрнинг ўрталари	Бу даврда бошқарув ҳисобини элементлари шакллана бошланган

³⁴Шумейко М.В. Методология стратегического учета в строительстве. //М.В.Шумейко. //Научно-теоретический журнал. -2011. Выпуск 12.

³⁵С.Ложкина. Концепция формирования управленческой учетно-аналитической системы на основе информационной платформы МСФО. Докт. дис. на соис. уч. степ. докт. экон. наук. -Орел. 2015. 356-358. С.

	1972 йил	Бошқарув ҳисобини бухгалтерия ҳисобини мустақил тизимости сифатида расман тан олинди. Америка бухгалтерлар уюшмаси томонидан бошқарув ҳисоби бўйича диплом бериш дастурини ишлаб чиқилиши ва шу асосида бухгалтер-аналитик квалификациясини берилиши
	1970-йилларнинг ўрталаридан тортиб то XX асрни 90-йилларини охиригача	Бошқарув ҳисоби тизимларини вариативлиги ва стратегик бошқарув ҳисобини ажратилиши масаласи тадқиқ этилган. Бошқарув ҳисобининг янги методлари: харажатларни ҳар томонлама бошқариш тизими (TCM), харажатларни фаолият турлари бўйича ҳисобга олиш (ABC) ёки дифференциялашган (функционал) ҳисоб, жараёнлар бўйича калькуляциялаш, баланслаштирилган кўрсаткичлар тизими (BSC), “ўз муддатида” пайдо бўлиши, стратегик бошқарув ҳисобининг ривожланиши
Муаллиф талқини	1900 йилгача бўлган давр	XX асрнинг охирига келиб ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва айниқса саноатни тез суръатларда ривожланиши бошқарув мақсадлари учун ҳисобни юритиш заруратини юзага келтирган, шу сабабли бошқарув ҳисоби элементлари тўлиқ шаклланди
	1900-1950 йй.	1900 йилларга келиб йирик корхоналарнинг кўпайиши бошқарув ҳисобининг кўпгина замонавий методларини ишлаб чиқилишига олиб келган. 1950 йилларга келиб хорижий олимларнинг ихтиролари туфайли, бошқарув ҳисоби тўлиқ шаклланди. Бунга Спенсер А.Такер томонидан “таъриф-вақт-машина” деб аталувчи методнинг яратилиши тўртки бўлди. Бу метод ишлаб чиқаришнинг масъулият марказлари миқёсида ҳар бир технологик жараёнларнинг харажатларини назорат қилиш ва калькуляциялаш имконини берди

	1950-2000 йй.	<p>Бу даврда бошқарув ҳисоби ривожланишига компьютер технологиялари ва глобал рақобат каби омиллар ўз таъсирини кўрсата бошлади, натижада харажатларни бошқаришнинг янги технологиялари фаолиятни таҳлил асосида калькуляциялаш ва “ўз муддатида” (JIT) бошқарув тизими ва унга мос ҳисоб методлари жумладан, “тесқари оқим” орқали калькуляциялаш яратилди. 1995 йилга келиб эса қиймат кўрсаткичларини баҳолаш ва режалаштириш, ташкилий инновацияларни бошқариш ва билимларни капиталлаштириш каби илғор усулларни қўллаш ва маблағлардан самарали фойдаланиш туфайли қўшимча қийматни яратиш орқали бошқаришга ўтишга асосий эътибор қаратила бошланди.</p>
	2000 й - ҳ.в.	<p>Бу босқичга келиб, бошқарув ҳисобини қўллаш чегараларининг кенгайиши ва фан-техникани ривожланишини тез суръатларда ўсиши ва мегарақобатнинг пайдо бўлиши билан объектлари таркибига янги объектлар қўшиш ва бошқарув ҳисобида статистика, информатика ва социология каби турли фанларнинг янги услубларидан фойдаланишни тақозо этмоқда.</p>

Бошқарув ҳисобига онд таърифлар таҳлили

№	Олимларнинг Ф.И.Ш	Таърифларнинг мазмуни
1.	Аврова И. А.	Бошқарув ҳисоби корхона миқёсида бошқариш учун керак бўладиган барча турдаги маълумотларни ўзида камраб олади. Бошқарув ҳисобининг асосий мақсади корхона миқёсида назорат қилиш ва ахборот билан таъминлаш бўлганлиги учун ҳам у моделларга эга, бироқ унинг тартиб ва қоидаларини корхоналарнинг ўзлари мустақил равишда ишлаб чиқади
2.	Карпова Т.П.	Бошқарув ҳисоби тезкор бошқарув қарорлари қабул қилиш ва келгусида ривожлантириш муаммоларини мувофиқлаштириш учун харажат ва даромадларни ҳисобга олиш, нормалар белгилаш, режалаштириш, назорат ва таҳлил қилиш, маълумотларни бир тизимга солишнинг интеграллашган тизимидир
3.	Алборов Р.	Бошқарув ҳисоби бухгалтерия ҳисобининг бир қисми(тизимности) бўлиб, хўжалик жараёнларини (таъминот, ишлаб чиқариш, сотиш) ҳаққоний қайд этиш ҳамда ички истеъмолчиларга назорат, таҳлил этиш, бошқарув қарорлари қабул қилиш, тартибга солиш, режалаштириш ва прогнозлаштириш учун керак бўладиган маълумотларни тайёрлаш ва тақдим этиш каби вазифаларни бажаради
4.	Килоуф Л., Лейнигер В., Ройборн С.	Бошқарув ҳисоби корхона маблағларидан ходимлар томонидан самарали фойдаланиш бўйича доимий жавобгарликни таъминлаш учун корхона бошқаруви томонидан ўз фаолиятини режалаштириш ва назорат қилиш мақсадида ишлатиладиган молиявий маълумотларни аниқлаш, ўлчаш, жамлаш, таҳлил этиш, қайта ишлаш, изоҳлаш ва айрибошлаш жараёнидир.
5.	Арнольд Ж., Хоуп Т.	Бошқарув ҳисоби корхонанинг ички маблағларини тақсимлаш йўллари ва усуллари ҳақидаги бошқарув қарорларини қабул қиладиган менежерлар учун маълумотларни жамғарадиган ва қайта ишлаб берадиган тизимдир
6.	Хорнгрен Ч.,	Бошқарув ҳисоби тизими маълумотларнинг ички

	Фостер Ж., Датар С.	истеъмолчилари учун керак бўлиб, корхонанинг олдига қўйган мақсадларига эришишида менежерларга керак бўладиган молиявий ва бошка турдаги маълумотларни ўлчайди ва қайта ишлайди. Бошқарув ҳисобининг асосий ғояси “турли мақсадлар учун ҳар хил харажатлар” тамойили ҳисобланади
7.	Кукукина И.Г.	Бошқарув ҳисоби – корхона ичидаги ҳисоб, режалаштириш, назорат ва баҳолаш, ташкил этиш, рағбатлантириш ва ҳаракатларни мувофиқлаштириш бўйича ахборот алоқалари функцияларининг ишлатиладиган жараёндир. У ўзида раҳбариятга ўз функцияларини бажариши учун керак бўладиган маълумотларни аниқлаш, ўлчаш, тўплаш, таҳлил қилиш, тайёрлаш ва узатишни тизимли ёндашувини намоён этади.
8.	Жарикова Л.А.	Бошқарув ҳисоби маълумотларни ички истеъмолчилари учун корхона фаолиятини оптималлаштириш ва бўлғуси ривожланишини мувофиқлаштириш учун керакли аналитик маълумотларни тўплаш, қайта ишлаш ва тақдим этишининг интеграллашган тизимидир
9.	Волкова О.	Бошқарув ҳисоби корхонанинг барча мақсадларига эришишга йўналтирилган бошқарув қарорларини қабул қилишга мўлжалланган ахборот алмашинуви тизимидир
10.	Николаева С.А.	Бошқарув ҳисоби хўжалик фаолияти натижалари ва харажатлар ҳақидаги маълумотларни объектларни бошқариш учун керакли кесимда тўплаш, режалаштириш, назорат ва таҳлил қилиш ва улар асосида корхонанинг молиявий натижаларини оптималлаштириш мақсадида тезкор равишда турли бошқарув қарорларини қабул қилиш тизимидир
11.	Друри К.	Бошқарув ҳисоби – корхонани бошқарув характеридаги, яъни чора-тадбирларни қўллаш, режалаштириш, назорат, тартибга солиш фаолиятларини амалга ошириш учун зарурий бўлган маълумотларни тайёрлаш демакдир
12.	Гаррисон Р.Н., Норин Э.Ю.	Бошқарув ҳисоби – корхона фаолиятини назорат қиладиган ва йўналтирадиган менежерларни ахборотлар билан таъминлаш тизимидир

13.	Палий В.Ф., Виль Р.В.	Бошқарув ҳисобининг моҳияти ишбилармонлик фаолиятини бошқариш жараёнида менежерларга асқотадиган ёки зарур бўлган ахборотни тақдим этишдан иборат
14.	Вахрушина М.А.	Бошқарув ҳисоби бир вақтнинг ўзида тадқиқотлар тизими ва соҳасини ўзида намоён этади. У корхона бошқариш тизимининг муҳим элементи, ҳисоб жараёни ва бошқарув ўртасида боғловчи ҳалқа ҳисобланади
15.	Абдуганиев А.А.	Бошқарув ҳисоби – корxonанинг ички бошқарувчиларига давр талабларини эътиборга олган ҳолда самарали бошқаришда, режалаштиришда, таҳлил ва назорат этишида ҳамда зарур чоратадбирларни белгилашида, уларни корхона фаолиятида қўллашида зарур бўлган аниқ ҳисоб маълумотларни тезкор ҳолда етказиб берувчи тизимдир
16.	Янковский К.П., Мухар И.Ф.	Бошқарув ҳисоби корхона менежерлари (мулкдорлари) томонидан самарали, тезкор, тактик ва стратегик қарорларни қабул қилиш учун керак бўладиган маълумотларни қайд этиш, умумлаштириш ва тақдим этиш тизимини ифодалайди
17.	Воронова Е.Ю.	Бошқарув ҳисобини бошқарув, режалаштириш, назорат қилиш ва баҳолаш мақсадида корхона ва унинг таркибий бўлинмаларини ҳўжалик фаолияти ҳақидаги маълумотларни йиғадиган, қайд этадиган, умумлаштирадиган ва узатадиган бухгалтерия ҳисобини тизимости сифатида ифодалаш мумкин
18.	Чая В.Т., Чупахина Н.И.	Бошқарув ҳисоби – мақсади корхона бошқарувчиларига ўз вақтида тегишли маълумотлар билан таъминлашдан иборат бўлган, режалаштириш, назорат ва таҳлил билан узвий боғланган корхонада қисқа муддатга ва келажак даврга мўлжалланган бошқарув қарорларини қабул қилиш учун керак бўладиган маълумотларни қайд этиш, аниқлаш, бир тизимга солиш ва интерпретация қилиш тизимидир

Бошқарув ҳисобининг предметиға оид таърифларнинг қиёсий

таҳлили

№	Олимларнинг Ф.И.Ш.	Таърифларнинг мазмуни
1.	Булгакова С. В.	Бошқарув ҳисобининг предметиға нафақат харажатлар ҳисоби ва таннархни калькуляциялаш кириши керак, балки бюджетлаштириш, фаолиятни баҳолаш ва ҳоказоларни ҳам ўз ичига олиши керак
2.	Карпова Т.П., Мурунова И.А.	Бошқарув ҳисобининг предметиға ўзида хўжалик маблағларини айланишини акс эттирувчи таъминот, ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнларининг йиғиндиси киради
3.	Козин Е.Б., Козина Т.А.	Бошқарув ҳисобининг предметиға ишлаб чиқариш маблағлари, хўжалик жараёнлари ва улар натижаларининг жамланмаси сифатида қарашган
4.	Николаева С.А., Керимов В.Э.	Бошқарув ҳисобининг предметиға энг асосийси бозор муносабатлари субъектлари ва улар бўлинулариининг харажатлари ва натижаларидир
5.	Безруких П. С., Бахрушина М.А., Ивашкевич В.Б., Кондраков Н.П., Николаева О.Е., Пизенгольц М.З., Шеремет А.Д.; Аткинсон Э.А., Банкер Р.Д., Каплан Р.С., Хорнгрен Ч.Т., Фостер Ж., Янг С.	Бошқарув қарорлари қабул қилишнинг ахборот таъминоти бошқарув ҳисобининг предметиғидир
6.	Сатубалдин С.С., Соколов Я.В., Стуков С.С., Чумаченко Н.Г.	Харажатлар ҳисоби ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш бошқарув ҳисобининг предметиға киради
7.	Врублевский Н.Д., Мизиковский Е.А., Николаева С.А., Палий В.Ф., Палий В.В.	Корхонаниннг бошқариш функцияси бажарилиши бошқарув ҳисоби предметиғидир

8.	Блаженкова Н.М.	Бошқарув ҳисоби предмети корхона ва унинг бўлинмаларини бошқарув жараёнининг барча циклидаги ишлаб чиқариш, тижорат-сотиш ва инвестицион фаолияти ҳисобланади
9.	Сандрикова Т. С.	Бошқарув ҳисобининг предмети ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиладиган мулк ва таркибий бўлинмалар фаолияти натижалари ҳисобланади
10.	Карпова Т.П.	Бошқарув ҳисобининг предмети ишлаб чиқаришни бошқаришнинг барча циклидаги объектларни жами ҳисобланади
11.	Бахрушина М.А.	Бошқарув ҳисобининг предмети корхона ва уни масъулият марказлари деб номланувчи алоҳида таркибий бўлинмаларини ишлаб чиқариш фаолияти ҳисобланади.

Бошқарув ҳисобини объектларига оид таърифларнинг киёсий таҳлили

№	Олимлар-нинг Ф.И.Ш.	Таърифларнинг мазмуни
1.	Сандрикова Т. С.	Бошқарув ҳисоби объектларига қуйдагилар қиради: - ишлаб чиқариш харажатлари (доимий ва ўзгарувчан харажатлар), уларни меъёрлаштириш, режалаштириш, назорат ва таҳлил қилиш; - харажатларни ҳосил бўлиш жойлари, масъулият марказлари, харажатларни ташувчилари (калькуляциялаш объектлари); - кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш, ишлаб бажариш ва хизмат кўрсатишларни натижалари
2.	Бойко Е.А.	Объектларни қуйдаги икки гуруҳга бирлаштириш мумкин: - субъектнинг хўжалик фаолияти жараёнида инсонларнинг меҳнатини маълум мақсадга йўналтирилишини таъминловчи ишлаб чиқариш маблағлари; - субъектнинг ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил этувчи хўжалик жараёнлари ва уларнинг натижалари
3.	Бахрушина М.А.	Бошқарув ҳисоби объектларига бизнес сегментлари (масъулият марказлари)нинг даромад, харажат ва молиявий натижалари қиради
4.	Карпова Т.П.	Бошқарув ҳисоби объектлари деганда ишлаб чиқариш маблағлари тушунилади
5.	Николаева С.А.	Бошқарув ҳисобининг асосий объектларига корxonанинг харажат ва даромадлари ҳамда харажат ва даромадларни солиштириш натижалари, масъулият марказлари ва ички ҳисобот тизими киритилади
6.	Шеремет А.Д.	Бошқарув ҳисоби объектлари таркибига экология, харажатлари, корxonаларнинг турли рисклари, транспорт турлари бўйича транспорт харажатлари ва бошқаларни ҳам киритиш лозим
7.	Мусин С.Л.	Бошқарув ҳисоби объектларига корхона ва унинг таркибий бўлинмалари харажатлари; корхона ва унинг таркибий бўлинмалари хўжалик фаолияти натижалари; масъулият марказлари ва харажат марказларининг молиявий натижалари (харажатлари); ички баҳолаш; бюджетлаштириш ва ички ҳисоботлар қиради
8.	Закирова А.Р.	Активлар, мажбуриятлар ва сармояни ҳам бошқарув ҳисобининг объектларига киритиш мумкин, чунки улар ҳам мазкур ҳисоб тури томонидан ўрғанилади
9.	Карпова Т.П.	Объектларга ишлаб чиқариш маблағлари, хўжалик жараёнлари ва натижалари қиради.

Бошқарув ҳисоби мақсади бўйича фикрларнинг қиёсий таҳлили

№	Олимларнинг Ф.И.Ш.	Таърифларнинг мазмуни
1.	Бахрушина М., Карпова Т., Хорнгрен Ч., Фостер Ж., Шеремет А., Бахрушина М.	Бошқарув ҳисобининг мақсади: бошқарувчиларга бошқарув қарорлари қабул қилишида ахборот кўмаги бериш; корхона ва унинг масъулият марказлари фаолиятининг иқтисодий самарадорлигини назорат қилиш, режалаштириш ва прогностлаштириш; баҳо белгилаш учун асос яратиш; корхонанинг ривожланишини самарали вариантларини танлашдан иборатдир
2.	Ивашкевич В.	Корхона иқтисодиётини бошқариш бўйича қарорлар қабул қилиш ва мазкур қарорларни самарали бажарилишини баҳолаш учун керакли маълумотлар билан таъминлаш бошқарув ҳисобини бош мақсадидир
3.	Ковалев В., Соколов Я.	Бошқарув ҳисобини мақсади билан тижорат ташкилотлари фаолиятини мақсадлари бир бирига узвий боғлиқдир
4.	Головознина А., Ивашкевич В., Николаева С., Нидлз Б.	Иқтисодий адабиётларда бошқарув ҳисобининг мақсади фаолиятини самарали ва илмий асосланган ҳолда бошқариши учун маълумотларни ички истеъмолчиларига (корхона бошқарувчиларига) зарурий маълумотларни тақдим этиш сифатида таърифланади
5.	Керимов В., Ткач В.	Бошқарув ҳисобининг мақсади масъулият марказлари ва бизнес сегментлари бўйича ҳисоб юритишдир
6.	Булгакова С.	Бошқарув ҳисобининг мақсади иқтисодий субъект, унинг бўлинмалари ва бизнес сегментлари фаолиятининг ҳақиқий, норматив ва прогноз кўрсаткичлари ҳамда ташқи муҳит кўрсаткичлари асосида ташкилий (стратегик, тактик, тезкор) мақсадларга эришиши учун режалаштириш, назорат ва бошқарув қарорларини қабул қилиш жараёнларини ахборот таъминотини яратишдан иборатдир
7.	Блаженкова Н.	Бошқарув ҳисобининг мақсади - корхона хўжалик фаолияти вазифалари ва стратегик, тактик ва тезкор мақсадларига эришиш, назорат қилиш ва тартибга солиш борасидаги бошқарув қарорларини ахборот таъминоти дидир
8.	Закирова А.	Бошқарув ҳисобининг мақсади корхона менежерларини ишлаб чиқариш-хўжалик фаолиятини иқтисодий нафлигини назорат қилиш, бошқарувнинг ички вазифаларини ечиш ва бошқарув қарорларини тайёрлаш ва уларни асослаш учун керак бўладиган маълумотлар билан таъминлашдан иборатдир.

Бошқарув ҳисобининг вазифалари ҳақидаги таърифлар

№	Олимларнинг Ф.И.Ш.	Таърифларнинг мазмуни
1.	Закирова А.	<p>Бошқарув ҳисобининг вазифалари қуйидагилардан иборатдир:</p> <p>1. Корхона фаолияти ҳаражати, даромади ва натижаларини бошқариш мақсадлари учун маълумотларни шакллантириш; ҳаражатлар ҳисоби объектлари, масъулият марказлари ва ҳаражат марказларини аниқлаш, ҳаражатларни туркумлашнинг белгиларини ишлаб чиқиш; ҳаражатларни элементлар, моддалар, турлари, аниқ бир маҳсулотлар, масъулият марказлари бўйича баҳолаш; калькуляциялаш объектлари ва устама ҳаражатларни калькуляциялаш объектлари бўйича тақсимлаш методларини аниқлаш; ишлаб чиқарилаётган маҳсулот бирлигини калькуляциялаш методларини аниқлаш; масъулият марказлари ва ҳаражат марказлари бўйича фаолият натижалари ва ҳаражатларини таққослаш; бошқарувни режалаштириш ва назорат қилиш учун ҳаражатлар ҳақидаги маълумотларни тақдим этиш.</p> <p>2. Бюджетларни прогнозлаштириш, режалаштириш ва шакллантиришда қўмаклашиш, жорий ҳаражат ва даромадларни прогнозлаштириш, корхонани стратегик ва тезкор мақсадларига эришишини таъминловчи деталлаштирилган, комплекс ва ҳар томонлама пухта режаларни ишлаб чиқиш, бюджетлаштириш методларини жорий этиш.</p> <p>3. Корхонанинг ижрочи органлари бажарадиган функциялар билан боғлиқ молиявий-ҳўжалик фаолият устидан олиб бориладиган бошқарув назоратини таъминлаш: ҳар бир ҳаражат тури бўйича назорат методларини танлаш; корхона фаолияти натижаларини таҳлил, назорат ва тартибга солишга имкон берадиган бошқарув ҳисоботларини шакллантириш.</p>

		<p>4. Корхона фаолиятининг ҳақиқий натижаларини таҳлил қилиш ва баҳолаш: корхонани ривожланиш ҳолати, мавжуд маблағлари, ишлаб чиқариш қуввати, рақобатдаги афзалликлари ва кучсиз томонларини баҳолаш.</p> <p>5. Корхонанинг резервларини аниқлаш ва ишлаб чиқариш фаолиятини ривожлантириш бўйича тактик ва стратегик қарорларни ишлаб чиқиш</p>
2.	Чупахина Н.	<p>Бошқарув ҳисобининг вазифаларига қуйидагилар қиради:</p> <ul style="list-style-type: none"> • корхона раҳбариятини кўп сонли юридик шахслар ва таркибий бўлинмалардан ташкил топган бизнесини умумлаштирилган натижалари ҳақидаги маълумотлар билан таъминлаш; • бизнес таркибига қирувчи юридик шахслар ўртасида тақсимланишидан қатъи назар алоҳида бир йўналишлар (фаолият турлари, товар гуруҳлари ёки бизнеснинг хусусиятига қараб бошқа элементлари) натижаларини кўрсатиб бериш; • таркибий бўлинмалар (бўлим, цех, юридик шахслар)нинг ишлари натижаларини кўрсатиб бериш; • харажат турлари ва харажат марказлари бўйича ҳисоб юритиш орқали харажатлар устидан назорат олиб бориш; • корхоналарнинг даромад ва харажатлари ҳақидаги статистик маълумотларни маълум бир кесимда тўплаш ва умумий тенденцияларни аниқлаш; • бизнес ва алоҳида бир харажат марказлари бўйича бюджет режалаштирилишини амалга ошириш ва унинг бажарилишини назорат қилиш; • контрагентлар билан ҳисоб-китоблар ва ўзига қарашли юридик шахслар ўртасидаги ўзаро ҳисоб-китобларнинг тезкор ҳисобини олиб бориш
3.	Булгакова С.	<p>Бошқарув ҳисоби вазифаларини корхоналарнинг стратегик, тактик ва тезкор мақсадлари аниқлаштириб беради</p>

4.	Пизенгольц М.	Асосий вазифаси маржинал даромадни ҳисоблашга асос бўладиган тўлиқ ва қискартирилган таннархни шакллантиришдан иборатдир
5.	Ивашкевич В.	Бошқарув ҳисобининг асосий вазифаларига белгиланган мақсадларга эришишга эътиборни қаратиш, белгиланган вазифаларни ечишни муқобил вариантларини таъминлаш зарурлиги, оптимал вариант ва уни бажаришни норматив параметрлари ҳисоб-китобини аниқлашда иштирок этиш, кўрсаткичлар бажарилишининг белгиланган топшириқлардан четланишларини аниқлашга диққатни қаратиш, аниқланган четланишларни изохлаш ва таҳлил қилиш киради
6.	Николаева С.	<p>Бошқарув ҳисоби вазифаларига қуйидагилар киради:</p> <ul style="list-style-type: none"> • фаолият натижалари ва ички хўжалик жараёнлари ҳақидаги аниқ ва тўлиқ маълумотларни шакллантириш ва ички бошқарувга тақдим этиш орқали раҳбариятга маълумотларни тақдим этиш; • корхона ва унинг масъулият марказлари фаолиятини иқтисодий самарадорлигини режалаштириш ва назорат қилиш; • маҳсулот(иш, хизмат)ни ҳақиқий таннархини ҳисоблаш ва ўрнатилган норма, стандарт, сметадан четланишларни аниқлаш; • мулк, материал, пул ва меҳнат ресурсларининг бутлиги ва ҳаракати устидан назоратни таъминлаш; • қарорлар қабул қилиш учун ахборот таъминотини шакллантириш; <p>корхона фаолияти самарадорлигини ошириш имкониятларини аниқлаш</p>

Бошқарув ҳисобининг методлари бўйича таърифлар

№	Олимларнинг Ф.И.Ш.	Таърифларнинг мазмуни
1.	Бир гуруҳ олимлар	Бошқарув ҳисоби методларига бухгалтерия ҳисобининг методлари (счётлар ва иккиёқлама ёзув, инвентаризация, ҳужжатлаштириш, баланс, ҳисобот), статистика методлари (индекс методи, гуруҳлаш ва умумлаштириш, назорат счётларини ишлатиш), иқтисодий таҳлил методлари (омилли таҳлил, корхона моливий ҳолатининг таҳлили), математика методлари (корреляция, чизикли дастурлаш), стратегик ва тезкор режалаштириш методлари (режалаштириш, бюджетлаштириш, меъёрлаштириш, лимитлаштириш), имитацион моделлаштириш киради
2.	Баҳрушина В.	Бошқарув ҳисоби методларига бухгалтерия ҳисоби методининг элементлари, индекс методи, иқтисодий таҳлил усуллари ва математик методларни қўшиш керак
3.	Николаева О., Шишкова Т.	Бошқарув ҳисоби таннархни калькуляциялаш ва харажатларни бошқариш, узоқ муддатли режалаштириш ва бюджетлаштириш, бюджетлар бажарилишини назорат ва таҳлил қилиш, четга чиқишлар бўйича бошқариш, бошқарув қарорлари қабул қилиш учун маълумотлар тайёрлаш каби методларни ўз ичига олади
4.	Бир гуруҳ олимлар	<p>Бошқарув ҳисоби методининг анъанавий элементларига счётлар ва иккиёқлама ёзув, инвентаризация, ҳужжатлаштириш, баланс, ҳисобот, баҳолаш ва калькуляция киради. Бирок, бу элементларнинг баъзи бирларини бошқарув ҳисобида мазмуни ўзгаради. Бошқарув ҳисобининг ўзига хос методлари таркибига эса қуйидагиларни киритиш мумкин:</p> <ul style="list-style-type: none"> - бюджетлаштириш, бу шундай жараёнки, унинг ёрдамида корхоналарни сотиш, ишлаб чиқариш, молия, инвестиция бўйича имкониятлари таҳлил қилинади; фаолиятининг асосий кўрсаткичлари прогноз қилинади; эришилган натижалар белгиланган критериялар билан солиштирилиб баҳоланади; - статистик ва регрессия таҳлили, сонли интеграллаш, оптималлаштириш методлари.

		<p>стохастик ҳисоблаш, кўп омилли таҳлил ва бошқаларни ўз ичига олувчи маълумотларни умумлаштириш ва изохлашнинг микдорий методлари;</p> <p>- ривожланишнинг ҳақиқий ва прогноз параметрларини умумлаштиришга йўналтирилган бошқарув жараёни ҳақидаги маълумотларни бир тизимга солиш</p>
5.	Бир гуруҳ олимлар	<p>Бошқарув ҳисобининг методлари турличадир, чунки у ўзида кўпгина: ҳисоб (тезкор, бухгалтерия, статистика), таҳлил, назорат, стратегик ва тезкор режалаштириш ва бошқариш, корхона иқтисодиёти, статистика, математика каби фанларнинг методларини бирлаштиради</p>
6.	Николаева С.	<p>Бошқарув ҳисобида турли фанлар: ҳисоб (тезкор, бухгалтерия, статистика), таҳлил, назорат, стратегик ва тезкор режалаштириш ва бошқариш, корхона иқтисодиётининг методларидан фойдаланилади</p>
7.	Чернова В.	<p>Бошқарув ҳисобида турли фанлар методлари, айниқса математик методлардан (шу жумладан, имитацион моделлаштиришдан) кенг фойдаланилади</p>
8.	Карпова Т.	<p>Бошқарув ҳисоби методи ўз ичига корxonанинг объектларини қайд этишнинг турли усул ва тартиблари мажмуасини олади</p>
9.	Мишин Ю.	<p>Бошқарув ҳисоби методини корхона ахборот тизимида ишлаб чиқариш ҳисоби объектлари ҳолатини ақс эттиришда турли усул ва тартибларни қўллаш сифатида таърифлаш мумкин</p>
10.	Мизиковский И.	<p>Бошқарув ҳисоби методи ҳўжалик субъекти томонидан ўз фаолиятдан фойда олиш мақсадида харажатларни бошқаришнинг ахборот таъминотини усул ва тартиблари мажмуасини ўз ичига олади</p>
11.	Муаллиф таърифи	<p>Бошқарув ҳисобида бухгалтерия ҳисобининг методларидан ташқари статистика, иқтисодий таҳлил ва иқтисодий-математик методлар, комплекс иқтисодий таҳлилнинг энг асосий бўлимларидан бири бўлган параметрик таҳлил, фирмалараро такқослаш, сифатли гуруҳлаш, рақобат разведкаси ва маркетинг тадқиқотлари услублари ҳам ишлатилади</p>

Бошқарув ҳисобининг функциялари бўйича таърифлар

№	Олимларнинг Ф.И.Ш.	Таърифларнинг мазмуни
1.	Карпова Т.	<p>Бошқарув ҳисоби функциялари куйидагилардан иборатдир:</p> <ul style="list-style-type: none"> • бошқарувнинг турли бўғинларини маълумотлар билан таъминлаш; • тезкор назорат; • истиқболли режалаштириш
2.	Хорнгрен Ч., Фостер Ж.	<p>Бухгалтерия ҳисобини режалаштириш, назорат, ҳисоботларни таҳлил қилиш ва маслаҳатлар бериш каби функцияларни бошқарув ҳисоби функцияси сифатида қараш мумкин</p>
3.	Апчерч А.	<p>Бошқарув ҳисобини (ҳар доим ҳам аниқ ажратиб бўлмайдиган) функциялари: счётларни юритиш - раҳбариятга ёрдам бериш учун молиявий маълумотларни ҳисобини юритиш; эътиборни қаратиш - бошқарув ҳисоби фаолиятининг муҳим жабҳалари бўйича ички ҳисоботларни тақдим этади ва шу орқали раҳбарият томонидан муҳим масалаларга диққатни қаратиш ва улар бўйича керакли натижаларга эришиш бўйича тезкор ҳаракатларни амалга оширишга эришилади; муаммоларни ҳал қилиш - бошқарув ҳисоби қарорлари вариантларини ижобий ва салбий оқибатларини миқдорий баҳолашга ҳаракат қилади</p>
4.	Дусаева Е.	<p>Бошқарув ҳисоби функциялари бошқарувнинг прогностлаштириш, меъёрлаштириш, тезкор ҳисоб, назорат, баҳолаш ва рағбатлантириш каби функциялари билан ўзаро боғлиқдир</p>
5.	Волкова О.	<p>Бошқарув ҳисоби функцияларини куйидаги икки гуруҳга бўлиш мумкин:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ахборот оқимини таъминлайдиган функциялар (корхонани турли бўлинмалари ўртасида ахборот алмашинуви тизимини яратиш ва жорий қилиш ҳамда маълумотларни тақдим этиш; маълумотларни таҳлил қилиш; фаолиятни режалаштириш); 2. Ахборот оқимининг мазмунини белгилаб берадиган функциялар (бўлимлар, сегментлар ва корхонани ходимлари фаолиятини мувофиқлаштириш, ходимлар мотивацияси, режаларнинг бажарилиши устидан назорат олиб бориш)
6.	Закирова А.	<p>Бошқарув ҳисобининг функциялари мазмуни ва шакли бошқарув вазифаларини бажаришга қаратилган</p>

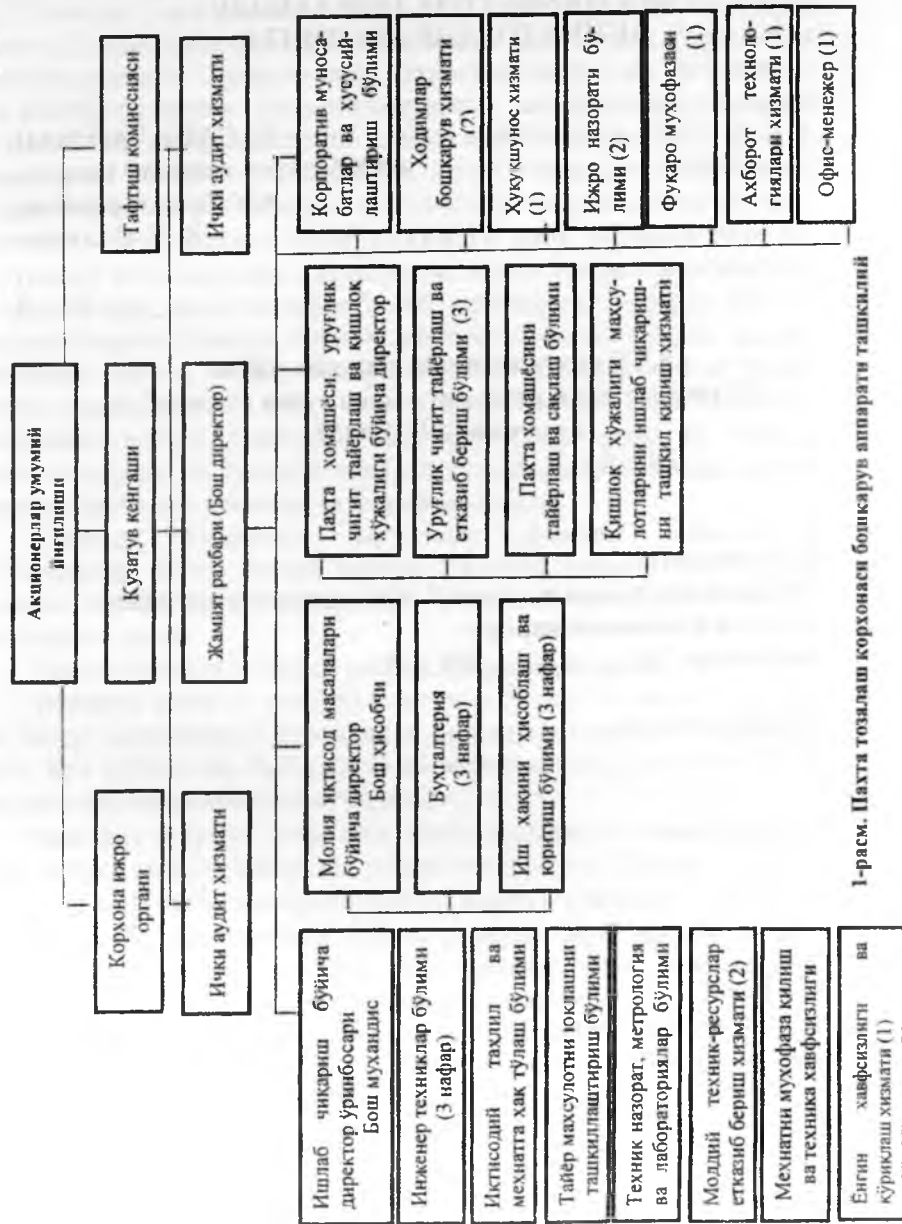
		ҳаракатлардан иборатдир. Бошқарув ҳисобининг функциялари: корхона стратегияси ва истиқболда ривожланиши йўналишларини аниқлаш ва маблағлардан фойдаланишни иқтисодий самарадорлигини ошириш; режа ва бюджетлар тузиш; норматив ҳўжаликни шакллантириш ва нормативларга риоя қилинишини назорат қилиш; корхона, бўлим ва маҳсулот турлари бўйича
		ҳаражатлар ва молиявий натижаларни аниқлаш: ички бўлимлар ва корxonани қўйилган мақсадларига эришиши борасидаги фаолият натижаларини тезкор назорат қилиш ва баҳолаш; корхона, бўлимлар ва маҳсулот турлари бўйича фаолият натижаларини таҳлил қилиш
7.	Булгакова С.	Бошқарув ҳисоби функциялари бошқарувнинг ҳисоб, режалаштириш, назорат, қарорлар қабул қилиш, ташкил этиш ва коммуникация каби муҳим функцияларини амалга оширади. Бошқарув ҳисобининг функцияларига ҳисоб, режа-назорат, аналитик ва коммуникация каби функциялар қиради
8.	Сандрикова Т.	Бошқарув ҳисобини прогностлаштириш, ахборот, назорат, аналитик ва таъминлаш каби муҳим функцияларини санаб ўтишимиз мумкин
9.	Блаженкова Н.	Бошқарув ҳисобининг функциялари қуйидаги вазифаларни бажаради: - бошқарувнинг барча бўғинларини жорий режалаштириш, назорат ва тезкор бошқарув қарорлари қабул қилиш учун зарур маълумотлар билан таъминлаш; - фаолиятни ҳақиқий натижаларини баҳолаш ва таҳлил қилиш асосида корxonани келажакда ривожланишини мувофиқлаштириш ва истиқболли режалаштириш
10.	Чупахина Н.	Бошқарув ҳисобининг асосий функциялари назорат-бошқарув ва ахборот-таъминот функцияларидир. У ўз ичига ҳаражатлар ҳисоби ва бошқариш, материал ва пул маблағлари ҳаракатини таҳлил қилиш ва бошқариш, фаолиятни баҳоловчи ва таққослама индикаторларни ишлаб чиқиш, компанияни бозор қийматини максималлаштириш жараёнини бошқариш, ишлаб чиқариш, молия ва инвестиция фаолиятини режалаштириш (бюджетлаштириш)ни олади
11.	Каверина О.	Бошқарув ҳисобининг қуйидаги функцияларини санаб ўтишимиз мумкин: - бизнесни тизимли бошқариш учун бошқарувнинг барча бўғинларини маълумот билан таъминлаш; - корхона бўлимларини бошқариш учун кенгайтирилган маълумотларни шакллантириш

Бошқарув ҳисоби тамойиллари

№	Олимларнинг Ф.И.Ш.	Таърифларнинг мазмуни
1.	Бахрушина М.	Бошқарув ҳисобининг тамойилларига маълумотларни тақдим этишни тезкорлиги, тақдим этиладиган маълумотларни махфийлиги, фойдалилиги, бошқарув ҳисоби тизимини мослашувчанлиги, бошқарув ҳисоби тизимини прогнозлилиги, тақдим этиладиган маълумотларни тежамлилиги, масъулиятни тақсимлаш ва ижрочиларни мотивацияси тамойили киради
2.	Алборов Р.	Бошқарув ҳисобининг асосий тамойилларига бухгалтерия ҳисобини умумий тизимининг қуйидаги энг муҳим тамойиллари киради: мураккаб ташкил этиладиган тизим тамойили; яхлитлик тамойили; миқдорий ва сифат ўлчови тамойили; ҳужалик фактларини иккиёклама қайд этиш тамойили; маълумотларни ёппасига қайд этиш тамойили; маълумотлар билан муомала қилиш ва тақдим этиш тамойили; маълумотларни махфийлиги тамойили; маълумотларни кўп марта ўзгартира олиш тамойили; тизимни фаол ҳаракати тамойили; тизимнинг ҳаракатини мослашувчанлиги тамойили; ташқи муҳитдаги ўзгаришларга жавоб ҳаракатини қилиш тамойили, консерватизм тамойили
3.	Чупахина Н.	Бошқарув ҳисобининг тамойиллари қуйидагилардир: <ul style="list-style-type: none"> - корхона фаолиятининг узлуксизлиги тамойили; - субъект бўлинмалари фаолиятининг натижаларини баҳолаш тамойили; - режалаштириш ва ҳисоб (режа-ҳисоб) учун ягона ўлчов бирликларини қўллаш тамойили; - бошқарув мақсадлари учун бирламчи ва оралик маълумотлардан изчил ва кўп марта фойдаланиш тамойили; - ички ҳисобот кўрсаткичларини бошқарув

		<p>поғоналари ўртасидаги коммуникацион алоқаларнинг асоси сифатида шакллантириш тамойили;</p> <ul style="list-style-type: none"> - бошқарувнинг бюджет (смета) методини қўлланилиши тамойили; - ҳисобнинг объектлари ҳақида тўлиқ маълумот олиш имкониятини берувчи тўлиқлик ва аналитиклик тамойили; - ҳисоб сиёсати томонидан белгиланган субъектнинг ишлаб чиқариш ва тижорат циклини акс эттирувчи даврийлик тамойили
4.	Бобожонов О., Жуманиёзов К.	<p>Бошқарув ҳисобининг тамойиллари: субъект фаолиятининг узлуксизлиги; режалаштириш ва ҳисоб (режа-ҳисоб) учун ягона ўлчов бирликларини қўллаш ва субъект бўлинмалари фаолиятининг натижаларини баҳолаш; бошқарув мақсадида бирламчи ва оралик маълумотни кейинга қолдириш ва кўп марта ишлатилиши; бошқарув поғоналари ўртасида ички ҳисобот кўрсаткичларини коммуникацион алоқалар асоси сифатида шакллантириш; ҳар хил молиялар, тижорат фаолиятини бошқаришнинг бюджет (смета) услубини қўллаш; ҳисоб объекти ҳақида тўлиқ маълумот билан таъминловчи тўлиқлик ва аналитиклик; ҳисоб сиёсати томонидан ўрнатилган субъектнинг ишлаб чиқариш ва тижорат циклини акс эттирувчи даврийлик ва ҳоказолардир</p>
5.	Блаженкова Н.	<p>Бошқарув ҳисобининг тамойиллари қуйидагилардир:</p> <ul style="list-style-type: none"> • илмий асосланганлик тамойили; • мақсадга мувофиқлик тамойили; • тизимлилик тамойили; • ҳисоблаш тамойили; • консерватизм тамойили; • корхона ва унинг эгаларининг мулкка алоҳида эгалик қилишлик тамойили; • корхона фаолияти узлуксизлиги тамойили; • маълумотларни шакллантиришнинг даврийлиги тамойили; • бошқарув бюджет (смета) методининг қўлланилиши тамойили;

		<ul style="list-style-type: none"> • ягона калькуляция бирликлари тамойили; • корхонанинг стратегик бизнес-бирликларини ҳисобдорлиги тамойили; • хўжалик рискларининг бошқарилиши тамойили; • мазмуннинг шаклдан устунлиги тамойили, конунийлик тамойили
6.	Карпова Н.	<p>Бошқарув ҳисобининг тамойилларига:</p> <ul style="list-style-type: none"> - корхона фаолиятини узлуксиз ҳисобга олиш; - режалаштириш ва ҳисоб (режа-ҳисоб) учун ягона ўлчов бирликлари қўлланилиши; - субъект бўлинмалари фаолияти натижаларини баҳолаш; - бошқарув мақсадлари учун бирламчи ва оралик маълумотлардан изчил ва кўп марта фойдаланиш; - ички ҳисобот кўрсаткичларини бошқарув поғоналари ўртасидаги коммуникацион алоқаларнинг асоси сифатида шакллантириш; - бошқарувнинг бюджет (смета) методининг қўлланилиши; - тўлиқлик ва аналитиклик; - даврийлик; - мақсадга йўналтиришлик; - тезкорлик; - етарлилик; - адреслилик; - мослашувчанлик; • махфийликни таъминлаш
7.	Волкова О.	<p>Бошқарув ҳисобининг тамойилларига қуйидагилар киради:</p> <ul style="list-style-type: none"> - фаолиятнинг узлуксизлиги; - тўлиқлик тамойили; - ишончлилик тамойили; - ўз вақтидалик тамойили; - таққослаш тамойили; - тушунарлик тамойили; - даврийлик тамойили; - тежамкорлик тамойили.

1-расм. Пахта тозалаш корхонаси бошқарув аппарати ташкилий

**«XXX ПАХТА ТОЗАЛАШ ЗАВОДИ»
АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ**

ТАСДИҚЛАЙМАН
«XXX пахта тозалаш заводи»
АЖ бош директори
З. С. Салимов

___ 20__ й

«XXX пахта тозалаш заводи» АЖда
“Тижорат сири режимига риоя этиш бўйича”
намунавий НИЗОМ

___ 20__ й

Келишилди:

“XXX пахта тозалаш заводи” АЖ акциядорларнинг
умумий йиғилиши қарори
Баённома № ___ 20__ й

Ишлаб чиқувчи:

Сўз боши

1. Бош директорнинг ___ 20__ йилдаги №_ буйруғи билан тасдиқланган ва жорий қилинган.
2. Низом “XXX пахта тозалаш заводи” АЖни манфаатларини химоя қилиш мақсадида ишлаб чиқилган.
3. Илк марта жорий қилинмоқда.

1. Умумий коидалар

Тижорат сири режимига риюя этиш бўйича мазкур намунавий низом (бундан кейин қисқача Низом деб юритилади) Ўзбекистон республикасининг “Тижорат сири тўғрисида”ги Қонуни ва Ўзбекистон республикасининг Хусусийлаштириш, монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш давлат қўмитасининг 2016 йил 21 июндаги 01/26-26/40-сон қарорига илова сифатида тасдиқланган “Ходимлари тижорат сиридан фойдаланадиган корхоналар ва ташкилотлар учун тижорат сири режимига риюя этилиши бўйича” намунавий низом асосида тайёрланган. Пахта тозалаш корхонасига (бундан кейин қисқача жамият деб юритилади) тегишли бўлган маълумотларни тижорат сири таркибига киритиш, бундай маълумотларни узатиш, уларни махфийлигини муҳофаза қилиш билан боглик манфаатларини ҳимоя қилиш ҳамда тижорат сирига кирмайдиган маълумотларни аниқлаш мақсадида ишлаб чиқилган. Мазкур низом маълумот ташувчини туридан қатъий назар тижорат сирига кирувчи барча маълумотларга жорий қилинади.

Тижорат сирининг мулкдори фаолият соҳасининг хусусиятидан келиб чиқиб мазкур Низомда назарда тутилмаган тижорат сирини муҳофаза қилиш усулларини мустақил равишда белгилашга ҳақли.

Низомда фойдаланилган асосий тушунчалар қуйидагилардир:

тижорат сири – махфий маълумот бўлиб, ўз эгасига маълум ёки зарур шароитларда даромадини ошириш, оқланмаган харажатларга йўл қўймаслик, бозорда ўз мавқеини сақлаш ёки бошқа бир манфаат кўриш имкониятини беради;

тижорат сирига кирувчи маълумотлар – илмий-техник, технологик, ишлаб чиқариш, молия-иқтисод ёки бошқа турдаги нотанишлиги, ушбу маълумотларни олишга қонуний имконият йўқлиги ва бу маълумотлар бўйича тижорат сири тартиби жорий этилганлиги сабабли учинчи бир шахслар учун маълум бир тижорат қийматликларига эга бўлган маълумотлар;

тижорат сири режими – маълумот эгаси томонидан уларнинг махфийлигини муҳофаза қилиш бўйича амалга ошириладиган ҳуқуқий, ташкилий, техник ва бошқа тадбирлар тизими;

тижорат сирига кирувчи маълумотларнинг эгаси – мазкур тижорат сирига кирувчи маълумотларга қонун доирасида эгалик қилувчи, мазкур маълумотдан фойдаланиш ҳуқуқини чегаралаган ва тижорат сири режимини ўрнатган шахс;

тижорат сирига кирувчи маълумотлардан фойдаланиш ҳуқуқи – мазкур тижорат сирига кирувчи маълумотлардан маълум бир шахслар томонидан эгасининг розилиги билан ёки бошқа бир қонуний асосда маълумотлар махфийлигини сақлаган ҳолда танишиши;

тижорат сирига кирувчи маълумотларни узатиш – мазкур маълумотларни контрагентларга шартнома асосида узатиш;

конфидент – тижорат сирини унинг мулкдорлари билан тузилган шартнома асосида эгалик қилиш ва фойдаланишга олган юридик ёки жисмоний шахс;

Тижорат сирига кирувчи маълумотларни тақдим этиш – мазкур маълумотларни эгалари томонидан давлат органлари ва ўзини ўзи бошқарув органларига тегишли хизмат вазифаларини бажариши учун тақдим этиш;

тижорат сирига кирувчи маълумотларни ошкор қилиш – бирон-бир ҳаракатни қилиш ёки қилмаслик оқибатида тижорат сирига кирувчи маълумотларни ҳар қандай шаклда (оғзаки, ёзма, бошқа шаклда, шу жумладан техника воситаларидан фойдаланган ҳолда) учинчи бир шахсга маълумот эгасининг розилигисиз ёки гражданлик-ҳуқуқий шартномага ҳилоф равишда ошкор бўлиши;

тижорат сирининг махфийлиги – тижорат сирининг тарқалиб кетиши, ошкор этилиши ва ундан рухсатсиз фойдаланилиши хавфсизлиги таъминланганлиги ҳолати;

“тижорат сирини” грифи – тижорат сирини режими ўрнатилган моддий жисмларга қўйиладиган реквизит;

тижорат сирини бўйича комиссия (бундан буён матнда Комиссия деб юритилади) – корхонада тижорат сирини режимини ўрнатиш ва унга риоя этиш билан боғлиқ ишларни амалга ошириш учун раҳбарнинг буйруғи билан ташкил этиладиган комиссия;

тижорат сирини акс этган моддий жисмлар – тижорат сирини ташкил этувчи ахборот акс этган моддий жисмлар, шу жумладан тижорат сирини ўз ичига олган ҳужжатлар ёки ахборот акс этган ҳажмли жисмлар;

ахборот акс этган ҳажмли жисмлар (бундан буён матнда АҲЖ деб юритилади) – тижорат сирини ташкил этувчи ахборот ёзиладиган CD ва DVD дисклари, флеш-карталари ва ҳажмли каттик дисклар (ташқи);

корхонанинг тижорат сирини рўйхати (бундан буён матнда Рўйхат деб юритилади) – корхонанинг бўлинмаларидаги

маълумотларнинг бутун ҳажмидан саралаб олинган, тижорат сири ўрнатилган ахборот.

2. Маълумотларни тижорат сирига кирувчи маълумотлар таркибига ўтказиш ҳуқуқи ва бундай маълумотларни олиш тартиби:

2.1. Маълумотларни тижорат сирига кирувчи маълумотлар таркибига ўтказиш, таркиби ва рўйхатини аниқлаш ҳуқуқи мазкур низом ва давлат қонунчилигига асосан жамиятга тегишлидир ҳамда корхона бош директори буйруғи билан тузилган комиссия томонидан амалга оширилади.

2.2. Комиссия тижорат сири режимини қўллаш бўйича хулоса тайёрлайди (тегишли баённома асосида) ва белгиланган тартибда маълумотлар рўйхатини шакллантиради.

2.3. Тижорат сирига кирувчи маълумотлар эгасидан шартнома ёки бошқа қонунга кўра олинса, қонуний олинган ҳисобланади.

2.4. Жамиятга қарашли тижорат сирига кирувчи маълумотлар корхонада қабул қилинган махфий маълумотларни муҳофаза қилиш бўйича кўрилган тадбирлар бузиб олинган бўлса ҳамда мазкур маълумотларни олувчи шахслар ушбу маълумотлар махфийлигини билган ёки керакли асосга эга бўлган ва маълумотни тақдим этаётган шахснинг бунга қонуний ҳақи йўқлигини билган бўлса, у ҳолда маълумотлар ноқонуний олинган бўлади.

2.5. Жамиятда тижорат сирини муҳофаза қилиш билан боғлиқ жорий ишларни бажариш алоҳида бир мансабдор шахсга юклатилиши лозим.

3. Тижорат сирига кирмайдиган маълумотлар:

Жамиятда Ўзбекистон Республикасининг «Тижорат сири тўғрисида»ги Қонунининг 5-моддасига мувофиқ қуйидаги маълумотларга нисбатан тижорат сири тартиби жорий қилинмайди:

3.1. Жамиятнинг таъсис ҳужжатларида акс эттирилган ёзувларни тегишли давлат регистрларида қайд қилинганлигини тасдиқловчи маълумотлар.

3.2. Тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқи берилганлигини тасдиқловчи маълумотлар.

3.3. Атроф-муҳитни ифлослантирилганлиги ҳақидаги, ёнғинга қарши хавфсизлик ҳолати, озиқ-овқат маҳсулотларини санитария-эпидемиология ва радиация ҳолати ҳамда бошқа ишлаб чиқариш объектларини фаолият кўрсатишига салбий таъсир кўрсатувчи фактлар ҳақидаги маълумотлар.

3.4. Ходимлар сони, таркиби, меҳнат шароити, ишлаб чиқариш травмаси ва касбий касаллик кўрсаткичлари, бўш иш ўринлари ҳақидаги маълумотлар.

3.5. Жамиятнинг иш ҳақи ва ижтимоий тўловлар бўйича қарздорлиги ҳақидаги маълумотлар.

3.6. Давлатнинг тегишли қонунлари бузилганлиги ва унинг учун жавобгарликка тортилганлик ҳақидаги далиллар тўғрисида маълумотлар.

3.7. Жамият номидан ишонч қоғозисиз ҳаракат қилиш ҳуқуқига эга бўлган шахслар рўйхати.

3.8. Тегишли қонунчиликда белгиланган тартибда маълумотлар ошкор қилиниши шарт бўлган ёки тижорат сирига киритиш мумкин бўлмаган маълумотлар.

3.9. Давлат статистика ҳисоботи сифатида тақдим этилиши лозим бўлган маълумотлар.

4. Тижорат сирига кирувчи маълумотлар бўйича жамият ҳуқуқлари:

4.1. Жамиятнинг тижорат сирига кирувчи маълумотларга эгаллик қилиш ҳуқуқи бош директор томонидан мазкур маълумотларга нисбатан тижорат сирини режими ўрнатиш ҳақидаги буйруққа имзо чекилган кундан бошлаб кучга киради.

4.2. Жамият куйидаги ҳуқуқларга эга:

4.2.1. Мазкур низом ва ҳуқуқий шартномага мувофиқ комиссия ҳулосаси асосида (баённомага кўра) тижорат сирини режимини ўрнатиш, ўзгартириш ва бекор қилиш.

4.2.2. Тижорат сирига кирувчи маълумотлардан тегишли қонунчиликка зид бўлмаган ҳолларда қорхона эҳтиёжи учун фойдаланиш.

5.2.3. Комиссия ҳулосаси асосида тижорат сирига кирувчи маълумотлардан фойдаланишга рухсат бериш ёки таъқиқлаш, улардан фойдаланиш тартиби ва шароитларини белгилаш.

5.2.4. Буйруқ, фармойиш ва шартномалар асосида тижорат сирига кирувчи маълумотлардан ўз фаолиятида фойдаланиш.

5.2.5. Тижорат сирига кирувчи маълумотлардан фойдаланишга рухсат берилган давлат органлари ва бошқа органлардан мазкур маълумотлар махфийлигини сақлашни талаб қилиш.

5.2.6. Тижорат сирига кирувчи маълумотлардан фойдаланишга рухсат берилган шахслардан тасодифан ёки ноҳўя ҳаракати

туфайли мазкур маълумотлар махфийлигини сақлаш талабларини бузмасликни талаб қилиш.

5.2.7. Қонунда белгиланган тартибда тижорат сирига кирувчи маълумотларни учинчи бир шахс томонидан ошқор қилиниши, ноқонуний қўлга киритилиши ёки ишлатилишини химоялаш, шу жумладан, мазкур қонунбузарликлар оқибатида етказилган зарарни қоплашни талаб қилиш.

6. Тижорат сирига кирувчи маълумотларга меҳнат муносабатлари доирасида эгалик қилиш:

6.1. Тижорат сирига кирувчи маълумотларга меҳнат муносабатлари доирасида жамият эгалик қилади.

6.2. Ходимлар томонидан меҳнат вазифасини бажариш ёки иш берувчининг аниқ топшириғини бажариш вақтида ихтиро, фойдали модель, саноат нусхаси, компьютер дастури ёки маълумотлар базаси яратилса, у ҳолда ходим билан иш берувчи ўртасидаги муносабатлар тегишли қонунчилик асосида тартибга солинади.

7. Жамият томонидан махфий маълумотларни муҳофаза қилиш бўйича кўриладиган тадбирлар:

7.1. Жамият томонидан махфий маълумотларни муҳофаза бўйича кўриладиган тадбирларга қуйидагилар қиради:

7.1.1. Тижорат сирига кирувчи маълумотлар рўйхатини комиссия хулосаси асосида аниқлаш.

7.1.2. Тижорат сирига кирувчи маълумотлардан фойдаланишни мазкур маълумотлар билан ишлаш тартибини белгилаш ва ушбу тартибга риоя қилинишини назорат қилиш орқали чегаралаш (тижорат сири режимини бекор қилиш (муддатини ўзгартириш) тўғрисидаги баённома, тегишли далолатнома, рўйхатга олиш журнали, ҳаракати ҳисобини юритиш журнали асосида).

7.1.3. Тижорат сирига кирувчи маълумотлардан фойдаланиш ҳуқуқига эга ва мазкур маълумотлардан фойдаланаётган ёки маълумотлар берилган шахслар ҳисобини юритиш.

7.1.4. Ходимлар томонидан тижорат сирига кирувчи маълумотлар ишлатилишида юзага келадиган муносабатларни меҳнат шартномаси асосида тартибга солиш.

7.1.5. Тижорат сирига кирувчи маълумотларга эга бўлган ҳужжатлар (маълумот ташувчилар)га масъул шахс томонидан “тижорат сири” грифини ва тўлиқ номи ҳамда жамият манзилини ёзиб қўйиш, ҳисобини юритиш, сақлаш, тегишли бўлинмаларга фақат-

гина далолатнома асосида бериш ҳамда ходимларга фойдаланишга рухсатномага кўра тақдим этиш.

7.2. Жамият томонидан мазкур низомнинг 7.1-моддасида белгиланган тадбирлар бажарилгандан сўнггина тижорат сири режими ўрнатилган ҳисобланади.

7.3. Жамият мазкур низомнинг 7.1-моддасида белгиланган тадбирлар билан биргаликда махфий маълумотларни муҳофаза қилишнинг қонунчиликка зид бўлмаган бошқа метод ва воситаларини ҳам қўллаши мумкин.

7.4. Жамият томонидан махфий маълумотларни кўриклаш бўйича кўриладиган тадбирлар куйидагилар амалга оширилсагина керакли самара беради.

7.4.1. Жамият рухсатсиз тижорат сирига кирувчи маълумотлардан фойдаланилишига йўл қўймаслик.

7.4.2. Ходимлар томонидан маълумотлардан фойдаланиш ва уларни контрагентларга узатишда тижорат сири режими бузилмаслигини таъминлаш.

8. Жамиятнинг тижорат сирига кирувчи ҳужжатлари рўйхати:

8.1. А иловада кўрсатилган тижорат сирига кирувчи маълумотлар рўйхати жамиятнинг тижорат сири ҳисобланади.

8.2. Рўйхатда кўрсатилган маълумотлар билан ишлаш ва назорат қилиш жамиятнинг ижрочи органи томонидан тасдиқланган хизмат йўриқномаларида белгилаб берилади.

9. Жамият ва ходимларни махфийликни муҳофаза қилиш бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятлари:

9.1. Махфийликни сақлаш мақсадида жамият куйидагиларни бажариши шарт:

9.1.1. Махфий маълумотлар билан ишлаш ҳуқуқига эга бўлган ходимларни тижорат сирига кирувчи маълумотлар рўйхати билан тилхат асосида таништириш.

9.1.2. Жамиятда ўрнатилган тижорат сири режими ва уни бузганлик учун кўриладиган чоралар тўғрисида ходимларни тилхат асосида таништириш.

9.1.3. Ходимларга ўрнатилган тижорат сири режимини бажариш учун тегишли шароитларни яратиб бериш.

9.2. Тижорат сирига кирувчи маълумотлар билан ишлаш ҳуқуқи ходимни хизмат вазифасида кўрсатилмаган ҳолларда унинг розилиги билан тегишли рухсатни бериш.

9.3. Маълумотлар махфийлигини таъминлаш мақсадида ходимлар қуйидагиларга риоя қилиши шарт:

9.3.1. Ўрнатилган тижорат сири режимига риоя қилиш, махфий маълумотларни ошкор қилмаслик ва улардан шахсий манфаат йўлида фойдаланмаслик.

9.3.3. Меҳнат шартномаси бекор қилингандан сўнг мазкур шартномада белгиланган муддатларда ва ундан кейин 3 йил давомида маълумотларни ошкор қилмаслик.

9.3.4. Ходим томонидан хизмат вазифаси давомида ишлатган махфий маълумотларни ошкор қилиниши туфайли жамият томонидан кўрилган зарарни қоплаш.

9.3.5. Меҳнат шартномаси муддати тугагандан сўнг ўзидаги маълумотларни жамиятга топшириш.

9.4. Жамият меҳнат шартномаси муддати тугаган ходимлардан улар томонидан махфий маълумотларни белгиланган муддатларда ошкор қилиниши туфайли кўрилган зарарни қоплашини талаб қилишга ҳақлидир.

9.5. Тижорат сирига кирувчи маълумотлар зарурат нуктаи назаридан, мажбурийликдан ёки иш берувчи томонидан тижорат сири режимини сақлаш бўйича мажбурият бажарилмаслиги оқибатида ошкор қилинса, келтирилган зарар ходим томонидан ёки меҳнат муносабатларини тўхтатган шахслар томонидан қопланмаслиги мумкин.

9.6. Бўлим бошлиқлари билан тузилган меҳнат шартномаларида махфий маълумотларни муҳофаза қилиш бўйича уларнинг жавобгарлиги белгилаб қўйилиши мумкин.

9.7. Жамият раҳбари корхонани молиявий-хўжалик фаолиятига алоқадор бўлган ва “ХХХ пахта тозалаш заводи” АЖ да тижорат сирига кирувчи (А илова) маълумотларга эга бўлади.

9.8. Жамият раҳбари ўзининг нотўғри ҳаракати билан тижорат сири ҳақидаги режимни бузиши оқибатида корхонага етказилган зарарни қоплайди. Етказилган зарарнинг миқдори тегишли қонунчилик асосида белгиланади.

9.9. Ходим ўз хизмат вазифасига кўра фойдаланиши лозим бўлган маълумотларга нисбатан тижорат сири режимини нотўғри ўрнатилганлиги бўйича тегишли қонунчиликда белгиланган тартибда ҳуқуқ органларига ариза билан мурожаат қилиши мумкин.

9.10. Бўлим бошлиқлари тижорат сирига кирувчи маълумотлардан фойдаланишни чегаралаш мақсадида ахборот техно-

логиялари хизмати билан бўлимга тегишли компьютер тармоғидаги маълумотлардан фойдаланиш тартибини келишиши шарт.

10. Тижорат сири акс этган моддий жисмларнинг сақланишини назорат қилиш:

10.1. Тижорат сири акс этган моддий жисмлар ва «тижорат сири» грифи қўйилган йиғмажилдларнинг сақланишини назорат қилиш қуйидагилар орқали амалга оширилади:

10.1.1. Тижорат сири режимига ходимлар томонидан риоя этилишини кунлик назорат қилиш.

10.1.2. Тижорат сири акс этган моддий жисмлар ва йиғмажилдларни ҳар йили хатловдан ўтказиш.

10.1.3. Тижорат сири акс этган моддий жисмлар сақланадиган йиғмажилдларнинг йўқотилиши муносабати билан тижорат сири режимини навбатдан ташқари текширувдан ўтказиш.

10.1.4. Тижорат сирини ташкил этувчи ахборотнинг ошкор этилиши факти муносабати билан тижорат сири режимини навбатдан ташқари текширувдан ўтказиш.

10.1.5. Тижорат сири билан ишлаш бўйича масъул шахс ва тижорат сирига масъул ходимлар алмашганда тижорат сири режимини текширувдан ўтказиш.

10.2. Таркибий бўлинмаларнинг мансабдор шахслари ва тижорат сирига масъул шахслар тижорат сири режимига риоя этилишини кунлик назорат қилади.

10.3. Тижорат сири акс этган моддий жисмлар ва «тижорат сири» грифи қўйилган йиғмажилдларни ҳар йили хатловдан ўтказиш Комиссия томонидан корхона раҳбарининг буйруғига мувофиқ амалга оширилади ва тегишли далолатнома билан расмийлаштирилади.

10.4. Тижорат сири акс этган моддий жисмлар йўқотилган ёки тижорат сирини ташкил этувчи ахборот ошкор этилган ҳолатлар аниқланганда корхона раҳбари ва тижорат сири билан ишлаш бўйича масъул шахсга маълум қилинади.

11. Низомни бузганлиги учун жавобгарлик:

11.1. Мазкур низомни бузган шахслар тегишли фуқаролик қонунчилигида белгиланган тартибда фуқаролик-ҳуқуқий, маъмурий ёки жиноий жавобгарликка тортилади.

11.2. Ходим хизмат вазифасига кўра махфий маълумотлардан фойдаланганда қасддан ёки эҳтиётсизлиги оқибатида уларни ошкор қилса ва мазкур ходимнинг ҳаракатида жиноят элементлари

бўлмаса, тегишли қонунчиликда белгиланган тартибда интизомий жавобгарликка тортилади.

11.3. Шахс тижорат сирига кировчи маълумотларни ишлатган ва мазкур ҳолатни қонунга хилофлигига етарли асоси бўлмаган бўлса, жумладан, тасодиф туфайли ушбу маълумотлардан фойдаланиш имкониятига эга бўлган бўлса, у ҳолда тегишли қонунчиликка кўра жавобгарликка тортилмайди.

11.4. Жамият талабига кўра тегишли шахслар шахслар маълумотлар махфийлигини таъминлаш бўйича тегишли чора-тадбирлар кўришлари шарт. Бундай тадбирларни кўришдан бош тортилган тақдирда жамият тегишли қонунга кўра ўз ҳуқуқини талаб қилишга ҳақлидир.

11.5. Жамият ходимлари тижорат сирининг ошкор қилмаслик бўйича мажбуриятга имзо чекади (Б илова) ва учинчи бир шахсларни қорхона ҳудудига киришига, мазкур шахслар томонидан ҳудуддаги объектларни кўриш, фото ва видео тасмаларга тушириши бўйича жавобгар ҳисобланади.

А илова

Пахта тозалаш қорхонасида тижорат сирига киритилган маълумотлар рўйхати

Ишлаб чиқариш бўйича директор - Бош муҳандис:

1. Пахта тозалаш қорхонасида ишлатилаётган ва ўзида ёки унинг учун ишлаб чиқарилган дастурий таъминот.

2. Маҳсулот ишлаб чиқариш режаси лойиҳаси.

3. Ишлаб чиқариш дастури.

4. Очиқ манбаларда (маълумотнома, каталоглар ва бошқалар) мавжуд бўлмаган маҳаллий ва хорижий буюртмачилар, пудратчилар, мол етказиб берувчилар, харидорлар, миқозлар, ҳамкорлар, воситачилар, рақобатчилар тўғрисидаги маълумотлар.

5. Аукционлар, тендерлар ва уларнинг натижалари ҳақидаги маълумотлар.

6. Пахта тозалаш қорхонасининг материаллар, эҳтиёт қисмлар ва асбоблар бўйича эҳтиёжига оид маълумотлар.

6. Меъёрий-техник ҳужжатлар фонди.

Тайёрлов ва тайёр маҳсулотлар бўйича директор ўринбосари:

1. Ишлаб чиқариш дастури.

2. Очиқ манбаларда (маълумотнома, каталоглар ва бошқалар) мавжуд бўлмаган маҳаллий ва хорижий буюртмачилар, пудрат-

чилар, мол етказиб берувчилар, харидорлар, мижозлар, ҳамкорлар, воситачилар, рақобатчилар тўғрисидаги маълумотлар.

3. Пахта тайёрлаш, тола ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳамда сотиш режалари.

4. Пахта етиштирувчилар билан тузилган контрактация шартномаларига оид маълумотлар.

5. Пахтани қабул қилиш, сақлаш ва ташишга оид маълумотлар.

6. Уруғлик чигитни тайёрлаш ҳақидаги маълумотлар.

Бош муҳосиб:

1. Бошқарув ҳисоботи ва молиявий-хўжалик фаолияти таҳлили бўйича маълумотлар.

2. Тўловлар таҳлили ҳақидаги маълумотлар.

3. Корхона ходимларининг иш ҳақи тўғрисидаги маълумотлар.

4. Таъсисчиларнинг даромадлари ва дивиденд тўловлари ҳақидаги маълумотлар.

5. Банкдаги ҳисоб-китоб счётидаги ва кассадаги маблағлар қолдиғи ҳақидаги маълумотлар.

6. Маҳсулот қиймати таҳлили ҳақидаги маълумотлар.

7. Бухгалтерия ҳисоби регистрлари ва ички бухгалтерия ҳисоботининг мазмуни ҳақидаги маълумотлар.

8. Бухгалтерия ва аудиторлик текшируви материаллари ҳамда уларнинг натижалари ҳақидаги маълумотлар.

9. Корхонанинг савдо, молиявий, номенклатура ва баҳо операциялари мазмуни ҳақидаги маълумотлар.

10. Кредиторлик ва дебиторлик қарзлари тўғрисидаги маълумотлар.

Режалаштириш бўлими:

1. Пахта тайёрлаш ҳажми ва таннархи таҳлили маълумотлари.

2. Маҳсулот (тола, чигит, момиқ ва бошқалар) ишлаб чиқариш ҳажми таҳлили маълумотлари.

3. Ишлаб чиқарилаётган маҳсулот таннархи таҳлили маълумотлари.

4. Корхона фойдаси ва тайёр маҳсулот (тола, чигит, момиқ ва бошқалар) баҳоси (1 тн, дона) таҳлили маълумотлари.

5. Тайёрлов бюджети ижросини намлик, ифлослик ва ассортимент бўйича таҳлили маълумотлари.

6. Тола чиқишини маҳсулот ҳажми ва таннархига таъсири таҳлили маълумотлари.

7. Толанинг пахта навидан саноат навларига ўтишини маҳсулот таннархига таъсири таҳлили маълумотлари.

8. Толанинг синфларга тақсимланишини маҳсулот баҳосига таъсири таҳлили маълумотлари.

9. Кунлик маҳсулот ишлаб чиқариш режаларига оид маълумотлар.

10. Тола чиқиши меъёри ҳақидаги маълумотлар.

11. Корхонадаги иш ҳақи тўлови тизими ва ходимларининг иш ҳақи ҳамда меҳнат ҳақи фонди ҳақидаги маълумотлар.

12. Пахта тозалаш корхонаси бюджетлари ҳақидаги маълумотлар.

Бош механик:

1. Очiq манбаларда (маълумотнома, каталоглар ва бошқ.) мавжуд бўлмаган маҳаллий ва хорижий буюртмачилар, пудратчилар, мол етказиб берувчилар, харидорлар, мижозлар, ҳамкорлар, воситачилар, рақобатчилар тўғрисидаги тизимга солинган маълумотлар.

2. Техник ҳужжатлар (технологик низомлар, технологик топшириқлар, жадваллар).

3. Қурилмаларнинг технологик имкониятлари (паспорти, низоми).

4. Технологик қурилмаларнинг чизмалари.

5. Норматив-техник ҳужжатлар.

6. Асосий ва ёрдамчи материалларнинг харажат нормаси.

7. Ишлаб чиқариш қуввати, қурилмалар типии ва жойлашиши, хомашё, материаллар ва бутловчи қисмлар захираси ҳақидаги маълумотлар.

Бош энергетик:

1. Энергия сарфи ҳақидаги маълумотлар.

2. Энергетика қурилмалари ҳолати.

3. Энергетика ҳўжалигида қўлланиладиган технологик қурилмаларнинг бутлиги ва миқдори.

4. Энергетика ҳўжалигига тегишли техник ҳужжатлар.

Тайёр маҳсулотлар бўлими:

1. Ишлаб чиқарилган ва юклаб жўнатилган маҳсулот миқдори.

2. Очiq манбаларда (маълумотнома, каталоглар ва бошқалар) мавжуд бўлмаган маҳаллий ва хорижий буюртмачилар, пудратчилар, мол етказиб берувчилар, харидорлар, мижозлар, ҳамкорлар,

воситачилар, рақобатчилар тўғрисидаги тизимга солинган маълумотлар.

3. Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари ҳақидаги маълумотлар.

4. Сотиш бюджети маълумотлари.

Техника назорати бўлими:

1. Пахта хомашёсини сифати ҳақидаги маълумотлар.

2. Пахта толаси ва бошқа тайёр маҳсулотлар (момик, чигит ва чиқиндилар) сифатига оид маълумотлар.

3. Тайёрланган уруғлик чигит сифати ҳақидаги маълумотлар.

4. Тайёрланган пахта хомашёсининг турлари, навлари ва бошқа белгиларига оид маълумотлар.

Тайёрлов бўлими:

1. Жаҳон бозоридаги пахта толаси нархига оид маълумотлар.

2. Ишлаб чиқарилаётган (харид қилинаётган) маҳсулот таннархи ҳақидаги маълумотлар.

3. Маркетинг тадқиқотлари маълумотлари ва натижалари.

4. Пахта хомашёсини тайёрлов бюджети.

Смена бошлиғи(уста):

1. Ишлаб чиқаришнинг таркибий тузилиши ва ишлаб чиқариш қувватлари тўғрисидаги маълумотлар.

2. Меҳнат унумдорлиги ҳақидаги маълумотлар.

3. Кунлик маҳсулот ишлаб чиқариш режаларига оид маълумотлар.

4. Тола чиқиши меъёри ҳақидаги маълумотлар.

Ходимларни бошқарув хизмати бўлими:

1. Бўлим бошлиқларининг меҳнат шартномалари мазмуни.

2. Корхонадаги бронлаштирилганлар ҳақида маълумотлар.

3. Бронлаштирилиши лозим бўлган ходимлар тўғрисидаги маълумотлар.

4. Ходимларнинг шахсий варақасида сақланаётган маълумотлар.

5. Меҳнат шартномаларининг мазмуни (оклад миқдори, тариф ставкаси).

Ахборот технологиялари бўлими:

1. Компьютер ва дастурий таъминотнинг ҳолати.

2. “ХХХ пахта тозалаш заводи”да яратилган компьютер дастурларининг рўйхати, бажарадиган вазифаси, қўлланиш соҳаси ва функционал имкониятлари.

Тижорат сирини ошкор қилмаслик ҳақида

МАЖБУРИЯТ

Бозор иқтисодиёти ва рақобат кучайиб бораётган шароитда тижорат сири маркетинг ва уддабуронлик элементи, корхона фойдасини кўпайтиришнинг воситаси сифатида юзага чиқади. Тижорат сирини ошкор бўлиши корхона даромадининг пасайиши ёки банкротга учрашига олиб келиши мумкин.

Ходим (хизматчи) хизмат вазифасига кўра ёки бошқа йўл билан ўзига таниш бўлган тижорат сирига кирувчи маълумотларни сир сақлаши шарт. Корхонанинг тижорат сирига кирувчи маълумотларни ошкор қилиш, маълумот ташувчиларни йўқотиш, учинчи бир шахсга бериш, корхона рухсатисиз эълон қилиш ҳамда корхонага зарар келтириши мумкин бўлган ҳар қандай фаолиятда ишлаш фуқаролик қонунчилигида белгиланган тартибда фуқаролик ҳукукий, маъмурий ёки жиноий жавобгарликка тортилишига олиб келади.

Тижорат сирига кирувчи маълумотлар корхона раҳбари томонидан аниқланади ва “Корхонада тижорат сирига кирувчи маълумотлар рўйхати” (№__ «__»__ 20__ йилдаги буйруқ билан тасдиқланган)да акс эттирилади.

Ходимлар ва таркибий бўлинмалар раҳбарларига иш юзасидан ҳамкорлик қилаётган корхоналарга тегишли тижорат сирининг тегишли қисмигина таништирилади.

Тижорат сирига киритилган маълумотлар билан муомала қилиш тартиби “Тижорат сири режимига риоя этиш бўйича” намунавий низомга асосан тартибга солинади.

Ходим хизмат вазифасига кўра тижорат сирига кирувчи маълумотлардан фойдаланиш ҳукукини олган қисми билангина ишлаши лозим, маълумотларнинг қайси бир қисмини муҳофаза қилиш кераклигини билиши ва улардан фойдаланиш вақтида тижорат сири тартибига риоя қилиши шарт.

Ходим ўзи фойдаланаётган махфий маълумотлардан фойдаланиш ҳукуки берилган ходимлар ва бу маълумотлардан уларга қандай ҳажмдагиси фойдаланишга берилиши мумкинлигини ҳам билиши шарт.

Бирон-бир ташкилот билан ҳамкорликда фаолият олиб борилаётганда уларнинг вакилларига бўлим бошлигининг ёзма рухсати

билан тижорат сирига кирувчи маълумотлар ошкор қилиниши мумкин. Бунда рахбар махфий маълумотлар ошкор қилинадиган шахс, маълумотлар ҳажми ва таркибини аниқлаши лозим.

Тижорат сирини акс эттирувчи ҳужжатлар, маҳсулот, гувоҳнома, рухсатнома, тартиб биноси, омборхона, сейф ва металл шкафларнинг калити, муҳрлар йўқолганлиги ёки камомади ҳақида ҳамда мазкур ҳолатнинг сабаби ва шароитлари ҳақида бош директор ёки бош директорнинг муовинига тезлик билан хабар бериши шарт. Ходим юқорида таъкидланган масъул ходимлар ёки тайинланган мансабдорларнинг биринчи сўровига биноан тижорат сирига кирувчи материалларни текшириш учун тақдим этиши шарт. Ундан ташқари, ходим “ёпиқ” ишларни бажарилиши, тижорат сирининг ўзида акс эттирувчи ҳужжатлар ва маҳсулотнинг сақланиши ҳамда ҳисоби бўйича ўрнатилган қоидаларнинг бузилиши, уларни ошкор қилиниши, ҳужжатлар ва маҳсулотни йўқолиши ҳақида оғзаки ёки ёзма тушунтириш бериши шарт.

Мен, (фамилия, исм, шариф пахта тозалаш корхонасини ходими (хизматчиси) сифатида меҳнат муносабатларим даврида ва у тугагандан сўнг 3 йил давомида жамият билан тузилган меҳнат шартномамга кўра ҳамда корхонада амал қилинаётган махфий маълумотларни сақлаш бўйича низомга мувофиқ қуйидагиларни ўз зиммамга оламан:

1) хизмат вазифамга кўра менга ишонч билдирилган ёки маълум бўлган корхона тижорат сирига кирувчи маълумотларни ошкор қилмасликка;

2) корхона рухсатсиз махфий маълумотларни учинчи бир шахсларга бермаслик ва ошкор қилмаслик; учинчи бир шахсларни корхона ҳудудига ишлаб чиқариш, молиявий-ҳўжалик фаолияти билан танишиш мақсадида бош директор ёки бош директор муовинининг рухсатсиз киришига йўл қўймаслик;

3) корхонадаги тижорат сирини сақлаш бўйича менга тегишли бўлган низом, талаб, буйруқ ва кўрсатмаларни бажариш;

4) бегона шахслар томонидан тижорат сирига кирувчи маълумотларни мендан олишга ҳаракат қилинганда бу ҳақда тезлик билан юқорида номлари қайд этилган мансабдор шахсларга ёки бўлим бошлиғига хабар бериш;

5) ходимлар ва ўз иш ҳақи ҳақидаги маълумотларни тарқатмаслик;

6) ҳамкорлик қилаётган корхоналарнинг тижорат сирини саклаш;

7) тижорат сирига кирувчи маълумотлардан корхонага зарар келтириши мумкин бўлган ҳар қандай фаолиятда фойдаланмаслик;

8) ишдан бўшаганимдан сўнг ўзимдаги корхонанинг тижорат сирини ифодаловчи барча ҳужжатлар, маълумот ташувчилар (қўл ёзмалар, хомаки қўл ёзмалар, чизмалар, принтердан чиқарилганлар материаллар, кино, фотонегативлар, моделлар, материаллар, маҳсулот ва бошқалар)ни мансабдор шахс ёки бўлим бошлиғига топшириш;

9) тижорат сирини акс эттирувчи ҳужжатлар ва маълумот ташувчилар, маҳсулот, гувоҳнома, рухсатнома, тартиб биноси, омборхона, сейф ва металл шкафларнинг калити ва муҳрлар йўқолганлиги ёки камомади ҳақида ҳамда мазкур ҳолатнинг сабаби ва шароитлари ҳақида бош директор ёки бош директорнинг муовинига зудлик билан хабар бериш. Мен ушбу 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8-моддаларнинг биронтасини бажармаган тақдиримда тегишли қонунчиликка кўра корхонадан ишдан бўшатилишим ҳақида огоҳлантирилдим.

Менга корхонада тижорат сирини муҳофаза қилиш бўйича тегишли низом тушунтирилди ва мазкур низомни 1 нусхаси берилди.

Мен мазкур низом бузилиши оқибатида фуқаролик қонунчилигида белгиланган тартибда озодликдан маҳрум қилиш, пул жаримаси, корхонага етказилган зиён (зарар, олинмаган наф ва маънавий зарар)ни қоплаш ва бошқа жазо кўринишидаги фуқаролик-ҳуқуқий, маъмурий ёки жиноий ва бошқа турдаги жавобгарликка тортилишимдан хабардор бўлдим.

“ _____ ” _____ й. (Имзо)

12-илова
Пахта тозалаш
корхонаси
акционерларнинг
умумий
йиғилиши қарори
билан
ТАСДИҚЛАНГАН
200__ йил __

даги №__ баённома

Пахта тозалаш корхоналари учун “Бошқарув ҳисоби
тўғрисида”ги
Намунавий Низом

1. Асосий қоидалар:

Пахта тозалаш корхонасида бошқарув ҳисоби тизимини юри-тишдан асосий мақсад бошқарувчиларни ишлаб чиқариш-хўжалик фаолиятини иқтисодий нафлиликни назорат қилиш, бошқарув билан боғлиқ корхона даражасидаги вазифаларни бажариш ва бошқарув қарорларини тайёрлаш ҳамда асослаш учун маълумотлар билан таъминлашдан иборатдир.

2. Низомнинг ҳаракат қилиши:

Мазкур низом бошқарув ҳисобининг юритилиши ва ҳужжат айланишида қатнашадиган барча таркибий бўлинмалар фаолиятига татбиқ этилади.

3. Бошқарув ҳисоби тўғрисидаги низомнинг мақсади:

Низом корхонанинг турли бўғиндаги раҳбариятини бошқарув қарорларини қабул қилиши учун пахта тозалаш корхонаси фао-лияти тўғрисидаги ва ташқи муҳит ҳақидаги режа, прогноз ҳамда ҳақиқий маълумотлар билан таъминлаш тартибини белгилайди.

4. Бошқарув ҳисобининг вазифалари:

4.1. Материал, молиявий, меҳнат ресурслари миқдори ва ҳара-катини ҳисобга олиш ҳамда улар ҳақида раҳбариятга тегишли маълумотларни тақдим этиш.

4.2. Маҳсулот таннархи, харажатлар ва даромадлар ҳамда кор-хона миқёсида, таркибий бўлинмалар ва жавобгарлик марказлари бўйича ўрнатилган меъёр ва сметалардан четга чиқишларни ҳисобга олиш.

4.3. Корхонанинг стратегиясини танлаш, амалга ошириш ва самаралилигини баҳолаш учун фаолиятига таъсир этувчи ташқи омилларни қайд этиш ҳамда ҳисобга олиш.

4.4. Алоҳида бир таркибий бўлинмаларни жавобгарлик марказлари, ишлаб чиқарилган маҳсулот, бажарилган иш ва кўрсатилган хизматлар бўйича молиявий-хўжалик фаолияти натижасини аниқлаш.

4.5. Пахта тозалаш корхонаси ва уни таркибий бўлинмалари молиявий-хўжалик фаолиятини назорат ва таҳлил қилиш.

4.6. Бошқарув ҳисоботини тузиш ва уни бошқарув ходимлари, мутахассисларга корхона бошқаруви ҳамда келажакка йўналтирилган қарорлар қабул қилиш учун тақдим этиш.

4.7. Корхона фаолиятининг миқдор ва сифат кўрсаткичларини (шу жумладан, сифат, меҳнат унумдорлиги, товарлар (хизмат)ни мижозлар учун фойдалилиги, ходимларнинг содиқлиги ва ҳ.к.) комплекс тизими истиқболини белгилаш, режалаштириш, ҳисоб ва таҳлилда ишлатиш.

4.8. Келажакда юз бериши кутилаётган ҳодисаларни прогнозлаштириш.

5. Бошқарув ҳисобининг иштирокчилари:

5.1. Бош директор – пахта тозалаш корхонасини бошқаришни стратегик, тезкор ва тактик мақсадларини шакллантиради. Ўтган давр ёки маълум бир аниқ санага корхона миқёсида ва асосий бўлимлар кесимида молиявий-хўжалик режасида қайд этилган ҳақиқий натижаларни акс эттирувчи мақсадларга эришилиши тўғрисида бошқарув ҳисоботларни талаб қилади.

5.2. Пахта тозалаш корхонаси таркибий бўлинмалари:

- асосий ишлаб чиқариш участкалари (пресслаш, момик ажратиш, жинлаш, тозалаш);

- ёрдамчи хўжаликлар (механика-таъмирлаш цехи, энергия билан таъминлаш, арра устахонаси);

- бошқа хўжаликлар (уруғлик чигит тайёрлаш цехи, чиқиндиларни қайта ишлаш цехи);

- пахта тайёрлов пунктлари;

- хизмат кўрсатувчи хўжаликлар (омборлар, ёнғиндан сақлаш, лаборатория) раҳбарлари ҳисобланади.

Улар корхонани ривожлантиришнинг узок муддатли мақсадларига эришишнинг тезкор стратегиясини шакллантиради ва шунга мос равишда бошқарув ҳисоботларини қабул қилади. Мазкур

ҳисоботларда маълум бир санага бўлинма фаолиятининг иктисодий самарадорлигини муҳим кўрсаткичлари ва уларни режа, ҳисобот ва прогноз маълумотлар кўринишидаги аналитик қайта ишлаш натижалари ҳамда бир-бирига боғлиқ бўлинмалар тўғрисидаги маълумотларни шакллантиради.

5.3. Пахта тозалаш корхонасини ривожлантиришни тактик мақсадларини шакллантириш ва ҳал этиш учун масъул бўлган мутахассислар ўзларини ваколатлари даражасида корхона ва унинг бўлинмалари фаолияти ҳақида маълумотлар, корхона фаолияти натижаларига таъсир этувчи ички ва ташқи омиллар прогнозини ишлаб чиқади.

6. Режалаштириш вазифаларини ечиш усуллари ва бошқарув ҳисоботининг мазмуни:

Пахта тозалаш корхонасини маҳсулот ишлаб чиқариш режаси корхона фаолиятини тасдиқланган муҳим йўналишларидан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқилади.

Ушбу йўналишларнинг ҳар бири бўйича тасдиқланган шакл бўйича алоҳида бюджет тузилади.

Пахта тозалаш корхонасини молиявий-хўжалик режаси куйидаги мустақил бюджетлардан ташкил топади:

- операцион бюджетлар;
- инвестиция (инновация) бюджетлари;
- махсус бюджетлар;
- йиғма бюджетлар.

Бошқарув ҳисоботининг мазмуни пахта тозалаш корхонаси молия-хўжалик фаолиятини режа-фактор кўрсаткичларидан ташкил топади.

Бошқарув ҳисоботининг тайёрланаётганда режа ва ҳақиқий маълумотларни солиштиришни осонлаштириш мақсадида шакли ҳамда мазмуни бўйича Молия-хўжалик режасига яқинлаштирилган ҳужжатлар қўлланилади.

7. Пахта тозалаш корхонасини молия-хўжалик режасини ишлаб чиқиш ва бажариш учун бошқарув ҳисобини ташкил этишнинг мазмуни:

Бошқарув ҳисобини ташкил этишдан мақсад бошқарув қарорларини тезкор қабул қилиш учун пахта тозалаш корхонасини хўжалик фаолияти ҳақидаги аниқ ва тезкор маълумотларни олиш, молия-хўжалик фаолияти режасини бажарилиши, ишлаб чиқариш ресурсларидан самарали фойдаланиш ҳамда ишлаб чиқариш фаолия-

тини бошқаришни назорат қилиш мақсадида ҳисобни тегишли тартибда ташкил қилишдир.

Пахта тозалаш заводида бошқарув ҳисобини ташкил қилиш бўйича жавобгар бош директор ҳисобланади.

8. Бошқарув ҳисобини жорий этиш босқичлари:

1. Корхона миссиясини аниқлаш.
2. SWOT таҳлилини ўтказиш ва стратегияни белгилаш.
3. “Молиявий таркибий тузилма ҳақида”ги низомни тайёрлаш.
4. Бюджетлаштириш тизимини ишлаб чиқиш.
5. Корхонани бошқариш учун зарур бўлган кўрсаткичлар тизимини шакллантириш.
6. Бошқарув ҳисобот тизимини яратиш.
7. Харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляциялаш стандартини ишлаб чиқиш.
8. Молиявий ва бошқарув ҳисобларнинг ўзаро ҳамкорлиги механизмини шакллантириш.
9. “Тижорат сири ҳақида”ги низомни ишлаб чиқиш.
10. Корпоратив ахборотнинг автоматлаштирилган тизимини танлаш ва жорий қилиш.
11. Таҳлил, назорат ва қарорлар қабул қилиш тартибинини ишлаб чиқиш.

9. Пахта тозалаш корхонасини молия-хўжалик режаси бажарилиши ҳақидаги бошқарув ҳисоботини тақдим этиш шакли:

Молия-хўжалик режаси бажарилиши ҳақидаги ҳисобот бошқарув қарорларини қабул қилиш учун тайёр ҳолда тақдим этилади:

- ҳақиқий кўрсаткичлар, режа кўрсаткичлари ва ўтган даврдаги маълумотлар асосида тўлдирилади. Бундай ҳисобот жараёнларни ўзгаришини вақт ва ўзгариш динамикасида ўрганиш ҳамда режа кўрсаткичларидан жиддий четга чиқишларни келажақда бар-тараф этиш мақсадида аниқлаш, яъни четга чиқишларнинг сабаби, айбдорларини аниқлаш ва тегишли қарорларни қабул қилиш имкониятини беради;

- ҳисоботлар изоҳли матн, масалан, юз берган четга чиқишларнинг сабаблари (мазкур четга чиқишларнинг юзага келишига сабаб бўлган омиллар ҳақида) ва уларни айбдорлари ҳақидаги маълумотлар ёрдамида тўлдирилади. Шу сабабдан режалар бажарилиши ҳақидаги ҳисоботларда тартибга солинадиган ва тартибга солинмайдиган (назорат қилинадиган ҳамда назорат қилинмайдиган)

ган), яъни ушбу кўрсаткичларга мазкур молиявий ҳисобот маркази таъсир кўрсатадиган ва кўрсата олмайдиган кўрсаткичлар акс эттирилади;

- тегишли аналитик кўрсаткичлар: маржинал даромад, рентабеллик, зарарсизлик, натурал кўрсаткичлар ва фоизларда четга чиқишлар ва ҳ.к. математик ҳисоб-китобни бажаради.

10. Пахта тозалаш корхонасининг молия-хўжалик режаси бажарилишини назорат қилиш бўйича бошқарув қарорларини тайёрлаш алгоритми:

Пахта тозалаш корхонаси фаолияти иқтисодий самарадорлигини таҳлил қилишда ва асосланган бошқарув қарорларини ишлаб чиқишда корхонанинг хўжалик фаолиятини ифодаловчи ва иқтисодий самарадорлик индикатори ҳисобланувчи ҳамда барча бошқарув бўғинларининг ўзаро ҳамкорлигини таъминловчи кўрсаткичлар мажмуи ишлатилади.

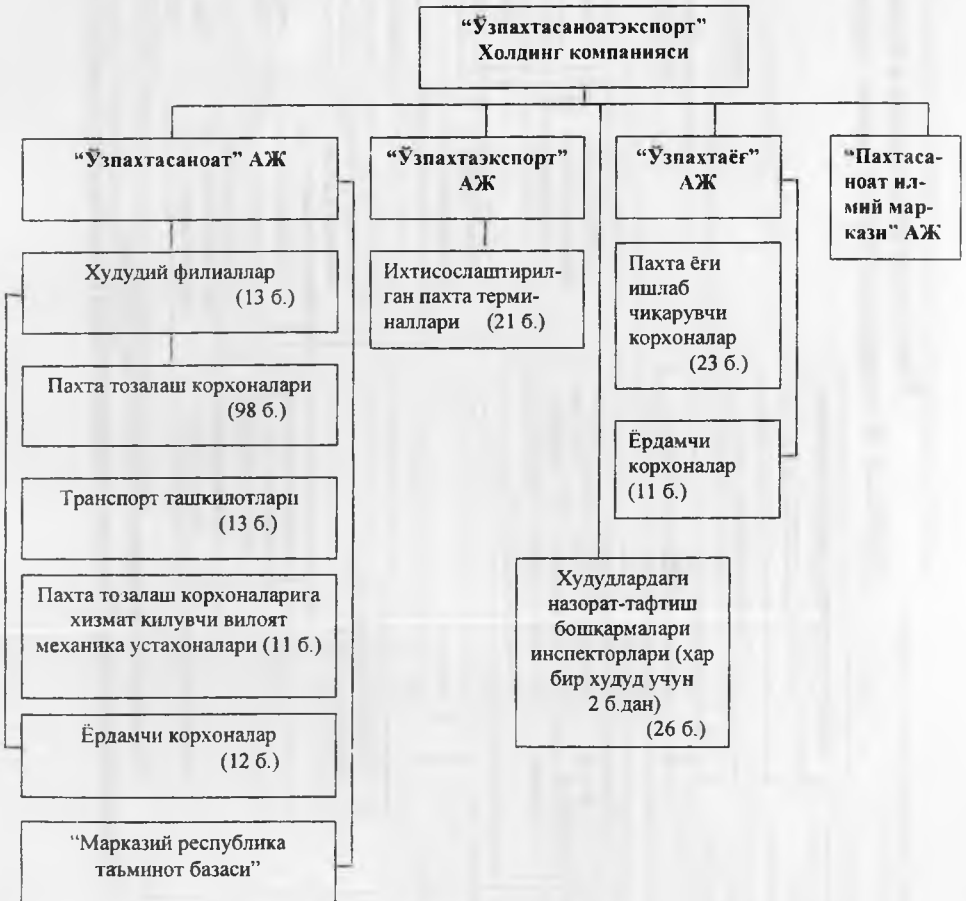
11. Бухгалтер-аналитикнинг хизмат вазифалари қуйидагилардан иборатдир:

- корхона ҳисоб сиёсатини шакллантириш;
- харажатлар ҳисоби ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш;
- лойиҳалар таҳлилинини ўтказиш;
- сегментлар бўйича харажат ва даромадларни ҳисобга олиш;
- ички хўжалик трансферт баҳоларини ўрнатиш;
- ҳисоб тизимига ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш;
- бошқарув ҳисоботини тузиш;
- маҳсулот турлари бўйича рентабеллигини ҳиоблаш ва таҳлил қилиш;
- харажатлар истикболини белгилаш;
- илмий асосланган бошқарув қарорларини тайёрлаш;
- бизнес-режа тузиш ва унинг бажарилишини назорат қилиш;
- бюджетлар тузиш ва ижросини назорат қилиш.

Бош директор
Бош бухгалтер

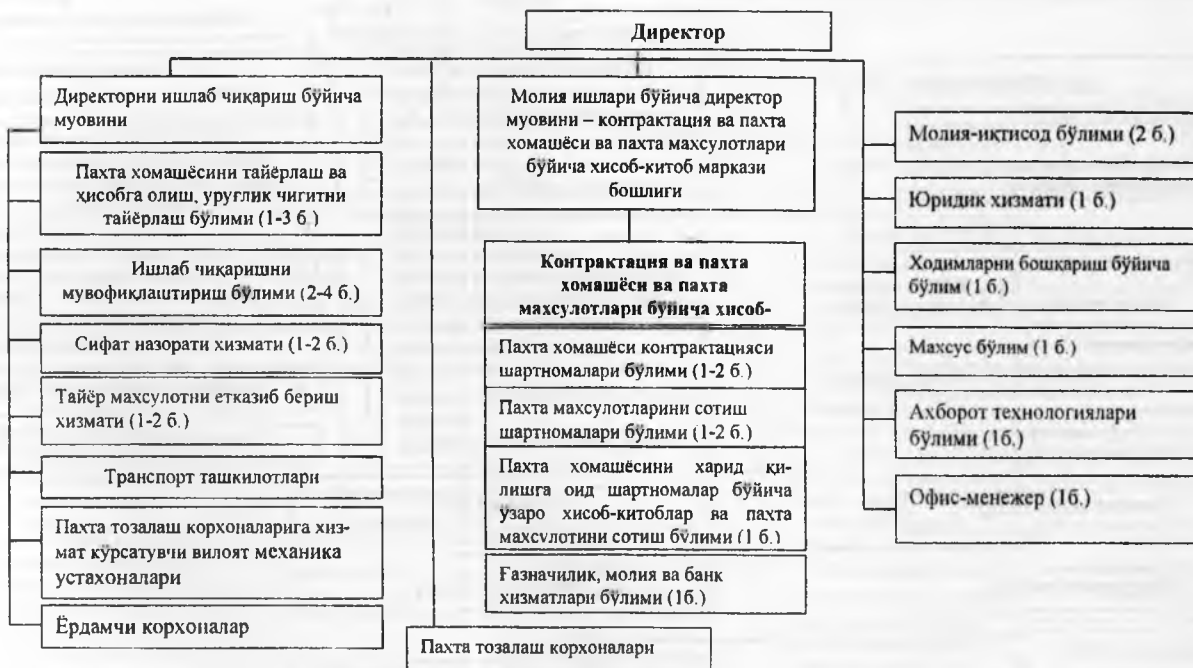
З.С. Салимов
Н.Б. Ахмедова

Ўзбекистон Республикаси Президентининг
2015 йил 28 октябрдаги ПҚ-2422 сонли қарорига 1-илова

2-чизма. “Ўзпахтасаноатэкспорт” холдинг компаниясининг
ташкилий таркибий тuzилиши

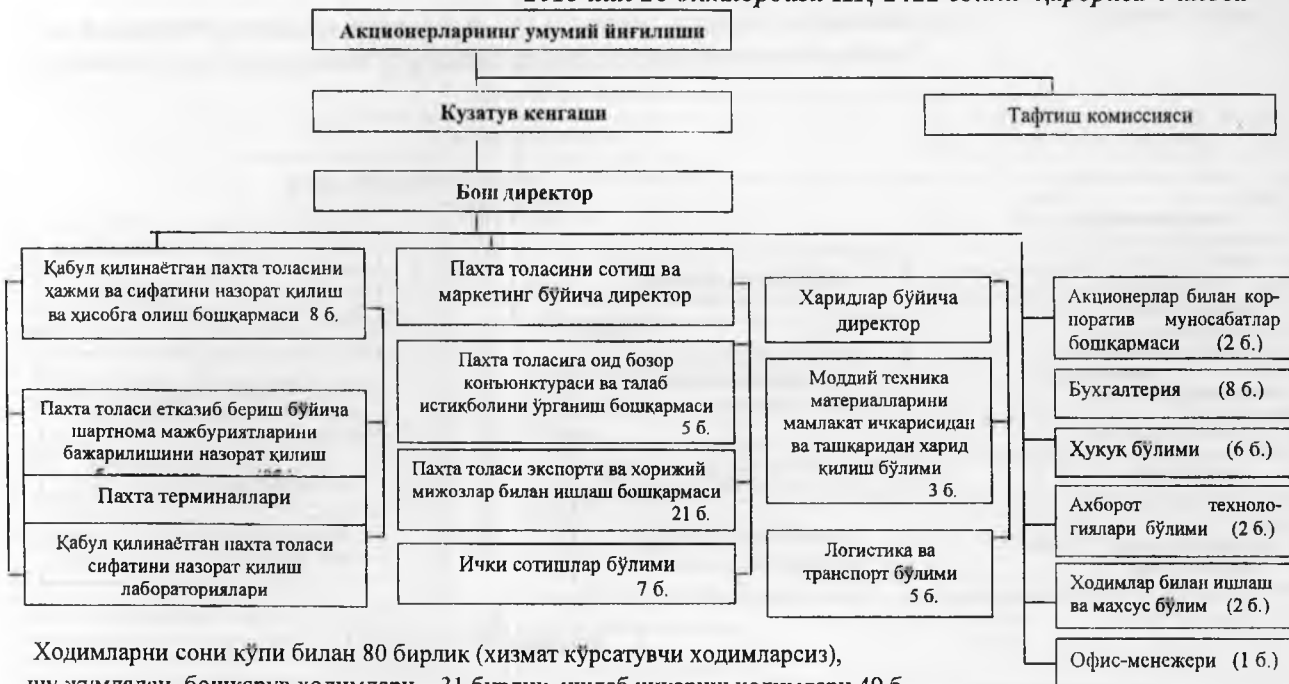
16-илова
Ўзбекистон Республикаси Президентининг
2015 йил 28 октябрдаги ПҚ-2422 сонли қарорига За-илова

Умумий сони 24-33 бирлик, шу жумладан, бошқарув ходимлари – 17-24 бирлик.

5-чизма. “Ўзпахтасаноат” АЖнинг ҳудудий филиали таркибий тузилиши

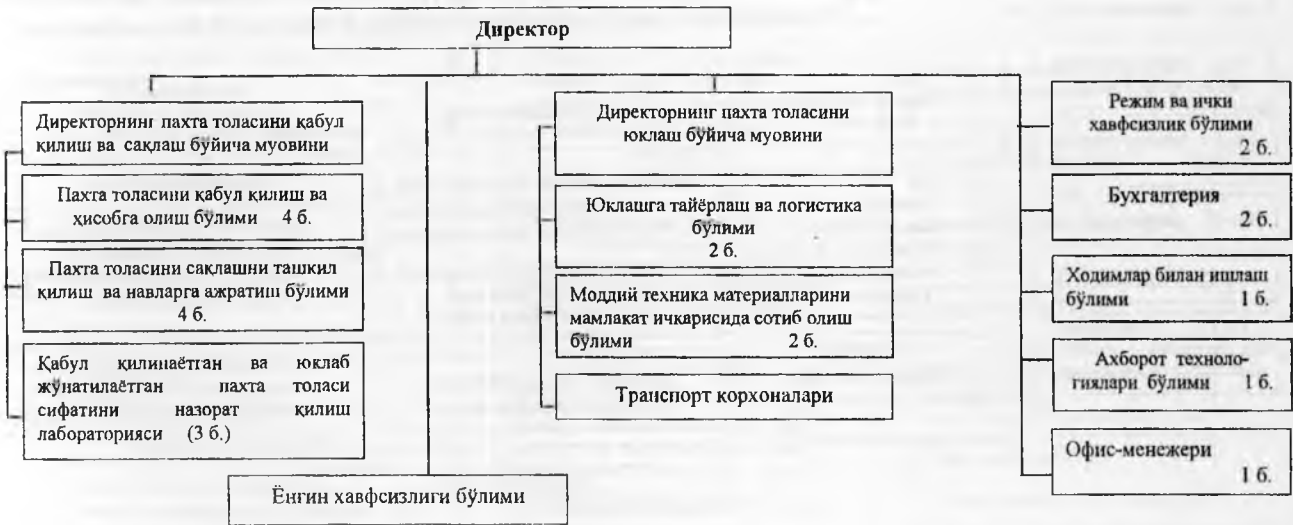
17-илова
Ўзбекистон Республикаси Президентининг
2015 йил 28 октябрдаги ПҚ-2422 сонли қарорига 4-илова

Ходимларни сони кўпи билан 80 бирлик (хизмат кўрсатувчи ходимларсиз), шу жумладан, бошқарув ходимлари – 31 бирлик, ишлаб чиқариш ходимлари 49 б.

6-чизма. “Ўзпахтаэкспорт” АЖ ижро аппаратининг таркибий тузилиши

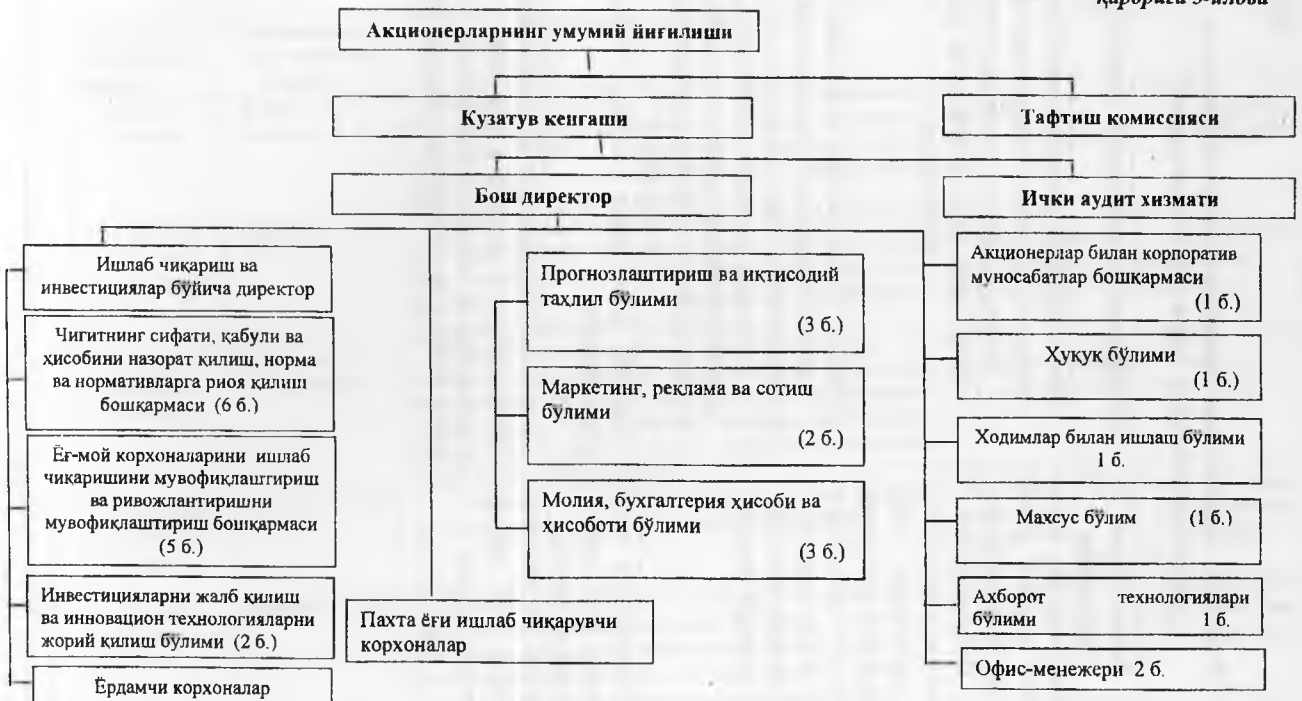
298

Ходимлар сони кўпи билан 25 бирлик (хизмат кўрсатувчи ходимларсиз), шу жумладан, бошқарув ходимлари – 15 б., ишлаб чиқариш ходимлари 10 б.

7-чизма. “Ўзпахтаэкспорт” АЖ пахта терминалининг таркибий тuzилиши

299

Бошқарув ходимларини умумий сони – 30 бирлик.

8-чизма. “Ўзпахтаёғ” АЖ ижро аппаратининг таркибий тuzилиши

**Россияда бюджетлаштиришнинг шаклланиши ва
ривожланишининг тарихий босқичлари³⁶**

№	Ривожланиш давлари	Босқичнинг ривожланиш хусусиятлари
I	Монастирлик даври (XV асрнинг боши – XVII аср охири)	Монастирларда монахлар томонидан камерал бухгалтерияни юритилиши ва калькуляциянинг юзага келиши
II	Петр ва ундан кейинги давр (XVII аср охири – XIX асрнинг ўрталари)	Петр I нинг буюк ислохоти ва уни оқибатлари
III	Капитализм даври (XIX асрнинг ўрталари ва XX асрнинг боши)	Саноатнинг ривожланиши ва бошқарувнинг асосий вазифаси бўлган корхона фаолиятининг самарадорлигини реал вақт давомида назорат қилиб бориш вазифасининг ҳал қилина бошланиши, камерал бухгалтериянинг саноатда кенг тарқалиши
IV	Социалистик тузум даври (XX асрнинг боши ва охири)	Хўжалик ҳисобининг жорий этилиши ва ривожланиши
V	Бозор иқтисодиёти даври (XX асрнинг охири ва ҳ.к.)	Бюджетлаштиришнинг турли вариантлари ва методларини жорий этилиши ҳамда корхоналарда бюджетлаштиришни жорий этиш бўйича хизматларнинг ривожланиши

³⁶ О.В.Гришкевич, А.Е.Иванников. Генезис теории и практики бюджетирования. Статья. Журнал. "Техника и технология пищевых производств". 2015. № 1. С. 137.

Хорижий ва республикамиз олимларининг бюджет ва бюджетлаштириш терминларига оид нуктаи назарлари⁷

Т/р	Таққослаш белгилари бўйича	Муаллифларнинг исми ва шарифи	Олимларнинг нуктаи назари	Манба
1.	Зарурати бўйича	Хасанов Б.А., Хашимов А.А.	"Иқтисодиётимизда бозор муносибатларининг шаклланиши билан бошқарув ҳисобида бюджетлаштириш, яъни корхонанинг маълум даврга мўлжалланган молиявий-ҳужалик фаолиятини режалаштириш зарурати туғилди"	Хасанов Б.А., Хашимов А.А. Бошқарув бюджетлаштириш. – Т.: Ўқитувчи, 2004., 13-б.
2.	Ташқилий аҳамияти бўйича	Васильев А. А.	"Буюк Британиянинг бошқарув ҳисоби бўйича Киролок университетининг (СІМА) маълумотларига кўра, бюджетлаштириш иқтисодий бошқа-рувнинг кенг тарқалган воситаси ва технологияси ҳисобланади (кўлланиш доираси 80% дан кўндир)"	Васильев А. А. Бюджетирование промышленных предприятий. – Волгоград.: ВГУ, 2002. –143 с.
3.	Терминнинг қўлланилишига кўра	Пардаев А.Х., Пардаев Б.Х.	"Қорхона амалиётида тузилмадан бюджетнинг туб моҳияти ана шу аниқ-анай бюджет таркиби ва моҳияти билан ўхшаш бўлганлиги учун ҳам бир катор иқтисодчи олимлар уни шу номда қолдириб, фойдаланишни тақдиф қилади. Бу фикрга албатта қўшилганини мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз"	Пардаев А.Х., Пардаев Б.Х. Бошқарув ҳисоби. Рисола. –Т.: "Ғ.Ғулом" нашриёти. 2008. 104-б.
4.	Терминнинг моҳиятига кўра	Рыбакова О.В.	"Budget" сўзи қадимий норманд тилидан таржима қилинганда "чарм қоп" деган маънони билдиради"	Рыбакова О.В. Бухгалтерский управ-ленческий учет и управленческое планирование. – М.: Финансы и статистика, 2005. С.255.
5.	Бюджет лўфти ҳақида	Воронова Е.Ю.	"Бюджетлаштириш жорий этилганда бюджетларни тузиш жараёнида қатнашиш орқали бошқарув ходимлари томонидан бюджет курсатқичларига атайин таъсир кўри-сатишга ва бу ҳолат охири-оқибатда бюджет "лўфти"га олиб келиши мумкинлигини ҳам унутмаслик лозим"	Воронова Е.Ю. Институциональные аспекты управленческого учета, Дисс на соис. учен. степ. дoктора экон. наук. –М.: 2012. С. 220.

⁷ Илмий ва ўқув адабиётларини таҳлил қилиш асосида диссертант томонидан тузилган.

“Бюджет” терминига оид таърифлар

№	Олимларнинг Ф.И.Ш	Таърифларнинг мазмуни
1.	Бобожонов О., Жуманиёзов К.	Бюджет тузиладиган режанинг миқдор кўриниши унинг бажарилиши устидан назорат қилиш ва тартибга солиш усулидир
2.	АҚШ бошқарув ҳисоби бўйича дипломли бухгалтерлар институти	Бюджет – режалаштирилаётган даромад қайсики эришилиши лозим бўлган ва ҳисобот даврида пасайтирилиши керак бўлган харажатлар, тегишли мақсадларга эришиш учун жалб қилиниши лозим бўлган сармоялар миқдорини акс эттирувчи маълум даврга тайёрланган ва қабул қилинган қиймат кўринишидаги миқдорий режа
3.	Буюк Британиянинг бошқарув ҳисоби бўйича Қироллик институти	Бюджет – режа бўлиб қиймат кўринишида тақдим этилади, келажакдаги маълум давр учун тайёрланади ва қабул қилинади. Унда мазкур давр мобайнида қанча даромад олиниши ва харажат қилиниши лозимлиги ҳамда тегишли мақсадларга эришиш учун қанча миқдорда сармоялар жалб қилиш назарда тутилаётганлиги акс эттирилади
4.	Энтони Р.	Бюджет маълум бир даврга одатда, бир йилга мўлжалланган миқдор ва қиймат кўринишида ифодаланган режа демакдир
5.	Шим Ж. К., Сигел Ж. Г.	Бюджет компания фаолиятини ўзаро боғланган молиявий (активлар, хусусий капитал, даромад ва харажатлар ва ҳ.к.) ва натурал (ишлаб чиқарилган маҳсулот ва кўрсатилган хизматлар ҳажми ва бошқалар) иқтисодий кўрсаткичларини акс эттирувчи фаолиятнинг миқдорий режаси ва дастури бажарилиши демакдир. Бюджет компания мақсадларини аниқ бир молиявий ва операцион вазифаларини бажаришни изоҳлайди ва ўзида молиявий прогноз ва молиявий режалар тўшамини мужас-самлаштиради
6.	Нидлз Б.,	Бюджет келажакда бўладиган иқтисодий

	Миллз С., Андерсон Г.	жараёнлар, хўжалик фаолияти ва натижаларини молиявий ҳамда молиявий бўлмаган кўрсаткичларда прогноллаштирадиган ҳаракатлар режасидир
7.	Аткинсон, Энтони А., Банкер, Раджи Д., Каплан, Роберт С., Янг, Марк С.	Бюджет – жорий фаолият натижаларини олдиндан башорат қиладиган ва молиявий режа корхонани мақсадларига эришишига имкон берадими деган саволга жавоб берадиган пул оқимлари ва чиқимларини микдорий ифодаланишидир
8.	Гаррисон Р., Норин Э., Брюэр П.	Одатда бюджетлар ҳар йили тузилади ва менежмент режасини ўзига хос қиймат кўринишида ифода этади
9.	Шеремет А.Д.	Бюджет – кўзда тутилаётган ҳаракатлар бажарилишидан аввал тузиладиган молиявий ҳужжатдир
10.	Бахрушина М.А.	Бюджет кўзда тутилаётган ҳаракатлар бажарилишидан аввал тузиладиган молиявий ҳужжат ва у бўлажак молиявий жараёнлар прогнозини кўрсатади
11.	Россия иқтисодий ривожлантириш вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган бошқарув ҳисоби бўйича услубий кўрсатма	Бюджет режалаштирилаётган ёки қутилаётган даромад, харажат, актив ва мажбуриятлар ҳақидаги маълумотлардир. Бюджет келгуси жараёнларни директив режасини ўзида мужассамлаштиради ва корхона фаолияти самарадорлигини режалаштириш, ҳисобга олиш, назорат қилиш ва баҳолаш учун ишлатилади
12.	Карпова Т. П.	Бюджет – режанинг микдорий ифодаланиши, унинг бажарилиши устидан назорат воситаси ва тартибга солиш усулидир
13.	Волкова О.	Бюджет – корхонани кўзланган мақсадига эришишига йўналтирилган корхона миқёсида ва унинг сегментлари бўйича фаолиятнинг микдорий жиҳатдан деталлаштирилган режасидир
14.	Пардаев А.Х., Пардаева З.А.	Бюджет – режалаштирилган фаолиятни амалга оширишдан олдин тузиладиган молиявий ҳужжат ҳисобланади

15.	Абдуганиев А.А.	Бюджет – режанинг микдорий ифодаси, унинг бажарилиши устидан назорат ва тартибга солиш бўлиб ҳисобланади.
16.	Чая В.Т., Чупахина Н.И.	Бюджет – қиймат кўрсаткичларини акс эттирувчи режадир, қиймат кўрсаткичларини ҳар қандай режада акс эттириш мумкин
17.	Янковский К.П., Мухар И.Ф.	Бюджет – корхона хўжалик (операцион), инвестицион ва молиявий фаолият харажатлари ва пул келиб тушишини акс эттирадиган операцион молиявий режадир
18.	Маняева В.А.	Бюджет фаолиятини амалга ошириш учун барча турдаги маблағлар мувофиқлаштирилган ва баланслаштирилган ҳужжатдир
19.	Демин А.Е.	Бюджет пул ва натурал шаклда ифодаланган режа ҳужжати бўлиб, қишлоқ хўжалиги корхоналари микёсида ва алоҳида олинган таркибий бўлинмалар (хўжалик масъулияти марказлари) бўйича ишлаб чиқилади ва бажаришга қабул қилинади
20.	Демиденко Ю.Г.	Бюджет – раҳбарлар лойиҳаларини цифрларда аниқлаштирадиган ва мувофиқлаштирадиган корхона ичидаги юқори самарали молиявий режалаштириш воситасидир
21.	Терновых В.К.	Корхона бюджети раҳбарият томонидан расман тасдиқланган барча функция ва бўлинмалар бўйича мувофиқлаштирилган молиявий режа бўлиб, унда даромад ва харажатлар, пул маблағлари тўлови ва кирими, активлар ва капитал ўсиши баланслаштирилади
22.	Кузьмина М.С.	Бюджет – корхона фаолиятининг барча қирраларини қамраб олувчи ва харажатларни олинган натижалар билан таққослаш имконини берадиган молиявий режадир

Бюджетлаштиришга оид таърифларнинг таққослама таҳлили

№	Олимларнинг Ф.И.Ш	Таърифларнинг мазмуни
1.	Хруцкий В.Е., Сизова Т.В., Гамаюнов В.В.	Бюджетлаштириш – прогнозлаштириладиган ва олинган молиявий кўрсаткичларни таҳлил қилиш имконини берадиган даромад ва харажатлар ҳисоби, назорати ҳамда молиявий режалаштириш технологиясидир
2.	Ананжолова Б.А.	Бюджетлаштириш деганда бюджетларни ишлаб чиқиш жараёни, уларни бажарилиши устидан назорат қилиш ва четланишларни таҳлил қилиш тушунилади
3.	Старовойтов М.К.	Бюджетлаштириш бюджетларни тузиш, жорий назорат қилиш, ҳақиқий кўрсаткичларни бюджетдан четланишини ҳисобга олиш ва четланишлар сабаблари таҳлилини интеграллашган тизимини англатадиган бошқарувнинг алоҳида бир воситасидир
4.	Вахрушина М.А.	Бюджетлаштириш деганда режалаштириш жараёни тушунилади
5.	Каверина О.Д.	Бюджетлаштириш режалаштириш ва назорат функциясини бажарувчи бошқарув ҳисобининг ажралмас қисмидир
6.	Маняева В.А.	Бюджетлаштириш деганда таҳлил ва назорат учун ҳисобот маълумотларини, қайсики асосида бюджет деб аталувчи молиявий восита ёрдамида белгиланган мақсадларга эришиш жараёнида тартибга солувчи бошқарув қарорлари қабул қилинадиган маълумотлар технологиясини мувофиқлаштириш тушунилади
7.	Коба Е. Е.	Бюджетлаштиришни мазмуни шундан иборатки, унинг ёрдамида стратегик ва тактик мақсадлардан келиб чиқиб, корхона ва шўъбалари фаолияти режалаштирилади ва бюджет кўрсаткичларида: молиявий-хўжалик фаолияти, алоҳида бир ишлаб чиқариш турлари ва таркибий бўлинмаларнинг молиявий натижаларида, фаолият самарадорлиги мақсадли кўрсаткичларини белгилаш ва маблағлар сарфи лимитини белгилашда ўз аксини топади
8.	Терновых В.К.	Бюджетлаштириш – масъулият марказлари кесимида бюджетларни ишлаб чиқиш, белгиланган натижаларга эришиш мақсадида уларнинг

		бажарилишини ташкил этиш ва назорат қилишга асосланган корхонани ишлаб чиқариш-молиявий фаолиятини бошқариш тартибидир
9.	Карпова Т.П.	Бюджетлаштириш – корхона ва унинг бўлинмалари фаолиятини бошқариш усулидир
10.	Чухрова О.В.	Бюджетлаштириш – ишлаб чиқаришни назорат қилиш тартибидир, шунинг учун уни ишлаб чиқариш-сотиш жараёнини иқтисодий маълумотлар билан таъминлаш ҳамда уларнинг бажарилишини келгусида ҳисобга олиш ва назорат қилиш бўйича усуллари мажмуи сифатида таърифлаш мумкин
11.	Чая В.Т., Чупахина Н.И.	Бюджетлаштириш – маблағлардан самарали фойдаланиш устидан назорат қилишнинг муҳим шаклидир
12.	Янковский К.П., Мухар И.Ф.	Бюджетлаштириш – режалаштириш мақсадларига мувофиқ бюджетларни ишлаб чиқиш демакдир
13.	Абдуганиев А.А.	Бюджетлаштириш бошқарув усули сифатида ўз жараёнида корхона ва унинг бўлинмалари фаолиятини режалаштириш, жамоанинг барча таклифларини умумлаштириш, бюджет лойиҳаларини ишлаб чиқиш, режа вариантларини тузиш, тузатишлар киритиш, режаларни тасдиқлаштириш, коммуникацион қайта алоқалар ва ўзгарувчан шароитлар ҳисобини лойиҳалаш функциясини бажариши лозим
14.	Керимов В.Э.	Бюджетлаштириш термини хорижий мамлакатларнинг бошқарув ҳисоби тизимида кўпинча режалаштириш жараёнини тавсифлаш учун қўлланилади
15.	Соколов А.Ю.	Бюджетлаштириш компания харажатлари ва фаолият натижаларини қисқа даврга режалаштириш жараёнини ифодалайди
16.	Ивашкевич В.Б.	Бюджетлаштиришга умумий ҳолатда бюджет деб аталмиш маълум бир молиявий воситалар ёрдамида ички фирма, корпоратив бошқарувнинг ахборот тизими сифатида қараш мумкин
17.	Хасанов Б.А., Хашимов А.А.	Бюджетлаштириш корхонанинг маълум даврга мўлжалланган молиявий-ҳўжалик фаолиятини режалаштириш ҳисобланади
18.	Пардаев А.Х., Пардаева З.А.	Дастурлар бўйича тегишли бюджетларни ишлаб чиқиш ва шакллантириш – режалаштиришдаги муҳим бир омилдир

Бюджетлаштириш тамойиллари

№	Тамойилларнинг номи	Тамойилларнинг мазмуни
1.	Умумийлик тамойили	Корхона фаолиятини бюджетлаштириш тизимли характерга эга бўлишини англатади
2.	Узлуксизлик тамойили	Урнатилган вақт цикли доирасида режалаштириш тизимли олиб борилишини билдиради
3.	Мослашувчанлик тамойили	Узлуксизлик тамойили билан узвий боғлиқ бўлиб, янги ёки кўзда тутилмаган ҳолатлар юзуга келиши билан бюджетларни ўз йўналишини ўзгартира олишини билдиради
4.	Аниқлик тамойили	Тузилаётган бюджетлар ички ва ташқи шароитлар йўл қўйган миқдорда имконият қадар аниқ бўлиши, тезкор режаларни конкретлаштирилиши ва деталлаштирилишини билдиради
5.	Реаллик тамойили	Реал бюджетлар тузилаётганда корхоналар келгуси ой ва чоракка эмас, келажакка мослаб иш тутишини англатади
6.	Бюджетларни мувофиқлаштириш тамойили	Бюджетларни мувофиқлаштириш турли таркибий бўлинмалар фаолиятини мувофиқлаштиришсиз корхона хўжалик-молиявий фаолиятини самарали режалаштириш ва амалга оширишни англатади
7.	Тўлов қобилияти тамойили	Бюджет даври давомида пул билан тўлик таъминланганликни билдиради
8.	Оптималлаштириш тамойили	Ушбу тамойилга асосан бюджет чекланган маблағлардан самарали фойдаланиш, молиялаштиришни қулай шароитга эга бўлиш ҳамда корхона молиявий оқимлари, харажат ва фойдасини оптималлаштиришга имкон бериши лозим
9.	Қатнашиш тамойили	Ҳар бир раҳбар, менежер, мутахассис ўзи эгаллаб турган лавозими ва бажарадиган ишини хусусиятидан қатъи назар бюджетлаштириш тизимини қатнашувчисига айланишини англатади
10.	Масъулиятлик тамойили	Сарфланадиган харажатлар, олинадиган даромад ва фойда бўйича масъулиятни тақсимлашни назарда тутати
11.	Муддатларнинг молиявий нисбати тамойили	Бюджетда белгиланган муддатларда маблағларнинг келиб тушиши ва ишлатилиши лозимлигини англатади
12.	Изчиллик тамойили	Бюджетлаштириш тартиби маълум бир вақт ичида қўлланилишини англатади
13.	Муҳимлик тамойили	Бюджет маълумотлари муҳим бўлиши, уларнинг тушириб қолдирилиши ёки бузиб қўрсатилиши баҳолашнинг ўзгариши, қабул қилинаётган қарорларга таъсир этиши мумкинлигини билдиради
14.	Ахборот таъминоти тамойили	Бюджетлаштириш тизимида ахборот технологияларининг қўлланилиши зарурат эканлигини англатади

Пахта тозалаш корхоналари учун тавсия қилинаётган бюджетлаштириш ҳақидаги низомнинг намунавий лойиҳаси

Умумий қоидалар

«Бюджет» тушунчаси тор маънода харажатлар сметаси сифатида, кенг маънода эса маълум бир вақт учун режалаштирилган баланслаштирилган даромад ва харажатларни англатади. Ҳозирги кун талабига кўра, «бюджет» нафақат даромад ва харажатларни батафсил (деталлаштирилган) режаси ҳисобланади, балки бюджет молиявий рискларни ҳисобга олган ҳолда талаблар ва мажбуриятларни бошқариш, режалаштиришни самарали воситаси ҳамда ходимларни рағбатлантириш тизимининг асоси ҳам ҳисобланади. Бюджет корхонанинг максимал молиявий барқарорлик ва молиявий самарадорликка эришиши учун шакллантирилади ва унинг асосида тактик ҳамда стратегик қарорлар қабул қилинади.

Бюджетлаштириш корхона бошқарувининг энг мураккаб ва муҳим функцияларидан бири ҳисобланади. Бюджетлаштириш кенг маънода келажак воқеалар билан боғлиқ бўлган бошқарув қарорларини тизимли тайёрлашни англатади. Бу ерда гап мақсадларни тизимли белгилаш ва уларга эришиш учун тегишли тадбирларни амалга ошириш ҳақида кетмоқда.

Молиявий масъулият марказларининг бюджети – режа бўлиб, унда мақсад, бажариш бўйича топшириқлар, уни бажариш билан боғлиқ харажатлар (тўғри ва устама)нинг барча турлари ва маблағлар жалб қилиш бўйича топшириқ, олинadиган фойда (ялпи, операция, баланс ва соф)нинг миқдори ва меъёри бўйича топшириқлар белгилаб берилади.

Ҳар қандай хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий, ташкилий (ҳуқуқий) ва хўжалик (маҳсулот ёки минтақа бўйича) муносабати нуқтаи назаридан фаолият тури(бизнес)га эга ва мустақил бўлган, даромад ва харажатларини назорат қилиш (таъсир қилиш) имкониятига қодир бўлган раҳбари тезкор масалаларда қарорлар қабул қилиш ҳуқуқига эга ҳамда уларнинг бажарилишини молиявий натижалари бўйича жавобгар бўлган таркибий бўлинмаси молиявий масъулият марказларига ажратилиши мумкин.

1. Бюджетлаштириш тизимининг вазифалари

Бюджетлаштириш тизимининг вазифалари куйидагилардан иборат:

- фаолиятни бюджетлаштириш ва бюджетларни менежерларга етказилишини таъминлаш;
- корхонанинг турли бўлимлари фаолиятини мувофиқлаштириш ва ўзаро ҳамкорлиги уйғунлигини таъминлаш;
- менежерлар фаолияти самарадорлигини баҳолаш ва рағбатлантириш ҳамда уларни ўқитиш;
- фаолият турларини бошқариш ва назорат қилиш.

2. Бюджетлар шакллантирилаётганда рияз қилиниши лозим бўлган талаблар

Бюджетлар шакллантирилаётганда куйидаги талабларга рияз қилиниши лозим:

- даставвал бюджетлар тузиш даври, ишлаб чиқиш муддати, тартиби, назорат тизими ва бошқалар аниқлаб олиними, улар ба- тафсил ҳамда пухта ўйлаб чиқилган бўлиши керак;
- бюджетлар тузилаётганда яхши натижаларга эришишга йў- налтирадиган ва бажариш мумкин бўлган мақсадлар белгиланиши керак (акс ҳолда, тегишли самарага эришиб бўлмайди);
- шакллантирилаётган бюджетлар имкон даражасида аниқ бўлиши билан бирга, баъзи бир кўрсаткичларни бюджетларни ба- жарилиши даврида қайта кўриб чиқишга тўғри келиши мумкин- лигига ҳам тайёр бўлиш керак;
- бюджетда фақат муҳим ва фойдаланувчилар эҳтиёжини қондирадиган маълумотларгина акс эттирилиши лозим;
- бюджетлар бажарилиши доимий равишда режа кўрсат- кичларни ҳақиқатдагиси билан таққослаш орқали назорат қилини- ши ва натижада бюджетларга тегишли ўзгартиришлар киритилиши керак;
- барча бюджетлар қатъий кетма-кетликда тузилиши, яъни ҳар бир бюджет аввалги бюджетда акс эттирилган маълумотларга асос- ланиши ва уларнинг мантикий давоми бўлиши лозим.

3. Бюджетнинг таркибий тузилмаси

Пахта тозалаш корхоналарида бюджетларни тузиш пахта хом- ашёсини тайёрлаш бюджетини ишлаб чиқишдан бошланади. Ушбу бюджетда пахта хомашёсини тайёрлаш (тайёрлов ҳажми, сифати, сақлаш шартлари ва бошқалар) ва унинг таннархига оид маълу- мотлар акс эттирилади. Ушбу бюджетнинг кўрсаткичлари

Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори билан тасдиқланадиган пахта хомашё тайёрлашнинг прогноз ҳажмларидан келиб чиқиб тузилади.

Юқоридаги ҳар иккала бюджетлар асосида ишлаб чиқариш бюджети тузилади. Ушбу бюджетни бошқача қилиб, пахта хомашёси, ускуналар унумдорлигининг техник нормаларини ўзлаштириш даражаси ва ишлаб чиқаришдаги бошқа ташкилий-техникавий омиллар назарда тутилган бюджет давридаги тола ишлаб чиқариш топшириғи деб ҳам аташ мумкин. Унда ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг номенклатураси ва навлари, уларнинг миқдори ва ишлаб чиқариш даврлари (муддатлари) ҳамда маҳсулотнинг сифати юзасидан бериладиган топшириқлар батафсил акс эттирилади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш бюджетини тузиш пахта балансини тузишдан бошланади. Балансда мўлжалланган ҳажмда тола ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқаришни таъминлайдиган пахта ресурслари аниқланади.

Пахта тозалаш корхоналарида ишлаб чиқариш харажатларини аниқлаш учун бевосита меҳнат, материал ва устама харажатлардан ташкил топадиган маҳсулот бирлиги таннархини аниқлаш лозим. Шунинг учун бош бюджетни кейинги босқичида пахта хомашёси ишлатилиши, бевосита ёрдамчи материаллар харажатлари, эҳтиёт қисмлар ва бевосита меҳнат харажатлари бюджети тузилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори билан тасдиқланадиган пахта хомашё тайёрлашнинг прогноз ҳажмларидан келиб чиқиб сотиш бюджети тузилади.

Ҳозирги кунда тармоқда эҳтиёт қисмлари ишлаб чиқариш харажатлари таркибида катта салмоққа эгаллиги сабабли пахта тозалаш корхоналарида “Эҳтиёт қисмлар ишлатилиши бюджети”ни алоҳида тузиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Бевосита меҳнат харажатлари бюджети режалаштирилган ишлаб чиқариш ҳажмини бажариш учун керакли иш вақтини соатларда аниқлайди. Бунда маҳсулот ёки хизмат бирлиги миқдори бир бирликка тўғри келадиган меҳнат харажатларига кўпайтирилади.

“Умумишлаб чиқариш харажатлари” бюджети ишлаб чиқариш инфратузилмасини сақлаш харажатлари ва у билан боғлиқ тўловларни акс эттиради.

Доимий харажатлар бюджети келажакда фаолиятни юритиш учун зарур бўлган жорий операцион харажатларнинг режасини батафсил ифода этади.

Жараёнларни режалаштириш билан молиявий режалаштириш оралигида инвестицион режалаштириш амалга оширилади, яъни инвестиция бюджетлари тузилади.

Ушбу бюджет бош бюджет таркибига киради ва янги техника, технологияга узоқ муддатли молиявий қўйилмаларни сарфлаш бўйича режа вазифасини бажаради.

Махсус бюджетлар таркибига кирувчи уруғлик чигит тайёрлаш цехи бюджетида фермер хўжаликларига етказилиб бериладиган уруғлик чигит миқдори аниқланади.

Қуритиш-тозалаш цехи тайёрлов масканлари қошида ўзини ўзи таъминлаш тамойили асосида ташкил этилади. Шу сабабли мазкур бюджетда ушбу цехнинг харажати ва даромадлари аниқланади.

Бозор иқтисодиётига ўтишда пахта тозалаш корхоналарида солиқ бюджетини тузиш заруратга айланмоқда. Чунки солиқ тўловлари мазкур корхоналар харажатлари таркибида салмоқли улушга эгадир.

Солиқ бюджетини бажариш орқали солиқларни минималлаштириш ва солиқ сиёсатини самаралилигини оширишга эришиш мумкин.

Даромад ва харажатлар бюджетини асосий вазифаси корxonани бюджет давридаги молиявий натижасини кўрсатиб беришдан иборат бўлиб, кутилаётган рентабеллик ва зарарсизлик нуқтасини ҳисоблаш, муҳим йўналишларни аниқлаш ҳамда бошқа вазифаларни ҳал қилиш имконини беради.

Пул маблағлари бюджети корхонага режасини ўз имконияти билан солиштириш, яъни маблағига қараб фаолият кўрсатиш имконини беради ва корхона ҳисоб сиёсатига боғлиқ бўлмайди.

Бюджет цикли услубий нуқтаи назардан жуда мураккаб бўлган ва кўп мақсадли ҳужжат ҳисобланган ҳамда корxonанинг ҳисоб сиёсатига боғлиқ бўлган прогноз балансини тузиш билан яқунланади.

4. Бюджетлаштириш тизими тамойиллари

Бюджетлаштириш тизими қуйидаги тамойилларга таянади:

1. Умумийлик тамойили (корхона фаолиятини бюджетлаштириш тизимли характерга эга бўлишини англатади).

2. Узлуксизлик тамойили (ўрнатилган вақт цикли доирасида режалаштириш тизимли олиб борилишини билдиради).

3. Мослашувчанлик тамойили (узлуксизлик тамойили билан узвий боғлиқ бўлиб янги ёки кўзда тутилмаган ҳолатлар юзага

келиши билан бюджетларни ўз йўналишини ўзгартира олишини билдиради).

4. Аниқлик тамойили (тузилаётган бюджетлар ички ва ташқи шароитлар йўл кўйган миқдорда имконият қадар аниқ бўлиши, тезкор режаларнинг аниқлаштирилиши ва деталлаштирилишини билдиради).

5. Реаллик тамойили (реал бюджетлар тузилаётганда корхоналар келгуси ой ва чоракка эмас, келажакка мослаб иш тутишини аниқлатади).

6. Бюджетларни мувофиқлаштириш тамойили (бюджетларни мувофиқлаштириш турли таркибий бўлинмалар фаолиятини мувофиқлаштиришсиз корхона хўжалик-молиявий фаолиятини самарали режалаштириш ва амалга оширишни аниқлатади).

7. Тўлов қобилияти тамойили (бюджет даври давомида пул билан тўлиқ таъминланганликни билдиради).

8. Оптималлаштириш тамойили (бюджет чекланган маблағлардан самарали фойдаланиш, молиялаштиришни қулай шароитга эга бўлиш ҳамда корхона молиявий оқимлари, харажат ва фойдасини оптималлаштиришга имконият яратишини билдиради).

9. Қатнашиш тамойили (ҳар бир раҳбар, менежер, мутахассис ўзи эгаллаб турган лавозими ва бажарадиган ишининг ҳолатидан қатъи назар бюджетлаштириш тизимини қатнашувчисига айланишини аниқлатади).

10. Масъулиятлик тамойили (сарфланадиган харажатлар, олинadиган даромад ва фойда бўйича масъулиятни тақсимлашни назарда тутади).

11. Муддатларнинг молиявий нисбати тамойили (бюджетда белгиланган муддатларда маблағлар келиб тушиши ва ишлатилиши лозимлигини аниқлатади).

12. Изчиллик тамойили (бюджетлаштириш тартиби маълум бир вақт ичида қўлланилишини аниқлатади).

13. Аҳамиятлилик тамойили (бюджет маълумотлари учун муҳим бўлиши, уларни тушириб қолдирилиши ёки бузиб кўрсатилиши баҳолашнинг ўзгариши, қабул қилинаётган қарорларга таъсир этиши мумкинлигини билдиради).

14. Ахборот таъминоти тамойили (бюджетлаштириш тизимида ахборот технологиялари қўлланилиши зарурат эканлигини аниқлатади).

5. Бюджетлаштиришни ташкил этилиши ва бюджет назорати

5.1. Бюджетлаштиришни ташкил этилиши

“Бюджетлаштиришни жорий қилиш ва таҳлил” кенгаши пахта саноати корхоналарида бюджет тузилиши учун маълумотлар етказиб бериши лозим бўлган бошқа бўлимлар билан ўзаро ҳамкорликда бюджетлаштиришни жорий этиш билан шуғулланиши лозим. “Бюджетлаштиришни жорий қилиш ва таҳлил” кенгаши (молиявий масъулият марказлари раҳбарлари билан биргаликда) бюджетларни тузади ва бюджет даври ичида уларга тегишли тузатишларни киритиб боради. Бухгалтерия хизмати бюджет бажарилиши ҳақидаги ҳисоботларни тайёрлаш ва керакли маълумотларни етказиб беришга масъул ҳисобланади.

Пахта тозалаш корхоналарида бюджетларни тузиш юқорида таъкидлаганидек, пахта хомашёсини тайёрлаш бюджетини ишлаб чиқишдан бошланади. У Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори билан тасдиқланадиган пахта хомашёси тайёрлашнинг прогноз ҳажмларидан келиб чиқиб тузилади. Ушбу бюджетда пахта хомашёсини тайёрлаш (тайёрлов ҳажми, сифати, сақлаш шартлари ва бошқалар) ва уни таннархига оид маълумотлар акс эттирилади.

Шунингдек, мазкур бюджетда ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг номенклатураси ва навлари, уларнинг миқдори ва ишлаб чиқариш давлари (муддатлари) ҳамда маҳсулотнинг сифати юзасидан бериладиган топшириқлар батафсил акс эттирилади.

Пахта хомашёсини қайта ишлаш бюджетини тузиш пахта балансини тузишдан бошланади. Унда режалаштирилган ҳажмда тола ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқаришни таъминлайдиган пахта ресурслари миқдори аниқланади.

Пахта тозалаш корхоналарида ишлаб чиқариш харажатларини аниқлаш учун бевосита меҳнат, материал ва устама харажатлардан ташкил топадиган маҳсулот бирлиги таннархини аниқлаш лозим. Шунинг учун ишлаб чиқариш бюджети пахта хомашёсининг ишлатилиши, бевосита ёрдамчи материаллар харажатлари, эҳтиёт қисмлар харажатлари ва бевосита меҳнат харажатлари бўлимларидан иборат бўлади.

Бевосита меҳнат харажатлари бўлимида режалаштирилган ишлаб чиқариш ҳажмини бажариш учун керакли иш вақти соатларда аниқланади. Бунда маҳсулот ёки хизмат бирлиги миқдори

бир бирликка тўғри келадиган меҳнат харажатларига кўпайтирилади.

Амалиётни ўрганиш ҳозирги кунда тармоқда эҳтиёт қисмлар ишлаб чиқариш харажатлари таркибида катта салмоққа эгаллиги сабабли “Эҳтиёт қисмлар ишлатилиши бюджети”ни алоҳида тузишни мақсадга мувофиқлигини кўрсатмоқда.

“Умумишлаб чиқариш харажатлари” бюджети ишлаб чиқариш инфраструктурасини сақлаш харажатлари ва у билан боғлиқ тўловларни акс эттиради.

Доимий харажатлар бюджети келажакда фаолият юритиш учун зарур бўлган жорий операцион харажатларни батафсил режасини ифодалайди.

Юқорида санаб ўтилган бюджетлар маълумотлари ва пахта хомашёсини тайёрлашнинг прогноз ҳажмларидан келиб чиқиб сойтиш бюджети тузилади.

Инновация бюджетлари бош бюджет таркибига киради ва янги техника, технологияга узоқ муддатли молиявий қўйилмаларни сарфлаш бўйича режа вазифасини бажаради.

Махсус бюджетлар таркибига кирувчи уруғлик чигит тайёрлаш цехи бюджетида фермер хўжаликларига етказилиб бериладиган уруғлик чигит миқдори аниқланади.

Куритиш-тозалаш цехи тайёрлов масканлари қошида ўзини ўзи таъминлаш тамойили асосида ташкил этилади. Шу сабабли мазкур бюджетда ушбу цехнинг харажати ва даромадлари аниқланади.

Бозор иқтисодиётига ўтишда пахта тозалаш корхоналарида солиқ бюджетини тузиш заруратга айланмоқда. Чунки солиқ тўловлари мазкур корхоналар харажатлари таркибида салмоқли улушга эга бўлиб бормоқда.

Солиқ бюджетини бажариш орқали солиқларни минималлаштириш ва солиқ сиёсати самарадорлигини оширишга эришиш мумкин.

Пул маблағлари бюджети корхонага режасини ўз имконияти билан солиштириш, яъни маблағига қараб фаолият юритиш имконини беради ва корхона ҳисоб сиёсатига боғлиқ бўлмайди.

“Даромад ва харажатлар” бюджетининг асосий вазифаси корхонани бюджет давридаги молиявий натижасини кўрсатиб беришдан иборат бўлиб, кутилаётган рентабеллик ва зарарсизлик

нуқтасини ҳисоблаш, муҳим йўналишларни аниқлаш ҳамда бошқа вазифаларни ҳал қилиш имконини беради.

Бюджет цикли услубий нуқтаи назардан жуда мураккаб бўлган ва кўп мақсадли ҳужжат ҳисобланган ҳамда корхонанинг ҳисоб сиёсатига боғлиқ бўлган прогноз бухгалтерия балансини тузиш билан яқунланади.

Бош бюджет энг сўнггида директорга тасдиқлатиш учун тақдим этилади.

5.2. Бюджет назорати

Бюджет шаклларининг тўғри тўлдирилиши ва ундаги маълумотларнинг ҳаққонийлиги устидан назорат марказлаштирилган ҳолда пахта заводининг бош бухгалтери томонидан амалга оширилади. Бош бухгалтер томонидан йиғма бюджет тайёрланади ва тақдим этилган молиявий маълумотлар таҳлил қилинади.

Молиявий масъулият марказлари бюджетлари бажарилиши натижалари бўйича бош бухгалтерга ҳар ойда маълумот тақдим этилади. Бош бухгалтер томонидан олинган маълумотлар умумлаштирилади. Мазкур маълумотлар асосида ҳўжалик юритувчи субъектнинг раҳбари салбий ҳолатларни тузатиш бўйича ва ютуқларни рағбатлантириш бўйича қарорлар қабул қилади.

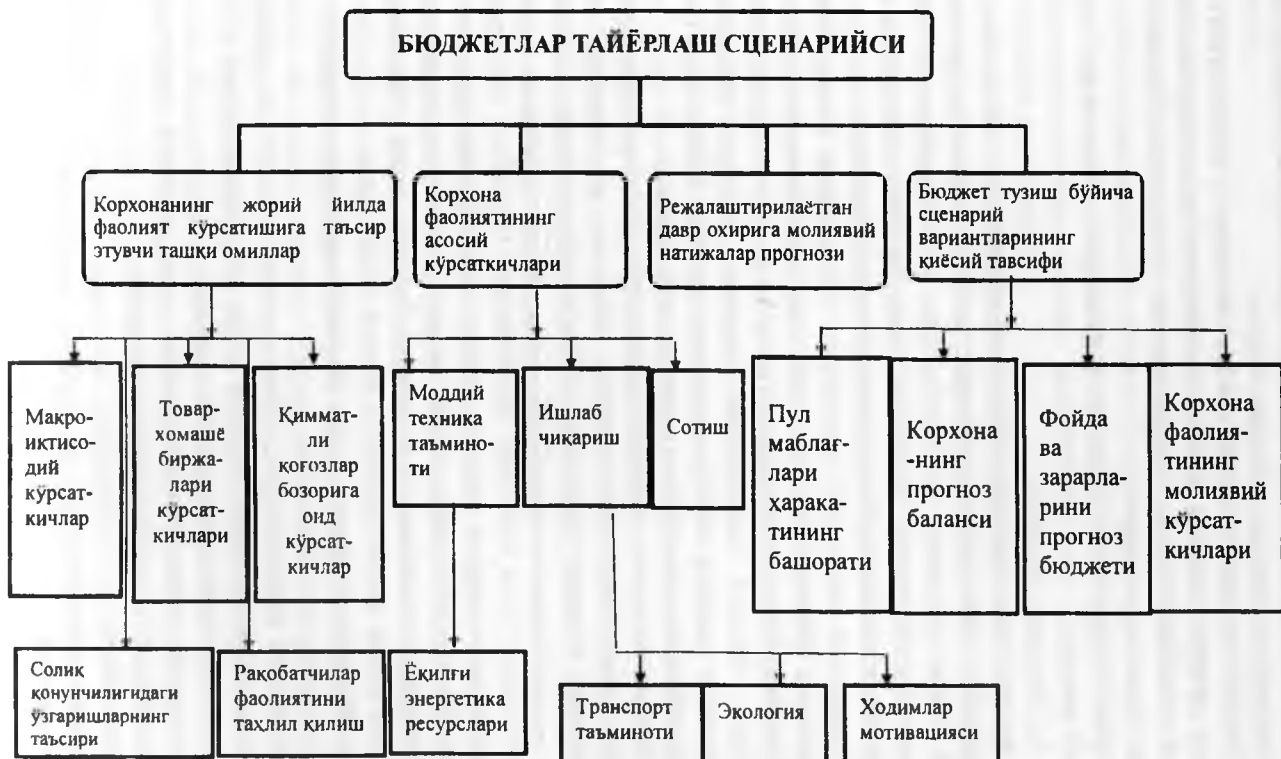
Бюджет назорати молиявий масъулият марказлари томонидан бюджет даври учун белгиланган мақсадли кўрсаткичлар ва меъёрийлар асосида ўтказилади. Мазкур кўрсаткичлар бюджет даври бошланишидан олдин (12 ой муддатга) белгиланади ва бутун бюджет даври учун барқарор ҳисобланади. Норматив молиявий масъулият марказларига тегишли масъул шахслар томонидан етказилади. Нормативни қайта кўриб чиқиш (тузатишлар киритиш) бюджет даври тугагандан сўнг келгуси бюджет даври учун бюджетларни ишлаб чиқиш жараёнида амалга оширилади.

6. Мақсадли кўрсаткичлар ва молиявий режа нормативлари

Молиявий режалаштириш кўрсаткичлари абсолют ва нисбий бўлиши мумкин. Уларнинг таркиби пахта заводларни олдига кўйган мақсади ва стратегиясига қараб ўзгаради.

Молиявий масъулият марказлари учун меъёрий сифатида куйидаги кўрсаткичлар белгиланиши мумкин:

- рентабеллик;
- капитал таркиби;
- ликвидлик.

9-чизма. Пахта тозалаш корхоналарида бюджетлар тайёрлаш сценарийси

10-чизма. Пахта тозалаш корхонасининг технологик жараёни схемаси

Товар махсулотини сотишдан олинган фойда бюджет (минг сўмда)

Т/р	Курсаткичлар	Статик бюджет (чораклар бўйича)				Мослашувчан бюджет (чораклар бўйича)				Ҳақиқий бюджет (чораклар бўйича)						
		I	II	III	IV	Жами	I	II	III	IV	Жами	I	II	III	IV	Жами
1.	Махсулотнинг ишлаб чиқариш таннарихи	303400	303400	303400	303400	1213600	304161	303400	308700	300381	1216642	303239	303400	310910	295407	1212956
2.	Товар махсулотини сотишдан тушган тушум	341325	341325	341325	341325	1365300	341885	340518	345988	339151	1367542	341885	340518	345988	339151	1367542
3.	Товар махсулотини сотишдан олинган фойда	37925	37925	37925	37925	151700	37724	37118	37288	38770	150900	38646	37118	35078	43744	154586

Бюджетлаштириш жараёни мониторингининг таснифи

Т/р	Бюджетлаштириш жараёни мониторингининг турлари	Бюджетлаштириш жараёни мониторингининг турларининг таснифи
1.	Дастлабки назорат	Дастлабки назорат бюджетни шакллантириш ва бюджет маълумотларини ходимларга етказиш жараёнида бюджет кўрсаткичлари бўйича четланишлар тўғрисида огоҳлантириш мақсадида амалга оширилади
2.	Жорий назорат	Жорий назорат бюджет бажарилиши давомида амалга оширилади ва тасдиқланган бюджет кўрсаткичлари бўйича четланишларни ўз вақтида аниқлаш ҳамда бартараф этишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди
3.	Келгуси назорат	Келгуси назорат бюджет бажарилиши натижасига кўра, самарадорликни комплекс баҳолаш ва тегишли тузатиш тадбирларини ўтказиш мақсадида ўтказилади
4.	Тўғри алоқа орқали назорат	Тўғри алоқа орқали назорат қилиш корхоналарнинг ўз олдига қўядиган мақсади ва уни бажариш имкониятини оқилона нисбатини аниқлаш мақсадида қўзланаётган натижаларни бюджет кўрсаткичлари билан таққослашни назарда тутди
5.	Тесқари алоқа орқали назорат	Тесқари алоқа орқали назорат қилиш бюджет ва ҳақиқий кўрсаткичларни таққослаш орқали амалга оширилади ҳамда аввалдан белгиланган режага мос келишини аниқлашни ўз олдига мақсад қилиб қўяди
6.	Стратегик назорат	Стратегик назорат корхона бюджети ва стратегик мақсадларини асосли эканлиги бўйича жавобгар бўлади ва уларга дастлабки ва якуний тузатишлар киритишни ўз ичига олади ҳамда узок муддатли бюджет режалари бажарилишини мониторинги шаклида амалга оширилиши мумкин
7.	Тезкор назорат	Тезкор назорат жорий бюджет жараёни самаралилигини таъминлашга қаратилган бўлади ва қисқа муддатли бюджетларни бажарилиши даврида амалга оширилади.

Бюджетлаштириш жараёни таҳлилининг тавсифи

Т/р	Таҳлил методлари	Тавсифи
1.	Горизонтал таҳлил	Мазкур таҳлил методи муаммоли бюджет моддаларини аниқлаш ва дастлабки хулосаларни тайёрлаш мақсадида ҳақиқий маълумотларни бюджет кўрсаткичларидан четланишларини ҳисоблаш имконини беради. Бу метод четланишлар таҳлилининг биринчи босқичида қўлланилади
2.	Вертикал таҳлил	Ушбу методни мазмуни кўрсаткичларни ҳисоботдаги жами суммадаги улуши ҳисоби уларнинг мазкур миқдорларга таъсири даражасини аниқлаш мақсадида бюджет ва ҳисобот устуни учун амалга оширишдан иборатдир. Ушбу метод четланишларни горизонтал таҳлили ва ҳар бир четланишни умумий четланишдаги улуши таҳлили билан тўлдирилиши мумкин
3.	Тренд таҳлили	Мазкур таҳлил бюджет бажарилишидаги ўзгаришлар тенденциясини аниқлаш мақсадида бир неча йиллар давридаги бюджет бажарилиши даражасини таққослаш шаклида амалга оширилади
4.	Омилли таҳлил	Мазкур таҳлил алоҳида бир омиллар (сабаблар)ни ҳақиқий кўрсаткичларнинг бюджет кўрсаткичларидан четланишига таъсири даражасини аниқлаш орқали амалга оширилади
5.	Ранжирлаш таҳлили	Ушбу метод бюджет бажарилиши даражасини мансуб бўлган корхона бўлинмаси (масъулият марказлари, бизнес бирликлари, шуъбалари) билан таққослашга асосланган. Мақсад уларнинг ичидан кўп даромад келтираётгани, кўп харажат талаб қилаётгани ва кўпроқ зарарга ишлаётганларини аниқлашдан иборатдир
6.	Истикболли таҳлил	Перспектив таҳлилнинг мақсади – корхона ўз мақсадига эришиш даражасини назорат қилувчи кўрсаткичлар бўйича прогноз четланишларни ҳисоблаш ва уларни юзага келиш сабабларини олдиндан тегишли тузатиш тадбирларини кўриш мақсадида аниқлашдан иборатдир
7.	Имитацион моделлаштириш (“What-if” “Нима бўлади агар....?” таҳлили	Мазкур метод муҳим параметрни ўзгариш даражасини бошқа параметрлар бўйича режа бажарилиши даражаси ўзгарганда “Нима бўлади, агар.....?” тамойили бўйича аниқлаш имкониятини беради. Масалан, корхонани сотиш ҳажми бўйича режаси бажарилишининг турли вариантларида олинмай қолган (ёки режадан ортик олинган) фойда миқдорини аниқлаш имкониятини яратади.

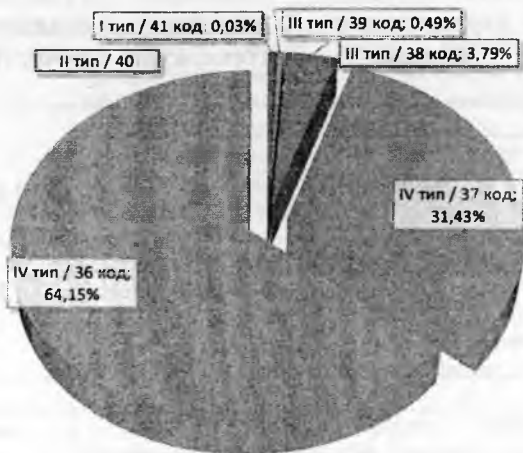
Пахта типи учун белгиланган талаблар

Типи	Штапель масса узунлиги, мм камида	Чизиқли зичлик, мтекс, кўпи билан	I ва II навлар учун солиштирма кучи, гс/текс узилиш
1a	40,2	125	29,0 ва ундан ортиқ
1б	39,2	135	
1	38,2	144	
2	37,2	150	
3	35,2	165	
4	33,2	180	23,0 – 27,0
5	31,2	190	
6	30,2	200	

11-чизма. Нав ва синфлар улушининг тақсимланиши
(01.06.2017 й. ҳолатига)

Манба. www.sifat.uz.

12-чизма. 4-тип пахта толасининг улуши тақсимо­ти
(01.06.2017 й. ҳолатига)

Манба. www.sifat.uz

Пахта пишиб етилганлик коэффи­циенти, ти­пи ва нави бўйича қўйиладиган талаблар

Пахта ти­пи	Пахта навлари				
	I нав	II нав	III нав	IV нав	V нав
1а, 1б, 1, 2, 3	2,0	1,7	1,4	1,2	1,2 дан кам
4, 5, 6	1,8	1,6	1,4	1,2	1,2 дан кам

Пахтанинг синфлари бўйича ифлос аралашмаларнинг вазн улуши ва намликнинг вазн нисбати меъёрлари, %, (кўпи билан)

Пахта нави	1-синф		2-синф		3-синф	
	Ифлос аралашмаларнинг вазний улуши	Намликнинг вазн улуши	Ифлос аралашмаларнинг вазн улуши	Намликнинг вазн улуши	Ифлос аралашмаларнинг вазн улуши	Намликнинг вазн улуши
I	3,0	9,0	10,0	12,0	16,0	14,0
II	5,0	10,0	10,0	13,0	16,0	16,0
III	8,0	11,0	12,0	15,0	18,0	18,0
IV	12,0	13,0	16,0	17,0	20,0	20,0
V	-	-	-	-	22,0	22,0

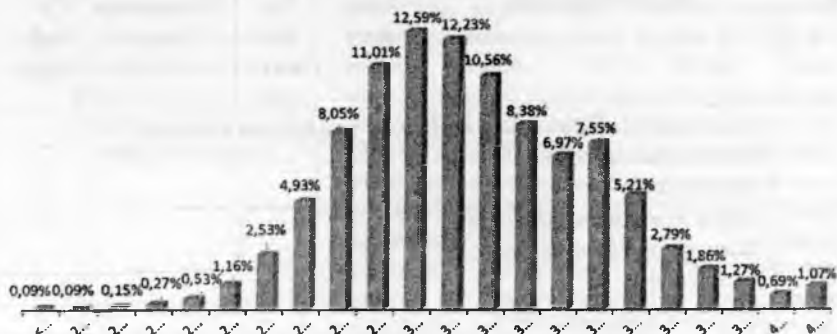
Микронейр кўрсаткичи бўйича шкала

Микронейр кўрсаткичи чекланган кўрсаткичдан қуйидагича микдорда паст бўлганда	Нархлардан чегирма, фоизда	Микронейр кўрсаткичи чекланган кўрсаткичдан қуйидагича микдорда юкори бўлганда	Нархлардан чегирма, фоизда
0.1	2	0.1	2
0.2	4	0.2	4
0.3	8	0.3	8
0.4	12	0.4	12
0.5	16	0.5	16

13-чизма. Пахта толасининг микрометр курсаткичи гистограммаси (01.06.2017 й. ҳолатига)

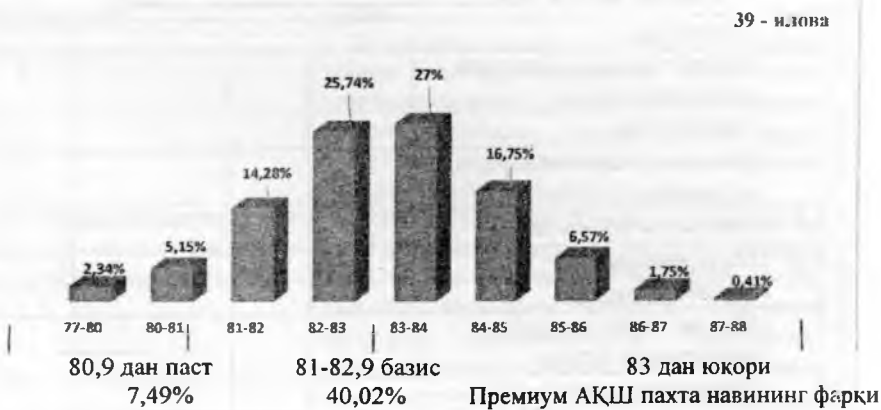
Манба. www.sifat.uz.

25.9 дан паст 4.83%	27-28.9 базис 2.98%	29 дан юкори Премиум АҚШ пахта навининг фарқи 82.19%
------------------------	---------------------------	--

14-чизма. Пахта толасининг солиштирма узилиш кучи гистограммаси (01.06.2017 й. ҳолатига)

Манба. www.sifat.uz.

15-чизма. Пахта толасининг узунлик бўйича бирхиллик индекси гистограммаси (01.06.2017 й. ҳолатига)

Манба. www.sifat.uz.

20—йилнинг --- оғи учун пахта хомашёсини тайёрлаш, тола ишлаб чиқариш, сотиш ва харажат бюджетларини ижроси ҳақидаги ҳисобот

№	Кўрсаткичлар	Бюд-жет	Ха-ки-кат-да	Четланишлар, (+, -)	Са-баб-лари
А-қисм. Пахта хомашёсини тайёрлаш бўйича					
1.	Пахта хомашёсини тайёрлаш, т				
2.	Пахта хомашёсини пахта заводида етказиб бериш, т				
3.	Харажатлар:				
3.1	Материал харажатлари				
3.2	Транспорт харажатлари				
3.3	Меҳнат ҳақи (тегишли ажратмалар билан)				
3.4	Пахта тайёрлов масканларининг ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш ва бошқариш харажатлари				
Б-қисм. Пахта хомашёсини қайта ишлаш бўйича					
1.	Сотишлар, т				
2.	Ишлаб чиқариш (пахтани қайта ишлаш), т				
3.	Харажатлар:				
3.1	Материал харажатлари, шу жумладан,				
3.1.1	Пахта хомашёси сарфи				
3.1.2	Материаллар				
3.2	Эҳтиёт қисмлари				
3.3	Меҳнат ҳақи тегишли ажратмалар билан				
3.4	Электрэнергияси сарфи				
3.5	Умумишлаб чиқариш харажатлари				

Бюджетлаштиришнинг танкидига оид фикрлар

№	Бюджетлаштиришга оид танкиднинг номи	Танкидий фикрларнинг тавсифи
1.	Бюджет тузиш ва умумлаштириш кўп вақт талаб қилувчи ва кўп харажат талаб қилувчи жараён эканлиги	Кўпгина корхоналарда бюджетлаштириш жараёнига менежерларни деярли 20-30% иш вақти кетади. 2003 йилда бюджетлаштиришга деярли ярим йил вақт кетган бўлса, 2007 йилга келиб, мазкур жараён 2 ой вақтни олмоқда. Демак, бюджетлаштириш соҳасида ривожланиш жуда тез кетмоқда, чунки ўтган 4 йил ичида бюджет тузиш жараёнига анчагина қисқарди. Шу билан бирга кўпгина халқаро компаниялар ҳар йили бюджетлаштириш жараёнини тезлаштириш мақсадида компьютер дастурларини такомиллаштиришга тахминан 1 миллион доллар сарфламоқда
2.	Бюджетлаштиришни корхоналар томонидан қарорлар қабул қилиш бўйича мослашувчанликка ҳалақит берувчи бюрократик тўсикка айланганлиги	Бюджетларни ошириб бажариш учун ҳеч қанақа рағбат бўлмади ва бюджетлаштириш доимо такомиллаштириш ҳамда ривожланишга тўсик сифатида хизмат қилмоқда. Бюджет кўрсаткичларини бажаришга эътибор қаратилади, корхона салоҳиятини ошириш эса эътибордан четда қолади. Биринчидан, бюджет мотивацияга қарши восита сифатида ишламоқда, иккинчидан, ходимлар ҳақиқий бюджет кўрсаткичларини сохталаштирмоқда. Мазкур муаммоларни ҳал этиш учун корхоналар мослашувчан бюджетлардан фойдаланиши лозим
3.	Бюджетларни корхона стратегиясига йўналтирилмаганлиги	Кўпгина бухгалтерларнинг таъкидлашича, улар корхонани стратегик ривожлантиришга эмас, балки жорий йил фойдасига қатта аҳамият берилиши туфайли стратегик жиҳатдан фикрлашмапти. Бюджетлар, одатда компания доирасида ишлаб чиқилади ва истеъмолчиларни қондириш ҳамда қиймат яратишга йўналтирилмаган
4.	Бюджетларни уни тайёрлашга кетадиган вақт нуқтани назаридан	Ўтказилган гадқиқотга кўра, бюджет тузиш учун молия бўлими томонидан сарфланадиган вақтни ярмидан кўпи маъ-

	корхоналар учун катта аҳамиятга эга эмаслиги	лумотларни умумлаштиришга кетади, тахлил учун эса фақатгина 27 % вақт сарфланади. Бюджетлар одатда ўта бюрократлашган ва унда асосий эътибор кўпинча компания қийматини ошириш тўғрисида ижодий (креатив) фикрлашга эмас, балки бюджет шакллари тўлдиришга қаратилади
5.	Бюджетлаштиришнинг асосий мақсади компания қийматини ошириш бўйича резервларни излаш эмас, балки фақатгина харажатларни қисқартришдан иборат бўлиб қолаётганлиги	Тадқиқотларнинг кўрсатишича, фақатгина 27 % компаниялар бюджетлаштириш билан стратегиясини мувофиқлаштиради, 22% и тузатиш киритилган ҳаракатлар режасини қамровчи прогнозларга эга ҳолос. Ундан ташқари, бюджетлар келажақдаги пул оқимлари ва акционерлик қийматининг муҳим двигатели ҳисобланаётган номоддий активларни ўлчай олмапти ва уларнинг ўсишига ҳатто тўсқинлик ҳам қилмоқда
6.	Бюджетлаштиришни ижодий ва ностандарт ёндашувларни рағбатлантирмаслиги	Бюджетлар корхонадаги иерархик алоқа ва назоратни мустаҳкамлайди. Одатда юқори поғонадаги менежерлар томонидан белгилаб бериладиган компанияни фаолият кўрсатиш шароити бюджетларда қатъий белгилаб қўйилади. Бюджетлаштириш жараёни ходимларни назорат қилиш билан чегараланиб, ижодий ва ностандарт ёндашувларни рағбатлантира олмапти ва мазкур шароитларга риоя қилиш механизминигина қамраб оляпти
7.	Бюджетлаштириш компанияни бошқаришни янги тармоқли ташкилий тузилмаларини рағбатлантирмаслиги	Борган сари кўпгина компаниялар ўз фаолиятини марказлашмаган тизимга ўтказмоқда ва ўзини бозордаги рақобат соҳасидаги устунлигини ошириш учун иттифоклар, қўшма корхоналар ташкил қилишмоқда. Бунлар асосида марказлаштирилган бошқарув тамойиллари ётадиган бюджетлаштириш мазкур тузилмаларни бошқаришни паст самарали воситасига айланиб қолмоқда
8.	Менежерлар томонидан бюджетлар тузишда мажбуриятларини камайтириш ва шахсий манфатларини кўпайтиришга ҳаракат	Бу ҳолат бюджет натижалари ходимлар ёки бир гуруҳ ходимлар гуруҳини рағбатлантириш билан боғлиқ бўлганда айниқса яққол намоён бўлади. Бундай ҳатти-ҳаракат корхонада юз берса ва кенг тарқалса, у ҳолда корхонани ривожлантиришга бўлган

	қилиниши	интилиш бутунлай йўқолади
9.	Бюджетларнинг янгиланиш даражасининг пастлиги	Бюджетлар айниқса, йиллик бюджетлар кам ҳоллардагина янгиланади. Бюджетлар бир йилга тузилади ва кўпинча биринчи ойнаги охиридаёқ эскириб қолса-да мазкур муддат ичида одатда ўзгартирилмайди
10.	Бюджетларни унчалик асосланмаган тахмин ва фаразларга асосланиши	Кўпинча анъанавий бюджетлар чекланган асосга эга бўлган фаразларни ўзида қамраб олади. Бюджет ишлаб чиқувчилар тасдиқланган бюджетларни бажариш тартибини эътибордан четда қолдиради. Агар фаразлар нотўғри бўлса, у ҳолда юз бериши мумкин бўлган четланишлар таҳлили чегараланган бўлади. Компания раҳбарияти ҳам мазкур жараёнга бюджетларни маълум фоизларга ихтиёрий равишда қамайтириш ёки кўпайтириш орқали қўмақлашади
11.	Бюджетлар томонидан корхона ичидаги тўсиқларнинг мустаҳкамланиши	Бюджетлар билим ва маълумотларни эркин алмашишига ёрдамлашиш ўрнига корхона ичидаги тўсиқларни мустаҳкамламоқда. Ҳамма ўзини мақсадига эришишга ҳаракат қилиши туфайли синергетик самарани яратиш учун ҳамкорлик қилиш бўйича ҳеч қандай манфаат, рағбат бўлмайди
12.	Анъанавий бюджетлаштиришни ходимларда ўзига старли баҳо берилмаётганлиги хиссини уйғотиши	Бюджетлаштириш одатда ходимларга кўпайтирилиши керак бўлган активлар сифатида эмас, балки қамайтирилиши керак бўлган харажатлар сифатида қарайди. Ундан ташқари, бюджетдан воз кечиш “эркинлик ва мустақилликни кадрлайдиган” юқори малакали менежерларни жалб қилишга олиб қелиши мумкин деган фикрлар ҳам мавжуд.

**Бюджетлаштириш тизимининг самарали фаолият кўрсатиш
тамойлари**

№	Тамойиллар	Тамойилларнинг таснифи
1.	Узлуксизлик ва мослашувчанлик тамойили	Ушбу тамойил узлуксизлиги ва мослашувчанлиги билан тавсифланади, чунки узлуксиз прогнозларга асосланади. Бунда биринчи чорак тугаши билан тўртинчи чоракка яна битта чорак қўшилади ва яна тўртта чорак учун бюджет тузилади. Узлуксизлик тамойилининг моҳияти шундан иборатдир
2	Бюджет шакллариининг бир хиллиги тамойили	Бюджетнинг барча шакллари масъулият марказлари учун бир хил бўлиши лозим. Худди шундай бюджетларни тақдим этиш муддатлари ҳам бир хил бўлиши керак
3.	Молиявий тузилма тамойили	Самарали фаолият кўрсатувчи бюджетлаштириш тизими бошқарув тизимини ўзгартиришни тақозо қилади. Жумладан, бюджетларни тузиш, келишиш ва тузатиш қиритиш бўйича маълум бир ваколат ҳамда уларни ижроси бўйича тегишли (бюджетларни тузиш жараёнида тузиладиган) жавобгарлик молиявий масъулият марказларига юклатилиши лозим
4	Жараёнга йўналтирилган бюджетлаштириш тамойили	Жараёнга йўналтирилган бюджетлаштириш тарафдорларини фикрига кўра анъанавий бюджетлаштиришдан фарқли ўлароқ, корхонага вертикал эмас, балки горизонтал қараш керак. Шунингдек, мазкур бюджетлаштириш эгри харажатларни ҳисобга олиш ва уларни тақсимлаш услуги самарадорлигини оширади. Бу эса маҳсулот таннархини аниқроқ ҳисоблаш имконини яратади
5.	Маълумотлар шаффофлиги тамойили	Бюджет маълумотларини нотўғри акс эттирилишини олдини олиш ва бюджет бажарилиши устидан назоратни кучайтириш мақсадида йиғма бюджетларни натижаларини таҳлил қилувчи мутахассис барча масъулият марказини бюджетни билан танишиш ҳуқуқига эга бўлиши лозим. Шунингдек, бюджетлаштириш жараёнининг барча бўғинлари бўйича доимий мониторинг олиб борилиши лозим
6	Ахборот технологиялари билан уйғунлашиш тамойили	Ахборот технологияларини бюджетлаштириш жараёнига жорий этиш корхона раҳбариятига бир неча вариантдаги бюджетларни тузиш, бюджетларни деталлаштирилган ҳолда тузиш имкониятини яратади.

**Корхоналар томонидан анъанавий бюджетлаштиришдан
фойдаланилаётганлигининг сабаблари**

№	Корхоналар томонидан анъанавий бюджетлаштиришдан фойдаланилаётганлигининг сабаблари таснифи
1.	Бюджетлаштиришни кўпгина корхоналарда сақланиб қолаётганлигининг сабаби уни корхоналарни моҳиятига чуқур сингиб кетганлигидир
2.	Корхона ичидаги фаолиятни бюджетлаштириш ҳозиргача марказлаштирилган ҳолда мувофиқлаштирмакда ва ташкилий фаолиятни барча жабҳаларини қамраб олувчи ягона жараёни ташкил этмокда
3.	Бюджетлаштириш тизимини тубдан қайта кўриб чиқиш билан боғлиқ харажатлар катта миқдорни ташкил қилади
4.	Бюджетлаштириш тизимини алмаштириш афзаллигини ахборот тизимларига ўхшаб миқдорий жиҳатдан ўлчаб бўлмайди, уни ўлчаш мураккаб ҳисобланади
5.	Аналитикларнинг ҳисоб-китобига кўра бюджетлаштириш тизимини алмаштиришга қарор қилган корхоналарни деярли ярмининг ўта иши кўпайиб кетган ва охир-оқибатда ундан воз кечган
6.	Бюджетлаштиришни анъанавий жараёнларидан бутунлай воз кечиш жуда қийин бўлади, чунки у марказлаштирилган ҳолда амалга оширилади ва кўпинча корхонада мувофиқлаштиришни ягона тизими ҳисобланади.

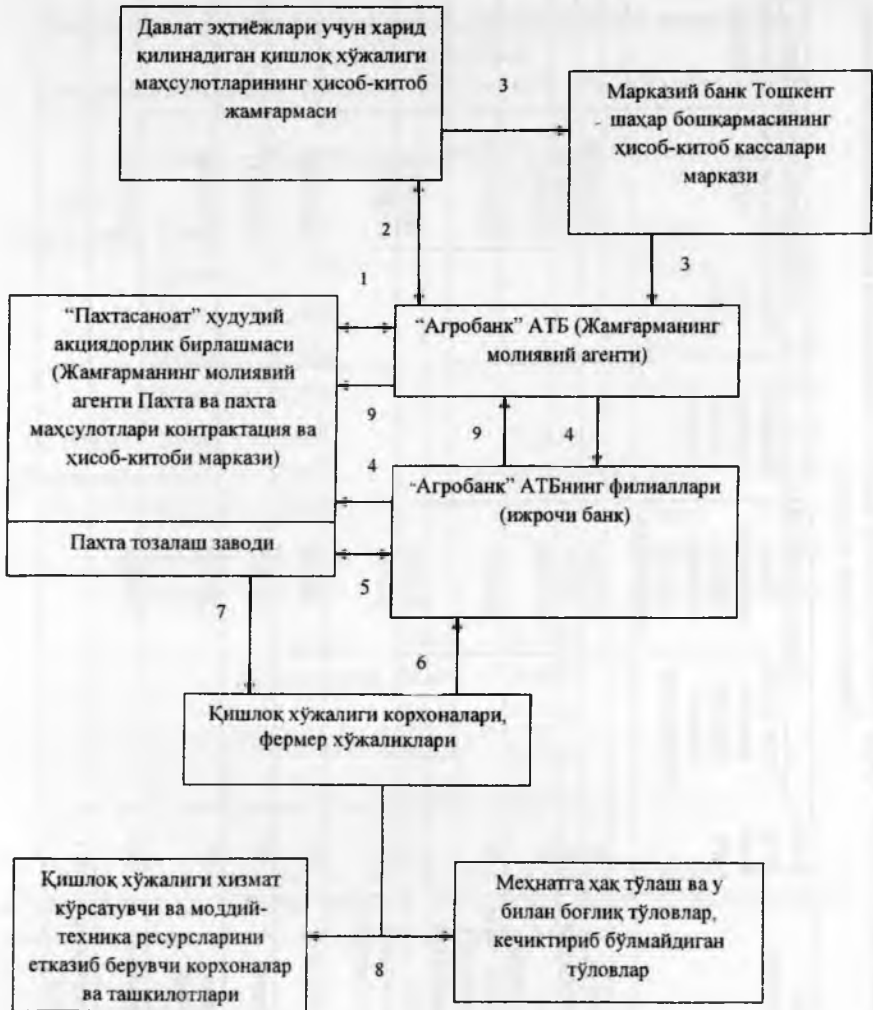
*“Пахта хомашёсининг харид нархيني ва пахта толасининг
улгуржи нархيني шаклантириш тартиби тўғрисида Низом”га
1-илова*

**Пахта хомашёсининг навлари ва класслари бўйича нархларини
аниқлаш**

Кoeffициентлари (базис-2 нав, 1 класс)

1-нав	1 класс	1,094
	2 класс	1,066
	3 класс	0,853
2-нав	1 класс	1,000
	2 класс	0,917
	3 класс	0,843
3-нав	1 класс	0,876
	2 класс	0,779
	3 класс	0,551
4-нав	1 класс	0,652
	2 класс	0,506
	3 класс	0,387
5-нав	3 класс	0,271

Манба. "Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами", 2007 йил, 35-36-сон, 369-модда.

16-чизма. Пахта хомашёси етиштирувчилари билан Молия вазирлиги ҳузуридаги Давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ҳисоб-китоб жамғармаси орқали ҳисоб-китоб қилиш схемаси

Манба. "Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами", 2007 йил, 35-36-сон, 369-модда.

“Каттакүргон пахта заводи” АЖДА пахта толасининг прогноз таннархини калькуляция моддалари буйича тузши тахлили

Харажатларнинг калькуляция моддалари	Сатр- лар рака- ми	Барча харажат (м.с.)		1 т харажати (с/м ва т/тин)		
		Утган йилги нархда хакикий ишлаб чиқарилган	Режа меъёрлари буйича хакикий ишлаб чиқарилган	Хакикий харажат- ларнинг суммаси	Утган йил буйича	Бизнес режа буйича
I. ХОМАШЁ						
Пахтанинг харид баҳоси	01	-	6772210	-	-	1427832.66
Тайерлаш транспорт харажатлари	02	-	533894	-	-	112564.54
Истиқно қилинади:	03	-	1156726	-	-	243880.62
Иккиламчи маҳсулот баҳоси	04	-	6149379	-	-	1296516.66
Иккиламчи маҳсулот баҳоси чеги- рилган хомашё баҳоси (01+02-03)						
II. Ишлов бериш харажатлари						
Уров материаллари	05	-	251370	-	-	52998.19
Асосий ишлаб чиқариш цехлари ишчиларининг асосий ва қўшимча иш хаклари	06	-	211471	-	-	44585.85
Ижтимоий ва табиий сугуртага ажратмалар	07	-	50753	-	-	10700.60
Умумий ишлаб чиқариш харажатлари	08	-	1275853	-	-	252520.17
Пахтаги қайта ишлаш харажатларининг жами (05+06+07+08)	09	-	1789447	-	-	377281.68
Ишлаб чиқариш таннархининг жами (04+09)	010	-	7398826	-	-	1673798.34
Прейскурантдаги улгуржи нархлар буйича сотиш баҳоси	011	-	-	-	-	-

Пахта толасининг навлар ва класслар буйича нархларини
қайта ҳисоблаш

Коэффициентлари (база — «Биринчи» нав, «Ўрта» класс)

(база — «Биринчи» сорт, «Ўрта» классли)

I сорт			II сорт		
(Биринчи)	Олий	1,050	(Иккинчи)	Олий	1,020
	Яхши	1,040		Яхши	0,990
	Ўрта	1,000		Ўрта	0,955
	Оддий	0,965		Оддий	0,920
	Ифлос	0,925		Ифлос	0,880
III сорт			IV сорт		
(Учинчи)	Олий	0,990	(Тўртинчи)	Олий	0,950
	Яхши	0,965		Яхши	0,850
	Ўрта	0,930		Ўрта	0,800
	Оддий	0,885		Оддий	0,750
	Ифлос	0,840		Ифлос	0,700
	V сорт			Олий	0,750
	(Бешинчи)			Яхши	0,650
				Ўрта	0,550
				Оддий	0,500
				Ифлос	0,450

Манба: «Ўзпахтаэкспорт» АЖ томонидан пахта толасини сотиши ва «Ўзпахтасаноат» АЖнинг ҳудудий филиаллари билан ҳисоб-китобларни амалга ошириш тартиби тўғрисидаги низомга 2-илова

**Пахта толаси нархларининг типлари ва кодлари бўйича қайта ҳисоблаш
КОЭФФИЦИЕНТЛАРИ**

Узун тоғали

Тола типлари	1а	1б	1	2	3	
Узунлиги (дюйм)	1,11/32	1,5/16	1,9/32	1,1/4	1,7/32	1,3/16
Коди	43	42	41	40	39	38
Коэффициенти	1,6080	1,4699	1,4008	1,2331	1,1147	

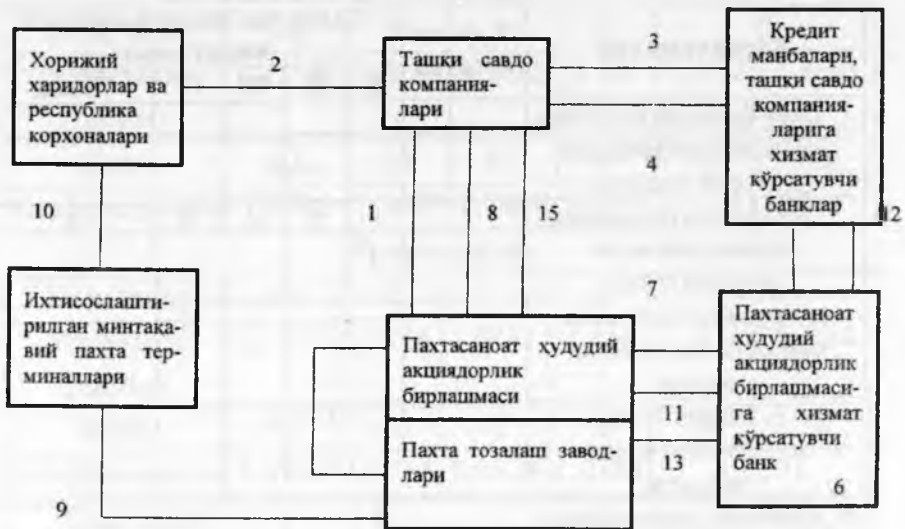
Ўрта тоғали

Тола типлари	1а	1б	1	2	3	
Узунлиги (дюйм)	1,11/32	1,5/16	1,9/32	1,1/4	1,7/32	1,3/16
Коди	43	42	41	40	39	38
Коэффициенти	1,0956	1,0765	1,0574	1,0383	1,0191	
Тола типлари	4		5		6	
Узунлиги (дюйм)	1.5/32	1.1/8	1.3/32	1.1/16	1.1/32	
Коди	37	36	35	34	33	
Коэффициенти	1,0000		0,9865	0,9737	0,9618	

Манба. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Пахта толасини сотиш ва ҳисоб-китоблар механизмини такомиллаштириш тўғрисида" қарори. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2016 й., 36-сон, 413-модда.

**Пахта тозалаш корхоналарининг чигит жунагиш баланси
(тоннада)**

Кўрсаткичлар	Уруғлик к чигит	Саноатда ишлатиладиган чигит нави				
		I	II	III	IV	Жами
1. Давр бошидаги қолдик						
2. Ишлаб чиқаришдан омборга тушгани						
3. Бошқа пахта тозалаш корхоналаридан келтирилгани		x	x	x	X	x
4. Уруғлик чигитнинг саноатга ажратилган қисми				x	X	
5. Берилган ва жўнатилган чигит микдори						
6. Қиймати (минг сўмда)						
7. Шу жумладан олинган уруғлик чигит (тоннада):						
а) бошқа пахта тозалаш корхоналарига берилгани		x	x	x	x	x
б) фермер хўжаликларига берилгани		x	x	x	x	x
8. Давр охиридаги қолдик						

17-чизма. Ташки савдо корхоналари билан «Пахтасаноат» худудий акциядорлик бирлашмалари ўртасида пахта толаси учун ҳисоб-китоблар схемаси

Манба. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 11 мартдаги ПҚ-815-сонли қарори таҳририда – ЎР ҚҲТ, 2008 й., 58-модда

Пахта тозалаш корхоналарида бюджетлаштиришда STEP/PEST таҳлилини ўтказиш

Технологик омиллар	Иқтисодий омиллар
<p>Ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқариш кувватларини ривожлантириш</p> <p>Ишлаб чиқаришни технологик даражаси</p> <p>Материал ресурсларнинг манбалари, четки ташкилотлар хизматлари, сотиш бозорлари, технологик инновациялардан фойдаланиш ҳуқуқининг мавжудлиги</p> <p>Қишлоқ хўжалиги билан билвосита боғлиқ бўлган ишлаб чиқаришни ривожланиши</p> <p>Ишлаб чиқариш, муҳандис ва бошқарув ходимлари, маркетинг бўйича мутахассисларнинг малакаси</p> <p>Ишлаб чиқариш маданияти, хавфсизлиги, экологиклиги</p> <p>Лицензиялаш ва патентлаш</p>	<p>Тармоқ ва тармоқ бозорини ривожлантириш истикболлари</p> <p>Мавсумийлик</p> <p>Солиқлар</p> <p>Ракобат даражаси</p> <p>Давлат бюджетидан ва хорижий инвесторлардан маблағларни жалб қилиш имконияти</p> <p>Ўз-Ўзини молиялаштириш имконияти</p> <p>Бозор сиғими</p> <p>Талабнинг барқарорлиги ва ўзгариш тенденциялари</p> <p>Валюта курси</p> <p>Сотиш каналлари</p>
Ижтимоий омиллар	Сиёсий омиллар
<p>Табиий ресурслардан самарали фойдаланиш</p> <p>Ижтимоий соҳага оид қонунчилик қарорлари</p> <p>Аҳолининг шахсий даромадларининг ўсиши</p> <p>Аҳоли бандлигини таъминлаш</p> <p>Ижтимоий соҳа объектларини ривожлантириш</p> <p>Демографик муаммоларнинг ҳал этилиши</p> <p>Минтақавий инфраструктураларни ривожланиш даражаси</p> <p>Корхонани обрўси ва у ҳақида жамоатчилик фикри</p>	<p>Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги</p> <p>Жаҳон қонунчилиги (агар бизнес йўналиши учун бу муҳим бўлса)</p> <p>Қонунчиликда юз бериши мумкин бўлган ўзгаришлар</p> <p>Тартибга солувчи давлат ташкилотлари</p> <p>Ҳукумат сиёсати</p> <p>Савдо сиёсати</p> <p>Экологик вазият</p>

Солиқларни бюджетлаштиришнинг самарадорлик мезонлари

№	Самарадорлик мезони	Самарадорлик мезонининг тавсифи
1.	2,0-2,5	Солиқ бюджетлаштирилиши етарли даражада самарали ишлаётганлигини билдиради ва тегишли тузатишлар киритишга эҳтиёж бўлмайди
2.	4,0	Солиқларни бюджетлаштириш етарли даражада самарали деб ҳисобланади ва керакли тузатишлар киритилади
3.	7,0	Солиқ бюджетлаштирилиши самарасиз деб топилади, бизнесни молиявий тузилишига тузатишлар киритилади ва тегишли ихтисослаштирилган бўлинма ташкил этилиши лозим
4.	7,0 дан юкори	Ушбу бизнес турини давом эттиришнинг мақсадга мувофиқлиги ва банкрот ҳолатининг юзага келиш эҳтимолини режалаштириш зарур

Манба. Чухрова О.В. Развитие управленческого учета в условиях бюджетирования (на примере машиностроительного производства). Автореферат канд. дис. на соис. уч. степ. канд. экон.наук. Ростов – на – Дону. 2008. С.72.

Пул маблағлари бюджети

№	Пул оқимлари қирмини	Сатр коди	Сум-ма	№	Операцион фойда	Пул оқимлари чикими	Сатр коди	Сум-ма	
I. Операцион фойда									
1.	Махсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишдан келиб тушган пул маблағлари	010		1.	Махсулот (товар, иш ва хизмат)лар учун мол етказиб беришчиларга туланган пул маблағлари		220		
2.	Операцион фаолиятнинг бошқа пул тушумлари	020		2.	Ходимларга туланган пул маблағлари		230		
3.	Ходимлар томонидан туланган пул маблағлари	030		3.	Операцион фаолиятнинг бошқа туловлари		240		
II. Инвестиция фойдаси									
4.	Асосий воситаларни сотишдан олинган пул маблағлари	050		4.	Асосий воситаларни сотиб олиш бўйича туловлар		260		
5.	Моддий қийматликлар ва бошқа активларни сотишдан олинган пул маблағлари	060		5.	Моддий қийматликлар ва бошқа активларни сотиб олиш бўйича туловлар		270		
6.	Ноمودий активларни сотишдан олинган пул маблағлари	070		6.	Ноمودий активларни сотиб олиш бўйича туловлар		280		
7.	Узоқ ва қисқа муддатли инвестицияларни сотишдан олинган пул маблағлари	080		7.	Узоқ ва қисқа муддатли инвестицияларни сотиб олиш бўйича туловлар		290		
8.	Инвестиция фаолиятининг бошқа пул тушумлари	090		8.	Инвестиция фаолиятининг бошқа пул туловлари		300		
III. Молиявий фойда									
9.	Олинган фозлар	110		9.	Туланган фозлар		320		
10.	Олинган дивидендлар	120		10.	Туланган дивидендлар		330		
11.	Активлар чиқаришдан ёки хусусий капитал билан боғлиқ бўлган бошқа воситалардан келган пул тушумлари	130		11.	Хусусий активлар сотиб олингандаги пул туловлари		340		
12.	Узоқ муддатли кредитлар бўйича пул тушумлари	140		12.	Узоқ муддатли кредитлар бўйича пул туловлари		350		
13.	Узоқ муддатли қарзлар бўйича пул тушумлари	150		13.	Узоқ муддатли қарзлар бўйича пул туловлари		360		
14.	Қисқа муддатли кредитлар бўйича пул тушумлари	160		14.	Қисқа муддатли кредитлар бўйича пул туловлари		370		
15.	Қисқа муддатли қарзлар бўйича пул тушумлари	170		15.	Қисқа муддатли қарзлар бўйича пул туловлари		380		
16.	Узоқ муддатли ижара (лизинг) бўйича пул тушумлари	180		16.	Узоқ муддатли ижара (лизинг) бўйича пул туловлари		390		
				17.	Туланган даромад (фойда) солиғи		420		
				18.	Туланган бошқа солиқлар		430		
					Жами				
Чет эл валютасизлиги пул маблағларини қайта баҳолаш натижасида юзага келган курс фарқлари сальдоси								470	

Йириклаштирилган, бирлаштирилган бюджет баланси

№ п/п	№1 шаклдаги баланс моддалари	1-ш. Моддалари коди ф.1	№ п/п	Бюджет баланси моддалари	1-ш. Моддалари суммаси
I. Узок муддатли активлар					
1.	Асосий воситалар:			Асосий воситалар, номоддий активлар ва материал кийматликларга куйилмалар	110+120+135
2.	Бошлангич (кайта тиклаш) киймати (0100, 0300)	010			
3.	Эскириш суммаси (0200)	011			
4.	Қолдик (баланс) киймати (сатр 010-011)	012			
5.	Номоддий активлар:				
6.	Бошлангич киймати (0400)	020			-
7.	Амортизация суммаси (0500)	021			-
8.	Қолдик (баланс) киймати (сатр 020-021)	022			
9.	Узок муддатли инвестициялар, жами (сатр 040++050+060+070+080) шу жумладан	030		Молиявий куйилмалар	
10.	Қимматли қозғалар (0610)	040			
11.	Шўъба хўжалик жамиятларига инвестициялар (0620)	050			
12.	Карам хўжалик жамиятларига инвестициялар (0630)	060			
13.	Чег эл капитали мавжуд бўлган корхоналарга инвестициялар (0640)	070			
14.	Бошқа узок муддатли инвестициялар (0690)	080			
15.	Урнатиладиган асбоб-ускуналар (0700)	090			
16.	Капитал куйилмалар (0800)	100			
17.	Узок муддатли дебиторлик қарзлари	110			
18.	Узок муддатли кечиктирилган харажатлар (0950, 0960, 0990)	120			
19.	I бўлим бўйича жами (сатр. 012 + 022 + 030 + 090 + 100 + 110 + 120)	130		I бўлим бўйича жами (сатр. 012 + 022 + 030 + 090 + 100 + 110 + 120)	
II. Жорий активлар					
20.	Товар-моддий захиралар,	140			

	жами (сатр. 150 + 160 + 170 + 180), шу жумладан			
22.	Ишлаб чиқариш захиралари (1000, 1100, 1500, 1600)	150		Товар-моддий қийматликларнинг захиралари
23.	Тугалланмаган ишлаб чиқариш (2000, 2100, 2300, 2700)	160		Тугалланмаган ишлаб чиқариш
24.	Тайёр маҳсулот (2800)	170		Тайёр маҳсулот ва олиб сотиш учун олинган товарлар
25.	Товарлар (2900 дан 2980 нинг айирмаси)	180		
26.	Келгуси давр харажатлари	190		
27.	Кечиктирилган харажатлар	200		
28.	Дебиторлар, жами (сатр. 220 + 240 + 250 + 260 + 270 + 280 + 290 + 300 + 310)	210		Дебиторлик қарзлар
29.	шундан: муддати ўтган	211		
30.	Харидор ва буюртмачиларнинг қарзи (4000 дан 4900 нинг айирмаси)	220		
31.	Ажратилган бўлималарнинг қарзи (4110)	230		
32.	Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларнинг қарзи (4120)	240		
33.	Ходимларга берилган аванслар	250		
34.	Мол етказиб берувчи ва пудратчиларга берилган аванслар (4300)	260		
35.	Бюджетга солиқ ва йиғимлар бўйича аванс тўловлар (4400)	270		
36.	Мақсадли давлат жамғармалари ва сугурталар бўйича аванс тўловлари (4500)	280		
37.	Таъсисчиларнинг устав капиталига улушлар бўйича қарзи (4600)	290		
38.	Ходимларнинг бошқа операциялари бўйича қарзи	300		
39.	Бошқа дебиторлик қарзлар	310		
40.	Пул маблағлари, жами (сатр. 330 + 340 + 350 + 360), шу жумладан	320		Пул маблағлари
41.	Кассадаги пул маблағлари	330		
42.	Ҳисоб-китоб счегидаги пул маблағлари (5100)	340		
43.	Чет эл валютасидаги пул маблағлари (5200)	350		
44.	Бошқа пул маблағлари ва эквивалентлари	360		

45.	Қисқа муддатли инвестициялар	370			
46.	Бошқа жорий активлар (5900)	380			
47.	II бўлим бўйича жами (сатр. 140 + 190 + 200 + 210 + 230 + 320 + 370 + 380)	390			II бўлим бўйича жами (сатр. 140 + 190 + 200 + 210 + 230 + 320 + 370 + 380)
48.	Баланс активи бўйича жами (сатр. 130 + 390)	400			Баланс активи бўйича жами (сатр. 130 + 390)
№ п/п	№1шаклдаги баланс моддалари	1-ш. Моддалари коди ф.1	№ п/п	Бюджет баланси моддалари	1-ш. моддалари суммаси
Кўрсаткичлар номи		Сатр коди	№ п/п		110+120 + 135
Пассив					
I. Ўз маблағлари манбалари					
Устав капитали (8300)		410		Устав капитали	
Қушилган капитал (8400)		420		Қушилган капитал	
Резерв капитали (8500)		430		Резерв капитали	
Сотиб олинган хусусий акциялар		440			
Таксимланмаган фойда (қопланмаган зарар) (8700)		450		Таксимланмаган фойда (қопланмаган зарар)	
Мақсадли тушумлар (8800)		460			
Келгуси давр харажатлари ва тўловлар учун захиралар (8900)		470			
I бўлим бўйича жами (сатр. 410 + 420 + 430 – 440 +/- 450 + 460 + 470)		480		I бўлим бўйича жами (сатр. 410 + 420 + 430 – 440 +/- 450 + 460 + 470)	
II. Мажбуриятлар					
Узоқ муддатли мажбуриятлар, жами (сатр. 500 + 510 + 520 + 530 + 540 + 550 + 560 + 570 + 580 + 590)		490			
шу жумладан: узоқ муддатли кредиторлик қарзлар (сатр. 500 + 520 + 540 + 560 + 590)		491			
Мол етказиб берувчи ва пудратчиларга узоқ муддатли қарз		500			
Ажратилган бўлинмаларга узоқ муддатли қарз (7110)		510			
Шуъба ва қарам хўжалик жамиятларга узоқ муддатли қарз		520			
Узоқ муддатли кечиктирилган даромадлар (7210, 7220, 7230)		530			
Солиқ ва мажбурий тўловлар бўйича узоқ муддатли кечиктирилган мажбуриятлар (7240)		540			
Бошқа узоқ муддатли кечиктирилган мажбуриятлар (7250, 7290)		550			
Харидорлар ва буюртмачилардан олинган аванслар (7300)		560			

Узоқ муддатли банк кредитлари	570		
Узоқ муддатли қарзлар	580		
Бошқа узоқ муддатли қарзлар (7900)	590		
Жорий мажбуриятлар, жами (сатр. 610 + 630 + 640 + 650 + 660 + 670 + 680 + 690 + 700 + 710 + 720 + 730)	600		
шу жумладан: жорий кредиторлик қарзлар (сатр 610+630+650+670+690+700+710+72)	601		
шундан: муддати ўтган жорий кредиторлик қарзлари	602		
Мол етказиб берувчи ва пудратчиларга қарз (6000)	610		Мол етказиб берувчи ва пудратчиларга қарз
Ажратилган булинмаларга (6110)	620		
Шуъба ва қарам хўжалик жамиятларга қарз (6120)	630		
Кечиктирилган даромадлар	640		
Солиқ ва мажбурий туловлар бўйича кечиктирилган мажбуриятлар (6240)	650		
Бошқа кечиктирилган мажбуриятлар	660		
Олинган аванслар (6300)	670		
Бюджетга туловлар бўйича қарз (6400)	680		Бюджетга ва бюджетдан ташқари фондларга туловлар бўйича қарз
Сўғурталар бўйича қарз (6510)	690		
Мақсадли давлат жамғармаларига туловлар бўйича қарз (6520)	700		
Таъсисчиларга бўлган қарзлар (6600)	710		Таъсисчиларга бўлган қарзлар
Меҳнатга ҳақ тулаш бўйича қарз (6700)	720		Меҳнатга ҳақ тулаш бўйича қарз
Қисқа муддатли банк кредитлари	730		
Қисқа муддатли қарзлар	740		
Узоқ муддатли мажбуриятларнинг жорий қисми (6950)	750		
Бошқа кредиторлик қарзлар (6950 дан ташқари 6900)	760		
II бўлим бўйича жами (сатр. 490 + 600)	770		II бўлим бўйича жами (сатр. 490 + 600)
Баланс пассиви бўйича жами (сатр. 480 + 770)	780		Баланс пассиви бўйича жами (сатр. 480 + 770)

Бюджетлаштириш жараёнларини автоматлаштиришнинг мақсади ва унга эришиш йўллари

Мақсади	Эришиш йўллари
<p>Бюджетлаштириш тизимини истиқболда янада ривожлантириш</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● режалаштиришнинг аниқлиги ва ҳаққонийлигини ошириш; ● бюджетларни дебиторлик ва кредиторлик қарздорлигини жорий ва прогнозлаштирилаётган ҳолатини ҳисобга олган ҳолда шакллантириш; ● маълумотларни тўплаш, бюджетларни тасдиқлаш ва бажарилишини автоматлаштириш; ● “банк-мижоз” ва бошқа тизимлар билан интеграциялашув
<p>Бюджетлаштиришда меҳнат унумдорлигини ўстириш ва меҳнат харажатларини камайтириш</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● маълумотлардан фойдаланиш ҳуқуқи тезкорлигини ошириш ва тахлилий ҳисоб-китобларни тезлаштириш; ● фойдаланувчиларни керакли молиявий-иқтисодий маълумотлар билан таъминлаш; ● мураккаб ва кўп марта қайтариладиган жараёнларни автоматлаштириш; ● бажариладиган амалларни техниклигидан тахлилийга ўзгариши ҳисобига ходимлар малакаси ва мотивацияси ўсиши
<p>Бюджет интизоми ошириш</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● тезкор ва ҳаққоний молиявий-иқтисодий маълумотлар ҳисобига харажатларни самарали бошқариш; ● самарали ишлаб чиқариш, инвестицион ва молиявий дастурларни шакллантириш; ● шартномалар бўйича тўловлар ўтказишда юз берадиган тартиб бузилишларни энг кам даражага тушириш; ● ягона ахборот базаси асосида молиявий ҳисоб-китобларни “икки томонлама” назоратини ўтказиш имконияти
<p>Бизнес шаффофлигини таъминлаш</p>	<p>Бошқарув компанияси билан тезкор ва ҳаққоний маълумотлар бўйича интеграциялашув</p>
<p>Бошқарув қарорларини қабул қилиш жараёни самарадорлигини ошириш</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● ахборот оқимлари тезкорлиги, ҳаққонийлиги ва шаффофлигини таъминлаш; ● маълумотларни қўлда киритилиши ва такрорланишига йўл қўймаслик; ● ҳужжат айланишини яхшилаш (айниқса, бюджетларни тузиш, келишиш ва тасдиқлаш бўйича); ● бюджетлар бажарилишини назорат қилишни таъминлаш; ● якуний тахлилий маълумотлар олиш тезлиги ва ҳаққонийлигини ўстириш.

18-расм. Бюджетлаштириш жараёнларини автоматлаштиришнинг мақсад ва вазифалари
Манба. Савин В.Ю. Выбор и внедрение программного продукта для автоматизации бюджетирования инвестиций и источников их финансирования. Журнал. Аудит и фин. анализ. 1/2011.

**Бюджетлаштириш жараёнларини автоматлаштиришнинг
хорижда ишлаб чиқарилган ихтисослаштирилган ахборот
тизимларини таққослама таснифи**

Дастурий маҳсулотлар номи	Афзаллиги	Камчилиги	Қўлланиш соҳаси
Active Planner (Epicor Software Corporation, США)	Тушунарли интерфейс, бюджет жадваллари билан ишлаш имконини берадиган турли механизмлар ва формула яратишни кучли механизмининг мавжудлиги	Унумдорлиги унча юқори эмас, узокдаги бўлимларга web-рухсатнинг йўқлиги ва жамоа бўлиб ишлашга хизмат қилувчи ривожланган воситаларнинг мавжуд эмаслиги	Ҳажми унчалик катта ва мураккаб бўлмаган молиявий структурага эга ҳамда бюджет модели билан ишлаш бўйича қулайликларга талаби юқори бўлган корхоналарга тавсия қилинади
Adaytume Planning (Adaytum, США)	Фойдаланувчиларнинг жамоа бўлиб ишлашига ёрдам берувчи турли хил воситаларнинг мавжудлиги ва узокда жойлашган бўлимлар билан маълумотлар алмашинуви имкониятининг борлиги, қулай график интерфейсни мавжудлиги	Деярли барча алгоритмларни созлаш ва бюджет моддаларининг ўзаро алоқасини моделлаштириш учун фақатгина тил формуласи қўлланилади, шунинг учун дастурнинг имкониятларидан фойдаланиш кўп меҳнат харажатлари ва юқори малакали ходимлар бўлишини талаб этади	Кенг филиаллар тармоғига эга бўлган корхоналар учун мўлжалланган
Comshare MPC - (Comshare Inc.,	Фойдаланиш ва созлаш қулай ва содда, бюджет бошқаруви жараёнига ёрдам	Маълумотлар базасининг архитектураси мураккаб ҳисоб-	Мураккаб молиявий механизмга эга бўлган йирик

США)	бериш учун нисбатан такомиллашган функционал имкониятларга эга	ланади, бюджет моддалари билан ишлаш ноқулай	корхоналар учун мулжалланган
Hyperion Pillar (Hyperion Solutions Corporation, США)	Ўзлаштириш жуда осон, бюджет ва ҳисоботларни шакллантириш учун пухта ишлаб чиқилган функционали мавжуд, режалаштириш жараёнида молиявий моделга ўзгартиришлар киритиш имконияти бор	Автоматик равишда маълумотларни консолидация қилиш имконияти ва ходимлар томонидан бир вақтнинг ўзида битта файл билан ишлаш имконияти мавжуд эмас, маълумотларнинг кўп ўлчовли таҳлили (OLAP) йўқ	Мураккаб бўлмаган молиявий структурага эга бўлган ва ривожланган филиаллар тармоғига эга бўлмаган корхоналарда қўллаш мумкин
Oracle Financial Analyzer (Oracle, США)	Моделлаштиришни кўп функцияли ва ишларни қўл-лаб-қувватлашни такомиллашган воситаларига эга, ташқи иловалар билан интеграциялашув учун бир қанча имкониятларга эга	Мураккаб ва қиммат турадиган созлашнинг заруриги, ҳужжат айланишини юритиш имкониятини берадиган ўрнатилган воситаларга эга эмас	Мураккаб молиявий оқимлар ва қатта ҳажмдаги маълумотларга эга бўлган йирик корхоналар учун мулжалланган

Манба. Учет затрат, калькулирование и бюджетирование в отраслях производственной сферы : учебное пособие. – М.: КНОРУС, 2010. – 248 с.

**Бюджетлаштириш жараёнларини автоматлаштиришнинг МДХ
давлатларида ишлаб чиқарилган ихтисослаштирилган ахборот
тизимларининг таккослама таснифи**

Дастурий маҳсулотларнинг номи	Афзаллиги	Камчилиги	Қўлланиш соҳаси
BPlan (ITeam)	Жорий қилиш учун жуда кам харажат талаб қилинади, Узлаштириш жуда қулай, бюджетларни ва режалаштиришни техник мутахассисларни жалб қилмасдан моделлаштириш имконияти бор	Такмиллашган тизимларга тааллуқли бўлган бир неча функциялар мавжуд эмас	Молиявий структураси унча мураккаб бўлмаган кичик корхоналарда қўлланилиши мумкин
Bussines Builder Plan Designer «Софтпром»	Узлаштириш жуда осон, режа кўрсаткичларини ҳисоб-китоб қилиш ва маълумотларни таҳлил қилиш учун кенг имкониятларга эга, маълумотларни график асосида акс эттиришнинг қулай воситалари мавжуд	Қўпгина функциялар техник жиҳатдан ишлаб чиқилмаганлиги	Тизимни техник амаллари даражасига юқори талабларни қўймайдиган йирик корхоналарда қўллаш тавсия қилинади
«Инталев: Корпоратив молия»	«IC: Предприятия» тизими билан биргаликда қўлланилганда янада кенгайдиган юқори даражада такомиллашган функционал имкониятлари бор ва қўпгина корхоналарда жорий қилинган	Бюджетларни шакллантиришда маълумотларни анчагина деталлаштириш зарурати юзага келади	«IC» тизими қўллайдиган ва ҳисоб билан яқиндан интеграция катта аҳамият касб этадиган корхоналарда қўллаш мумкин
КАТ: Бюджетлаштириш» («Компьютер ахборот тизимлари»)	Ташкилий ва вақт харажатларини камайтиришга имкон берадиган батафсил ишлаб чиқилган ва ҳужжатларда расмийлаштирилган тизимни жорий этиш тартиби мавжуд	Ноишлаб чиқариш корхоналари учун мослашувчан эмас	Бизнеси географик жиҳатдан кенг тарқалмаган йирик корхоналарда қўллаш мумкин

«Контур Корпорация Молиавий режалашти- риш - (Intersoft- Lab)	Юқори технологик даражага эга, таҳлилни режалаштиришнинг турли механизм ва услублари мавжуд, катта ҳажмдаги маълумотларни сақлаш ва таҳлил қилиш имконияти бор	Банкдан бошқа соҳаларда тизимни ишлатиш вақтида даставвал созлаш керак булади	Банклар ва турли бўлимларида хар хил ҳисоб тизимлари ва маълумотлар базалари ишлатадиган холдинглар учун мўлжалланган
“PlanDesign er2	Жуда қулай, яхши интерфейсга эга	Жорий этиш кўп меҳнат талаб қилади	Компаниялар гуруҳида қўллаш тавсия қилинади
«Красный директор»	Жуда мослашувчан, содда интерфейсга эга, ўзлаштириш жуда қулай	“Банк-мижоз” тизими билан интеграцияси мавжуд эмас, интерфейси ноқулай	Кичик корхоналар учун тавсия қилинади
«Быстрый старт. Бюджетиро- вание»	Нархи арзон, иқтисодий жихатдан арзон, мослашувчан, қўллаш қулай ва осон	Ноқулай интерфейсга эга	Кичик корхоналарда қўллаш мумкин

Манба. Учет затрат, калькулирование и бюджетирование в отраслях производственной сферы: учебное пособие. – М.: КНОРУС, 2010. –248 с.

Бошқарув ҳисобини автоматлаштириш учун ишлатиладиган ахборот тизимлари синфларининг таснифланиши

Номи	Таснифи	Тизим намуналари
Стандарт электрон жадваллар ва маълумотлар базалари	Аслида бюджетлаштириш жараёнларини автоматлаш-тиришга мўлжалланмаган, шунинг учун чекланган функционал чекловларга эга, ушбу тизимни фақатгина локаль тартибда ёки ходимлар сони кам бўлганда ишлатиш мумкин	Microsoft Excel, Microsoft Access
Корпоратив ахборот тизимлари (КАТ)	Корхона миқёсида ахборот моделлаштириши учун зарур бўлади ва бюджетлаштиришни тулиқ автоматлаштириш учун мўлжалланмаган Бюджетлаштириш алоҳида бюджет модулида ёки бир қанча бизнес-жараёнларни ре-жалаштириш имкони бўлган КАТда амалга оширилиши мумкин	SAP/R3, Oracle Applications, «1С: Корхона»
КАТ билан интеграциялашган бюджетлаштириш тизимлари	Корпоратив пакетлардан фойдаланаётган корхоналарда бюджетлаштиришни автоматлаштириш учун мўлжалланган.	«Папус», mySAP Financials, «Инталев: Корпоратив молия»
Корхоналарда бюджетлаштириш жараёнларининг автоматлаштиришнинг ихтисослаштирилган тизимлари	<p style="text-align: center;"><u>Хорижий ишланмалар</u></p> <p>Юқори классдаги бюджетлаштиришнинг автоматлаштиришнинг ихтисослаштирилган дастурий маҳсулоти бўлиб, кенг спектрдаги функционал имкониятлари мавжуд ва жорий этиш жуда қиммат туради</p> <p style="text-align: center;"><u>МДХдаги ишланмалар</u></p> <p>САБ жуда ривожланган техник имкониятларга эга, бироқ хориждагилардан бир неча параметрлари бўйича, жумладан машхурлиги ва жорий этиш тажрибаси бўйича орқада қолган</p>	Active Cognos Enter-Planner, prise Planning, Prophix, ComshareMPC, Hyperion Pillar Bussines Builder PlanDesigner, BPlan, «КИС: Бюджети-рование»

Манба. Учет затрат, калькулирование и бюджетирование в отраслях производственной сферы: учебное пособие. – М.: КНОРУС, 2010. – 248 с.

Бошқарув ҳисобини автоматлаштириш учун қўлланиладиган ахборот тизимлари синфларининг таққослама таснифланиши

Афзаллиги	Камчилиги	Қўлланиш соҳаси
Стандарт электрон жадваллар ва маълумотлар базалари		
Узлаштириш ва қўллаш қулай. Муस्ताқил равишда кенг спектрдаги ўзаро алоқа ва формулани тузиш имконияти мавжуд. Текст ва маълумотларни кўпгина ҳисоб тизимларидан импорт қилиш орқали дастурга маълумотларни киритишни автоматлаштиришнинг имконияти бор.	Бир неча зарур функцияларни (рухсатни чекланганлиги, маълумотларни автоматик равишда консолидациялашуви, тузатиш киритишлардан ҳимояланиш) йўқлиги. Бир вақтнинг ўзида бир неча ходимларни битта файл билан ишлаш имконияти мавжуд эмас. Турли бўлимларни бюджетни шакллантириш вақтида ўзаро ҳамкорлик қилиши жараёнини автоматлаштириб бўлмайди.	Тезкор режалаштириш ва пул маблағлари ҳисоби учун тегишли воситага зарурат сезадиган кам сонли маъсулият марказларига эга бўлган кичик корхоналарда қўлланилиши мумкин.
Корпоратив ахборот тизимлари (КАТ)		
Корхонанинг бутун ягона унификация қилинган маълумотлар базаси асосида бюджетлаштиришни жорий этиш имконияти бор. Бюджетлаштириш тизими билан маълумотлар алмашиш зарурати йўқ.	КАТ фақатгина хўжалик жараёнлари кесимида батафсил режалаштириш учун мўлжалланганлиги сабабли ўрта ва узоқ муддатларга мўлжалланган режалаштиришни амалга оширишни имконияти бўлмайди. Бюджетлаштиришни "юқоридан-қуйига" тартибда амалга ошириш чекланган.	Бир хил турдаги фаолият билан шуғулланадиган ва узоқда жойлашган бўлимларга эга бўлмаган корхоналар томонидан жорий қилиниши мумкин.
КАТ билан интеграллашган бюджетлаштириш тизимлари		
Бюджетлаштириш тизимини жорий қилиш қулай. КАТда қайд этилган ҳужжатли маълумотларни тизимга қўлда киритиш зарурати йўқ.	Қўллаш соҳаси чекланган. КАТни ўзига хос хусусиятини ҳисобга олган ҳолда умумлаштирилган узоқ муддатли режалаштириш имконияти йўқ.	КАТни қўллаётган ҳолдинглардан ташқари йирик корхоналарда қўллаш мумкин.
Хорижда ишлаб чиқарилган бюджетлаштиришнинг автоматлаштириш тизимлари (БАТ)		
Юқори технологик даражага эга. Мураккаб модели қўл марга бажариладиган ишларни амалга ошириши мумкин.	Дастурни локализация қилиш ва қўлланиладиган ҳужжатлар тўлиқ эмас. Созланган тизимга ўзгаришлар киритиш мураккаб. Катта ҳажмдаги маълумотлар билан ишлаш зарурати мавжуд. Жорий этиш жуда қimmatли тушиши.	Бир неча бизнес йўналишларига эга ва қўллаб-қўлланган бўлган йирик корхоналарда жорий қилиниши мумкин.
МДХ мамлакатларида ишлаб чиқарилган бюджетлаштиришнинг автоматлаштириш тизимлари (БАТ)		
Техник имкониятлари анча ривожланган. Жорий этиш нисбатан арзон.	Жорий этиш тажрибаси ва машҳурлиги бўйича хориждагидан анча орқадан қолган.	Тизимлар унумдорлигига юқори талаб қўядиган йирик корхоналар қўллаши мумкин.

Манба. Учет затрат, калькулирование и бюджетирование в отраслях производственной сферы: учебное пособие. –М.: КНОРУС, 2010. – 248 с.

Ўзбекистон Республикасининг йирик тижорат корхоналари томонидан
ахборот-коммуникация технологияларига сарфланган харажатлар,³⁸
(млн сўм)

	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил	2015 йил	2016 йил
Жами	364167,8	347109,8	276218,6	316981,5	357269,3	458558,8	577757,3
шу жумладан: Ҳисоблаш техникаларини харид қилишга (урнатиш ва созлаш билан бирга)	134647,1	209721,0	68399,0	100028,4	105809,2	138340,0	178514,4
Дастурий маҳсулотларни харид қилишга	66978,3	18430,4	18903,0	18119,6	38087,2	45659,6	42533,3
Электр тармоғи хизмати тўловига	102908,3	63399,5	118502,1	99382,2	111571,9	159329,5	194587,3
ундан Интернет тармоғига уланиш тўловига	50427,5	26439,3	58467,6	34989,7	51546,6	65296,3	73238,9
Ходимларни АКТни ривожланиши ва қўлланилиши билан боғлиқ масалаларда малакасини оширишга	500,5	952,1	1057,4	1304,4	1962,5	2771,5	2359,1
АКТ билан боғлиқ четки таълимчилар ва мутахассислар хизмати тўловига	30928,6	33158,9	50530,0	76067,5	73153,3	76201,3	119338,7
АКТ билан боғлиқ бошқа харажатлар	28204,9	21447,9	18827,1	22079,5	26685,2	36256,8	40424,5

³³Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг расмий маълумотлари

**Ўзбекистон Республикасида ахборот-коммуникация технологияларига
киритилган инвестициялар,³⁹(минг сўм)**

	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил	2015 йил	2016 йил
Жами инвес- тициялар	204297,6	228285,4	85884,6	116825,8	140987,5	179091,2	1098473,0
шу жумладан манбалари бу- йича: Давлат бюджети маблаглари хи- собидан	146,7	35,7	233,0	136,3	215,6	290,6	799,1
Маҳаллий бюджет маблаглари хисобидан	68,7	31,7	36,9	109,5	233,8	136,8	147,0
Корхоналарнинг Ўз маблаглари хисобидан	60656,0	62575,5	64671,2	82988,2	115849,8	152568,6	283668,2
Хорижий инвестициялар хисобидан, млн сўмда	128641,6	157228,9	200259,5	330651,2	17401,6	19741,8	761300,4
минг АҚШ долларида	80927,4	110058,7	10438,4	15710,8	7482,4	7687,1	256705,2
Бюджетдан ташқари фондлар хисобидан	0,0	0,0	35,3	0,0	5,5	27,2	-
Тижорат банклари хисобидан	4643,3	8262,6	772,0	423,8	6967,0	5953,3	516
Хорижий кредитлар хисобидан, млн сўмда	10011,6	28,7	40,4	74,1	236,1	231,9	-
минг АҚШ долларида	6363,0	16,2	22,5	35,0	102,1	88,0	-
Бошқа маблаглар хисобидан	15,9	119,1	69,7	28,8	75,1	141,5	164544,8

³⁹Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг расмий маълумотлари

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
I БОБ. БОШҚАРУВ ҲИСОБИНИНГ ТАШКИЛИЙ-УСЛУБИЙ ЖИҲАТЛАРИ	
1.1. Бошқарув ҳисобининг шаклланиши ва тадрижий ривожланиши.....	6
1.2. Бошқарув ҳисобининг моҳияти, концепцияси ва тамойиллари.....	24
1.3. Бошқарув ҳисобини ташкил этишнинг хориж тажрибаси ва уни пахта тозалаш корхоналарида қўллашнинг услубий масалалари.....	37
II БОБ. БОШҚАРУВ ҲИСОБИНИНГ МУҲИМ ТАРКИБИЙ ҚИСМИ СИФАТИДА БЮДЖЕТЛАШТИРИШНИНГ ТАШКИЛИЙ-УСЛУБИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ	
2.1. Бошқарув ҳисобида бюджетлаштириш ва унга ташкилий-услубий ёндашувлар.....	58
2.2. Бюджетлар бажарилишини баҳолаш ва контроллингининг услубий жиҳатлари.....	81
2.3. Статик ва мослашувчан бюджетларни тузиш услублари.....	102
III БОБ. ПАХТА ТОЗАЛАШ КОРХОНАЛАРИДА БЮДЖЕТЛАШТИРИШНИНГ УСЛУБИЙ ТАЪМИНОТИ ВА АМАЛИЙ ЖИҲАТЛАРИ	
3.1. Пахта тозалаш корхоналарида операцион бюджетларни тузиш услуги.....	117
3.2. Пахта тозалаш корхоналарида инвестиция, махсус ва йиғма бюджетларни шакллантириш.....	139
3.3. Пахта тозалаш корхоналарида бюджетлар ижросини таҳлил қилишнинг услубий таъминоти ва уни ривожлантириш.....	157
IV БОБ. ПАХТА ТОЗАЛАШ КОРХОНАЛАРИДА БЮДЖЕТЛАШТИРИШ ЖАРАЁНЛАРИНИ АВТОМАТЛАШТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ ВА ТАШКИЛИЙ-УСЛУБИЙ ЖИҲАТЛАРИ	
4.1. Пахта тозалаш корхоналари фаолиятини бюджетлаштириш жараёнларини автоматлаштиришнинг назарий асослари.....	181

4.2.	Бюджетлаштириш дастурини лойихалаштириш ва ишлаб чиқиш босқичларини шакллантириш.....	201
4.3.	Бюджетлаштириш бўйича дастурий таъминотларни ишлаб чиқиш ва татбиқ этиш жараёнлари таҳлилининг ташкилий-услубий жиҳатлари.....	218
	ХУЛОСА.....	231
	ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР.....	242
	ИЛОВЛАР.....	250

Б.Ю. МАХСУДОВ

**БОШҚАРУВ ҲИСОБИДА
БЮДЖЕТЛАШТИРИШ УСЛУБИЁТИНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШ**

Тошкент – «Fan va texnologiya» – 2017

Мухаррир: Ф.Исмоилова
Тех. муҳаррир: Ф.Тишабоев
Мусаввир: Д.Азизов
Мусахҳиҳа: Н.Ҳасанова
Компьютерда
саҳифаловчи: Н.Рахматуллаева

**E-mail: tipografiyacent@mail.ru Тел: 245-57-63, 245-61-61.
Нашр-лиц. АЛ№149, 14.08.09. Босишга рухсат этилди: 12.10.2017.
Бичими 60x84 ¹/₁₆. «Times Uz» гарнитураси. Офсет усулида босилди.
Шартли босма табоғи 22,5. Нашр босма табоғи 22,5.
Тиражи 500. Буюртма №166.**